

**ЛИПЕНЬ-
ЖОВТЕНЬ
2019
№ 4-5 (148-149)**

Редакційна колегія

Павленко С.О. –
шеф-редактор

Дятлов В.О. –
головний редактор

Коваленко О.Б. –
заст. головного редактора

Боровик А.М.
Боряк Г.В.
Веремейчик О.К.
Кондратьєв І. В.
Кролл П.
Луняк Є.М.
Маврін О.О.
Моця О.П.
Мицик Ю.А.
Острянка А.М.
Папакін Г.В.
Плохій С. М.
Половець В.М.
Рахно О. Я.
Черненко О.Є.
Чухліб Т.В.
Ячменіхін К.М.

Редакційна рада

Аліфіренко І.М.
Гаранін О.Я.
Лавський С.Л.
Лозовий Д.М.
Носко М.О.
Реброва Н.Б.
Самойленко О.Г.
Смолий В. А.
Соболь Ю.О.
Решет О.П.

Випускові редактори

Токарев С.А., Міден Е.Л.

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники: Національний
університет «Чернігівський
колегіум» імені Т. Г. Шевченка;
Національна спілка
краєзнавців України;
Інститут української
археографії та джерелознав-
ства ім. М. С. Грушевського
НАН України;
Інститут історії України
НАН України

Рекомендовано до друку
вченою радою Національного
університету «Чернігівський
колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(протокол № 3 від 6 листопада
2019 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Дудко О. Кераміка середини XIII століття з розкопок
у Новгороді-Сіверському. 3
Келембет С. Литовсько-католицькі князі в Сіверській землі:
1401–1452 рр. 8

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Доценко А. До історії маєтності родин Лизогубів і Кейкуатових –
села Бігача і Троїцької церкви XVIII ст. 33

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Миколайко Т. Історія, особливості архітектури та реставрації
дзвіниці Троїцько-Іллінського монастиря 44

Литовченко О. З історії повсякденного життя Чернігівського
Єлецького монастиря у другій половині XVIII – на початку XIX ст. . . . 51

Юхно Ф. Чернігівський Троїцький монастир у 1943–1962 рр. 59
Шуміло В. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) –
член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. 67

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів
до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 16) 81
Глейт, виданий королем Адаму Мазепі (переклад з польської
та руської мов **В. Пилипенко**) 142
Інструкція пану Мазепі, покойовому його королівської милості,
який їде до пана гетьмана Запорозького, надана у Великий
коронній канцелярії у Львові останнього числа березня 1663.
(публікація та переклад з польської **О. Ляшева**) 144
Звіт з подорожі до України з політичною метою невідомого агента
за панування Яна Казимира, наданий тому ж королеві у Варшаві
29 квітня 1665 року (публікація та переклад з польської **О. Ляшева**) . . 149

РОЗВІДКИ

Гогун О. Не менш жорстоко, ніж з дорослими. Поводження з дітьми
в радянській партизанській війні 1941–1944 рр. на прикладі України . . 157
Гаврилов В. Соціальна адаптація фронтовиків до життя в умовах
мирного часу (1945–1950 рр.) 173
Чуткий А. Біографії членів Новозибківського та Чернігівського
земляцтва студентів Київського комерційного інституту як джерело
до реконструкції «портрету» молоді Чернігівщини початку XX ст. . . 179
Коропатник М. Кубань: від української колонізації до її
зросійщення. Спроба неупередженого аналізу. Частина III. 195
Сніжок З. Батуринська «ГПросвіта» у світлі архівно-слідчих справ. . . 203
Гультяєва М. Повсякдення матері і дитини на сторінках журнальної
періодики 1945–1955 рр. 215

ЮВІЛІЇ

Кравцов А. Метричний запис про народження та хрещення
Михайла Петровича Старицького (до 180-річчя з дня народження) . . 223

ГЕНЕАЛОГІЧНІ НОТАТКИ

Мамалага В. Родина гетьмана Дем'яна Ігнатовича. 231

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Павленко С. Нова версія про причини фігурування І. Мазепи
у судовій справі про зраду О. Загоровською свого чоловіка. 237

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Студьонова Л. Маринчик С. Сузір'я талантів :
(літературні портрети земляків). – 6-те вид., доп. 250
Половець В. Боровик А.М., Боровик М.А. Історія Чернігівського
національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
у біографіях його керівників. 252
Шуміло С. Співак В. Філософські погляди Антонія Радивиловського
в контексті української духовної культури XVII століття.
Монографія. 255

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23837 – 13677Р від 03.04. 2019

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14013, Чернігівська обл., м. Чернігів,
вул.Гетьмана Полуботка, 53.

Телефон для довідок: 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 902 (477.51)

Олексій Дудко

КЕРАМІКА СЕРЕДИНИ XIII СТОЛІТТЯ З РОЗКОПОК У НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

У статті розглянуто давньоруську кераміку середини XIII століття з розкопок у Новгороді-Сіверському. Проаналізовано технологічні особливості формування вінець та їх орнаментацию. Описано новий тип вінець, що раніше не виявлявся.

Ключові слова: кераміка, вінець, давньоруський, орнаментация.

Керамічні матеріали є наймасовішою знахідкою на давньоруських пам'ятках і основним датуючим матеріалом культурного шару. Проте, як зазначав П. Толочко¹, самі вони є не дуже добре датованими. Особливо це стосується матеріалів першої половини XIII ст.

У першій узагальнюючій роботі, присвяченій давньоруській кераміці, М. Кучера за типологією вінець помістив кераміку першої половини XIII ст. в один тип з матеріалами кінця XI – XII ст.² П. Толочко, проаналізувавши археологічні матеріали Києва, виділив чотири типи вінець, з яких четвертий також відніс до досить широкого хронологічного проміжку XII – XIII ст.³

На матеріалах розкопок давньоруських пам'яток Новгород-Сіверського та його околиць І. Сарачев спробував застосувати нову методику дослідження кераміки, що полягає у врахуванні не лише морфологічних ознак вінець, але й технологічних особливостей формування останніх. Він виділив шість загальних їх типів, що у свою чергу поділяються на підтипи. Згідно з його першою публікацією, до першої половини XIII ст. належить VI тип, що з'являється в XI ст. і побутує протягом XII і XIII ст. У ньому виділяються різні підтипи, які, як припускав автор, можуть різнитися хронологічно⁴. У пізнішій своїй роботі І. Сарачев побудував свою нову класифікацію на основі відмінностей технологічних прийомів кінцевого формування вінець. Він виділив 21 їх тип, вісім з яких мають підтипи. З них 12 побутують у першій половині XIII ст.⁵, тип 9 з'являється ще наприкінці XI ст., типи 11 – 14 – у першій половині – середині XII ст. У другій половині XII ст. з'являються типи 15 – 18, наприкінці XII ст. – типи 19 – 20, і лише у першій половині XIII ст. – тип 21⁶.

Датування кераміки в усіх розглянутих працях базувалося переважно на датуванні шару, з якого вона походила. На підставі цього будувалася хронологія змін

1. Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. К.: Наукова думка, 1981. С. 298.

2. Кучера М. П. Керамика // Археология Украинской ССР : в 3 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 3. С. 449.

3. Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. К.: Наукова думка, 1981. С. 298-301.

4. Сарачев И. Г. Некоторые тенденции хронологического изменения технологии формовки венчика древнерусских горшков из раскопок г. Новгород-Северского и его окрестностей // Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 61-62.

5. Сарачев И. Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. Тула : Гриф и К°, 2000. С. 227 - 232.

6. Там само. С. 235.

морфологічних ознак вінець. Датування шару відбувалося за знахідками, що мають чітко визначені дати⁷. Такий метод має певні недоліки, оскільки шар, що містив кераміку разом із датованими знахідками, міг утворюватися протягом тривалого часу. У такому випадку ідеальним було б комплексне дослідження матеріалів з шарів, що утворилися одночасно в результаті, наприклад, пожежі, яку можна пов'язати з тими чи іншими подіями, зафіксованими в літописах.

За таких умов певний інтерес представляють матеріали з дослідженої у 2003 р. археологічною експедицією Охоронної археологічної служби Інституту археології НАН України монументальної споруди на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському. Її особливість полягає у тому, що вона загинула під час пожежі і пізніше не відновлювалася⁸. Як зазначали О. Черненко та А. Казаков, «сліди нищівної пожежі, рештки загиблих жінок та дітей, характер знайденого матеріалу — все це свідчить про те, що досліджена споруда буда зруйнована внаслідок катастрофічних подій. Маловірогідно, що подібна трагедія могла статися під час одного з міжусобних зіткнень»⁹. Автори вважають очевидним те припущення, що споруда буда спалена під час штурму Новгород-Сіверського монголами у 1239 р.¹⁰. На думку О. Черненко, «інвентар поховання дозволяє датувати його часом не раніше межі XII – XIII ст.»¹¹.

Для дослідження були відібрані фрагменти вінець кружальних посудин, що походили виключно з горілого шару, який міг утворитися тільки в момент загибелі будівлі. У результаті ці фрагменти містили сліди пожежі. Це зумовлено тим, що, як вказувалося вище, споруда після своєї загибелі в пожежі не була повністю зруйнована ще тривалий час. На можливість цього вказує знахідка кахлі з позначеною на ній датою «1649», виявленої між зруйнованими будівельними блоками¹². Загалом було відібрано та проаналізовано 33 фрагменти вінець. Враховуючи те, що всі вони мають сліди пожежі, яка могла змінити їх первісне забарвлення, кольорова гама керамічних виробів не визначалася.

За способом формування краю вінець їх можна поділити на чотири типи. До першого слід віднести фрагменти, які формувалися шляхом зрізання надлишкової глиняної маси до середини, утворюючи наплив за формою від масивного валика до тоненького «дзьоба» чи навіть ледь помітного виступу. За ознакою остаточного формування цього типу виділяється три підтипи. Вінця першого підтипу після загортання надлишкової глини до середини переважно загладжувалися, утворюючи масивний валик із внутрішньої сторони (рис. 1, 1, 2). Для другого підтипу було характерним додаткове підрівнювання краю вінця різцем після його формування. При цьому внутрішній наплив глини стає меншим і має вже вигляд козирка різної товщини (3–5). У третього підтипу додаткове підрізання надлишкової глиняної маси призводить до формування зсередини невеличкого виступу, інколи ледь помітного (6–13). Два останні підтипи містять сліди додаткового зрізання глини, які проявляються у гранях, залишених різцем. У цьому підтипі інколи стики між гранями не загладжені і утворюють гострі ребра. Цей тип вінець має аналогії серед першого типу I періоду кераміки другої половини — кінця XIII ст., виділеного Л. Виногородською¹³.

Другий тип відрізняється від першого тим, що формування вінця відбувалося

7 Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. К.: Наукова думка, 1981. С. 301.

8 Черненко О. Є., Казаков А. Л., Кедун І. С. Археологічні дослідження в Новгород-Сіверському в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. Київ: Шлях, 2004. С. 341-342.

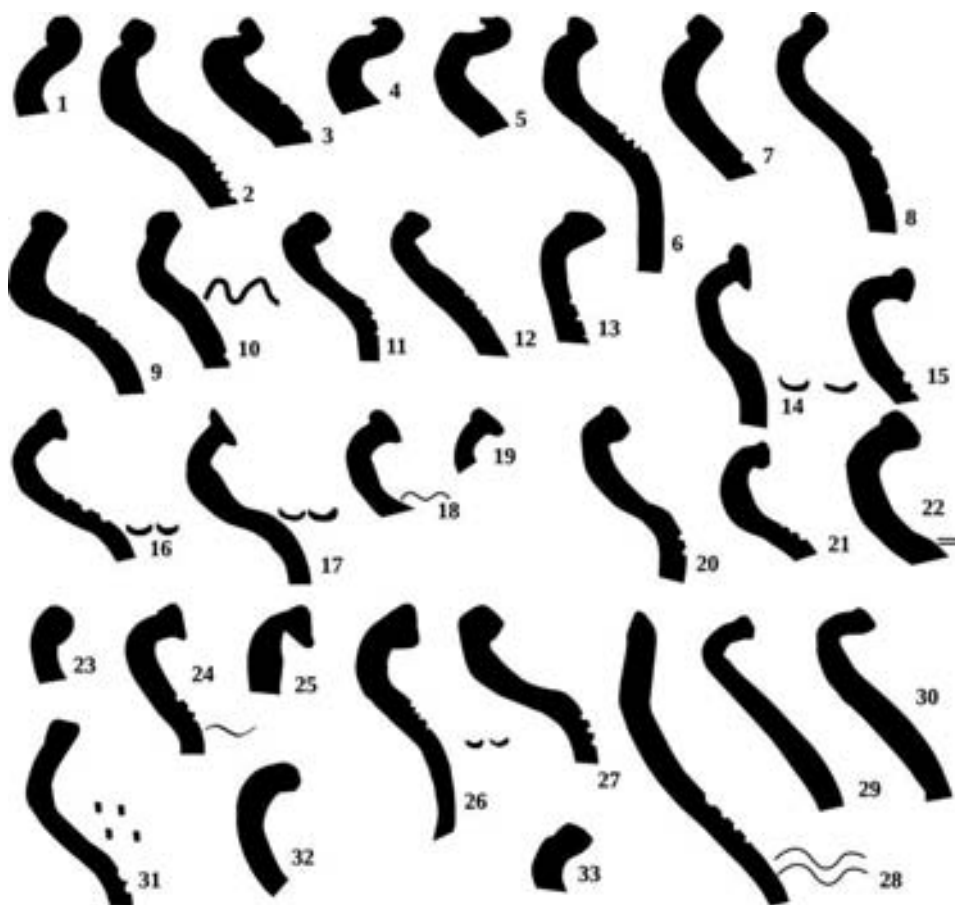
9 Черненко О., Казаков А. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // *Ruthenica*: 36. Наук. пр. Т. 4. К.: НАН України, 2005. С. 20.

10 Там само.

11 Черненко О. Є. Жіночі прикраси з розкопок «княжого терему» в Новгород-Сіверському // Сумська старовина. 2011. № XXXIII-XXXIV. С. 21.

12 Черненко О., Казаков А. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // *Ruthenica*: 36. Наук. пр. Т. 4. К.: НАН України, 2005. С. 20.

13 Виногородська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // *Археологія*. 1988. № 61. С. 51.

в один етап шляхом зрізання його краю зверху з переміщенням надлишкової глиняної маси як назовні, так і до середини. При такому способі обробки утворюється тонкий козирок або більш масивний наплив з обох сторін вінця (14–22). Більшість фрагментів цього типу, як і другий та третій підтипи першого, мають чітко виражені грані, залишені різцем. Лише незначна частина має сліди подальшого загладжування.

Спосіб формування вінця шляхом зрізання назовні з формуванням напливу з зовнішнього боку є характерним для третього типу (23–27). Лише один фрагмент цього типу (23) має добре заглажений валик. Решта ж має сліди подальшої обробки його різцем, в результаті чого сформувалися плоскі грані. Внутрішній край інколи містив сліди додаткового вирівнювання різцем, про що можна судити з випадкового відбирання глини з самого стовбура вінця. Це добре помітно на фрагментах 24 і 25.

В усіх розглянутих вище типах вінець трапляються фрагменти, які мають більш чи менш потовщену шийку, що не є характерним для періоду Київської Русі, а з'являється уже за наступної епохи. Проте деякі (5, 16, 18) містять сліди підрізання потовщення шийки вінця з внутрішньої сторони, що, ймовірно, свідчить про те, що ця риса лише почала зароджуватися.

До четвертого типу належать вінця, по яких не можна прослідкувати спосіб їх формування. Їх характерною особливістю є відсутність надлишкових глиняних мас, утворених при формуванні краю вінця як з внутрішньої, так і з зовнішньої сторони (28–33). Навпаки, більшість їх містить ознаки ретельної обробки різцем, що особливо чітко помітно на фрагментах 29, 30, 31, 33, де прослідковуються сліди різця, що залишили поглиблення на самому тулубі вінця. Всі фрагменти мають сліди подальшого загладжування гострих ребер, що утворилися між гранями, залишеними різцем, а фрагмент 32 заглажений до повного заокруглення. Ще один фрагмент вінця (28) має сліди підрізання під кутом до його краю, що утворюють клиноподібну форму.

Серед розглянутих вище типів кераміки наймасовішим є перший, частка якого становить понад 39 %. Разом з другим типом, який відповідно посідає і друге місце за масовістю, вони становлять дві третини всього проаналізованого матеріалу. Третій тип, найменший за кількістю, відповідає типу 21, виділеного І. Сарачевим, який також відзначав його незначну частку в колекціях¹⁴. Четвертий же тип серед кераміки домонгольського часу з Новгород-Сіверського ще не виділявся. Деякі фрагменти, особливо 31, нагадують за формою кераміку, що зустрічається в Новгороді-Сіверському в шарах XIV ст. в невеликій кількості¹⁵, відрізняючись лише відсутністю рифлення і орнаментациєю.

Понад дві третини фрагментів кераміки є орнаментованими. Серед них переважає лінійний орнамент, нанесений на сиру глину на плічки або тулуб 20 фрагментів. Лише в одному випадку тоненькі лінії нанесено, ймовірно, на підсохлу глину. У трьох варіантах лінійний орнамент комбіновано з хвилюю, яка також у двох випадках наносилася вже по підсохлій глині, у двох — з горизонтальними нігтьовими вдавненнями, а в одному — зі вдавненнями квадратною в перетині паличкою, розташованими в два ряди у шаховому порядку. Лише один фрагмент орнаментовано хвилюю, нанесеною по підсохлій глині. Два фрагменти мають орнамент у вигляді горизонтальних нігтьових вдавнень по плічку. Перший тип кераміки орнаментований переважно лініями, і лише один фрагмент має комбінацію хвилі і ліній. Орнаментациа хвилюю характерна для всіх чотирьох типів, нігтьові вдавнення зустрічаються тільки у другому та третьому типах, а вдавнення квадратною у перетині паличкою зустрічаються тільки на одному фрагменті, що належить до четвертого типу.

У цілому розглянуті матеріали містять ознаки, характерні як для ранішого періоду (побутували в XII ст.), так і для післямонгольської доби (були розповсюджені у другій половині XIII — XIV ст.). Це свідчить про поступовість зміни традицій у технології виготовлення кераміки і відсутність різких змін, що могли бути викликаними монгольською навалою. Поряд зі старими традиціями з'являються нові, які, поступово витісняючи старі і певний час співіснуючи з ними, стають виразними ознаками кераміки наступних століть.

References

Chernenko, O. (2011). Zhinochi prykrasy z rozkopok «kniashoho teremu» v Novhorod-Siverskomu. *Sumska starovyna*, XXXIII-XXXIV, pp. 19 – 26.

Chernenko, O., Kazakov, A. (2005). Doslidzhennia davnoruskoi monumentalnoi sporudy v Novhorodi-Siverskomu. *Ruthenica: Zb. Nauk. pr.* Kyiv, Ukraine: NAN Ukrainy, Vol. 4, pp. 7 – 21.

Chernenko, O., Kazakov, A., Kedun, I. (2004). Arkheolohichni doslidzhennia v Novhorod-Siverskomu v 2003 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002-2003 rr.* Kyiv, Ukraine: Shliakh, pp. 341 – 342.

Kuchera, M. (1986). Keramika Arkheologii Ukrainy SSR: v 3 t. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, Vol. 3, pp. 446 – 455.

Sarachev, I. (1992). Nekotorye tendentsii khronologicheskogo izmeneniia tekhnologii formovki venchika drevnerusskikh gorshkov iz raskopok g. Novgorod-Severskogo i ego okrestnostei. *Arkhiturni ta arkheolohichni starozhytnosti Chernihivshchyny*. Chernihiv, Ukraine: Siverianska dumka, pp. 58 – 62.

Sarachev, I. (2000). Tipologia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. *Grigoriev A. Severskaia zemlia v VIII – nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula, Russia: Grif i K°, pp. 225 – 236.

14 Сарачев И. Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. Тула : Гриф и К°, 2000. С. 235.

15 Виноградская Л. И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII-XV в. // Проблемы археологии Южной Руси : Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». К. : Наукова думка, 1990. С. 98.

Tolochko, P. (1981). Goncharnoe delo. *Novoe v arkheologii Kievа*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, pp. 284-301.

Vynohrodska, L. (1988). Do pytannia pro khronolohiiu serednovichnoi keramiky z Novhoroda-Siverskoho. *Arkheolohiia*, 61, pp. 47 – 57.

Vinogradskaia, L. (1990). Nekotorye tipy keramiki Chernigovo-Severskoi zemli vtoroi poloviny XIII – XV v. *Problemy arkheologii Yuzhnoi Rusi : Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminarа «Chernigov i ego okruga v IX-XIII vv.»*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, pp. 96 – 99.

Дудко Олексій Сергійович — військовослужбовець Збройних сил України (Чернігів, вул. Рокоссовського, 16/116, Україна), e-mail: aldudko@gmail.com

Dudko Oleksii Serhiiiovych — serviceman of the Ukrainian army (Chernihiv, Rokossovskoho st., 16/116, Ukraine), e-mail: aldudko@gmail.com

POTTERY OF THE MIDDLE OF THE XIII CENTURY FROM EXCAVATION IN NOVHOROD-SIVERSKI

Old Rus pottery of the middle of the XIII century from excavation in Novhorod-Siverski is studied in the paper, technological peculiarities of rims' formation and pottery ornamentation are analysed. A new type of rims is described, which has not been distinguished before.

Key words: rim, pottery, Old Rus, ornamentation.

Дата подання: 7 серпня 2019 р.

Станіслав Келембет

ЛИТОВСЬКО-КАТОЛИЦЬКІ КНЯЗІ В СІВЕРСЬКІЙ ЗЕМЛІ: 1401–1452 рр.

За весь період входження Сіверської землі до складу Великого князівства Литовського удільні князівства в її межах надавалися лише двом представникам династії Гедиміновичів, які сповідували католицизм. Швитригайло Ольгердович у різні періоди свого життя був князем Брянським (1406–1408), Чернігівським (1420–1430) і Гомельським (1447/48–1452). Його двоюрідний брат, Жигимонт Кейстутович, володів Гомелем (1398/1401–1432), Стародубом і Брянськом (1408/09–1432). Михайлушко Жигимонтович лише ненадовго, за допомогою татар, зміг захопити Стародуб та кілька інших міст (1449). У даній роботі досліджуються питання хронології правління зазначених князів на Сіверщині, складу їхніх володінь, а також інші факти біографій Швитригайла, Жигимонта й Михайлушка, пов'язані із «сіверськими» періодами їхнього життя.

Ключові слова: Сіверська земля, Велике князівство Литовське (ВКЛ), великий князь Вітовт, король Владислав-Ягайло, Швитригайло Ольгердович, Жигимонт Кейстутович, Михайлушко Жигимонтович.

Група сіверських князів у складі ВКЛ, означена в заголовку даної роботи, порівняно з іншими династично-релігійними групами (православними князями литовського, руського і навіть татарського походження), була найобмеженішою як кількісно, так і за хронологічним періодом перебування при владі у Сіверській землі. Зате в аристократичній ієрархії ВКЛ, що визначалася династичним походженням, сіверські князі-католики не мали собі рівних у всій державі – вони були першими «принцями крові», а в офіційних документах їхні імена вказувалися відразу після самого литовського господаря (великого князя). Власне кажучи, мова йде всього про двох осіб: Швитригайла-Болеслава Ольгердовича, брата короля Польського Владислава II-Ягайла, і Жигимонта Кейстутовича, брата великого князя Литовського Олександра-Вітовта. Тож не дивно, що обидва вони перейшли зі своїх сіверських уділів (відповідно Чернігівського і Стародубського) відразу на великокняжий престол у Вільні.

До Швитригайла і Жигимонта Кейстутовича всі князі з литовської династії Гедиміновичів, які отримували володіння в межах Сіверської землі, обов'язково належали до православного віросповідання (Дмитро Ольгердович Старший, його брати Дмитро-Корибут і Скиригайло-Іван, Федір Любартович). Очевидно, «нав'язування» з Вільні католицьких князів православної Сіверщині, що мало місце в 1-й третині XV ст., було напряму пов'язане з посиленням влади Вітовта (1392 – 1430), за правління якого ВКЛ досягло найвищої за всю свою історію політичної могутності. Пізніше, у 2-й половині XV ст., більша частина Сіверської землі була поетапно передана у володіння руських князів – представників Московської лінії Рюриковичів, змушених емігрувати до ВКЛ. Утім, у цей період серед князів Гедиміновичів католиків взагалі не було: усі родичі господарів ВКЛ, володіння яких знаходилися виключно на Русі (в т. ч. у Сіверській землі – князів Мстиславських, Київських і Трубецьких), уже давно рутенізувалися й протягом кількох поколінь сповідували православ'я.

Тема даного дослідження аж ніяк не залишилася поза увагою попередніх дослід-

ників. Але біографічні нариси XIX – початку XX ст. (К. Стадніцького з уточненнями Ю. Вольфа, А. Левіцького, Б. Барвінського, А. Копистянського) давно застаріли й містять чимало явних помилок. Найдокладніше тема сіверських князівств 1-ї половини XV ст. досліджена у монографії С.-М. Кучинського (1936 р.); її автор зробив кілька цінних спостережень, але, через досить недбале ставлення до джерел і схильність до недостатньо обґрунтованих висновків, також не уникнув помилок. На деякі з таких вказала у своїй монографії О. Русина (1998 р.); дослідниця розглянула тематику досить критично, але, на жаль, занадто побіжно, не зупиняючись на деталях «сіверського» періоду біографій Швигайла та Жигимонта. Окремі епізоди теми на високому рівні проаналізовані в новітніх публікаціях Р. Беспалова і С. Полехова. Але узагальнюючої роботи про сіверських князів-католиків, у якій би було враховано та систематизовано максимум відомих свідчень джерел, усе-таки не існує. Така й пропонується увазі читача.

* * *

Сіверська земля на початку XV ст.

З кінця XIV ст. вся без винятку територія Сіверської землі¹ входила до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ). Прямі відомості джерел про вказаний регіон, розташований на далекій окраїні держави, відзначаються надзвичайною скупістю. Тому навіть загальну політичну ситуацію на Сіверщині, особливо наприкінці XIV – початку XV ст., ми можемо реконструювати лише зі значним ступенем гіпотетичності.

Після загибелі в серпні 1401 р. Романа Михайловича, князя Брянського й останнього великого князя Чернігівського, намісника ВКЛ у Смоленську, Брянськ і Чернігів перейшли під безпосередню владу великого князя Вітовта. Судячи з того, що нащадки Романа Михайловича в XV ст. засвоїли прізвище князів Осовицьких², їм було залишено тільки деякі володіння на північний захід від Брянська, з центром у містечку Осовик на р. Десні (нині – городище біля однойменного села Рогнединського району Брянської обл. РФ)³. С.-М. Кучинський вважав, що після загибелі Романа Михайловича Брянськ отримав Олександр Патрикєвич, князь Стародубський. Але при цьому польський дослідник посилався лише на таке сумнівне джерело, як пізня хроніка Стрийковського (видання 1582 р.). Нібито «Стрийковский (...)» подає, що близько 1401 р. правив у Брянську і Стародубі Олександр⁴. Але на вказаній сторінці у хроніці Стрийковського говориться про зовсім іншого князя – Патрика, сина Кейстута Гедиміновича: «Патрик мав уділ, Bransko, Zurasz i Stramele; а той провівши великі війни з Хрестоносцями Пруськими, забитий є від Татарів року 1398»⁵. Полишаючи в стороні достовірність цієї звістки (очевидно, вона є вигадкою самого Стрийковського), мова тут іде не про сіверський Брянськ, а містечка у зовсім іншому регіоні ВКЛ – Бранськ і Сараж на Підляшші, недалеко від Бельська. Не витримує критики й інше припущення Кучинського – нібито на початку XV ст.

1 За спостереженнями О. Русини, з якими важко не погодитися, до складу Сіверської землі джерела зараховують наступні міста (у дужках подаємо давні форми деяких назв): Брянськ, Гомель (Гомій, Гомей), Дроків, Курськ (у XIV–XV ст. запустілий), Мглин, Морівськ, Новгород-Сіверський (Новгородок), Почеп, Путивль, Радогощ, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ (Трубецьк), Чернігів, а також, мабуть, Любеч (Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 43-44).

2 *Келембет* С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова // Сіверянський літопис. 2016. № 2. С. 12-13, 16.

3 На майданчику городища Осовик знайдено кілька монет кінця XIV – початку XV ст., що є свідченням, принаймні, його заселеності у вказаний час (Зайцев В. В., Пискунов В. О. Находки монет XIV–XV вв. с городища Осовик (Брянская область) // Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2015 года. Москва, 2015. С. 152-154).

4 *Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936. S. 175, przyp. 433, s. 176.* Зазначимо, що в примітці неправильно вказаний номер тому праці Стрийковського: IV замість II.

5 *Strzykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. T. II. S. 58.*

князь Олександр Стародубський міг володіти й Черніговом⁶. О. Русина переконливо довела, що в документі, на який посилався Кучинський, згаданий зовсім інший князь – Олександр Чорторийський (друга половина XV ст.)⁷.

Натомість, цілком вірогідним є припущення Р. Беспалова про те, що Вітовт призначив своїм намісником у Брянську князя Олександра Івановича Нелюба Гольшанського. Дослідник зазначає, що весною 1406 р., на початку збройного конфлікту Вітовта з Василем Московським, князь Олександр Нелюб, який виїхав на службу до Москви, «явно опинився десь між Вітовтом та Василем I. Тому варто зазначити, що ця родина була пов'язана і з Чернігівщиною. Сестра князя Олександра Нелюба княгиня Уляна була заміжньою за князем Іваном Карачевським. Як відомо, укладення династичних шлюбів князівськими родинами з сусідніх регіонів було поширене. Тому доречно задатися питанням: чи не був князь Олександр Нелюб намісником Вітовта у одному з чернігівських міст? Може бути, після смерті великого князя Романа Михайловича він був намісником у Брянську?»⁸. Рід Гольшанських мав литовське походження, але до правлячої династії Гедиміновичів не належав. Уже перший його відомий представник, князь Ольгимунт, прийняв православ'я з іменем Михайла. Князь Іван Ольгимунтович був близьким соратником і свояком Вітовта, який наприкінці XIV ст. навіть дав йому «держати» Київ⁹. Якщо гіпотеза про намісництво князя Олександра Нелюба у Брянську відповідає реальності, то до його намісницької округи, вірогідно, міг входити й Чернігів, котрий у 1401 р. також належав до володінь Романа Михайловича (сам Вітовт, згадуючи про загибель Романа, титулував його великим князем Чернігівським).

Пруська хроніка т. зв. Посільге серед володінь, наданих королем Ягайлом своєму брату Швитригайлу після його повернення з Угорщини (1398 р.), останнім називає «Новгород краший замок (Nawgardin das best hus)». Мова тут, очевидно, може йти лише про Новгород-Сіверський. Але про перебування Швитригайла на Сіверщині аж до 1406 р. жодних свідчень не збереглося. За нашою думкою, насправді Новгород-Сіверський у 1398 р. був повернутий князю Федору (Федюшко) Любартовичу – двоюрідному брату Швитригайла, який на початку вказаного року згадується як його «товариш по нещастю» на вигнанні в Угорщині; ще у 1393 р. Ягайло дійсно надав Любартовичу «землю до своєї воли на имя Сѣверскую со всѣ городми». Після 1398 й до 1405 р. Федюшко Любартович у джерелах не згадується, але навряд чи в цей час він – двоюрідний брат Ягайла та Вітовта, міг бути взагалі безземельним князем¹⁰.

Значною фігурою в Сіверщині на межі XIV – XV ст. був Олександр Патрикіївич, князь Стародубський. Його батько Патрикій Давидович, напевне, був сином знаменитого Давида Городенського († 1326) – руського князя невідомого ближче походження, намісника Гедиміна в білоруському Городні, видатного воєначальника ВКЛ. У середині XIV ст. князь Патрикій також був намісником Городенським Кей-стута Гедиміновича, а у 1365 р. отримав від нього інші володіння «в Руській землі». У пом'янику князів Чернігівських Патрикій Давидович записаний з титулом князя Стародубського. Десь наприкінці XIV ст. Стародуб успадкував Олександр Патрикіївич, а його брат Федір згадується як князь Рильський († 1399). Цілком вірогідно, що наступником Федора Патрикіївича був його син (брат?), князь Василь Рильський, згаданий лише у пом'янику. Сусідній же Путивль, очевидно, ще з передлитовських

6 Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. S. 158, 188.

7 Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 106-107.

8 Беспалов Р. А. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов в связи со смоленской, черниговской и рязанской политикой Витовта и Василия I // Средневековая Русь. Москва, 2016. Вып. 12. С. 153-154.

9 Всі відомості про Ольгимунта та Івана Гольшанських систематизовано у найновішій роботі: Polechow S. W. Butyrski M. N. Pieczęć kniazia Iwana Olgimuntowicza Holszańskiego // Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Białystok, 2018. S. 450-456.

10 Див.: Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович, князь Луцький і Володимирський, державця Сіверський // Сіверянський літопис. 2018. № 6. С. 19-22.

часів, перейшов зі складу Чернігово-Сіверської землі до складу Київської¹¹.

На північ від Стародуба розташовувалися сіверські містечка-волості Мглин, Дроков і ще західніше – Попова гора. Їхня приналежність на межі XIV–XV ст. залишається не зовсім ясною. Збереглися документальні вказівки на те, що у XV ст. ці волості входили до складу Мстиславського князівства, причому, принаймні, Мглин – ще за правління Семена-Лингвенія Ольгердовича (1392–1431)¹². Але не можна виключати варіант, що Семен-Лингвеній отримав їх лише після арешту Олександра Патрикєвича в 1406 р. (див. нижче), а перед тим Мглин і т. п. належали до території Стародубського князівства¹³.

Нарешті, північно-західна частина Сіверської землі – нижнє Посожжя з центром у м. Гомій (суч. Гомель у Білорусі), – входило до складу володінь Жигимонта Кейстutowича, молодшого брата великого князя Вітовта. Слід гадати, він отримав Гомій у 1398 р. чи ненабагато пізніше; 18 січня 1401 р. Вітовт, проголошуючи унію ВКЛ з Польщею після своєї смерті, забезпечив брату володіння окремим уділом, у складі якого названий і «замок іменем Гомій»¹⁴ (детальніше про це див. нижче, на початку останнього підрозділу роботи). Таким чином, саме Жигимонт Кейстutowич став першим князем католицького віросповідання, який отримав удільне володіння в межах Сіверської землі – географічно найближче до центру ВКЛ.

Важливі зміни в ситуації на Сіверщині відбулися під час литовсько-московського збройного конфлікту, що мав місце у 1406–1408 рр. Весною 1406 р. до Василя Дмитровича, великого князя Володимиро-Московського, приїхав «въ рядъ служити (тобто на умовах договору. – **С. К.**) изъ Литвы нѣкоторый князь именем Александр, прозвище Нелюбъ, сынъ княжъ Ивановъ Олгимонтовъ, а съ нимъ множество Литвы и Ляховъ»¹⁵. Про високий статус емігранта свідчить і те, що на московській службі він отримав у володіння таке значне місто, як Переславль (Заліський)¹⁶. Нагадаємо, за гіпотезою Р. Беспалова, князь Олександр Гольшанський з 1401 р. міг бути намісником Вітовта у Брянську. «Крім того, від війни ухилився стародубський князь. 4 липня 1406 р. з Орші Вітовт повідомляв маршалу Німецького ордену, що «герцог

11 *Лицкевич О. В.* Поручительство литовско-русской знати за нобиля Братошу Койлутовича (1387–1394 гг.) // *Беларуская даўніна*. Мінск, 2014. Вып. 1. С. 35–37; *Келембет С.* Князі Стародубські та Рильські: середина XIV – початок XV століть // *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С. 12–26. Обидві ці роботи написані незалежно одна від одної. У попередній історіографії Олександр Патрикєвич Стародубський помилково вважався сином Патрикія Наримунтовича-Глібовича (нібито Давидовича), правнуком Гедиміна.

12 *Мяцельскі А. А.* Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII – XVIII стст. Мінск, 2014. С. 139–140, 142.

13 Зокрема, відомо про аналогічні дії Вітовта, спрямовані на збільшення території Мстиславського князівства за рахунок сусідньої волості Смоленської землі – «Молоховский путь» (*Мяцельскі А. А.* Мсціслаўскае княства... С. 142–143).

14 *Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791.* Kraków, 1932. S. 34–36, nr 38 (за оригіналом). Це є перша достовірна згадка про Гомій у складі ВКЛ. Щоправда, у редакції «Повісті про Поділля», яка вміщена у Другому літописному зводі ВКЛ – «Хроніці Великого князівства Литовського і Жмойтського», укладеній у 1510-х рр. (*Ясас Р.* Хроніка Быхаўца і яе паходжанне // *Беларускі гістарычны агляд*. 2017. Снежань. Т. 24. Сшыткі 1–2 (46–47). С. 209, 212, 220), – повідомляється, що Федір Коріатович аж до 1380-х рр., крім Новгородка-Литовського, «к тому еще держал Гомей» (ПСРЛ. Москва, 1980. Т. XXXV. С. 160, 186, 207). Однак у первісній редакції «Повісті про Поділля», у складі Першого літописного зводу ВКЛ середини XV ст., «доповнення» про Гомій немає. С. Полехов з даного приводу зазначив: «Можливо, це якоесь пов'язане з тим, що у 1500–1535 рр. Гомель належав Російській державі» (*Полехов С. В.* *Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2014. № 1. С. 37, прим. 14). Таке пояснення нам видається єдино правильним, зважаючи на яскраво виражену тенденційність укладача «Хроніки»: у 1510-х рр. офіційний історіограф ВКЛ вирішив підкреслити, хай і шляхом вигадки конкретного історичного факту (це для нього було нормою), колишню приналежність спірного з Москвою Гомія до Литви.

15 Виписка М. М. Карамзіна із втраченого Троїцького літопису (*Карамзин Н. М.* *История государства Российского*. Санкт-Петербург, 1842. Кн. II. Т. V. Прим. 199, стб. 74).

16 ПСРЛ. Москва, 2004. Т. XXV. С. 234, і т. д.

Олександр Стародубський, божою милістю, здоровий»¹⁷. Не ясно, з чим пов'язаний такий пасаж. Може бути, верховний маршал сам цікавився його здоров'ям, оскільки знав його в числі осіб, що укладали з Німецьким орденом мирну угоду 1398 р.? Чи напередодні князь Олександр хворів, може бути, прикидався хворим? У кожному випадку він, вочевидь, не бажав іти війною проти свого зятя князя Андрія Можайського (брата московського володаря. – С. К.), а невдовзі і взагалі з'ясувалося, що він хотів зрадити Вітовта»¹⁸.

Таким чином, першочерговим завданням литовського господаря стало закріплення своєї влади у північній Сіверщині. 25 липня 1406 р. Вітовт виступив у похід проти «короля Москви»¹⁹. Його військо складалося з литовців, русинів, поляків і волохів, причому командиром поляків («der Polen hauptman») був брат короля Владислава-Ягайла, князь Швитригайло Ольгердович²⁰. На той час він володів (з 1404 р.), хоча й на обмежених правах «держання», значними територіями в Руській землі Польського королівства: повітами Жидачева, Стрия і, очевидно, Галича, а також чотирма містечками у Сandomirському воєводстві²¹. Шлях литовсько-польських військ лежав на сіверський Стародуб. Тут Вітовт наказав арештувати й кинути до в'язниці князя Олександра Стародубського, звинувативши його у зраді²². Подальша доля князя Олександра невідома; скоріше за все, на волю він уже не повернувся. Наприкінці серпня литовсько-польські війська прибули до Брянська, куди 2 вересня надійшла значна допомога з Тевтонського ордену – більше тисячі рицарів-хрестоносців та їхніх підданих-жмудинів²³. Вітовт вимагав від Василя Московського видачі князя Олександра Івановича (Гольшанського), а також князя Юрія Смоленського²⁴. Об'єднана армія вирушила далі, і нарешті на р. Плаві (суч. Тульська обл. РФ) зустрілася з московськими військами, до яких приєдналися полки великого князя Івана Тверського і татари. Простоявши один проти одного 9 днів, литовський і московський володарі уклали між собою перемир'я, яке мало тривати з 1 жовтня до 15 травня наступного (1407) року²⁵.

* * *

Швитригайло-Болеслав Ольгердович, князь Брянський, Чернігівський, Гомийський

Безперечно, саме восени 1406 р. Швитригайло, як нагороду за участь у поході Вітовта, й отримав північно-сіверські землі, котрі під час цього походу були закріплені у складі ВКЛ - Брянськ і Стародуб (хоча пряме свідчення про їхню приналежність Ольгердовичу відноситься до 1408 р.). Р. Беспалов вважає, що вказані міста були надані Швитригайлу лише в намісництво²⁶. Але навряд чи рідний брат короля Польського міг мати статус звичайного намісника; принаймні, під час південно-сіверського князювання Швитригайла в 1420-х рр. він використовував титул «з Божьей милости князь Черниговский и иных» (див. нижче), тобто був повноцінним удільним володарем.

М. Грушевський схилявся до думки, що, крім Брянська і Стародуба, до 1408 р.

17 Codex epistolaris Vitoldi... Р. 150, nr CCCLXIX (за оригіналом). Видавець, А. Прохаска, помилково датував лист 3-м липня 1407 р. Обґрунтування правильної дати див.: Беспалов Р. А. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов... С. 153, прим. 125.

18 Беспалов Р. А. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов... С. 154-155.

19 Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1866. Bd. 3. S. 282 (продовження прусської хроніки т. зв. Посільге).

20 Codex epistolaris Vitoldi... Р. 136, nr CCCLII (донесення великого маршала, від 13 жовтня, за оригіналом).

21 Див.: Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович... С. 22-23.

22 Codex epistolaris Vitoldi... Р. 136–137, nr CCCLII.

23 Codex epistolaris Vitoldi... Р. 131-132, nr CCCXLVII, CCCXLVIII (листи комтура Рагніти й Вітовта, за оригіналами).

24 Codex epistolaris Vitoldi... Р. 137, nr CCCLII.

25 ПСРЛ. Москва, 2000 [Санкт-Петербург., 1863]. Т. XV. Стб. 475-476; Беспалов Р. А. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов... С. 158-159.

26 Беспалов Р. А. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов... С. 160, 167.

володіннями Швитригайла могли бути також Трубчевськ, Чернігів і Новгород-Сіверський. Дослідник писав: «На склад Свитригайлової волости вказують передовсім ті бояре «чернігівські, брянські, стародубські, любутські й рославські», що разом з ним емігрували в Москву (у 1408 р. – **С. К.**)». Однак відразу після цього Грушевський зазначає: «Але тут можна б подумати, що декотрі з сих міст не належали до волости Свитригайла, тільки пішли за його агітацією»²⁷. Даний варіант є тим вірогіднішим, що разом зі Швитригайлом до Москви виїхав і єпископ Ісакій – духовний владика всієї величезної Брянсько-Чернігівської єпархії, – а також кілька верхньоозьких князів, які навряд чи могли бути васалами Ольгердовича. Що стосується Рославлі, то це місто взагалі входило до складу не Сіверської, а сусідньої Смоленської землі. Ще менше значення має інший аргумент Грушевського: «Чернігів і Трубчевськ правдоподібно також належали до нього, судячи з того, що він мав сі замки, коли йому вернено Сіверщину в 1420 р.». Адже у 1420 р., як побачимо далі, ні Стародуба, ні, очевидно, Брянська, Швитригайло назад точно не отримав. Утім, виключати приналежність йому протягом 1406–1408 рр. Чернігова (гіпотетично) ми не можемо. Те саме стосується й Новгорода-Сіверського: за свідченням пруської хроніки, цей замок Швитригайло отримав ще в 1398 р., хоча ми схильні вважати, що насправді Новгород тоді було повернуто Федору Любартовичу – товаришу Швитригайла, який разом з ним повернувся з вигнання з Угорщини. Той факт, що на початку XV ст. (не пізніше 1411 р.) Федір Любартович отримав у держання Жидачів і Стрий у Галицькій Русі – ті самі володіння, які в 1404 р. були надані Швитригайлу, – наводить на гіпотезу про можливість їх обміну останнім на Новгород-Сіверський²⁸. У такому разі Швитригайлу цілком міг належати і Трубецьк (Трубчевськ), розташований приблизно посередині шляхів Новгород–Брянськ і Брянськ–Стародуб (останній зафіксований і писемними джерелами²⁹).

Брянське княжіння Швитригайла тривало неповних два роки, будучи перерване його черговою зрадою – цього разу на користь Москви. Така відкрито викрилася невдовзі після того, як Вітовт, знову закликавши на допомогу поляків і пруських рицарів, 25 червня 1408 р. виступив із Вільни у другий похід проти свого зятя, великого князя Василя Московського³⁰. Очевидно, первісною причиною даної кампанії, як і два роки тому, була саме антилитовська, промосковська змова еліти Сіверщини, а також деяких сусідніх регіонів Верхнього Пооччя і Смоленщини. Цього разу змова мала набагато більші масштаби, а очолив її литовський князь-католик, рідний брат короля Польського! Пруська хроніка повідомляє наступне: «Також цього літа герцог Вітовт Литовський вирушив на короля Московського з багатьма людьми, а з ним кіннота з Пруссії та з Польщі; і сталося так. Герцог Швитригайло (Swittrigayl) мав невелику землю й замки на кордоні з країною короля Московського. Герцог Вітовт почав побоюватися, що Швитригайло перейде від нього до короля Московського, і послав за Швитригайлом і хотів закувати його у кайдани. Тоді Швитригайло відповів, що коли він не довіряє йому, то хай віддає замки і землю кому захоче і сам залишається з ним. У відповідь на ці слова Вітовт послав до нього кількох бояр (bayarin), щоб вони забрали замки й землі. Коли вони приїхали до нього додому, він уже був попереджений, і їх самих закував у кайдани, і спалив замки, і відвів захоплених ним [бояр] у Москву до короля»³¹.

За свідченням польського хроніста Длугоша, «Швитригайло (Switrigal) рідний брат Владислава Польського короля, чоловік нестабільний і до перемін з натури

27 Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1993 [Київ–Львів, 1907]. Т. IV. С. 178–179, прим. 4.

28 Див.: Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович... С. 21–24.

29 Беспалов Р. А. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов... С. 157.

30 Długossii J. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Varsaviae, 1997. Liber X–XI. 1406–1412. P. 19–20; Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Warszawa, 2009. Ks. 10–11. 1406–1412. S. 24–25.

31 Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1866. Bd. 3. S. 291. Російський переклад: Беспалов Р. А. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов... С. 167–168.

схильний, замки Брянськ і Стародуб (Bransko et Starodub), котрими зі Владислава Польського короля і Олександра князя великого Литовського надання в Литві володів спаливши, у ненависті й для осоромлення Олександра Вітовта з певними Поляками, Литовцями і Русинами, що прийняли його сторону, до Василя князя Московського перебігає»³². Хронологію цих подій наводить московський літописець: «Іулія въ 8 день, в недѣлю, выѣха изъ града изъ Брянска Швитригаило, а на Москву приѣха іулія в 26»³³. Таким чином, Швитригаило покинув Брянськ через два тижні після виступу армії Вітовта з Вільни (25 червня). Звідси можна розрахувати, що друге посольство Вітовта до Швитригаила, яке мало конфіскувати його володіння, було вислане приблизно одночасно з початком походу³⁴. Відповідно, Вітовт запідозрив Швитригаила у зраді й вислав до нього перше посольство з наміром його арештувати ще десь приблизно за місяць до початку походу.

Прибуття Швитригаила до Москви було дуже помпезним, зважаючи на кількість і статус емігрантів з ВКЛ. «Мѣсяца іюля 26 приѣде къ великому князю изъ Дѣбрянска князь Литовскій Швитригаило Олгердовичъ служити, а съ нимъ владыка (єпископ. – **С. К.**) Дѣбрянскій Исакій, да съ нимъ же князь Патрикѣй Звенигородскій, и князь Александръ Звенигородскій, ись Путивля князь Феодоръ Александровичъ, князь Семень Перемышльскій, князь Михайло Хотѣтовскы, князь Урустай Менскій, и бояре Черниговскіе, и Дѣбрянскіи, и Стародубьскіи, и Любутскіе и Рославскіе; князь же великій Василей Дмитреевичъ пріать его съ честію, и дасть ему градъ Володимерь съ всѣми волостми и съ пошлинами и съ селы и с хлѣбомъ, такоже и Переславль потомуже, и Юрьевъ Польскій, и Волокъ Ламскій, и Ржеву и половину Коломны»³⁵. Князі Звенигородські, Перемишльський, Хотетовський володіли уділами у Верхньому Пооччі, де знаходилося й м. Любутськ. Із Сіверщини походили князі Федір Олександрович Путивльський (очевидно, син Олександра Патрикєвича Стародубського – див. нижче) та Урустай Менський (м. Мена на схід від Чернігова)³⁶, цілий ряд бояр. Нарешті, до емігрантів приєдналися навіть бояри з м. Рославль у сусідній Смоленській землі.

Безпрецедентні розміри та, головне, статус володінь, отриманих Швитригаилом у межах Московської держави, свідчать про значення, яке там надавали його виїзду. Літописець з Великого князівства Тверського зазначив: «Свѣтригаило же Ляхъ бѣ вѣроу (католик. – **С. К.**), но устроень къ брани мужъ храбръ, добль сый на оплѣченіе, того ради и призваша его на Москву и вдаша ему града мнози, мало не половину великаго княженія всея Руси, даша бо ему и многославныи Володимерь, еже есть столъ земля Русскыя и градъ Пречистыя Богоматери, въ немъ же и князи велициі Русстїи первосѣданіе и столъ земли Русскыя приємлють, иже великыи князь всея Руси наименовається, ту бо первую честь приємлетъ (тут мається на увазі, що Володимир-Суздальський вважався офіційною столицею Великого князівства Володимиро-Московського, фактичним центром якого вже була Москва. – **С. К.**) (...) И такого града не помиловавше Москвичи, вдаша въ одръжаніе Ляхови. Сего же старци не похвалиша (...) Свѣтригаи[ло] же, Ляхъ гордый, никоея же пути сотвори таковѣи велечюднѣи церкви Пречистыя Богоматери (не відвідав Володимирський

32 *Długossii J. Annales... Liber X–XI. P. 20; Długosz J. Roczniki... Ks. 10–11. S. 25.*

33 Виписка М. М. Карамзіна із втраченого Троїцького літопису (*Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург, 1842. Кн. I. Т. V. Прим. 200, стб. 74*). 8 липня у 1408 р. дійсно припадало на неділю.

34 У 1406 р. німецькі хрестоносці йшли до Брянська 27 днів (*Беспалов Р. А. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов... С. 157*); посли Вітовта з Литви могли подолати цей шлях вдвічі швидше, ніж важко озброєні рицарі з обозом.

35 ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1859. Т. VIII. С. 82 (Воскресенський літопис); Петроград, 1921. Т. XXIV. С. 174 (Типографський літопис), і т. д.

36 Судячи з імені, князь Урустай був татарського походження, так само як і Глинські – нащадки знаменитого беклярбека Мамая, які на межі XIV–XV ст. отримали сусідній з Меною Хоробор. Звідси можна зробити висновок, що Урустай теж належав до роду Глинських або ж був їхнім найближчим родичем (*Келембет С. Князі Глинські: походження роду, Глинське князівство, володіння в Сіверській землі // Сіверянський літопис. 2019. № 2. С. 13–16*).

собор. – **С. К.**), тѣмже и бѣды многы постигоша насъ (...)»³⁷.

Втім, відразу після свого від'їзду Швитригайло виправдав сподівання, успішно протидіючи наступу литовсько-польсько-німецької армії на Москву. За словами Длугоша, він із засідок та важкодоступних місць днями й ночами чинив напади на війська Вітовта. А коли останні намагалися переправитися через р. Оку, причому ще за відсутності московських військ, саме Швитригайло не допустив здійснення цього плану³⁸. Вітовт повернув свої сили на північ і на початку вересня 1408 р., дійшовши до р. Угри, нарешті зустрівся з московською армією. Простоявши один проти одного 12 днів, литовський і московський володарі, не доводячи справи до битви, 14 вересня «взяша миръ межи себе по давному»³⁹, тобто без змін державних кордонів та «сфер впливу». Вітовт поспішив покинути свою армію, яка почала відступ, несучи великі втрати від лютого голоду й непогоди, а також змушена була відбиватися від татар, які прийшли на допомогу Москві⁴⁰. Невдовзі після цього ординці, завжди схильні до розбійної наживи, завдали ще одного удару по багатостраждальному Брянську, замок якого був спалений Швитригайлом: «а Татарове взяша Брянскъ, иже которые помагалы князю великому (Московському. – **С. К.**), видя плошество Рускихъ князей, того же лѣта (*варіант* той жь есени) мѣсяца октобра въ 23 день»⁴¹.

Зовсім інакше Швитригайло проявив себе у грудні 1408 р., під час грандіозного нашествя на Північно-Східну Русь військ еміра Єдігея. Тоді татари вщент розорили землі Московської держави, взяли в облогу Москву і не захопили її лише тому, що в самій Орді вибухнув заколот проти хана Пулада (Булата), який закликав Єдігея негайно повертатися йому на допомогу⁴². Під час цих подій польсько-литовські війська Швитригайла не лише не спробували дати реальну відсіч татарам, а й самі почали грабувати московські землі. «Тогда же храбрии наши Ляховѣ, иже величавѣ дръжаше градъ Пречистыя Богоматери (Володимир. – **С. К.**), мужьственныя ихъ лысты токмо на бѣгъ силу показаша, быша еще нашихъ же людїи грабяче и губяче, нигдѣ ни мало же съ иноплеменикы побѣдившеся»⁴³. А згодом, ще до початку весни 1409 р., «кн(я) зъ Швитригайло *от(ь)ѣха от* великаго кн(я)зя Василия Дмитриевич(а) в Литву, служивъ великому кн(я)зю Василию»⁴⁴. При цьому Ольгердович ще й «ѣдучи взялъ (пограбував. – **С. К.**) градъ Серпоховъ»⁴⁵.

Втім, «невдовзі вже литовський князь опинився в Орді в Єдігея та його ставленика хана Пулада (Булата). У них були свої рахунки з литовським правителем: Єдігей добивався видачі синів Тохтамиша (це й стало однією з причин його походу на Москву), а в противному разі загрожував розорити володіння Вітовта «вздовж і поперек до самого німецького кордону». Швидригайло ж скористався цим, щоб у черговий раз нагадати Вітовту про свою «отчину». Його союз з татарами навіть планувалося

37 ПСРЛ. Москва, 2000 [Петроград, 1922]. Т. XV. Вып. 1. Стб. 180-181 (Рогожський літописець); Санкт-Петербург, 1913. Т. XVIII. С. 157 (Симеонівський літопис).

38 *Długossii J. Annales... Liber X–XI. P. 20; Długosz J. Roczniki... Ks. 10–11. S. 25.*

39 ПСРЛ. Москва, 2000 [Санкт-Петербург, 1863]. Т. XV. Стб. 474; Т. XXV. С. 237-238.

40 *Długossii J. Annales... Liber X–XI. P. 20-21; Długosz J. Roczniki... Ks. 10–11. S. 26; Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1866. Bd. 3. S. 291.*

41 ПСРЛ. Москва, 2000 [Санкт-Петербург, 1863]. Т. XV. Стб. 474. Пунктуація тут проставлена помилково: слова «того же лѣта мѣсяца октобра въ 23 день» подані як початок нового речення, хоча до подальшого тексту вони не мають ніякого відношення. На цю помилку видавця XIX ст. вказала О. Л. Конявська, зазначивши також, що у Забелінському списку замість «того же лѣта» читається «той жь есени» (*Конявская Е. Л. «Повесть о Плаве» и летописные статьи Тверского сборника за первое десятилетие XV в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2007. № 2. С. 89-90*).

42 ПСРЛ. Т. XXV. С. 238-239.

43 ПСРЛ. Т. XV. Вып. 1. Стб. 183-184; Т. XVIII. С. 158.

44 ПСРЛ. Москва, 2000. Т. VI. Вып. 1. С. 532 (Софійський І літопис, правильно під 6916-м березневим роком).

45 ПСРЛ. Т. VIII. С. 85; Т. XV. Вып. 1. Стб. 186; Т. XVIII. С. 159 (помилково під 6918 (1410)-м роком).

скріпити його одруженням на ханській дочці»⁴⁶. У червні 1409 р. Швитригайло особисто перебував у Орді⁴⁷, але Вітовт запевняв представника Тевтонського ордену, що Ольгердович невдовзі повернеться до нього⁴⁸. І дійсно, вже 15 вересня Швитригайло знаходився при дворі Вітовта, хоча й перебував у немилості – великий князь навіть не саджав його за свій стіл⁴⁹.

Якраз у цей час розпочалася війна Тевтонського ордену з Польщею та ВКЛ, згодом названа істориками Великою. Скориставшись цим, Швитригайло знайшов можливість вступити в чергову змову – цього разу з великим магістром Ульріхом фон Юнгінгеном. 2 жовтня 1409 р. той видав письмовий акт, у якому зобов'язався всіляко допомагати Ольгердовичу в поверненні його отчини – ВКЛ. А 4 жовтня великий магістр видав Швитригайлу ще й охоронний лист, за яким він міг особисто прибути на територію Ордену⁵⁰. Мабуть, ці документи були перехоплені людьми Вітовта, і той прийшов у стан справжньої люті. 27 листопада в Ордені вже знали, що великий князь тримає Швитригайла у тяжких кайданах. Вітовт написав до короля Польщі про те, що його брат задумав уже четверту (!) за рахунком зраду. Владислав-Ягайло відповів, що якщо звинувачення підтвердиться – хай зрадник буде засуджений за правом (незважаючи на свій статус). Вітовт стратив двох князів, які перейшли на сторону Швитригайла, і, як кажуть, накаже стратити і самого Ольгердовича⁵¹. На такий вчинок Вітовт усе ж не наважився, але наступні вісім з половиною років Швитригайло провів у неволі.

Длугош повідомляє, що Вітовт, побоюючись змови Швитригайла з прихильниками йому князями і шляхтою Русі, держав його в ув'язненні «у багатьох місцях (in locis plurimis)», поки нарешті не перевів у Кременець (на Волині). Користуючись поблажливим ставленням коменданта замку, Швитригайло встановив зносини з руськими князями і шляхтою, склавши з ними план свого визволення. Цей план було реалізовано в ніч Великої п'ятниці 1418 р. (25 березня): князі Дашко та Олександр Нос зі своїми людьми захопили Кременецький замок, вбили коменданта і звільнили Швитригайла, який після цього втік до Сигізмунда, короля Римського й Угорського⁵². Про те ж саме, але дещо детальніше, повідомляють і руські літописи: князь Дашко Федорович Острозький з 500 людьми хитрістю захопив Кременець, «а князя Швитригайла изъ желѣзь высече, сѣдѣвша польъ девята года (8,5 років – С. К.). И оттолѣ уиде Швитригайло въ Угры да Луческѣ ида взя, а у Волынскихъ боярь полтараста конь отлучи»⁵³.

Швитригайло повернувся з Угорщини (точніше, уже з Польщі) до ВКЛ в 1420 р.⁵⁴. Це відбулося у зв'язку з тим, що король Владислав-Ягайло на з'їзді з польськими панами в Ленчиці наприкінці липня 1420 р. постановили помирити Вітовта зі Швитригайлом, для чого до ВКЛ було вислано спеціальну депутацію⁵⁵. Цей план удався, про що свідчать два документи. В одному Владислав-Ягайло разом з рядом вищих польських прелатів та панів поручився великому князю Олександру-Вітовту за вірність йому «пана Болеслава або Швитригайла князя Чернігівського, брата нашого улюбленого

46 Полехов С. Наследники Витовта. Москва, 2015. С. 138 (посилання: GStAPK. OBA 1191).

47 Codex epistolaris Vitoldi... P. 184, nr CCCCXI (лист від 16 червня 1409 р.).

48 Codex epistolaris Vitoldi... P. 187, nr CCCCXIV (лист від 21 червня 1409 р.).

49 Codex epistolaris Vitoldi... P. 201-202, nr CCCXXVIII.

50 Codex epistolaris Vitoldi... P. 202-203, nr CCCXXX, CCCXXXI (орденські копії).

51 Codex epistolaris Vitoldi... P. 204, nr CCCXXXIV (польський переказ).

52 Długossii J. Annales... Varsaviae, 2000. Liber XI. 1413–1430. P. 85-86; Długosz J. Roczniki... Warszawa, 2009. Ks. 11. 1413–1430. S. 88-89.

53 ПСРЛ. Т. XVIII. С. 165 (пунктуація правильна); Т. XXV. С. 244, і т. д. Детальний опис перебування Швитригайла за кордоном у 1418–1420 pp. див.: Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. Kraków, 1892. S. 61-65.

54 ПСРЛ. Т. XVIII. С. 165; Т. XXV. С. 244-245, і т. д.

55 Długossii J. Annales... Liber XI. P. 87; Długosz J. Roczniki... Ks. 11. S. 90. Помилково віднісши ці події до 1418 р., Длугош змішав Ленчицькі з'їзди 1418 та 1420 pp. (Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. Kraków, 1892. S. 308, przyp. 67, 86; Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły. 1386 – 1434. Warszawa, 1972. S. 69, 72).

(domino Boleslao alias Swidrigal duce Czirnyeowiensi, frater nostro carissimo)»⁵⁶. Іншу грамоту видав у Воранах (Медниках) 10 серпня 1420 р. сам Болеслав-Швитригайло «Божою милістю князь Ольгердович (dei gracia dux Olgortowicz)» про те, що він дотримуватиметься всіх пунктів поруки, яку його брат, король Владислав-Ягайло, дав за нього великому князю Вітовту⁵⁷. Після цього помирилися й самі Швитригайло та Вітовт.

В уділ Швитригайлу на повному княжому праві були надані значні володіння у ВКЛ – цього разу в південній Сіверщині. У королівському акті 1420 р. він уже титулується князем Чернігівським; у власному документі 1422 р. – князем Чернігівським, Сіверським і Трубецьким (див. нижче). Длугош повідомляє, що Швитригайло отримав від Вітовта «землі Руські, а саме Брянськ і Сіверський Новгородок (Bransk et Syewiorski Nowogrodek)», де він і перебував до самої смерті Вітовта⁵⁸. Щодо Брянська – напевне, Длугош указав його помилково замість Чернігова: відсутність останнього у повідомленні хроніста є досить дивною, зважаючи на те, що саме Чернігів у офіційних актах виступає як *головне* володіння Швитригайла. Крім того, Брянськ відсутній у повному титулі Швитригайла з 1422 р., і це при тому, що там указаний куди менше значний Трубецьк. Нарешті, варто згадати, що Брянськ разом зі Стародубом належав Швитригайлу протягом 1406–1408 рр. до його втечі в Москву. Пізніше Вітовт надав Стародуб своєму рідному брату Жигимонту; скоріше за все, Жигимонт отримав також і Брянськ, оскільки є певні вказівки на користь того, що його сіверський уділ не поступався за багатством Швитригайловому (див. нижче). У цьому простежується добра продуманість «удільної» політики Вітовта: він не став повертати Швитригайлу північну Сіверщину, оскільки не міг повністю покладатися на вірність Ольгердовича (пам'ятаючи події 1408 р.), а надав йому південну частину регіону – контрольовану з півночі володіннями вірного брата Жигимонта.

Окрім Чернігівського князівства у ВКЛ, Швитригайло отримав від Владислава-Ягайла ще й володіння в Польському королівстві – Снятин і Коломию на півдні Галицької землі (прикордоння з Молдавією). Вказані землі князь зі своїм двором відвідав наприкінці серпня – початку вересня 1424 р., свідченням чого є три документи. 20 серпня 1424 р. у Коломії Болеслав-Швитригайло, «Божою милістю князь Литовський і Руський і т. д. (Dei gratia Dux Lithuaniae et Russiae etc.)», за спеціальним дорученням (de speciali mandato et commissione) короля Владислава-Ягайла, виніс судовий вирок щодо лісів між жителями Коломії та шляхтичем «Прсорію Theptucowycz»-ем⁵⁹. 31 серпня у Снятині «Швитригайло инако Болеславъ з Божьей милости князь Черниговский и иных» надав своєму слугі Максиму-Владу Драгосиновичу «село на имя Косово с монастыремъ на рѣцѣ на Рыбници оу волости Снятинской, а на рѣцѣ на Черемоши двѣ полянѣ Березово а Жабье»⁶⁰. З вересня в Коломії, з тим же титулом князя Чернігівського, Швитригайло записав слугі Юркові Козеняті с. Хватовці з правом його викупу в майбутньому⁶¹.

Протягом 1420-х рр. Швитригайло залишався вірним васалом великого князя Вітовта. Хоча збереглися свідчення, що в цей період навіть частина простого люду ВКЛ, сильно зубожілого під владою Вітовта, хотіла мати своїм господарем молодшого Ольгердовича⁶². 31 березня 1421 р. комтур Дюнабурга повідомляв магістру Лівон-

56 Codex epistolaris Vitoldi... P. 489-490, nr DCCCXC (за копією).

57 Codex epistolaris Vitoldi... P. 489, nr DCCCLXXXIX (за оригіналом, затвердженим печаткою Швитригайла).

58 Długossii J. Annales... Liber XI. P. 87; Długosz J. Roczniki... Ks. 11. S. 90 (помилково під 1418 р.).

59 Codex diplomaticus Poloniae / Studio et opera L. Ryszczewski et A. Muczkowski. Varsaviae, 1847. T. I. P. 300-301, nr CLXX (за списком XVI ст.). Зазначимо, що старостою Галицьким у тому ж 1424 р. був Михайло Бучацький (Розов В. Українські грамоти. Київ, 1928. Т. I. XIV в. і перша половина XV в. С. 106, № 57).

60 Розов В. Українські грамоти. С. 98-101, № 54 (за оригіналом).

61 Розов В. Українські грамоти. С. 101-102, № 55 (за оригіналом).

62 Codex epistolaris Vitoldi... P. 548, nr CMLXLIX: донесення комтура Дюнабурга магістру Лівонському від 25 квітня 1422 р., на підставі інформації від орденських шпигунів у Литві (Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. Kraków, 1892. S. 66).

ському, що татари напали на литовську Русь, а Швитригайло, перебуваючи поблизу них, справно відбив напад і відіслав полонених татар до Вітовта⁶³.

Наприкінці квітня 1422 р. Швитригайло мав прибути до Владислава-Ягайла у Бресць-Куявський. Готуючись до війни з Тевтонським орденом, у середині липня того ж року молодший Ольгердович мав взяти участь у нараді з Владиславом-Ягайлом і Вітовтом, де узгоджувався план їхнього вторгнення до Пруссії. Наприкінці того ж місяця великий магістр отримав інформацію, що король Польський навіть хоче доручити Швитригайлу головне командування над своїми військами⁶⁴. 27 липня 1422 р., перебуваючи у Боровому в Мазовецькій землі, «Болеслав або Швидригайло Божою милістю князь Литовський і земель Чернігова, Сівера і Трубецька пан і т. д. (Boleslaus alias Swidrigail dei gracia dux Littwaniae et terrarum Czirneow, Szewor et Trubeczensis dominus etc.)», приєднуючись до Владислава-Ягайла та Вітовта, яких «ми є підданий, слуга і помічник вірний (subditus, servitor et adiutor fidelis)», спеціальною грамотою попередив великого магістра Пауля Руссдорфа, що у війні проти нього буде вищеназаним володарям підлягати й допомагати⁶⁵. В історії ВКЛ це, здається, чи не єдиний зафіксований випадок, коли васал великого князя від власного імені оголошував війну іноземній державі. Така завершилася вже через два місяці: 27 вересня 1422 р. коли в таборі біля озера Мельно у Пруссії король Владислав-Ягайло і великий князь Вітовт уклали з Тевтонським орденом мирну угоду. З боку ВКЛ її засвідчили цілий ряд «князів, прелатів, баронів (панів) і шляхти», першим серед яких названий «Болеслав або Швитригайло князь Чернігівський (Boleslaus alias Switrigall dux Czirnihouiensis)»⁶⁶.

За винятком участі в зовнішніх війнах (1422 й 1428 рр. – див. наступний абзац), основним місцем перебування Швитригайла аж до 1430 р., слід гадати, було його власне удільне князівство. Відомо, що під час подорожі Вітовта до «далеких руських земель» ВКЛ литовський господар у липні 1427 р. відвідав і сіверські володіння своїх найближчих родичів – брата Жигимонта (Стародуб), а потім і Швитригайла. Останній подарував Вітовту 90 коней, багато хутра, соболів і грошей⁶⁷. В одному латинському рукописі зберігся цікавий запис, зроблений переписувачем біблійної Книги Царств «Миколаєм або Микулою з Копилова, субдияконом замкненим до неволі найсуворішої найяснішим володарем і паном Болеславом або Свитригайлом, князем Чернігівським, паном моїм наймилостивішим, ув'язненим у замку Новгородку-Сіверському року 1428 в понеділок назавтра (свята) вериг святого Петра

63 Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Riga, 1867. Bd. 5 / F. G. von Bunge. S. 725, № MMDXXXVII (*Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły*. S. 65).

64 Codex epistolaris Vitoldi... P. 548, nr M (лист з Торуня до великого магістра від 26 квітня, польський переказ); p. 568, № MXXIX (лист до великого магістра від 9 липня, польський переказ); p. 567, nr MXXVIII (*Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły*. S. 65).

65 Codex epistolaris Vitoldi... P. 569, nr MXXXIV (за оригіналом).

66 Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Mełneńskiego z 1422 roku / Wydali P. Nowak i P. Pokora. Poznań, 2004. S. 11 (за оригіналом). Печатка Швитригайла з червоного воску містить зображення литовської «Погоні», довкола якого руський напис: «П(е)ч(а)ть кн(я)зя Шви(т)ригайла Олгирдов(и)ч(а)» (s. 73).

67 Codex epistolaris Vitoldi... P. 798, nr MCCCXXIX (лист шута-шпигуна Генне, який супроводжував Вітовта, до великого магістра від 15 серпня, без року). Видавець, А. Прохаска, помилково відніс цей лист до 1428 р., який прийняв і А. Барбашев (*Барбашев А. Вітовт. Последние двадцать лет княжения. 1410 – 1430. Санкт-Петербург, 1891. С. 198, російський переклад*). Про правильну дату див.: *Беспалов Р. А. Источники о поездке Витовта в область Новосильского и Рязанского княжеств в 1427 году // Верхнее Подонье: Археология. История. Тула, 2008. Вып. 3. С. 257; Беспалов Р. А. К вопросу о времени запустения южной части Новосильско-Одоевского княжества // Город Средневековья и раннего Нового времени: археология, история. Материалы IV Всероссийского семинара. Ноябрь 2011 г. Тула, 2013. С. 88-89. Орієнтуючись на зафіксовану давніми джерелами дорогу Стародуб – Трубецьк – Брянськ, Р. Беспалов схиляється до думки, що Вітовт їхав саме цим шляхом. Але не виключено також, що Вітовт міг поїхати зі Стародуба на південь, до Чернігова і Новгорода-Сіверського, а вже звідти – на Мценськ.*

апостола»⁶⁸, тобто 2 серпня⁶⁹. Після цього Микула звертається до Станіслава, пріора монастиря, а також якогось Шимона, з проханням: якщо він помре у згаданій неволі – то поховати його тіло в їхній церкві⁷⁰. Звідси випливає, здається, що в той час у Новгороді-Сіверському існував кляштор якогось католицького ордену, заснований, вірогідно, тутешнім князем-католиком Швитригайлом.

Далі Микула з Копилова у своєму записі продовжує: «Тоді книга завершена, коли найнепереможніший володар Олександр інакше Вітовт з деякими славними володарями католицькими, а саме Свитригайлом, Сигізмундом, братом своїм рідним з Литви, Казимиром князем Мазовецьким, деякими незліченними вельможними Польськими сановниками (урядниками), оперезаними рицарськими поясами, а також найвідважнішими і найсильнішими воїнами, Поляками шляхетними, проти Великого Новгорода для його подолання і спустошення виступив»⁷¹. Мова йде про похід Вітовта на Новгород 1428 р., коли польсько-литовсько-руські війська взяли в облогу м. Порхов, під яким невдовзі й було укладено мир на умовах литовського господаря. Серед учасників цього походу Болеслав-Швитригайло знову, як і в 1422 р., названий на першому місці⁷².

У 1429 р. молодший Ольгердович здійснив спробу повернутися до великої політики. На початку цього року Сигізмунд Люксембурзький, король Римський, запропонував Вітовту прийняти королівську корону. Це викликало суттєву напругу між ВКЛ і Польщею. І ось Швитригайло вже у квітні висилає посольство до Сигізмунда, пропонуючи тому свою покірну службу, хоча король Польський багатими дарами і намагається перетягнути його на свій бік. Реакція короля Римського на таку пропозицію не відома (він лише повідомив про неї великого магістра)⁷³. У серпні 1430 р.

68 «per Nicolaum alias Micula de Copylow, subdiaconum in mancipio captivitatis artissimo per serenissimum principem ac dominum dominum Boleslaum alias Switrigal, ducem Czernoviensem, dominum meum graciousissimum, reclusum in castro Novogrodek Sewersky anno 1428 feria II in crastino ad vincula sancti Petri apostoli».

69 Про католицьке свято апостола Петра з веригами (ad vincula Petri apostoli), яке відзначалось 1 серпня, див. напр.: *Матузова В. И.* Время в «Хронике земли Прусской» Петра из Дусбурга // Древнейшие государства Восточной Европы. 2006 год. Москва, 2010. С. 327-328. У 1428 р. 1 серпня припадало на неділю, а наступний день, отже – дійсно на понеділок, 2 серпня.

70 Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Nar. Im. Ossolińskich / Wyd. W. Kętrzyński. Lwów, 1886. Т. II. S. 433.

Згаданий Микола з Копилова раніше, скоріш за все, був писарем канцелярії короля Владислава-Ягайла. В архіві Тевтонського ордену зберігався документ 1420 р.: «Король Владислав-Ягайло Польський – Сигізмунду Римському королю: Вірча грамота нотарію Миколі з Копилова. Список (König Władysław-Jagiello von Polen an Sigismund Römischer König: Kredenz auf den Notar Nicolaus von Copylow. Abschrift)» (Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. P. 1: Index Tabularii Ordinis S. Mariae Theutonicorum, Regesten zum Ordensbriefarchiv. Vol. 1. 1198 – 1454. Göttingen, 1948. S. 201, № 3195; щиро дякуємо за переклад з німецької мови С. Полехову (Москва)). Батьківщиною писаря Микули, очевидно, було с. Копилов у Белзькій землі, що тоді належала князям Мазовецьким. Воно згадане у белзькому акті Земовіта IV 1400 р. (Matricularum Regni Poloniae summa / Contextuit indicesque adiecit T. Wierzbowski. Varsoviae, 1915. Pars IV. Vol. 3. P. 368, nr 403). Така локалізація Копилова пояснювала б і руську форму імені Микули, і його професію латинсько-католицького писаря.

71 Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Nar. Im. Ossolińskich. Lwów, 1886. Т. II. S. 433-434: «Tunc liber est finitus, cum invictissimus princeps Allexander alias Witowdus cum nonnullis et inclitis principibus catholicorum videlicet Switrigal Sigismundo, frater ipsius germano de Littuania, Kazimiro duce Mazovie, ceteris innumerabilibus magnificis Polonis dignitariis ac balteo cinctis nec [non] strenuissimis ac fortissimis bellatoribus Polonorum nobilibus ad et contra Magnum Nowograd debellandum atque devastandum ascendisset». При перекладі використано: Лацінсько-беларуський словник актавай мовы Вялікага Княства Літоўскага XIII – XVIII стст. / Складальник А. А. Жлутка. Мінск, 2011. За уточнення деяких місць перекладу щиро дякуємо С. Полехову.

72 *Długosii J. Annales...* Liber XI. P. 246; *Długosz J. Roczniki...* Ks. 11. S. 259 (обложений новгородський замок помилково названий Опочкою, див.: ПСРЛ. Т. XXV. С. 247-248).

73 Codex epistolaris Vitoldi... P. 823, nr MCCCXLVIII (17 квітня); *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. S. 66.

Швитригайло разом з Жигимонтом Кейстутовичем та іншими князями мав урочисто зустрічати великого магістра, коли той їхав на коронацію Вітовта до Вільни⁷⁴. Ця коронація, як відомо, була зірвана поляками, а скоро й сам Вітовт смертельно захворів. Протягом останніх днів його життя, у другій половині жовтня, Швитригайло вів себе дуже нахабно, що було видно навіть по його зовнішньому вигляду. Без дозволу Вітовта він раз за разом з'являвся на його дворах, і вмираючий великий князь змушений був скаржитися на це Владиславу-Ягайлу. Король спробував усовістити молодшого брата, але той лише виїхав геть, чекаючи на свій час⁷⁵.

Вітовт помер 27 жовтня 1430 р. Протягом 8-денних жалобних церемоній Швитригайло за підтримки литовської аристократії фактично обійняв владу великого князя Литовського. 7 листопада цей титул офіційно визнав і король Владислав-Ягайло⁷⁶. Відповідно, Чернігівське удільне князівство припинило своє існування. Швитригайло пробув володарем цілого ВКЛ неповних два роки – до 1 вересня 1432 р., коли внаслідок заколоту престол у Вільні посів Жигимонт Кейстутович (перед тим князь Стародубський). Після цього у ВКЛ розпочалася шестирічна громадянська війна. Владу Жигимонта визнала власне Литва і деякі західно-руські землі; владу Швитригайла – переважна більшість руських земель ВКЛ. У вересні 1432 р. в Полоцьку було складено список міст, які зберегли вірність Швитригайлу, серед яких фігурують усі міста Сіверщини: Чернігів «з немалим числом волостей», Брянськ «з багатьма волостями», Рильськ, Стародуб, Трубочеськ, Гомій, Дроков, Путивль, Хотмишль, Новгородок-Сіверський, Курськ «з багатьма волостями», Донець «з багатьма волостями», Оскол, Милолюбль, Мужеч «з багатьма волостями», Сновськ⁷⁷. У 1433 р. татари, закликані Швитригайлом на допомогу, прийшовши до Дніпра, замість допомоги спустошили його землі – Київську й Чернігівську⁷⁸.

У 1433 р. намісником Швитригайла в Брянську, очевидно, був пан Юрша Іванович⁷⁹, а в 1434 р. – його маршалок Немира Рязанович⁸⁰. Після битви під Вількомиром, катастрофічної для Ольгердовича, Жигимонт Кейстутович наприкінці 1435 чи на початку 1436 р. зміг зайняти свою колишню удільну столицю Стародуб і посилив його залог. Але вже в лютому 1436 р. Стародубський замок «з його повітом і багатьма іншими повітами» були повернуті під владу Швитригайла⁸¹. Відомо ререста 1661 р. втраченої грамоти Швитригайла, великого князя Литовського, «na imienicze Chalcz (Халч) nad jeziorem Chalczem leżące, od zamku Homelskiego, w zamiane Snowska siewierskiego, nad Snowią rzeką leżącego, gdzie daie Pawłu Myszkiewiczzu u przydatek raba Iwana», датована 15-м індіктом⁸². Скоріше за все, вказаний індікт відповідає осені 1436 – літу 1437 р., коли влада Швитригайла поширювалася й на Гомій, і на Сновськ під Черніговом (можливий також варіант 1451/52 р., але тоді Ольгердович володів

74 Codex epistolaris Vitoldi... P. 921, nr MCDXXVIII (лист Вітовта до великого маршалка від 8 серпня, оригінал); Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. S. 66.

75 Długossii J. Annales... Liber XI. P. 300; Długosz J. Roczniki... Ks. 11. S. 315 (тут неправильний переклад «двір», див.: Полехов С. Наследники Витовта. Москва, 2015. С. 154, 164).

76 Długossii J. Annales... Liber XI. P. 301-302, 305; Długosz J. Roczniki... Ks. 11. S. 316-317, 320; Codex epistolaris Vitoldi... P. 950, nr MCDLXI; Полехов С. Наследники Витовта. С. 148-176.

77 Полехов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2014. № 4. С. 111-125; про явні помилки в написанні Брянська і Стародуба – с. 115.

78 Długossii J. Annales... Varsaviae, 2001. Liber XI–XII. 1431–1444. P. 107; Długosz J. Roczniki... Warszawa, 2009. Ks. 11–12. 1431–1444. S. 124.

79 У посланні на Базельський собор за виданням 1733 р. він названий «capitaneus in Brensky», а за виданням 1995 р. – «Bielsky». Очевидно, правильним є перший варіант (Полехов С. Наследники Витовта. С. 626, 628).

80 Полехов С. Наследники Витовта. С. 370, 614.

81 Там само. С. 406, 412, див. також с. 270, прим. 53.

82 Виписка з книг земських Новгородських від 7 серпня 1661 р. – реєстрація найстаршого з документів роду Халецьких, втрачених під час козацьких воєн (Kuczyński S. M. Rodowód Michała Chaleckiego // Miesięcznik Heraldyczny. Warszawa, 1934. Nr. 1. S. 10).

лише одним Гомієм – див. нижче)⁸³. Аж у 1438 р. Жигимонт Кейстutowич, у т. ч. здійснивши похід на Брянськ, остаточно позбавив Швитригайла всіх його володінь, витіснивши свого ворога за межі ВКЛ⁸⁴.

Наступні кілька років старий Швитригайло провів у Польському королівстві, де отримав невеличке Городоцьке князівство у Львівській землі. Але на початку 1442 р. його владу, в якості великого князя, визнали Луцький і Володимирський повіти на Волині, куди Швитригайло остаточно перебрався восени 1443 р. Крім того, до складу володінь Ольгердовича увійшов Брацлавсько-Вінницький повіт (Східне Поділля). У 1445 р. Швитригайло визнав себе васалом великого князя Литовського Казимира Ягеллона, хоча й сам зберіг почесний титул великого князя⁸⁵. Невдовзі після цього він отримав від Казимира деякі володіння у центрі ВКЛ, за дуже вірогідним припущенням О. Халецького – взамін за Брацлавщину, яка у 1446/47 р. була прилучена безпосередньо до ВКЛ⁸⁶. Одним з таких володінь був Гомійський повіт у північно-західній Сіверщині, про що збереглася коротка регеста у «Книзі данин Казимира»: «Князю Швитригайлу Гомею»⁸⁷. Дійсно, надання Ольгердовичу Гомія могло мати місце лише після 1446 р., скоріше за все, до травня 1448 р.⁸⁸.

Існують і свідчення про надання самого Швитригайла у Гомійському повіті. У 1483 р. пан Богдан Андрійович, намісник Полоцький, судився «о село, на имя о Даниловичи а о Дуровичи, а о Волосовичи, у Гомейскомъ повете, што дал отъцу его пану Аньдрею Юковичу (так!) князь Швитригайло»⁸⁹. Мова йде про Богдана Саковича, батько якого Андрій Сакович у 1434 і 1436 рр. помічений в оточенні великого князя Жигимонта, до 1440 р. був його намісником у Смоленську, а протягом 1450–1457 рр. згадується як намісник Полоцький⁹⁰. Зважаючи на це, зрозуміло, що Андрій Сакович не міг отримати надання від Швитригайла під час його війни з Жигимонтом 1432–1438 рр.⁹¹. Що ж до періоду віленського княжіння Швитригайла у 1430–1432 рр., то тоді Гомій, очевидно, належав до уділу Жигимонта Кейстutowича (ще з 1401 р. – див. нижче). А якщо так, залишається визнати, що Швитригайло міг надати гомійські села Андрію Саковичу лише наприкінці 1440-х чи на початку 1450-х рр. – досить цікавий факт, зважаючи на задокументовану службу пана Саковича безпосередньо Казимиру Ягеллону.

83 Найлогічніше визнати, що Сновськ, взамін за який Павло Мишкович отримав Халч, узяв собі сам Швитригайло. Якщо ж припустити, що надання мало місце у 1451/52 р., то втратити Сновськ, в якості слуги Швитригайла, Павло Мишкович мав би значно раніше – слід гадати, після остаточної перемоги Жигимонта Кейстutowича у 1438 р. Але тоді постає питання: чому Швитригайло надав Мишковичу компенсацію за Сновськ лише у 1451/52 р., при тому, що він уже з 1442 р. міг розпоряджатися значними володіннями на Волині та Східному Поділлі (див. нижче)? О. Халецький, С.-М. Кучинський і С. Полехов відносили надання Павлу Мишковичу саме до 1436/37 р. (Полехов С. Наследники Витовта. С. 616). Брати Павла згадуються в оточенні Швитригайла протягом 1433 – 1451 рр. (там само, с. 591, 603, 609). Слід зазначити, що саме на 15-й індикт 1436/37 р. припадає найбільша кількість надань Швитригайла – не менше 12-ти (там само, с. 563-564), хоча й на 15-й індикт 1451/52 р. – не менше 10-ти (Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Kraków, 1915. S. 294-295: тут зафіксовано 9 грамот).

84 Полехов С. Наследники Витовта. С. 430.

85 Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły... Kraków, 1915. S. 43-46, 55-62, 67, 72, 76-77.

86 Там само. S. 85-86.

87 Lietuvos Metrika. Vilnius, 1998. Knyga Nr. 3 (1440–1498). P. 29.

88 З початку і до кінця 1446 р. Гомій належав князю Василю Ярославичу Боровському, емігранту з Московської держави (ПСРЛ. Т. XXV. С. 266-267). Наступний же запис «Книги данин Казимира», який іде після надання Швитригайлу Гомія й іншого надання його княгині, позначений: «Пр(иказал) сам корол. Мая 21, инъдик(т) 11», тобто 21 травня 1448 р. (Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе. Москва, 2009. С. 56-57).

89 Lietuvos Metrika. Vilnius, 2004. Knyga Nr. 4 (1479 – 1491). P. 109, nr 62.

90 Полехов С. Наследники Витовта. С. 248, 367, 441, 505; Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887. S. 290-291.

91 Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły... S. 87, przyp. 4.

Очевидно, Болеслав-Швитригайло володів Гомійським повітом до самої смерті, що настала 10 лютого 1452 р. в Луцьку на Волині; нащадків після себе останній з Ольгердовичів не залишив⁹².

Жигимонт Кейстutowич, князь Гомійський, Стародубський і Брянський; Михайлушко Жигимонтович

18 січня 1401 р. «Олександр інакше Вітовт Божою милістю князь Литовський і т. д.» видав акт, в якому оголошував, що після його смерті ВКЛ має повернутися до короля й корони Польської, але за винятком певних земель, які спеціально для свого брата Жигимонта «після смерті нашої призначаємо (post decessum nostrum deputamus)». Такими володіннями Жигимонта в документі названі: половина Новогродка-Литовського (отчина Кейстutowичів), «також замок іменем Гомій (item castro, cui nomen Ноумі)», сусідня «місцевість Річиця (loco dicto Ryczicza)», у Пінському Поліссі «округа звана Клецьк а також округа звана Вода (districtu dicto Clyczisk atque districtu dicto Woda)», двір у литовських Гераньонах⁹³. Слід гадати, Жигимонт Кейстutowич реально отримав ці володіння невдовзі після того, як десь влітку 1398 р. повернувся на батьківщину з Пруссії (куди він емігрував з ВКЛ ще в 1390 р., а з 1392 р. утримувався хрестоносцями в якості заручника)⁹⁴. Адже досить важко уявити, щоб рідний брат великого князя Литовського, цілком повнолітній чоловік, був безземельним князем (при наявності у державі численних удільних князівств), який мав чекати на власний уділ аж до смерті Вітовта. Останній у акті 1401 р., скоріше за все, лише забезпечував Жигимонту *збереження* його володінь також і після своєї смерті – коли основна територія ВКЛ повинна була відійти до Польського королівства⁹⁵.

Але пізніше склад уділу Жигимонта Кейстutowича був змінений: у 1422 р. він уперше титулується князем Стародубським. До 1406 р. включно Стародуб належав Олександру Патрикєвичу, а протягом 1406–1408 рр. – Швитригайлу. Отже, Жигимонт отримав Стародуб між 1408 і 1422 рр. В історіографії переважає логічна думка, що це сталося ще в 1408 р. При цьому варто зазначити, що у пом'янику князів Чернігівських згадано «Кн(з): Феодора Александровича, Стародуб(б)ско(го)»⁹⁶.

92 Długosz J. Roczniki... Warszawa, 2009. Ks. 12. 1445–1461. S. 139.

93 Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791. Kraków, 1932. S. 34–36, nr 38 (за оригіналом). У копії Нарушевича 1782 р. замість «Clyczisk» читається «Czyczisk», який А. Прохаска прийняв за Чечерськ – мабуть, через його близькість до Річиці (Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Cracoviae, 1882. T. VI. P. 72–73, nr CCXXXIII, przym. 3). Однак важко зрозуміти, чому з таким ототожненням погодилися С.-М. Кучинський і А. Кузьмін, знайомі з виданням 1932 р. (*Kuczyński S. M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*. S. 51, przym. 106, s. 180; *Кузьмин А. В.* Титулованная знать Великого княжества Литовского в «Великой войне» 1409–1411 гг. против Тевтонского ордена // Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі у XIV – XV стст. Саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі. Мінск, 2011. С. 39–40, прим. 1: автор пише про «ряд археографічних недоліків» у публікації оригінального тексту, надаючи перевагу спискам кінця XVIII ст.!). Для того, щоб ототожнити «Clyczisk» з Чечерськом, потрібно визнати, як мінімум, подвійну помилку в оригіналі: написання «l» замість «z» і пропуск «r».

94 Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań-Wrocław, 1999. S. 220–221.

95 С.-М. Кучинський писав, «що Вітовт актом унії 1401 р. не обіцяв, але забезпечував володіння певними волостями Жигимонтові (здогадуємося: *подальше* володіння!)». Володіючи Гомієм та Річицею, пізніше «з огляду власне на зазначені волості дістав Жигимонт сусідній Стародуб по Наримунтовичах» (*Kuczyński S. M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*. S. 180, przym. 463). Є. Охманський вважав, що існував спеціальний запис Вітовта для Жигимонта, регеста якого вміщена в акті 18 січня 1401 р. (Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430 / Zebrał i wydał J. Ochmański. Warszawa–Poznań, 1986. S. 11–12, nr 7). Натомість, С. Полехов пише, що фактично «із всіх обіцяних володінь Сигізмунд, всупереч твердженням старої історіографії, отримав лише двір у Гераньонах, які з часом по його імені стали зватися Зигмунтишками, можливо, також Клецьк» (*Полехов С.* Наследники Витовта. Москва, 2015. С. 291).

96 Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври /

Напевне, мова йде про сина Олександра Патрикєвича – того самого князя Федора Олександровича «исъ Путивля», який у 1408 р. разом зі Швитригайлом виїхав на службу до Москви (див. вище)⁹⁷. У такому разі, очевидно, слід визнати, що після арешту чи смерті Олександра Патрикєвича, звинуваченого в намірі перейти на бік Москви, Вітовт перевів його сина до південного Путивля – подалі від московських кордонів. Чому ж Федір Олександрович названий у пом'янику князем Стародубським? Чисто теоретично можливий варіант, що після 1408 р. він, подібно Швитригайлу, єпископу Ісакію та, вірогідно, деяким іншим емігрантам, повернувся до ВКЛ⁹⁸, де з особливої милості Вітовта отримав батьківський Стародуб⁹⁹. Але найменування Федора Олександровича князем Стародубським могло й не походити від його уділу, а мати значення лише родового прізвища – як сина та онука князів Стародубських. Реальним же князем Стародубським, зі значним ступенем вірогідності, уже в 1410 р. був Жигимонт Кейстутович.

У 1409–1411 рр. брат Вітовта взяв участь у «Великій війні» Польщі та ВКЛ з Тевтонським орденом. Уже восени 1409 р. Вітовт, нібито не знаючи про перемир'я Владислава-Ягайла з орденом, вислав «рідного брата (germanum) свого князя Сигізмунда з Литовців достатнім числом війська потаємно до земель Пруських». Ті спалили та пограбували багато сіл, а також три містечка у Жмуді¹⁰⁰. 21 жовтня 1410 р. орденський урядник повідомляв, що князь Жигимонт ще й досі не повернувся до Литви (на відміну від Вітовта), і литовці навіть не знають, чи він живий, чи загинув¹⁰¹. Однак нічого серйозного з братом Вітовта не сталося: 1 лютого 1411 р. він перебував у Торуні, де печатка «Sigismundi germani ffratris (рідного брата) ducis Wytawdi» засвідчила підсумковий мирний договір з Тевтонським орденом¹⁰². У Грюнвальдській битві 15 липня 1410 р. Жигимонт Кейстутович, очевидно, участі не брав. Принаймні, Длугош, наводячи детальний опис цієї битви, серед князів-учасників Вітовтового брата не згадує¹⁰³. Але у того ж автора при переліку хоругв ВКЛ, які билися під Грюнвальдом, названа «Стародубська (Starodubensis)»¹⁰⁴. Причому це єдина в переліку хоругва, яка походила із Сіверської землі (при відсутності Чернігівської, Новгород-Сіверської і

Упорядкування та вступна стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. Київ, 2007. Спецвипуск 7. С. 18-19.

97 З літописів, у оригінальних текстах яких пунктуація відсутня, не зовсім зрозуміло, до кого саме відносяться слова «исъ Путивля» – вони стоять між Олександром Звенигородським і Федором Олександровичем. Однак, якщо віднести вказані слова до Олександра Звенигородського, то Федір Олександрович «залишиться» взагалі без удільного титулу – на відміну від усіх інших князів. Тому правильною слід визнати пунктуацію, прийняту М. М. Карамзіним, видавцями Воскресенського та Типографського літописів: «князь Александръ Звенигородскій, исъ Путивля князь Феодоръ Александровичъ» (ПСРЛ. Т. VIII. С. 82; Т. XXIV. С. 74). Крім того, досить дивним виглядало б перебування Олександра Звенигородського, уділ якого знаходився у Верхньому Пооччі, у сіверському Путивлі.

98 *Беспалов Р. А.* Литовско-московские отношения 1392–1408 годов... С. 179.

99 Саме до такого варіанту ми схилились чотири роки тому: *Келембет С.* Князі Стародубські та Рильські: середина XIV – початок XV століть // Сіверянський літопис. 2015. № 2. С. 19.

100 *Długossii J.* Annales... Liber X–XI. P. 38-39; *Długosz J.* Roczniki... Ks. 10–11. S. 46.

101 *Codex epistolaris Vitoldi...* P. 213, nr CCCCLVI (польський переказ оригінального листа).

102 *Codex diplomaticus Lithuaniae / Kodex dyplomatyczny Litwy / Ed. E. Raczyński.* Vratislaviae, 1845. P. 132, nr III.

103 Протилежної думки дотримується А. Кузьмін, який пише, що нібито «під час бою князь Сигізмунд втратив зв'язок зі своїм братом. Через це Вітовт деякий час вважав, що він пропав безвісти або загинув» (*Кузьмін А. В.* Титулованная знать Великого княжества Литовского в «Великой войне» 1409–1411 гг. против Тевтонского ордена // *Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі у XIV – XV стст. Саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі.* Мінск, 2011. С. 41). Але при цьому дослідник посилається лише на вищезгаданий лист від 21 жовтня. Тобто виходить, що після битви 15 липня Жигимонт, який ані був убитий, ані потрапив у полон, протягом аж трьох місяців не давав про себе знати? Зрозуміло, що такий варіант є практично нереальним.

104 *Długossii J.* Annales... Liber X–XI. P. 93; *Długosz J.* Roczniki... Ks. 10–11. S. 108.

т. д.). Дана обставина наводить на думку, що Стародуб у 1410 р. знаходився в якихось особливих відносинах з господарем ВКЛ. Найлогічнішим поясненням буде те, що Стародубську хоругву-підрозділ привів до Пруссії брат Вітовта Жигимонт, уже тоді князь Стародубський, хоча особисто він з невідомих причин участі у головній битві «Великої війни» і не взяв.

Отже, скоріше за все, Жигимонт Кейстутович отримав Стародуб невдовзі після закінчення литовсько-московського конфлікту у вересні 1408 р., навряд чи пізніше 1409 р. Таке надання з боку Вітовта видається цілком логічним: його рідний брат майже ідеально підходив для того, щоб забезпечити міцність литовської влади у бунтівливій Сіверщині. Тим більше, що Жигимонт уже володів Гомієм, сусіднім зі Стародубом. За цілком вірогідною гіпотезою С.-М. Кучинського, до складу Стародубського уділу Кейстутовича входив також і Брянськ. З цього приводу польський дослідник писав: «Припущення наше опираємо на постійній попередній і наступній злученості того міста зі Стародубом». Зокрема, до Жигимонта Брянськ разом зі Стародубом належав Швитригайлу (ще раніше, за помилковою версією Кучинського – Олександру Патрикєвичу). А після Жигимонта обидва міста деякий час визнавали владу його сина Михайлушка. «У непевній щодо вірогідності змісту згадці *літопису Биховця* хронікар, мовлячи про землі, котрі дав Казимир Михайлу Жигимонтовичу, рахує разом: Брянськ і Стародуб. Поминаючи ту справу, чи факт той мав істотно місце (насправді – ні, див. нижче. – **С. К.**), ствердити мусимо, що для того про ті м. ін. міста хронікар писав, тому що становили *вони*, за його переконанням, *отчину Михайла*». Нарешті, у середині XV ст. Казимир Ягеллон надавав Брянськ і Стародуб втікачам з Москви – князям Василю Ярославичу та Івану Андрійовичу Можайському (додамо, що в обох випадках – разом з Гомієм, який раніше також належав Жигимонту. – **С. К.**). «Бачимо отже, що злученість Брянська зі Стародубом не припинялася»¹⁰⁵.

Трохи нижче С.-М. Кучинський, ще раз констатувавши, що після втечі Швитригайла до Москви (1408 р.) «Стародуб і Брянськ, злучені з Гомелем, Чечерськом (помилка. – **С. К.**) і Річицею, обійняв Жигимонт Кейстутович, брат Вітовта», додав для обґрунтування цієї тези ще один аргумент. У 1428 р. (потрібно 1427 – див. нижче), коли Жигимонт приймав у себе Вітовта, «то подарував брату, крім інших дарів, 210 коней, а Швитригайло, князь чернігівський, сіверський, трубчевський тільки 90 коней! Чи ж таким чином можна припустити, аби Жигимонт мав тільки одну невелику волость стародубську і був заможнішим від кн. чернігівського?»¹⁰⁶.

Щоправда, Длугош під 1418 р. (потрібно 1420) повідомляє, що Брянськ разом з Новгородком-Сіверським був наданий Швитригайлу. Однак вище вже йшлося про те, що в даному випадку польський хроніст, очевидно, переплутав Брянськ з Черніговом. У документах 1420-х рр. Швитригайло звався князем Чернігівським, а в одному акті наведено його повний титул – «князь Литовський і земель Чернігова, Сівера і Трубецька пан і т. д.»; Брянськ тут, як бачимо, відсутній. Ще С.-М. Кучинський справедливо зазначав: «Брянськ, що пов'язував західні землі чернігівсько-сіверські з Верховщичиною (Верхнім Пооччям. – **С. К.**) і був пунктом оборонним значної ваги, не міг бути в руках Швитригайла»¹⁰⁷. Залишається тільки одне питання: якщо Жи-

105 Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. S. 176-177.

106 Там само. S. 180, przyp. 463.

107 Там само. S. 177. Р. Беспалов, критикуючи версію Кучинського, посилався на свідчення про те, що у 1427 р. Вітовт з Кричева поїхав до володінь Жигимонта, а потім – Швитригайла. «Зі Стародуба Вітовт міг поїхати на Трубчевськ, і лише потім на Брянськ. При цьому невідомо, щоб він знову проїжджав через володіння Сигізмунда. Тому можна думати, що в 1427 р. саме Свидригайло володів і Трубчевськом, і Брянськом» (Беспалов Р. А. К вопросу о времени запустения южной части Новосильско-Одоевского княжества // Город Средневековья и раннего Нового времени: археология, история. Материалы IV Всероссийского семинара. Ноябрь 2011 г. Тула, 2013. С. 89). Однак, навіть якщо погодитися, що з володінь Швитригайла (це міг бути як Трубчевськ, так і Чернігів) Вітовт поїхав на Брянськ, це аж ніяк не доводить приналежність Брянська Швитригайлу. Блазень-шпигун Генне, автор листа 1427 р., зафіксував факти зустрічі Вітовта з його родичами – спочатку Жигимонтом (у Стародубі), а потім Швитригайлом (у Трубчевську або Чернігові). Якщо великий князь від Швитригайла і

гимонту належали і Стародуб, і Брянськ, то чому він обрав своєю столицею перше з цих міст, відповідно титулюючись князем Стародубським? Але це питання відпадає саме собою, якщо пригадати, в якому стані знаходився Брянськ наприкінці 1408 р.: у липні того року тамтешній замок спалив Швитригайло, а у жовтні «взяша Брянеськ» ще й татари (див. попередній підрозділ).

Таким чином, володіння, отримані Жигимонтом на Сіверщині у 1409/10 р., були досить значними. Судячи з усього, взамін за них брату Вітовта довелося відмовитися від основної частини володінь, забезпечених йому в унійному акті 1401 р. У першу чергу, мова йде про половину Новгородка-Литовського: 1 квітня 1428 р. Вітовт записав усе це місто з його повітом своїй дружині Юліані¹⁰⁸. Що ж стосується сіверського Гомія (і сусідньої Річиці?), то вони, складаючи один територіальний комплекс із Стародубом і Брянськом, скоріше за все, були залишені у володінні Жигимонта. Вище вже йшлося про територіальну сполученість вказаних трьох міст у складі одного князівства, надійно зафіксовану за часів Казимира Ягеллона; очевидно, склалася ця сполученість саме в період удільного правління Жигимонта Кейстуовича (1409/1410–1432).

За життя Вітовта його молодший брат, як свідчить Длугош, перебував практично у безвісності (*obscure se in vita Withaudi gerens*)¹⁰⁹. Крім «Великої війни», він брав якусь участь і в наступній війні з Тевтонським орденом 1422 р.: «*Sigismu(n)dus dux Starodubensis*» засвідчив підсумковий акт Мельненського миру від 27 вересня – другим з литовсько-руських князів після Болеслава-Швитригайла Чернігівського¹¹⁰. Під час подорожі Вітовта до «далеких руських земель» ВКЛ, у липні 1427 р., коли великий князь прибув до володінь князя Жигимонта, той спочатку подарував йому 10 коней, «а коли прийняв його в замок, доставив 200 коней, а крім того підніс у дар дорогі хутра, соболі і багато татарських монет (*tatersche dangen*)»¹¹¹. У серпні 1428 р. князь «*Sigismundus Starodubensis*» брав участь у вдалому поході Вітовта на Великий Новгород¹¹². У серпні 1430 р. Жигимонт разом із Швитригайлом та іншими князями мав урочисто зустрічати

поїхав на Брянськ, приналежний Жигимонту, то Генне зовсім не обов'язково було вказувати на цей останній факт: Жигимонт раніше вже зустрічав Вітовта у своїй столиці (Стародубі) і йому ні до чого було повторювати прийом ще й у Брянську – а лише факти таких зустрічей, що супроводжувалися щедрими подарунками і цікавили Генне.

108 Codex epistolaris Vitoldi... P. 793-794, nr MCCCXXI. У старій історіографії (А. Прохаска, М. Грушевський, С.-М. Кучинський) з Жигимонтом Кейстуовичем ототожнювали «*illustris principis domini Sygysmundi, Dei gracia ducis de Nowogrodek*», який згадується в акті 9 травня 1412 р. (Kodeks dyplomatyczny Małopolski. T. IV / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Cracoviae, 1905. T. XVII. P. 134, nr MCXXXI). Однак мова тут, напевне, йде про Жигимонта Корибутовича, який в акті від 24 березня 1418 р. зве себе «*Sigismundus Coributi Dei gracia dux Nouogrodiensis*» (Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Warszawa–Poznań, 1989. T. VIII. Nr 817), а на Констанцькому соборі 1414–1418 рр. фігурує як «*Herzog Caribut, us Wissen-Russen (Білої Русі)*», «*Caributi, ducis Russia Alba*», «*Dux Karibud, Russiae Albae (Русі Білої)*»: поняття «Білої Русі» тоді, як і зараз, включало Новгородок-Литовський. Половина вказаного міста належала Дмитру-Корибуту Ольгердовичу, а після його смерті у 1404/1405 р. – Жигимонту Корибутовичу, до конфіскації його володінь у 1424 р. (Келембет С. Дмитро-Корибут Ольгердович – перший литовський князь південної Сіверщини // Сіверянський літопис. 2016. № 5. С. 16-17; Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович... С. 30).

109 Długossii J. Annales... Liber XI. P. 303; Długosz J. Roczniki... Ks. 11. S. 318.

110 Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Mełneńskiego z 1422 roku / Wydali P. Nowak i P. Pokora. Poznań, 2004. S. 11 (за оригіналом). Печатка Жигимонта з червоного воску містить зображення литовської «Погоні», довкола якого руський напис: «Печать кня(зя) Жикгиманта» (s. 73-74).

111 Codex epistolaris Vitoldi... P. 798, nr MCCCXXIX (лист шута-шпигуна Генне, який супроводжував Вітовта, від 15 серпня, без року); російський переклад: Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410 – 1430. Санкт-Петербург, 1891. С. 198. Прийнятий тут 1428 р. є помилковим, як це довів Р. Беспалов (див. прим. 67).

112 Długossii J. Annales... Liber XI. P. 246; Długosz J. Roczniki... Ks. 11. S. 259; запис субдиякона Микули з Копилова від 2 серпня 1428 р. (див. у попередньому підрозділі).

великого магістра, коли той їхав на заплановану коронацію Вітовта до Вільни¹¹³.

Після смерті Вітовта його рідний брат, наскільки нам відомо, жодних претензій на віленський престол не заявив, визнавши владу нового великого князя Швитригайла Ольгердовича. 19 червня 1431 р. Жигимонт Кейстutowич був одним з князів, які разом із Швитригайлом уклали Христемельський договір ВКЛ з Тевтонським орденом¹¹⁴. Серед цих князів Кейстutowич названий на другому місці, поступаючись лише Семену Ольгердовичу – старшому брату Швитригайла (котрий не мав права на великокняжий престол через своє православне віросповідання). Трохи згодом Жигимонт узав участь у т. зв. Луцькій війні Швитригайла з Польщею. Вона завершилася перемир'ям, укладеним у Чорторийську 1 вересня 1431 р.; першим серед князів, які засвідчили цей акт зі сторони Швитригайла, був Жигимонт Кейстutowич¹¹⁵. Однак уже в наступному році серед знаті ВКЛ виникла змова проти Ольгердовича, що мала на меті посадити на престол князя Жигимонта Стародубського, рідного брата покійного Вітовта. Її таємно підтримав і король Владислав-Ягайло, посол якого в липні 1432 р. закликав литовських змовників до конкретних дій¹¹⁶. У ніч з 31 серпня на 1 вересня заколотники на чолі з самим Жигимонтом біля с. Ошмяна напали на Швитригайла, якому ледве вдалося врятуватися втечею¹¹⁷.

Таким чином Жигимонт Кейстutowич став великим князем Литовським. Але більшість руських земель ВКЛ зберегли вірність Швитригайлу, в т. ч. і вся Сіверщина, включаючи колишній уділ Жигимонта – Стародуб, Брянськ і Гомій. Розпочалася шестирічна громадянська війна, у ході якої Жигимонту на межі 1435/1436 рр. вдалося захопити Стародуб, але дуже ненадовго. Остаточо ж він переміг Швитригайла лише у 1438 р., коли і поширив свою владу на Сіверщину (див. попередній підрозділ). Однак «повноцінним» великим князем Жигимонт Кейстutowич пробув усього півтора року: 20 березня 1440 р. він був убитий власними підданими¹¹⁸.

Історія сіверського уділу Жигимонта Кейстutowича мала своєрідний епілог, пов'язаний з діяльністю його єдиного сина – Михайла-Болеслава, Михайлушка. Т. зв. Хроніка Биховця (Третій літописний звід ВКЛ, укладений у 1520-х рр.) містить наступне оповідання, що за змістом має відноситися до 1443 р. Великий князь Казимир Ягеллон «вызвал к собі з Мазовш Михайлушка Жыгімонтовича, жалуючы его яко брата своего стрыєчного, и дал ему отчыну его, вдел отца Жыгімонта, што отец его мѣл, дел от братіи своеѣ, напервей Белско, Бранск, Сураж, Клеческ, Койданов, Бранск, Стародуб; честовавши его, одпустил на тые города. И будучы ему в Клецку и жалость себе розмышлит (...)». Далі описується спроба вбивства Казимира, яке Михайлушко доручив здійснити князям Воложинським. Ті хотіли вбити великого князя в Меречі під час полювання, але молодого Казимира врятував його маршалок дворний, Андрушко Гаштолтович. Батько Андрушка, воєвода Троцький Ян Гаштолт, відправив за злочинцями погоню, яка і схопила князів Воложинських, усіх п'ятох братів; згодом їх було страчено в Троках. У цей час відбулися зміни на головних урядах ВКЛ: Гаштолт був призначений воєводою Віленським, а Троцьким – Іван Монвід. Михайлушко Жигимонтович, довідавшись про арешт і страту Воложинських,

113 Codex epistolaris Vitoldi... P. 921, nr MCDXXVIII (лист Вітовта до великого маршала від 8 серпня, оригінал); *Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły*. S. 66.

114 Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Riga, Moskau, 1884. Bd. 8. S. 271-273, № 462.

115 *Бучинський Б.* Кілька причинків до часів вел. князя Свитригайла (1430–1432) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Р. 1907, кн. II. Т. LXXVI. С. 135 (за оригіналом).

116 *Długossii J. Annales...* Liber XI–XII. P. 64-65; *Długosz J. Roczniki...* Ks. 11–12. S. 77; *Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły*. S. 144, 147, 327-328, przyp. 29. Длугош кілька разів прямо зве Жигимонта князем Стародубським.

117 Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. 8. S. 365, № 624 (лист Швитригайла до магістра Лівонського від 3 вересня, за оригіналом); *Полехов С.* Наследники Витовта. С. 518, 520 (лист комтура Братіана до великого магістра від 4 вересня, німецький оригінал та російський переклад); *Długossii J. Annales...* Liber XI–XII. P. 64-65; *Długosz J. Roczniki...* Ks. 11–12. S. 77-78 (з помилковою датою).

118 *Полехов С.* Наследники Витовта. С. 470.

перелякався і «встреміся на бег в далній свой город, ко Бранску. И будучи ему в Бранску, и собрал войско немало, и с помощию московскою, и ехавшы засядет город Киев. И князь великі Казимір, собравшы сілы свои літовскіи, и посылаетъ вборзде дядю своего Івана Гаштолта; он же там ехавшы и город Киев и Бранск от(и)метъ к Великому князству»¹¹⁹.

Реальна біографія Михайлушка Жигимонтовича досить добре задокументована сучасними джерелами¹²⁰. З них цілком ясно, що після виїзду Михайлушка за кордон у 1440 р. він ніколи не мирився з Казимиром Ягеллоном і ніякого уділу в межах ВКЛ отримати не міг. Уже через це розповідь про замах на життя Казимира слід визнати вигадкою. Така резонансна подія, якби вона мала місце в дійсності, не могла залишитися поза увагою сучасників (особливо інформаторів Тевтонського ордену). До того ж ніяких князів Воложинських, та ще й відразу п'ятьох братів, реально ніколи не існувало.

Хроніка Биховця представляє собою твір 1-ї половини 1520-х рр., замовником і «суспільно-політичним ідеологом» якого був Альбрехт Гаштовт (Гаштольт) – наймогутніший литовський пан, воєвода Віленський і канцлер ВКЛ¹²¹. Протягом усієї Хроніки Биховця підкреслюються особливі заслуги родини Гаштовтів перед ВКЛ, особливо Яна Гаштовта (діда Альбрехта) – перед Казимиром Ягеллоном. Звідси є очевидним і мотив вигадки оповідання про заколот Михайлушка: читач хроніки мав зрозуміти, що династія Ягеллонів самим своїм існуванням завдячує не кому іншому, як Гаштовтам. (До речі, Альбрехт Гаштовт у «Меморіалі» 1525 р. без зайвої скромності писав, що саме він у 1508 р. не дав захопити ВКЛ князю Михайлу Глинському: «цей меморіал – панегірик самому Альбрехту Гаштовту, і з точки зору історії Гаштовтів, справжнє продовження Хроніки Биховця. Як у Хроніці Биховця Ян Гаштовт показаний рятівником Казимира Ягеллончика, так у меморіалі Альбрехт Гаштовт возвеличується як рятівник Литовської держави, якою керує син Казимира Жигимонт II»)¹²². Стає зрозумілим і те, звідки у Хроніці Биховця з'явилися загадкові князі Воложинські. У 1484 р. маєток Воложин (Ошмянського повіту) був серед володінь, які король Казимир надав князю Василю Михайловичу Верейському. Дочка останнього Софія вийшла заміж не за кого іншого, як Альбрехта Гаштовта, який у 1505 р. отримав королівський лист на спадщину князя Верейського, включаючи і Воложин¹²³.

Тим не менше, штучно «створюючи» уділ Михайлушка Жигимонтовича, нібито отриманий ним від Казимира Ягеллона, автор Хроніки Биховця явно опирався на реальні факти. Замок Бранськ на Підляшші, як і, вірогідно, вся Бельська земля (включаючи Сураж), дійсно входили до складу уділу Михайлушка – але ще за життя його батька Жигимонта, у 2-й половині 1430-х рр.¹²⁴. Замок Клецк (у пінському Поліссі) був визнаний володінням Жигимонта Кейстутовича ще в акті Вітовта

119 ПСРЛ. М., 1975. Т. XXXII. С. 159. Цитати подаємо у зворотній транслітерації з польської латиниці, яка не дає змоги впевнено реконструювати всі особливості кириличного протографу (літеру «ъ», розрізнення «е» та «ѣ», «и» та «і»; латинська «у» може відповідати як «ы», так і «и»/«і» – переважно, коли використовується в якості сполучника). Оповідання про Михайлушка вміщене після литовсько-московської війни, що реально мала місце зимою 1444/1445 рр. Однак згадані посеред оповідання зміни на урядах воєвод Віленського і Троцького традиційно відносяться до 1443 р.; принаймні, вони відбулися між 1442 і 1444 рр. (Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795. Kraków, 1885. S. 56, 72).

120 Див. найновішу біографію: Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz – walka o spadek po ojcu // Ojcowie i synowie. O tron, władzę, dziedzictwo. W 700. rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego króla czeskiego i cesarza. 1316–1378. Gdańsk, 2018. S. 199–243.

121 Вказані тези переконливо довів литовський історик Р. Ясас, див.: Ясас Р. Хроніка Быхаўца і яе паходжанне // Беларускі гістарычны агляд. 2017, снежань. Т. 24. Сшыткі 1–2 (46–47). С. 209–220 (доступний білоруський переклад дослідження автора, опублікованого на литовській мові ще у 1971 р.).

122 Там само. С. 217.

123 Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 549.

124 Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz – walka o spadek po ojcu. S. 207 i przyp. 45.

1401 р.¹²⁵. Сіверські ж Стародуб і, очевидно, Брянськ належали Жигимонту протягом 1400/1409–1432 рр.

Частина зазначених земель у 1440-х рр., хоча й дуже ненадовго, дійсно перейшла під владу Михайлушка Жигимонтовича; але сталося це за зовсім інших обставин, ніж вказано у Хроніці Биховця. У 1448 р. Михайлушко, який після вбивства батька багато років поневірявся по іноземних дворах, знайшов реальну допомогу проти Казимира Ягеллона у хана Сеїд-Ахмата. Весною 1449 р. литовський емігрант досяг свого найбільшого успіху: 19 червня урядовець Тевтонського ордену повідомляв великому магістру, що «герцог Міхел» за допомогою татар зайняв три міста «зі всіма володіннями», що належали до його «отчини» – Київ, Стародуб і Клецьк («Kyoff, Starador unde Kletczk»). Більше того, у Стародубі князь нібито знайшов скарб свого батька, за допомогою якого сподівався закінчити війну з королем Казимиром¹²⁶. У такій ситуації польсько-литовський монарх особисто виступив у похід на Сіверщину (до Брянська), який тривав приблизно два місяці – з середини травня до середини липня 1449 р.¹²⁷

Очевидно, ще до початку цього походу Михайлушко втратив землі на захід від Дніпра: тоді Київ уже знаходився під владою татар, союзних Казимиру – звідти вони закликали на ханство свого претендента, який гостював у короля¹²⁸. Длугош повідомляє, що Михайлушко зайняв Стародуб, Новгородок-Сіверський та деякі інші замки, з допомогою татар чинив напади на землі ВКЛ і навіть змусив до втечі вислане проти нього литовське військо (очевидно, те саме, про відправку якого згадано в листі великого магістра до магістра Лівонського від травня 1449 р.¹²⁹). Тоді в похід виступив особисто Казимир, очоливши велику армію з литовців, русинів та незначного відділу поляків. Михайлушко супротивитися такій силі не наважився і втік, а його люди здали захоплені замки Казимиру¹³⁰. Це підтверджує і лист самого польсько-литовського володаря, написаний до великого магістра 25 липня у Новгородку-Литовському – вже після повернення з походу. Тут говориться, що Михайлушко з татарами Сеїд-Ахмата зайняв замки «Стародуб, Радогощ, Новгородок-Сіверський і Брянськ (Stharodwb, Radohosch, Nowohrodek Syewyersky et Bransko)». Довідавшись же про наближення військ Казимира, намісники, призначені Михайлушком і татарами, самі піддалися владі короля¹³¹. Як ми бачили, про ці події згадує і Хроніка Биховця; але тут захоплення Києва помилково приписано не татарській, а московській допомозі (явно за аналогією з повстанням князя Глинського 1508 р.), а на чолі литовських військ, замість короля Казимира, не дуже скромно «поставлено» Яна Ґаштовта.

125 С. Полехов пише, що Клецьк у 1404 р. був наданий князю Роману Федоровичу, онуку Ольгерда (Полехов С. Наследники Витовта. С. 342). Мова йде про акт Вітовта, відомий за списком 1782 р., де руський текст оригіналу транслітеровано польською латиницею (опублікований: Radziminski Z. L. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego. Lwów, 1906. Т. I. С. 58). Зокрема, тут серед надань князю Роману фігурують: «da u Koszyri dali jesmo jemu Hrabow, Nesuchojezi, Milenowiczi, Kleczko». Як бачимо, мова йде про володіння у Коширській волості на Волині, а не поліський Клецьк. Пізніше ці землі перейшли до Романового брата Сангушка і його нащадків. Зокрема, у 1511 р. як володіння князів Сангушковичів згадані «Меленовичи, Ньюино, Порьдубы, дворец Клевецко, Клечковичи (...)», локалізовані у Ковельському повіті (Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890. Т. III. С. 90-91, nr CXIX). Вірогідно, і в оригіналі акта 1404 р. стояло «Клевецко», у списку 1782 р. помилково передане як «Kleczko».

126 Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz... S. 220-221; публікація документа – с. 236-238.

127 Rutkowska G. Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492. Warszawa, 2014. S. 87-88 (ще 8 травня Казимир був у Троках, 4 липня – видавав акти у Брянську).

128 Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz... S. 223, 240-241 (публікація листа Казимира до великого магістра від 26 серпня 1449 р.).

129 Там само. С. 221.

130 Długosii J. Annales... Cracoviae, 2003. Liber XII. 1445–1461. P. 76; Długosz J. Roczniki... Warszawa, 2009. Ks. 12. S. 87-88. Автор явно помиляється, коли пише, що Казимир виступив у похід близько 15 серпня.

131 Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz... S. 221, 223; публікація листа – с. 238-240.

References

- Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791. (1932). S. Kutrzeba, W. Semkowicz (Ed.). Cracow, Poland: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. (1890). Vol. 3. 1432–1534. B. Gorczak (Ed.). Lviv, Austro-Hungarian Empire: Z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Barbashev, A. (1891). Vitovt. Poclennie dvadtsat liet kniazheniia. 1410 – 1430. Saint-Petersburg, Russian Empire: Tipografiia I. N. Ckorokhodova.
- Bespalov, R. A. (2008). Istochniki o poiezdkie Vitovta v oblast Novosil'skogo i Riazanskogo kniazhestva v 1427 godu. Vierkhnieie Podonie: Arkheologiiia. Istoriia. Vol. 3. Tula, Russia: Gosudarstviennyi muzei-zapovednik «Kulikovo polie», pp. 256-259.
- Bespalov, R. A. (2013). K voprosu o vremenii zapustieniia yuzhnoi chasti Novosil'skogo Odoievskogo kniazhestva. Gorod Sriednieviekovia i ranniego Novogo vremenii: arkheologiiia, istoriia. Materialy IV Vsierossiiskogo seminara. Noiabr 2011 g. Tula, Russia, pp. 87-92.
- Bespalov, R. A. (2016). Litovsko-moskovskie otnosheniia 1392 – 1408 godov v sviazi so smolienskoi, chernigovskoi i riazanskoi politikoi Vitovta i Vasiliia I. Sriednieviekovaia Rus. Vol. 12. Moscow, Russia: Indrik, pp. 129-182.
- Boniecki, A. (1887). Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. Warszawa, Russian Empire: Druk J. Bergera.
- Buchynskiy, B. (1907). Kilka prychnykh do chasiv vel. kniazia Svytrugaila (1430–1432). Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka. Vol. 76. Lviv, Austro-Hungarian Empire: Z drukarni Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka, pp. 117-142.
- Codex diplomaticus Lithuaniae. (1845). E. Raczyński (Ed.). Wrocław, Kingdom of Prussia: Sumtibus Sigismundis Schletter.
- Codex diplomaticus Poloniae. (1847). Vol. 1. L. Ryzyszczewski, A. Muczkowski (Ed.). Warszawa, Russian Empire.
- Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376–1430. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. (1882). Vol. 6. A. Prochaska (Ed.). Cracow, Austro-Hungarian Empire: Typis Vlad. L. Anczyc et Comp.
- Długossii, J. (1997). Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber X–XI. 1406–1412. Warszawa, Poland: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Długossii, J. (2000). Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber XI. 1413–1430. Warszawa, Poland: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Długossii, J. (2001). Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber XI–XII. 1431–1444. Warszawa, Poland: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Długossii, J. (2003). Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber XII. 1445–1461. Cracow, Poland: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Długosz, J. (2009). Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 10–11. 1406–1412. Warszawa, Poland: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Długosz, J. (2009). Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 11. 1413–1430. Warszawa, Poland: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Długosz, J. (2009). Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 11–12. 1431–1444. Warszawa, Poland: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Długosz, J. (2009). Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12. 1445–1461. Warszawa, Poland: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Mełneńskiego z 1422 roku. (2004). P. Nowak, P. Pokora (Ed.). Poznań, Poland: Wydawnictwo Poznańskie.
- Halecki, O. (1915). Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Cracow, Austro-Hungarian Empire: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Hrushevskiy, M. (1993, 1907). Istoriia Ukrainy-Rusy. Vol. 4: XIV–XVI viki – vidnosyny politychni. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Gąsiorowski, A. (1972). Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434. Warszawa, Poland: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Karamzin, N. M. (1842). *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. Vol. 2 (tom 5). Saint-Petersburg, Russian Empire: V tipografii Eduarda Pratsa.
- Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Nar. Im. Ossolińskich. (1886). Vol. 2. W. Kętrzyński (Ed.). Lviv, Austro-Hungarian Empire: Z drukarni Zakładu Nar. Im. Ossolińskich.
- Kelembet, S. (2016). Dmytro-Korybut Olgerdovych – pershyi lytovskiy kniaz pivdennoi Sivershchyny. *Siverianskyi litopys*, 5, pp. 13-34.
- Kelembet, S. (2018). Fedir-Fedot (Fediushko) Liubartovych, kniaz Lutskyi i Volodymyrskyi, derzhavtsia Siverskyi. *Siverianskyi litopys*, 6, pp. 13-36.
- Kelembet, S. (2019). Kniazi Hlynski: pokhodzhennia rodu, Hlynske kniazivstvo, volodinnia v Siverskii zemli. *Siverianskyi litopys*, 2, pp. 3-18.
- Kelembet, S. (2015). Kniazi Starodubski ta Rylski: seredyna XIV – pochatok XV stolit. *Siverianskyi litopys*, 2, pp. 12-26.
- Kelembet, S. (2016). Velykyi kniaz Roman Mykhailovych II – ostannii samostiinyi volodar Chernihova. *Siverianskyi litopys*, 2, pp. 3-16.
- Kodeks dyplomacyjny Małopolski. (1905). Vol. 4. 1386–1450. F. Piekosiński (Ed.). *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. Vol. 17. Cracow, Austro-Hungarian Empire: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kodeks dyplomacyjny Wielkopolski. (1989). Vol. 8. A. Gąsiorowski, T. Jasiński (Ed.). Warszawa–Poznan, Poland: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Koniavskaia, E. L. (2007). «Poviest o Plavie» i lietopisnye staty Tvietskogo sbornika za piervoie diesiatilietie XV v. *Drievniaia Rus. Voprosy miediiivistiki*, 2, pp. 81-95.
- Kuczyński, S. M. (1934). Rodowód Michała Chaleckiego. *Miesięcznik Heraldyczny*, 1, pp. 6-10.
- Kuczyński, S. M. (1936). *Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa, Poland: Drukiem Zakładów Graficznych «Biblioteka Polska» w Bydgoszczy.
- Kuzmin, A. V. (2011). Titulovannaia znat Velikogo kniazhestva Litovskogo v «Velikoi voinie» 1409–1411 gg. protiv Tievtonskogo ordiena. *Vialikaie kniastva Litovskaie i iago susiedzi u XIV–XV stst. Sapernitstva, supratsownitstva, uroki*. Minsk, Belarus: Bielarskaia navuka, pp. 26-75.
- Lewicki, A. (1892). *Powstanie Świdrygiełły*. Cracow, Austro-Hungarian Empire: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Lietuvos Metrika. (1998). Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3. L. Anužytė, A. Baliulis (Ed.). Vilnius, Lithuania: Žara.
- Lietuvos Metrika. (2004). Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4. L. Anužytė (Ed.). Vilnius, Lithuania: Žara.
- Litskievich, O. (2014). Poruchitelstvo litovsko-russkoi znati za nobilia Bratoshu Koilutovicha (1387 – 1394 gg.). *Bielarskaia dawnina*. Vol. 1. Minsk, Belarus, pp. 29-58.
- Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. (1867). Vol. 5. F. G. von Bunge (Ed.). Riga, Russian Empire: im Verlage von Nikolai Kymmel.
- Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. (1884). Vol. 8. H. Hildebrand (Ed.). Riga–Moscow, Russian Empire: Verlage von J. Deubner.
- Matricularum Regni Poloniae summaria. (1915). T. Wierzbowski (Ed.). Pars IV. Vol. 3. Warszawa, Russian Empire: Typis officinae C. Kowalewski.
- Matuzova, V. I. (2010). *Vriemia v «Khronikie zemli Prusskoi» Pietra iz Dusburga. Drievnieishiie gosudarstva Vostochnoi Yevropy. 2006 god: Prostranstvo i vriemia v sriednieievkovykh tiekstach*. Moscow, Russia: Russkii Fond Sodiestviia Obrazovaniu i Naukie, pp. 321-330.
- Miatsielski, A. A. (2014). *Mstislavskaie kniastva i vaiavodstva v XII – XVIII stst*. Minsk, Belarus: Bielarskaia navuka.
- Polechow, S. (2018). *Książę Michał Zygmuntowicz – walka o spadek po ojcu. Ojcowie i synowie. O tron, władzę, dziedzictwo. W 700. rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego króla czeskiego i cesarza. 1316–1378*. Gdańsk, Poland: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, pp. 199-243.
- Polechow, S. W., Butyrski, M. N. (2018). *Pieczę kniazia Iwana Olgimuntowicza*

Holszańskiego. *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Białystok, Poland: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, pp. 441-461.

Poliekhov, S. V. (2014). *Lietopisnaia «Poviest o Podolie»*. *Drievniaia Rus. Voprosy miedievistiki*, 1, pp. 33-42.

Poliekhov, S. V. (2015). *Nasledniki Vitovta*. Moscow, Russia: Indrik.

Poliekhov, S. V. (2014). «*Spisok gorodov Svidrigaila*». *Datirovka i publikatsiia. Drievniaia Rus. Voprosy miedievistiki*, 4, pp. 111-125.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. (2000). Vol. 6, pt. 1: *Sofiiskaia piervaia lietopis starshego izvoda*. Moscow, Russia: Yazyki russkoi kultury.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. (1859). Vol. 8. VII: *Prodolzhenie lietopisi po Voskriesienskomu spisku*. Saint-Petersburg, Russian Empire: V tipografii Eduarda Pratsa.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. (2000, 1922). Vol. 15, pt. 1: *Rogozhskii lietopisiets*. Moscow, Russia: Yazyki russkoi kultury.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. (2000, 1863). Vol. 15: *Lietopisnyi sbornik, imeniuiemyi Tverskoiu lietopisiu*. Moscow, Russia: Yazyki russkoi kultury.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. (2007, 1913). Vol. 18: *Simieonovskaia lietopis*. Moscow, Russia: Znak.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. (2000, 1921). Vol. 24: *Tipografskaia lietopis*. Moscow, Russia: Yazyki russkoi kultury.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. (2004, 1949). Vol. 25: *Moskovskii lietopisnyi svod kontsa XV veka*. M. N. Tikhomirov (Ed.). Moscow, Russia: Yazyki slavianskoi kultury.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. (1975). Vol. 32: *Khroniki: Litovskaia i Zhmoitskaia, i Bykhovtsa. Lietopisi: Barkulabovskaia, Averki i Pantsyrnogo*. Moscow, USSR: Nauka.

Polnoie sobranie russkikh lietopisiei. (1980). Vol. 35: *Lietopisi bielorusko-litovskii*. N. N. Ulashchik (Ed.). Moscow, USSR: Nauka.

Pomennyk Vvedenskoï tserkvy v Blyzhnikh pecherakh Kyievo-Pecherskoï lavry. (2007). O. Kuzmuk (Ed.). *Lavrskiy almanakh. Spetsvypusk 7*. Kyiv, Ukraine.

Radziminski, Z. L. (1906). *Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego*. Vol. 1. Lviv, Austro-Hungarian Empire: Z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. (1948). Pars 1: *Index Tabularii Ordinis S. Mariae Theutonicorum, Regesten zum Ordensbriefarchiv*. Vol. 1. 1198–1454. E. Joachim, W. Hubatsch (Ed.). Göttingen, Germany: Vandenhoeck & Ruprecht.

Rusyna, O. (1998). *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv, Ukraine.

Rutkowska, G. (2014). *Itinerarium króla Kazimierza Jagiellończyka 1440–1492*. Warszawa, Poland: Wydawnictwo Neriton.

Scriptores rerum Prussicarum. (1866). Vol. 3. T. Hirsch, M. Toppen, E. Strehle (Ed.). Leipzig, Kingdom of Saxony: Verlag von S. Hirzel.

Strykowski M. (1846). *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*. Vol. 2. Warszawa, Russian Empire.

Tęgowski, J. (1999). *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań–Wrocław, Poland: Wydawnictwo Historyczne.

Tiemushev, V. N. (2009). *Gomielskaia ziemia v kontse XV – pervoi polovinie XVI v. Tieritorialnyie transformatsii v pogranichnom regionie*. Moscow, Russia: Kvadriga.

Ukrainski hramoty. (1928). Vol. 1: XIV v. i persha polovyna XV v. V. Rozov (Ed.). Kyiv, USSR: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk.

Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430. (1986). J. Ochmański (Ed.). Warszawa–Poznań, Poland: Pan stwowe Wydawnictwo Naukowe.

Wolff, J. (1895). *Kniaziovie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku*. Warszawa, Russian Empire: Drukiem J. Filipowicza.

Wolff, J. (1885). *Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795*.

Cracow, Austro-Hungarian Empire: W drukarni Wł. L. Anczyca i Spółki.

Yasas, R. (2017). Khronika Bykhawtsa i iaie pakhodzhannie. Bielaruski gistorychny agliad. Vol. 24, pt. 1-2 (46-47), pp. 183-220.

Zaitsev, V. V., Piskunov, V. O. (2015). Nakhodki monet XIV – XV vv. s gorodishcha Osovik (Brianskaia oblast). Nunizmaticheskie chtieniia Gosudarstviennogo istoricheskogo muzieia 2015 goda. Moscow, Russia, pp. 152-154.

Zhlutka, A. A. (2011). Latsinska-belaruski slownik aktavai movy Vialikago Kniastva Litovskago XIII – XVIII stst. Minsk, Belarus: BelNDIDAS.

Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент.

Kelembet Stanislav Mykolaiovych – PhD (History), Associate Professor.

LITHUANIAN-CATHOLIC PRINCES IN SIVER LAND: 1401–1452

The article examines the issue of the Lithuanian princes of the Catholic religion, members of the Gedyminovich dynasty, who were the rulers of the specific principalities within the Siver land. In fact, we are talking only about two princes – Shvitrigailo-Boleslaw Olgerdovich, brother of King Wladyslaw II-Yagailo of Poland, and Sigismund Keistutovich, a brother of Grand Duke of Lithuania Vitovt-Alexander. Before them, all the princes of Lithuanian origin, who received possession in the Siver land, were necessarily of Orthodox religion. Obviously, the fact of the «imposition» by Vilnius of the Catholic princes to the Russian-Orthodox region was directly connected with the strengthening of the power of Vitovt, during which the Grand Duchy of Lithuania reached its highest power.

In the biography of Shvitrigailo Olgerdovich there are four periods that are characterized by the presence of one or other possessions in Siver land. 1) From 1406 to 1408 under the rule of Shvitrigailo were Bryansk and Starodub, that is, the northern part of the Siver land. 2) In 1420, a specific principality was created for Shvitrigailo in another, southern part of the Siver land, which included Chernigov, Novgorod-Siversky and Trubchevsk. This principedom existed until 1430, when Shvitrigailo himself occupied the grand prince throne in Vilnius. 3) During the civil war in the Grand Duchy of Lithuania in 1432-1438, when Shvitrigailo was in fact only the «Grand Duke of Russia» (without Lithuania), his power was recognized by the whole of Siver land (with a short break). 4) During the reign of Shvitrigailo in Volhynia, in 1447 (1448?), he received Gomel in the northwestern part of the Siver land, which he obviously owned until his death in 1452.

Sigismund Keistutovich between 1398 and 1401 received Gomel. Then, obviously, soon after 1408, the former possessions of Shvitrigailo – Starodub and Bryansk were transferred to him. The Starodub Principality existed until 1432, when Sigismund himself occupied the grand duke's throne in Vilnius. In 1449, the son of Sigismund, Mikhailushko, with the help of the Tatars captured several Siver cities, including Starodub and Bryansk; however, he was soon expelled from there by King Casimir Jagellon.

Key words: Siver land, Grand Duchy of Lithuania (GDL), Grand Duke Vitovt, King Wladyslaw-Yagailo, Shvitrigailo Olgerdovich, Sigismund Keistutovich, Mikhailushko Sigismundovich.

Дата подання: 4 липня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546263

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 726:271.2-523.4](477.51-22Бігач)(091)

Алла Доценко

ДО ІСТОРІЇ МАЄТНОСТІ РОДИН ЛИЗОГУБІВ І КЕЙКУАТОВИХ – СЕЛА БІГАЧА І ТРОЇЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ХVІІІ СТ.

Стаття присвячена одній з маєтностей родин Лизогубів і Кейкуатових – села Бігача, а також Троїцькій церкві, що стоїть у цьому селі. Оскільки в літературі зустрічається кілька датувань цієї церковної споруди без посилання на першоджерела, а це 1786, 1787, 1831, 1834 рр. й навіть 1839 р., то за документами Державного архіву Чернігівської області спробуємо встановити точну дату закладки, спорудження й освячення храму с. Бігача.

Ключові слова: Лизогуби, Кейкуатови, село Бігач, Троїцька церква.

Працюючи над науковою темою «Будинок полкової канцелярії у Чернігові – пам'ятка цивільної архітектури ХVІІ ст.», я почала досліджувати питання, пов'язані з даною темою, а також якимось чином дотичні до неї. Так виникло багато запитань стосовно родини Лизогубів, оскільки дослідники, починаючи від А. М. Модзалевського – українського історика, археографа й архівіста, та О. М. Лазаревського – історика українського побуту й історика-біографа, обмежувалися лише кількома відомими постатями цього багаточисельного роду¹; а також виникли запитання щодо маєтностей цього роду в Чернігівському полку, а згодом – губернії. Увагу привернула одна з маєтностей Лизогубів – село Бігач. Адже в історичній літературі мене вразила різноманітність датувань, пов'язаних з нею: коли вона стала власністю Лизогубів і хто з гетьманів і за що її подарував цій родині; коли село перейшло до родини Кейкуатових; хто й коли звів у ньому неперевершену пам'ятку в стилі класицизму – Свято-Троїцьку церкву, нині пам'ятку архітектури національного значення, але (за іронією долі) яка знаходиться зараз на межі зникнення, настільки вона занедбана. У літературі немає усталеного датування церкви, а зустрічається кілька дат її спорудження: і 1786 р., і 1788 р., і 1831 р., і 1834 р. і навіть 1839 р., але немає жодних посилань, звідки взяли ці дати. Чому така розбіжність? Кожний автор, що писав про Троїцьку церкву, по-своєму її датував. Навіть документи Українського спеціального науково-реставраційного проєктного інституту «Укрпроектреставрація», що були підготовлені у зв'язку з реставрацією цього храму, датують його по-різному. А тому в цій статті спробуємо розібратися в цих датах, залучаючи першоджерела – документи Державного архіву Чернігівської області.

Недалеко від Чернігова лежить невеличке село Бігач. Знамените воно козацькою родиною Лизогубів, князівською родиною Кейкуатових (Кекуатових), шедевром вітчизняного і європейського малярства першої половини ХІХ ст. – відомим портретом

1. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3. Л.–О. Киев, 1912. С. 96–122. URL: <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/>; Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки. Вид.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. Киев, 1882. С. 5. URL: <http://nibu.kiev.ua>.

К. Кейкуатової, створеним Тарасом Шевченком під час відвідин села в 1847 р., а також неперевершеною пам'яткою архітектури XVIII ст. – Троїцькою церквою.

Село згадується в документах з другої половини XVII ст. І оскільки на той час територія Лівобережної України в адміністративно-територіальному плані поділялася на полки й сотні, то Бігач увійшов до Седнівської сотні Чернігівського полку. За універсалом гетьмана Івана Мазепи Бігач був відданий чернігівському полковнику Якову Кіндратовичу Лизогубу в 1689 р. як вдячність за участь у другому кримському поході². Тоді, у 1689 р., Лизогуб разом з іншими полковниками брав участь у поході гетьмана на Крим, війська дійшли до Перекопа, однак потім відступили. А після повернення з походу Мазепа роздав козацькій старшині багато маєтностей, оскільки козаки були невдоволені цим невдалим походом, а саме тим, що передчасно зняли облогу Перекопа, й козакам не вдалося пожитися в місті здобиччю. Та й протягом наступних років напруження у протистоянні з татарами не спадало, й чернігівські козаки брали участь в охороні кордону, де збройні сутички фактично не припинялися. Мазепі необхідно було заспокоїти старшину, обдарувавши її. Щедріше інших наділений маєтностями при цьому був Я. Лизогуб, який отримав два великих села – Слабин і Бігач, а також 6 малих: Шестовицю, Золотинку, Козероги, Андріївку, Гнилушу й Соколовку. Дещо пізніше московські царі Іван та Петро Олексійовичі своєю грамотою «О подтверждении прав собственности на с. Бегач в Седневском уезде» затверджують цей подарунок. З тих часів село передавалося Лизогубами у спадок до 80-х років XVIII ст.

Але особливо Я. Лизогуб прославився пізніше – у 1696 р. в Азовському поході, де він був наказним гетьманом. Літописи приписують взяття Азова безпосередньо Лизогубу, його хоробрості, розуму й відвазі. Відомо, що й Петро I також відзначив його хоробрість і військовий талант.

Взяттям Азова Я. Лизогуб закінчив свою військову кар'єру й останні два роки проживав у полковому Чернігові. Влітку 1698 р. перед смертю він залишив заповіт, в якому розподілив своє майно – рухоме й нерухоме (маєтності) між сином, 5 доньками й онуками. Чернігівські маєтності Слабин, Шестовицю, Золотинку, Козероги, Гнилушу, Андріївку старий полковник заповідав Юхиму, при цьому радив сину поділити їх у свій час між онуками таким чином, щоб старшому Андрію відійшли конотопські й крелевецькі маєтності, а молодшим Якову і Семену – чернігівські. Більше за інших онуків Яків Кіндратович любив Якова, бо окремо нагадав сину Юхиму, щоб той не обділив його старшого онука. А сам дід заповідав Якову особливо село Бігач і різні невеликі «грунта», але з тією умовою, щоб над цією маєтністю дружина його, старого полковника, була «головою», а «он, Яков внук, ведая то, что будет хозяином этих имений, старался бы заслужить милость и ласку своей бабы, которую бы чтит, шановал и поважал как мать и даже больше того...»³.

Син Якова Кіндратовича Лизогуба Юхим разом з батьківськими маєтностями успадкував і батьківську посаду: Мазепа зразу ж після смерті старого Лизогуба поставив Юхима, який до цього був генеральним хорунжим, чернігівським полковником. Юхим мав трьох синів: Андрія, Якова і Семена. Яків був найпомітнішою постаттю серед синів Юхима. Майже 50 років він віддав військовій службі⁴. Службу розпочав ще при діду, будучи його улюбленим онуком. Мав двох синів – Григорія й Іллю, а також онука Якова, який проживав Седневі й успадкував с. Бігач.

Доля маєтності Бігач з 80-х років XVIII ст. і у XIX ст. пов'язана з татарсько-руським князівським родом Кейкуатових (Кекуатових). Що стосується роду Кейкуатових, то Ф. Брокгауз у своєму енциклопедичному словнику називає два варіанти прізвища – Кекуатови і Кейкуатови – татарсько-руський князівський рід, який походив від «владетелей Ногайских». Атманай Урусов син Кейкуатов виїхав до Москви

2 Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки. Вид.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. Киев, 1882. С.5. URL: <http://nibu.kiev.ua/>.

3. Там само. С. 6.

4 Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки. Вид.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. Киев, 1882. С. 15. URL: <http://nibu.kiev.ua>

1637 року. У хрещенні він отримав ім'я Петро Петрович, а в жалуваній грамоті царя Михайла Федоровича Атман Урусович вже названий князем. У подальшому всі його нащадки іменувалися князями. Рід Кейкуатових був внесений до 6-ї частини родовідної книги дворян Чернігівської губернії⁵. А прості жителі с. Бігача називали князів просто Куковатови⁶.

Коли маєтність Бігач була передана Лизогубами Кейкуатовим – документів у ДАЧО поки що не знайшла, але з наведених нижче відомостей випливає, що у 80-х роках XVIII ст. Бігач уже був власністю князя Петра Івановича Кейкуатова.

В. Л. Модзалевський у «Малороссийском родословнике» вказує, що Ганна Яківна Лизогуб у 1770 р. вийшла заміж за колезького асесора князя Петра Івановича Кекуатова⁷. Можливо, тоді Бігач перейшов до Кейкуатових як посаг при одруженні дочки Якова Лизогуба Ганни з Петром Івановичем. Але Григорій Милорадович у своїй фундаментальній праці «Родословная книга Черниговского дворянства», т. 2, ч. 6 вказує, що Петро Іванович Кейкуатов народився 1777 року, «гвардії капітан, потом коллежский асессор, женат на дочери бунчукового товарища Анне Яковлевне Лизогуб»⁸. Тож ця інформація суперечить інформації В. Модзалевського або щодо року народження Петра Івановича, або щодо року весілля. І скоріше за все, саме Г. Милорадович не зовсім вірно вказує рік народження князя Кейкуатова, що підтверджує «Исповедная книга Троицкой церкви с. Бегаж Березинского уезда за 1787 год», де є чіткі дані про Кейкуатових⁹:

	лет полных мужска пола	лет полных женска пола
Князь Петр Иванович Кекуатов	45	
жена его Анна Яковлевна		32
Дети их		
Иоанн	9	
Надежда		7

Таким чином, якщо Бігач перейшов до Кейкуатових у 1770 році, то на час весілля Ганні Яківні Лизогуб було 15 років, а Петру Івановичу – 28 років, тож народився він не в 1770 (а це рік весілля), а в 1742 р.

На той час, відповідно до наведених далі документів, у селі діяла стара Троїцька церква. З невідомих причин новий господар Бігача Петро Іванович у 1786–1788 роках будує новий Свято-Троїцький храм. На щастя, він зберігся до нашого часу і про нього далі буде йти мова. Документи ДАЧО донесли до нас чітке датування цього храму. По закінченні його будівництва Петро Іванович звертається до березинського духовного правління з проханням освятити храм¹⁰. Як і вимагало діловодство того часу, було дотримано певних правил у переписці духовних отців.

5 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. ХІVА (28). Карданахи–Керо. Издательство: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона). Санкт-Петербург, 1894. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/>. Родословная книга дворян Черниговской губернии. VI часть. URL: <http://ru.wikipedia.org/>.

6 ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4308. С. 1.

7 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 3. Л–О. Киев, 1912. С. 111. URL: <http://elib.shpl.ru>.

8 Г. А. Милорадович. Родословная книга Черниговского дворянства : У 2-х т. Т. 2. Санкт-Петербург, 1901. С. 535. URL: <http://elib.shpl.ru>.

9 ДАЧО. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4308. С. 1.

10 ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 1440. Арк. 1.

«Великому господину
высокопреосвященнейшему
Феофилу Божию милостию епископу
Черниговскому и Нежинскому
от березинского духовного правления

Доношение

Епархии вашего высокопреосвященства протопопии березинской села Бегача владелец капитан князь Петр Кекуатов сего мая 16 числа в духовное березинское правление прошением представил, что по благословению вашего высокопреосвященства прошедшего **1786 года июня 30 дня** *вновь заложенная* (курсив та жирный шрифт. – **А. Д.**) в том селе Бегаче церковь во имя Святыя Троицы **ныне строением совсем окончена** и престол в указную меру сделан. Иконостас *прежней старой церкви* поставлен до зделания нового, кой уже делается, и к освящению изготовленна и тем просил испрошения **на освящение ныне той церкви** и когда доделается новый иконостас то по онаго освящению же благословительного указа, вашему высокопреосвященству знестъ свое представление, по которому его прошению за освидетельствованием от духовного березинского правления явилось, что она в селе Бегаче церковь во имя Святыя Троицы как строением внутри и извне окончена и престол в указную меру зделан, так и иконостас *прежней старой церкви* еще благолепен, да и новой иконостас делается и прежний святой антиминс во всей доброты явился, и как сосудами так и книгами снабдена, о коем всем прилагая всего опись о испрошении как на освящение той церкви ныне, так и когда сделается новой иконостас, на освящение же онаго благословительного указа, вашему высокопреосвященству от березинского духовного правления всенижайшее вносят.

Вашего высокопреосвященства всенижайшие послушники

Березинский протопоп Симеон Любарский

Протопопий березинской наместник иерей Андрей Григорович

1788 года

мая 19 дня».

Разом з донесенням надавався й опис майна, що зберігали в побудованому храмі ¹¹.

«Опись

подана мая 18 дня 1788 года

протопопии березинской села Бегача церкви Святыя

Троицы сосудам, аппаратам, книгам и протчему той

церкви имению учиненная вновь 1788 года, мая ... дня

На святом престоле

Посвячицы одяние ситцевое

Евангелие красным обложенное плисом и бляхами серебряными позолоченными на бумаге полуалександрской московской печати. 1754 года.

Второе евангелие красное обложено плисом красным же на бумаге полуалександрийской з бляхами серебряными вызолоченными печати московской. 1779 года.

Крест на престольный резной деревянный обложен ценью

Второй крест целований

Третий крест древаний маліований

Гробница ценованная

Подсвечник тройчатой желтой меди

На святом жертвеннике

Потир первой сребный вызолоченный вокруг

Второй потир сребный вызолоченный в середине

Ложиц две серебрянных вызолоченных

Копие серебрянное

Большой воздух тафты меж оной зеленой крест на середине золотом гаптован

Второй воздух красной тафты обложен банталером

Третий воздух обложен банталером золотым

11 Там само, арк. 2.

Малых воздушков дисковых и потирных разных материй восемь, с коих
 шитых золотом и серебром четыре
 Подсвечник меди желтой
 Крест целованой дароносной
 В ризнице ризы первые желтые с оплечьем зеленым обложенные вокруг сеткою
 золотою и серебряною
 Риз двое атласных красных, одни обложенные золотою сеткою, а другие
 банталеровою
 Ризы парчовые красные обложенные банталером
 Ризы штофу красного с оплечьем штофным обложенные сеткою банталеровою
 Ризы зеленые обложенные сеткою серебряною
 Епитрахилей пять разных материй обложенные банталером
 Подризников холстяных шесть с лиштвами внизу шитыми шелком и заполочью
 Поясов два красных шелковых
 Платков три шелковых
 Нараквиц разных материй шесть пар
 Преднаместными иконами записки шелковые четыре
 Лампад медных посребренных четыре
 Паникадило меди желтой весу пуд тридцать фунтов, в нем подсвечников
 восемнадцать
 Книги церковные Апостол печати московской 1756 года
 Псалтырь сделанная печати Лавры Киевопечерской 1756 года
 Октоих печати черниговской 1757 года
 Трафолой старый
 Триодь постная, Триодь цветная старая
 Ермолуй чин, печати черниговской, 1761 года
 Общая минея печати черниговской новая
 Службеников два: первой четвертковой печати черниговской 1761 года, второй
 осмушней печати печерской 1736
 Требников два: первой четвертковой старой, второй осмушний
 Поучение, печати черниговской
 Кадил два медных ценою побеленных
 Катапетасма зеленая шелковая».

Відповідь не забарилася: вже через 3 дні був отриманий дозвіл на освячення Троїцької церкви ¹²:

«Указ

Ея Императорского Величества самодержицы всероссийской
 протопопу березинскому Симеону Любарскому
 духовного правления с присутствующими

По доношению вашему коим представляя, что 1786 года июня 30-го заложенная
 вновь владения капитана князя Петра Кекуатова в селе Бегаче во имя Святые Троицы
 церковь по благолепии святых церквей сооружена. Престол в ней в указную меру
 сделан, иконостас прежней старой церкви до зделания нового, кой уже делается,
 поставлен и к освящению изготовлена; каковы же имеются той церкви прежней
 сосуды, книги оставлены. О чем прилагая именную опись, просили на освящение
 той бегачской церкви за положением в ней прежнего добротного антиминса благо-
 словения равно когда по надлежащему привезен будет новый иконостас то одного
 освящении вам означенную Святой Троицы бегачскую церковь ныне за отделение
 же нового иконостаса и оной починоположению церковному освятить Господь бог
 да благословит, и когда оная церковь вами освящена будет отдать ко мне отрабо-
 тать. 1788 года мая 22 дня.

Епископ Феофил»

І вже через тиждень церква була освячена ¹³:

¹² Там само. Арк. 3.

¹³ Там само. Арк. 4.

«Великому господину высокопреосвященнейшему
Феофилу Божию милостию Епископу Черниговскому
и Нежинскому
Доношение

По полученному от вашего высокопреосвященства прошедшего мая 25 дня нами благословительному Указу протопопии березинской в селе Бегаче церковь во имя Святые Троицы за положением в ней прежнего добротного святого антиминса починноположению церковному мы сего **июня 1 числа** освятили, о том вашему высокопреосвященству всенижайшее возносим

Вашего высокопреосвященства
Всенижайше послужнии

Березинский протопоп Симеон Любарский
Протопопии березинской наместник иерей Андрей Григорович
Присутствующий иерей Михаил Риндовский
1788 года июня 3 дня
№ 146»

Таким чином, документ Державного архіву Чернігівської області під назвою «Дело по доношению березинского духовного правления о выдаче благословительного указа на освящение церкви в селе Бегаче» чітко свідчить про дату закладки церкви, закінчення її будівництва, а також освячення і, сподіваюсь, нарешті покладе край її різному датуванню в історичній літературі:

закладений храм – **30 червня 1786 року**;
закінчене будівництво – **19 травня 1788 року**;
освячений – **1 червня 1788 року**.

Храм зведений у стилі класицизму. Однокупольний, квадратний у плані, цегляний, отинькований, частина конструкцій – дерев'яна. На жаль, до наших днів церква дійшла з втратами: не збереглися відкрита галерея і дзвіниця, яка була прибудована до храму.

Архівні джерела не називають імені архітектора, за чийм проєктом зводили церкву, але місцева традиція приписує його самому князю Кейкуатову, якого вважали талановитим архітектором. Вийшов не тільки вдалий проєкт храму, але і вдало було вибране місце для нього: храм органічно пов'язаний з маєтком Кейкуатових за річкою і побудований на підвищеному рівному плато, а тому його гарно видно з усіх боків. На жаль, маєток не зберігся й невідома його художньо-планувальна композиція.

За період існування, а це вже більше 230 років, храм не перебудовували. Проведені історико-архівні дослідження, а також натурні обстеження пам'ятки архітекторами підтверджують усну традицію, що архітектура храму зберегла первісний стан. Порівняно недовга будівельна історія, а також існування пам'ятки в особистому володінні Кейкуатових зумовили, мабуть, відсутність зацікавленості до нього з боку архітекторів і істориків. Мабуть, цим пояснюється відсутність опису пам'ятки у багатотомному виданні Філарета Гумілевського «Историко-статистическое описание Черниговской епархии», де практично описані всі інші єпархіальні церкви XIX ст.

Під час Другої світової війни споруда церкви була сильно пошкоджена: зруйнована покрівля, верхній ярус дзвіниці, галерея. Після війни пам'ятка була обстежена архітекторами української Академії архітектури, виконані обміри й фотофіксація.

У 50-х роках дзвіниця й галерея, що прилягала до північної стіни храму, були розібрані, і про них свідчать лише сліди підмурка галереї та фотографії. Але архітектурна композиція і стильова однаковість дзвіниці й церкви дозволяють припустити одночасне проєктування і зведення споруд.

У наш час пам'ятка являє собою цегляну, тринаву, одноярусну споруду, яка увінчана куполом на гранчатому барабані. На півночі, півдні й перед притвором влаштовані портики з фронтонами на чотирьох спарених колонах, до яких ведуть широкі сходи. За ними – три входи в приміщення церкви. Споруду увінчує гранчатий купол на восьмигранному дерев'яному барабані з овальними вікнами на сході, заході, півдні й півночі. Перекриття в храмі, окрім апсиди, дерев'яні.

Архітектурна декорація фасадів споруди складається з набору форм і прийомів, які широко застосовувалися у стилі пізнього ампіру: рустований квадрами цоколь, який оперізував будову; прямокутні, арочні й напівсферичні неглибокі ніші в скромних обрамленнях або й без них; фронтони з розірваним нижнім поясом профільованого карниза; високий атик, який підноситься над центральним об'ємом по всьому периметру церкви; тосканські колони. Можливо, у нішах первісно були розписи на релігійні сюжети, які, звісно, не збереглися. Вікна в основному об'ємі церкви напівкруглі в обрамленні профільованих архівольтів, що розташовані по три з трьох сторін облаштовані тільки два аналогічних вікна зі сторони напівкруглої апсиди, яка завершує східний фасад. Сама апсида не має світлових отворів-вікон і декорована трьома прямокутними нішами в обрамленні простих лиштв. Вище них проходить роздільний карниз, що продовжується по всьому периметру споруди на рівні низу віконних отворів.

Головною особливістю Троїцької церкви є три чотириколонні портики тосканського ордену з трикутними фронтонами над ними, які завершують ризаліти південного, північного й західного фасадів.

Внутрішній простір основного об'єму храму поділяється 12 колонами, що розташовані по 4 в ряд, на три частини. При цьому центральна ширше бічних. Колони відповідають підкупольному квадрату й несуть архітрав з підпружними арками, на яких знаходиться світловий восьмигранний ззовні й циліндричний в інтер'єрі барабан. Усі ці конструкції виконані з дерева.

Між рядом з чотирьох колон встановлений дерев'яний різьблений іконостас, який відсікає основне приміщення церкви від власне вівтаря й приміщень ризниці та пономарні. Притвор храму двоярусний, він поділяється на три частини: у центрі прохід у приміщення церкви, у південній частині знаходяться сходи, що ведуть на хори. Майданчик хор знаходиться на другому ярусі й відкривався арками у внутрішній простір храму. Ось це об'ємно-просторове рішення інтер'єру – двоярусні отвори у західній стіні, за якими розташовані хори, і є особливістю інтер'єру Троїцької церкви. Огорожа хор виконана з кованого металу.

У цілому ж, об'ємно-просторове рішення споруди і її архітектурна декорація є типовими для будівельної практики пізнього ампіру, що використовувалася при зведенні церков у поміщицьких садибах України й Росії. Тут поєднувалися, з одного боку, потяг до зразків столичного стилю, а з іншого – необхідність простоти й дешевизни. Це проявилось як у комбінованому використанні матеріалів (цегла, дерево), так і у відносній простоті зовнішньої декорації.

Троїцька церква з 1979 р. є пам'яткою архітектури національного значення з охоронним номером 1779¹⁴:

«Затверджено
постановою Ради Міністрів УРСР
від 6 вересня 1979 р. N 442

ДОПОВНЕННЯ ДО СПИСКУ
пам'яток архітектури Української РСР,
що перебувають під охороною держави

Охоронний номер пам'ятки	№ пам'ятки в комплексі	Адреса	Найменування пам'ятки	Дата спорудження пам'ятки	Група пам'ятників щодо їх використання
1779		с. Бігач	Троїцька церква	1831 р.	в

14 Постанова Ради Міністрів УРСР «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури УРСР, що перебувають під охороною держави», № 442 від 06.09.1979 р. URL: <http://search.ligazakon.ua>.

Прикметно, що і в цьому державному документі датування храму не відповідає дійсності.

Але, незважаючи на високий статус пам'ятки, стан її вже майже півстоліття аварійний: руйнується цегляне мурування, всюди відпадає тиньк, дерев'яні конструкції піддаються гниттю, руйнуються колони і фронтони, втрачені повністю інтер'єр, дзвіниця і відкрита галерея, що були прибудовані до церкви, відмостка відсутня, територія не упорядкована. Одним словом, вся церква була облуплена, але й досі неймовірно красива і велична.

Після її закриття як діючого храму в 1960-му році, у ній 20 років до 1980 р. зберігали мінеральні добрива, тобто храм був коморою колгоспу. У 1980 р. її прибрали, а храм закрили.

Але в 1982 держава звернула увагу на занедбаний храм. Співробітниками інституту «Укрпроектреставрація» були розпочаті роботи по обстеженню і складанню проєкта реставрації Троїцької церкви. Результатом цієї роботи стало складене завдання на реставрацію і пристосування під краєзнавчий музей пам'ятки архітектури XVIII ст. – Троїцької церкви¹⁵. Реставраційне завдання передбачало:

- 1) архітектурний обмір пам'ятки – плани, фасади, розрізи, деталі;
- 2) архітектурно-археологічні дослідження споруди з метою виявлення первісних архітектурних конструктивних і декоративних елементів, які сховані під пізнішими перебудовами;
- 3) інженерне обстеження із складанням акту технічного стану;
- 4) історико-архівні й бібліографічні дослідження з метою реставрації;
- 5) пояснювальна записка з обґрунтуванням проєкта реставрації, даними про проведені дослідження, вказівками по методиці й технології виконання робіт. Текст записки повинен був бути ілюстрований фотографіями до початку робіт, під час досліджень, креслениками зондажів і шурфів;
- 6) проєкт благоустрою охоронної зони;
- 7) дефектний акт і кошторис;
- 8) проєкт електроосвітлення;
- 9) проєкт опалення й вентиляції;
- 10) проєкт блискавкозахисту;
- 11) проєкт водопостачання й водовідведення;
- 12) проєкт охоронної протипожежної сигналізації.

Проєктом пристосування під музей необхідно було передбачити наступні приміщення:

- 1) виставкові зали – приблизно 250 м²,
- 2) фонди – 20 м²,
- 3) робоча кімната співробітників – 10 м²,
- 4) кількість обслуговуючого персоналу – 2–3 чол.

Згідно протоколу інституту «Укрпроектреставрація» технічною радою визначена III категорія складності й 45 % втрат.

На основі цього реставраційного завдання було проведено обстеження пам'ятки. Використання як комори негативно позначилося на її збереженості. У результаті була повністю знищена підлога: плиточна – в основному об'ємі й дерев'яна – на хорах за винятком невеликих діляночок, завдяки яким вдалося визначити характер підлоги: лицьову підлогу інтер'єру було первісно викладено шестигранними кольоровими керамічними плитками, а у вівтарній частині прямокутною плиткою тонкої цегли. Була втрачена частина сходів на хори, ліпний декор, архітектурні деталі. На фасадах тиньк у багатьох місцях підмок і відшаровувався. Тиньк фасадів неодноразово білівся. Мурування стін і колони виконані з червоної цегли 250х125х60 мм на вапняному розчині. Частково вивалилося мурування в цокольній частині. Сходи портиків, а також їхнє перекриття також зруйновані. Втрачена частина купола і завершення купола: в інтер'єрі завершення купола обвалилося, і його рештки знаходилися там

15. Памятник архитектуры XIX в. Троицкая церковь в с. Бегаж Черниговской области. Эскизный проект ремонтно-реставрационных работ. Т. VI. Ч. I. г. Киев, 1983 г. С. 1–7.

же. Іконостас повністю втрачений. У результаті досліджень і обстеження пам'ятки виявилось, що перебудов і добудов не було. Основний об'єм пам'ятки становив 6800 м³, орієнтовна кошторисна вартість реставрації – 140 тис. крб, а всього ансамблю – близько 400 тис. крб. у цінах 1983 р.

Представленим проєктом реставрації пропонувалося виконати роботи з ремонту втрачених елементів цегляного мурування стін, колон і стилобатів портиків; ремонт дерев'яних конструкцій покрівлі, купола, обшивки купола й підпружних арок в інтер'єрі; заміна й доповнення втраченої покрівлі оцинкованим залізом з водовідведенням; відновлення сходів на хори, їхнє перекриття й огорожу; ремонт вікон і дверей; відновлення з клінкерної цегли всіх зруйнованих зовнішніх сходів; здійснення благоустрою території з влаштуванням з північної сторони церкви майданчика з викладанням планів втрачених галерей і дзвіниці, з влаштуванням обхідних доріжок для огляду пам'ятки. Автор проєкту реставрації – старший архітектор Ю. В. Дмитревич, головний архітектор проєкту – Р. П. Бикова, інженерне обстеження – І. А. Якименко, технологічне обстеження О. П. Білецької.

На початку 90-х років, а саме в 1991–1992 рр. роботи розпочалися. Тоді перекрили дах; усередині до самої стелі, а також ззовні поставили риштування. Але на цьому роботи й припинилися.

Плани відновлення пам'ятки з'явилися в обласного керівництва, й кілька років тому обласна рада навіть зробила заявку на фінансування. У 2016 р. за підтримки спеціалістів КП «Центр державно-приватного партнерства» ЧОР та небайдужих ентузіастів вирішено було розпочати хоча б часткове відновлення храму. А в серпні 2017 р. відбулася зустріч Арсена Дідура – помічника депутата Чернігівської обласної ради, Віктора Остапенка – депутата Менської міської ради та начальника управління містобудування та архітектури Олександра Дмитрука, на якій обговорювалося питання відбудови Троїцького храму. Однак поки що це тільки слова: ніяких зрушень у справі відновлення пам'ятки національного значення не спостерігається. Можливо, справа у коштах, яких потрібно чимало, а, можливо, і в нашому невігластві.

Хочеться підкреслити, що Троїцька церква не тільки пам'ятка архітектури, але й пам'ятка історії, пов'язана з Тарасом Шевченком. Безперечно, він відвідував храм, перебуваючи на гостинах у господаря садиби Миколи Івановича Кейкуатова (онука Петра Івановича Кейкуатова) протягом двох місяців: у березні – квітні 1847 року. Шевченка запросив до Бігача Микола Іванович, з яким він познайомився на іменинах Тетяни Волховської в Мойсівці. Тарас Шевченко в Бігачі написав портрет дружини Миколи Івановича – княгині Катерини Федорівни Кейкуатової (Бутович) і виконав олівцем портрети їхніх дітей: Михайла, Віри та Надії¹⁶. До речі, у 1881 р. штаб-ротмістр князь Михайло Миколайович Кейкуатов губернським дворянським зібранням був обраний повітовим предводителем дворянства по Городницькому повіту¹⁷. Портрет К. Кейкуатової став шедевром вітчизняного й одним з видатних творів європейського малярства першої половини XIX ст. Він став останньою роботою Шевченка перед арештом 5 (17) квітня 1847 р. Крім того, Катерина Федорівна надихнула Тараса Шевченка на написання вже в заслання повісті «Княгиня». І хоча прямих свідчень про відвідування Троїцької церкви Шевченком не існує, але навряд чи він оминув її, проживши в Бігачі близько двох місяців. Згадки про Бігач є в листі Тараса Шевченка до Андрія Івановича Лизогуба від 16.07.1852 р.

Троїцька церква стоїть на березі річки Бігач. Потойбіч водойми була садиба Кейкуатових, і до храму її власники ходили не вулицею, як прості люди, а навісним містком. Зараз його, звісно, немає. Територія, де був князівський маєток, тепер зветься сільським парком «Панський сад». Садиба не збереглася, а деякі джерела вказують, що архітектором храму й розкішного князівського маєтку був видатний російський архітектор, академік архітектури, історик і теоретик архітектури Дмитро Єгорович Єфімов¹⁸.

16 Олексенко Я. Тарас Шевченко в Бігачі // Українська література в загальноосвітній школі». 2014. №3. С. 41–43.

17 ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26 а. Спр. 220. Арк.1, 111–114.

18 Д. Є. Єфімов. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

Лев Жемчужников – видатний живописець і графік, правнук останнього гетьмана України Кирила Розумовського, розповідаючи про своє перебування в Седневі, згадав і про садибу Кейкуатових: «Сад окаямлялся с одной стороны рекою Сновъ и был расположен на горе; за рекою раскинулись луга, кое-где поросшие кустами, и уходили вдаль, за ними с правой стороны виднелась роскошная усадьба соседа Лизогубов князя Кейкуатова, а с левой – лес»¹⁹.

Наприкінці XIX ст. Бігач переходить у власність вихідця з Англії поміщика Мартона, який збудував тепер уже у своїй маєтності горілчаний завод та великий палац. Під час революційних подій 1905 р. маєток Кейкуатових був зруйнований селянами, а пізніше повністю розібраний. На щастя, до нашого часу від Кейкуатових дійшла збудована при Петрі Івановичі Троїцька церква.

На честь перебування Т. Шевченка в Бігачі у «Панському саду» села встановлено пам'ятний знак.

Досліджуючи цю тему й описуючи Троїцький храм, звісно, у мене було уявлення про ці місця: ще в далеких 90-х роках (приблизно в 1994–1995 р.) мені довелося двічі побувати в Бігачі, і я бачила занедбаний храм. І звісно, у мене знову виникло бажання відвідати село з надією на позитивні зміни в долі храму, та й самого Бігача. Але, на жаль, мої сподівання виявилися марними – за ці майже 25 років (чверть століття!!) у краший бік нічого не змінилося, а навпаки, стало ще гірше: та ж занедбана церква (національного значення), та ж розруха, те ж саме невігластво, той же наш менталітет – дочекаємося поки все зруйнується повністю, а потім... будемо обговорювати й шукати винних. На жаль...

References

1. Derzhavskiy Chernigivskoi obl. F. 679. Op. 1. Spr. 1440; F. 127. Op. 26 a. Spr. 220.
2. Encyclopedic dictionary Brockhaus and Efron. (1894). T. XIV (28). Kardanahi–Kero. Publisher: Semenovskaya Typolithography (I.A. Efron). St.Petersburg.
3. Lazarevskiy, A. (1882). Lyudi staroy Malorossii. Lizoguby, Miloradovich, Mikla-shevskiy i Svechki. Vid.: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. Kiev.
4. Modzalevskiy, V. (1912). Malorossiyskiy rodoslovnik. T. 3. L–O. Kiev.
5. Oleksenko, Ya. (2014). Taras Shevchenko v Bigachi. «Ukrayinska literatura v zagalnoosvitniy shkoli». Vol. 3. Pp. 41–43.
6. Pamyatnik arkhitektury XIX v. Troitskaya tserkov v s. Begach Chernigovskoy oblasti. (1983). Eskizniy proekt remontno-restavratsionnih rabot. T. VI. Ch. I. g. Kiev.
7. Rodoslovnaya kniga dvoryan Chernigovskoy gubernii. (1890). VI chast. Chernihiv.
8. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy v m. Kiev. F. 51. Op. 3. Spr. 3782. P. 6b; F. 1219. Op. 1. Spr. 39. P. 4b.

Доценко Алла Володимирівна – заступник генерального директора з наукової і культурно-просвітницької роботи Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», adotsenko70@gmail.com.

Dotsenko Alla Volodymyrivna – deputy director general of research, cultural and educational work of the National Architecture-Historical Sanctuary «Ancient Chernihiv».

The History of the Estate Belonging to Lyzohub and Keikuatov Families – the Village of Bihach and the Trinity Church of the 18th Century

The article deals with one of the estates belonging to the Lyzohub and Keikuatov families, Bihach village, as well as the Trinity Church in this village. Since in the literature there are several dates of erection of the church without references to the original sources, namely the years 1786, 1787, 1831, 1834 and even 1839, the exact dates of laying of the foundation stone of the Trinity church in Bihach village, its construction and consecration, and the time when Bihach village became the property of the Lyzohub family, and then of the Keikuatov

19 Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. Ленинград, 1971. С. 131.

family are determined by information given in the archival documents of the Public Record Office of Chernihiv region.

Bihach village is situated not far from Chernihiv. It has been mentioned in the documents since the second half of the 17th century and it was a part of Sedniv Sotnia (military unit of size of about one hundred soldiers) of Chernihiv Regiment. According to the Universal (decree) of Hetman Ivan Mazepa, Bihach village was given to Chernihiv colonel Yakiv Kindratovych Lyzohub in the year **1689** as a sign of gratitude for participation in the second Crimean campaign. Together with Bihach village, Lyzohub received another large village Slabyn and 6 small villages: Shestovytsia, Zolotyinka, Kozerohy, Andriivka, Hnylusha and Sokolivka. Since then, the village has been passing down within the Lyzohub family through inheritance until the 1780s. But since the 1780s, the fate of Bihach village has been tied to Tatar-Russian princely family of Keikuatovs (Kekuatovs). Vadym Modzalevskiy in his «Little Russian Book of Genealogy» indicates that in 1770 Hanna Yakivna Lyzohub got married to prince Petro Ivanovych Kekuatov, the collegiate assessor. Perhaps at that time Bihach village was transferred to the possession of the Keikuatovs as a wedding gift for Hanna, the daughter of Yakiv Lyzohub, and Petro Ivanovych. And in the years 1786-1788 a new owner of Bihach village built a new Holy Trinity church, although there was an old Trinity church.

The documents of the Public Record Office of Chernihiv Region have provided us with a clear dating of this church. At the end of its construction, Petro Ivanovych appealed to Berezyn Religious Authority with a request to consecrate the church. This correspondence clearly indicates the dating of the church:

starting date of construction – **June 30, 1786,**

date of construction – **May 19, 1788,**

date of consecration – **June 1, 1788.**

The church was built in the style of classicism. It is single-domed, square in plan, brick-built, whitewashed, and partly wooden.

In the north, south and in front of the antechurch, there are porches with gables arranged on four paired columns. The broad staircase leads up there. Behind it there are three entrances to the church building. Unfortunately, the church survived to this very day with losses: an open gallery and a bell tower that was attached to the church were not preserved.

Archival sources do not name the architect, but the local tradition attributes the church design to the prince Keikuatov himself, who was considered to be a talented architect. Since 1979, the Trinity Church has been an art memorial of national significance with the security number of 1779. But, despite its high status of importance as of an art memorial, the poor condition of the building lasts already for almost half a century.

The Trinity Church is not only an architectural monument, but also a historical monument associated with Taras Shevchenko. Undoubtedly, he visited the church while staying at the estate of Mykola Ivanovych Keikuatov (grandson of Petro Ivanovych Keikuatov) for two months: in March and April of 1847. While his stay in Bihach village, Taras Shevchenko painted a portrait of a princess Kateryna Feodorivna Keikuatova (Butovych), a wife of Mykola Ivanovych, and executed portraits of their children in pencil – of Misha, Vira and Nadiia. The portrait of K. Keikuatova is a masterpiece of the national painting and one of the outstanding works of European painting of the first half of the 19th century. It is the last work of Shevchenko before his arrest. In honor of Kobzar's stay, a memorable sign was installed in Bihach village.

Key words: the Lyzohubs, the Keikuatovs, Bihach village, the Trinity Church.

Дата подання 15 липня 2019 р.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Тетяна Миколайко

ІСТОРІЯ, ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ ТА РЕСТАВРАЦІЇ ДЗВІНИЦІ ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ

У статті йдеться про історію будівництва дзвіниці Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові, характеризуються її архітектурні особливості та подано історію ремонтів і реставрації в різні часи.

Ключові слова: Троїцько-Іллінський монастир, дзвіниця, архітектура, реставрація, Чернігівська міжобласна спеціальна науково-реставраційна виробнича майстерня № 3.

«Після соборного храму Свят. Трійці, за архітектурою, найчудовіша споруда – дзвіниця»¹, – так писав про цю висотну доміную Троїцько-Іллінського монастиря Ф. Гумілевський. Вона збудована у другій половині XVIII ст. в стилі бароко невідомим архітектором. Первинно дзвіниця слугувала своєрідним орієнтиром для подорожніх, згодом утратила утилітарне призначення, отримала виключно культову функцію. Нині вона є невіддільною мистецькою пам'яткою доби, художньою окрасою міста над Десною.

Архівних документів з питання будівництва та ремонту дзвіниці Троїцько-Іллінського монастиря до першої половини XVIII ст. не збереглося. Розрізнена, часткова інформація міститься у працях краєзнавців та істориків Чернігова XIX–XX ст. Ф. Гумілевського², М. Маркова³, О. Єфимова⁴, С. Барана-Бутовича⁵, Г. Логвіна⁶ та інших.

Мета статті – уточнити та доповнити відомості про час будівництва пам'ятки архітектури XVIII ст. – дзвіниці Троїцько-Іллінського монастиря, висвітлити проведені реставрації в різні часи, а також схарактеризувати архітектурні особливості споруди, посилаючись на паспортні дані об'єкта та архівні документи.

З кінця XVII ст. та протягом XVIII ст. велася забудова Троїцько-Іллінського монастиря. Завершальним акордом цього архітектурного ансамблю стала дзвіниця, що будувалася у міжвоєнний період, а тому не мала оборонного значення. Вона виконувала культову функцію, а по суті, була головними тріумфальними воротами до монастиря.

Монастирська дзвіниця вирізняється складними архітектурними формами та оздобленням. Вона побудована одночасно з цегляною огорожею та кутовими вежами квадратної й восьмигранної форми, з яких збереглися лише дві восьмигранні та

1 Филарет (Гумилевский). Обзор епархии Черниговской. Чернигов: Губернская типография. 1861. С. 4.

2 Филарет (Гумилевский). Обзор епархии Черниговской. Чернигов: Губернская типография. 1861. 363 с.

3 Марков М. О достопамятностях Чернигова. Чернигов: Губернская типография. 1882. 47 с.

4 Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицкий архиерейский дом. Его прошлое и современное 1069–1911 г. Чернигов, 2009. 66 с.

5 Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чернігів, 1931. 54 с.

6 Логвін Г. Г. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. К.: Мистецтво. 1968. 464 с.

частково одна квадратна⁷. Будівля у плані – квадрат 19×19 м з увігнутими гранями⁸ й зі зрізаними кутами, висотою 57, 96 м з хрестом (55,66 м. без хреста)⁹. Усі стіни дзвіниці викладено цеглою розміром 30×15×9 см. на вапняному розчині. Загальний об'єм дзвіниці – 10 230 м³, а загальна площа споруди – 324 м²¹⁰.

Дзвіниця п'ятиярусна і її нижній ярус вирізняється від верхніх; він масивний та декорований, без колон, по кутах є виступи пластичної форми – волюти (завитки, спіралі), за якими сховані контрфорси (вертикальні виступи, які слугують опорою з лицьового боку споруди)¹¹. Посередині об'єкта є високий арковий проїзд, який сьогодні з північного фасаду закритий двостулковими воротами, оббитими залізом, а з північного – облаштовано вхід на дзвіницю.

Розміри верхніх ярусів дзвіниці зменшуються, що візуально збільшує висоту споруди і підкреслює її парадність. Кожен ярус має цоколь, увінчаний карнизами складного профілю, на цокольних площинах є прямокутні плоскі ніші з декоративною ліпниною всередині. На кожному з ярусів, немов продовжуючи вертикальну лінію в'їзної арки, масив дзвіниці прорізують стрункі аркові вирізи з круглими отворами-розетками над ними, біг яких закінчується у верхньому, п'ятому ярусі, де колись знаходився годинник з боєм¹². Кути споруди акцентовано колонами з капітелями класичних ордерів: на другому ярусі по 6 колон доричного ордеру, на третьому – по 5 колон іонічного, на четвертому – теж по 5 колон коринфського. Такі пучки колон на ярусах характерні для більшості дзвіниць другої половини XVIII ст., їх можна побачити у Переяславі (Свято-Вознесенського чоловічого монастиря – висота 48 м.), у Полтаві (Хрестовоздвиженський жіночий монастир – висота 47 м.), у Мгарі (Спасо-Преображенський чоловічий монастир – висота 54 м.), у Козельці (собор Різдва Пресвятої Богородиці – висота 50 м.), у Києво-Печерській лаврі (висота 96 м.). Відповідно серед названих дзвіниць Троїцького монастиря друга по висоті після Печерської.

Чотири архітектурні об'єми ярусів звужуються догори, завершуються п'ятим, на якому зведено барабан зі склепінням і невеликою банею, яка, на думку дослідників, набула такого розміру внаслідок невдалих ремонтів¹³. Увінчана дзвіниця банею з хрестом. У масиві мурування влаштовані гвинтові сходи.

Архітектурну композицію споруди доповнює скульптурний декор. Вона прикрашена декоративним ліпленням рослинного характеру, зокрема гірляндами з листям, на другому та третьому ярусах на площинах під колонами – ліпні вази зі стрічками, оздоблення доповнюється чавунними вазами та металевими ґратами. Дзвіниця пофарбована у два кольори: ліпнина, колони, ніші, арочні та віконні отвори виконані у білому кольорі, а поле стін – у жовтому.

Ім'я архітектора, який збудував дзвіницю Троїцько-Іллінського монастиря, залишається таємницею, але, за свідцтвом протоієрея А. Страдомського, використані креслення одного з проєктів Йогана Шеделя, будівничого дзвіниці Києво-Печерської лаври¹⁴.

Відомо, що перша історична дзвіниця Троїцько-Іллінського монастиря була дерев'яна, на стовпах, покрита дором (гонта)¹⁵. Про дерев'яну дзвіницю згадує у

7 Чернігів: пам'ятки архітектури XI–XIX ст. К.: 1976. С. 26.

8 Віроцький В. Храми Чернігова. К.: Техніка. 1998. С.170.

9 Паспорт об'єкта культурної спадщини «Дзвіниці Троїцько-Іллінського монастиря», Київ, «УкрНДІпроектреставрація», 2007 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток.

10 Проєкт ремонтно-реставраційних робіт з обмірними креслениками Троїцької дзвіниці в Чернігові. К., 1956. Арк. 10 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». КН-1831/1. ДФ-1099.

11 Історико-культурні заповідники / за ред. В. Вечерського; Відп. за вип. О. Сердюк. Київ : 2011. С. 70

12 Чернігів: пам'ятки архітектури XI–XIX ст. К.: 1976. С. 26.

13 Віроцький В. Храми Чернігова. Техніка., 1998. С. 170.

14 Страдомский А. О Черниговском Троицко-Ильинском монастыре //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.1874. № 21. С. 530–534 (ч. неоф.).

15 Филарет (Гумилевский). Обзор епархии Черниговской. Чернигов: Губерн. тип. 1861. С. 20.

своїх келійних записках колишній економ архієрейського дому архімандрит Іларіон (помер у 1872 р.), опублікованих у «Чернігівських єпархіальних відомостях». Він занотував спогади монахів-старожилів, зокрема ченця Амфілохія із села Гущин, який у монастирі жив ще при архімандриті Іраклії Комаровському (архімандрит з 1737 р.). За цими відомостями, у ті часи дзвіниця була дерев'яна, стояла навпроти соборної церкви, але не прямо, а трохи зміщена на південь. Ієромонах Давид згадував, як у 1769 р. працював у друкарні робочим і на дерев'яній дзвіниці дзвонив у дзвони.

Точної дати початку й спорудження кам'яної дзвіниці Троїцько-Іллінського монастиря встановити не вдалося. А. Страдомський наголосив, що почали її зводити «через 30 років після побудови дзвіниці Києво-Печерської лаври»¹⁶. Можливо, період спорудження й оздоблення коливається між 1770 і 1780-ми роками. Звертаючись до записок архімандрита Іларіона, дізнаємося, що цікаві факти про кам'яну дзвіницю лишили монахи Давид та Амфілохій. Вони зауважили, що водночас почали зводити дзвіницю і друкувати на продаж у друкарні богословську книгу «Апостол», у якій на першій сторінці вказувався 1770 рік. Того ж року скрутно було з хлібом, у селян його майже не було, то за харчі назбиралося багато робочих, які за три роки спорудили дзвіницю.¹⁷ При архімандриті Іоїлі (Іван Биковський) звели споруду в 1773 р. у «черні», яка стояла не потинькована 5 років, а при архімандриті Полікарпі в 1775 р. було завершено оздоблення дзвіниці¹⁸. Тинькували зовнішні стіни дзвіниці, за словами цих монахів, у 1779 р. і в 1780 р. Мабуть, це вже йдеться про ремонт, бо в 1778 р. від блискавки згорів верхній ярус дзвіниці,¹⁹ і при архімандриті Паїсії (Яновському) велись реставраційні роботи аж до 1780 р.²⁰

У 1786 р. Троїцько-Іллінський монастир припиняє свою діяльність, а його територія стає офіційною резиденцією чернігівських архієпископів, яка у 1790 р. отримала назву Троїцький архієрейський будинок. Чотири роки монастирські споруди перебували без необхідного догляду й почали руйнуватися, тому в 90-ті роки XVIII ст. при архієпископі І. Малицькому розпочалися ремонти, на які генерал-аншеф М. Кречетніков виділив 5000 руб.²¹ Реконструкція комплексу почалася з Троїцького собору і дзвіниці. Генерал-губернатор доручив скласти кошторис цих споруд колишньому монастирському архітектору І. Яснигину, який був автором іконостасу Спасо-Преображенського собору. Кошторисів було два: перший за 1789 р., другий – 1792 р., до якого включено влаштування сходів на дзвіницю і майданчиків на всіх поверхах. Кошторис, складений на суму 3787 руб. 18 коп., підписав власноручно І. Яснигін. Сходи на дзвіницю було зроблено з дерева, яке, за розпорядженням М. Кречетнікова, вирубували у «казенній Пакульській Пущі, скільки архітектором буде назначено»²².

У XIX ст. значних руйнувань споруда, мабуть, не зазнавала, бо інформації про реставрації та ремонти за цей період не знайдено. Відомо, що за часів архієпископа М. Десницького у 1809 р. лише пофарбували монастирську стіну і дзвіницю²³, і тоді ж на верхньому ярусі встановили перший у місті дводобовий годинник з боем із сибірського заліза і сталі²⁴. На жаль, доля годинника не відома. А в 1911 р. довелося

16 Страдомский А. О Черниговском Троицко-Ильинском монастыре //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1874. № 21. С. 532 (ч. неоф.).

17 Страдомский А. О Черниговском Троицко-Ильинском монастыре //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1874. № 21. С. 533 (неофициальная часть).

18 Марков М. О достопамятностях Чернигова. Чернигов, 1882. С. 24.

19 Филарет (Гумилевский). Обзор епархии Черниговской. Черниговская губернская типография 1861. С. 41.

20 Страдомский А. О Черниговском Троицко-Ильинском монастыре / Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1874. № 21. С. 532 (неофициальная часть).

21 Стефановский Т. О Черниговском Троицком монастыре – нынешнем архиерейском доме // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1893. № 3. С. 89. (неофициальная часть).

22 Степанова О. З питань ремонту будівель Троїцько-Іллінського монастиря в кінці XVIII ст. // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. Чернігів: Просвіта. 1999. С. 40.

23 Марков М. О достопамятностях Чернигова. Чернигов, 1882. С. 24.

24 Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицкий

приводити у належний стан фасади дзвіниці з нагоди приїзду до Чернігова імператора Миколи II²⁵.

У часи радянсько-німецької війни (1941–1945 рр.) дзвіниця не постраждала, але у повоєнний період потребувала ремонту, бо тривалий час не ремонтувалася й відповідно належно не доглядалася. Тому громада Троїцького жіночого монастиря (Троїцький жіночий монастир 1941–1962 рр.) замовила реставрацію дзвіниці Чернігівській міжобласній спеціальній науково-реставраційній виробничій майстерні № 3, яка мала б за три роки – з 1953 р. по 1956 р. виконати роботу. Улітку 1956 р. пам'ятка архітектури стояла в рихтуванні, однак не була відремонтована. Господарче управління московської патріархії, незадоволене станом справ, вимагало пояснення від майстерні стосовно проблем, що виникли під час реставрації дзвіниці. Чернігівська міжобласна спеціальна науково-реставраційна виробнича майстерня № 3 надала письмове пояснення, що стало причиною невиконання умов договору з відновлення пам'ятки архітектури XVIII ст. – дзвіниці Троїцького монастиря, викладені в кількох пунктах: 1) протягом 3-х років, від початку реставраційних робіт, замовник, тобто громада Троїцького жіночого монастиря, абсолютно ніяких фондів на матеріали нам не передавала, своїх матеріалів майстерня не має, оскільки працює на матеріалах замовника. Це обумовлено типовою підрядною угодою, пункт 2: незважаючи на відсутність фондів на матеріали з боку замовника, майстерня, користуючись матеріалами за рахунок інших об'єктів, виконала будівельно-реставраційні роботи на суму 144 тис. руб.; 2) представлена у 1953 р. проектно-кошторисна документація на реставраційні роботи не відповідала дійсним обсягам роботи та була виправлена тільки в 1956 р., тобто після обмірів обсягу робіт кошторисна вартість збільшилась на 140 тис. руб.; 3) у відповідності з пред'явленими громадою Троїцького монастиря технічними умовами, фарбування фасаду пам'ятки архітектури повинно було здійснюватися кольоровими барвниками, які мали бути виготовлені на перхлорвінілових смолах. Таких фарб для фарбування фасадів майстерня не змогла знайти, а централізованих фондів замовник не передав, що і загальмувало реставраційні роботи у сезоні 1956 р.²⁶

Господарче управління Московської патріархії, провівши ревізію виконаних робіт і порівнявши та проаналізувавши два наявні кошториси з даного об'єкта, залишилися незадоволені поясненнями спеціалізованої майстерні, яка за три роки не розпочала основні роботи з реставрації дзвіниці, але зарплатні кошти отримали – 163 656 руб. 19 коп. У патріархії виникли питання до директора Чернігівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні № 3 А. Крохіна щодо кошторисів, оскільки перший затверджено було в 1952 р. на суму 259 435 руб., а другий у 1956 р. – 377 984 руб. Згідно з документами, останній кошторис збільшився на 118 549 руб., але роботи не велися, і дзвіниця стояла в рихтуванні. В управлінні дійшли висновку, що ускладнення з реставрації споруди виникли через нецільове та недбале використання коштів спеціалізованою майстернею, тому угоду з нею розірвали, а подальший ремонт вирішили виконати господарчими засобами і власними силами²⁷.

Можливо, власними силами монастир і ремонтував споруду, але в тому ж 1956 р. в червні Держбуд УРСР розглянув новий проєкт реставрації фасадів дзвіниці, поданий архітектором І. Макушенком та головним архітектором М. Говденком. За цим проєктом передбачалося відновити цегляну кладку карнизів і профілів, що зруйнувалися внаслідок атмосферних опадів та невдалих попередніх ремонтів; повністю зняти тиньк з фасадів, окрім першого ярусу, де відновленню підлягало 30%: реставрувати капітелі та колони, ліпні орнаменти; відремонтувати покриття бані. В інтер'єрі дзвіниці було запроєктовано відновлення дерев'яних сходинок, які на 1956 р. взагалі були відсутні. Влітку 1956 р. відремонтували баню дзвіниці та четвертий ярус, і роботи припини-

архиерейский дом. Его прошлое и современное 1069-1911 г. Чернигов, 2009. С. 50.

25 Літопис Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря 1069–2009 років. Чернігів, 2009. С. 25.

26 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-5166. Оп.1. Спр. 20, Арк. 10-13.

27 Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-5166. Оп.1. Спр. 20, Арк. 15.

лися до 1960-х рр. У 1968 р. продовжилася реставрація дзвіниці, було складено два кошториси на суму 82 235 руб, і протягом двох років виконано всі заплановані роботи з реставрації фасадів дзвіниці. Оштукатурену споруду пофарбували у два кольори: бірюзово-зелений та білий. Цікаво, що на акварелі мистецтвознавця Г. Лукомського, розміщеній у виданні «Щорічник архітекторів і художників» за 1912 р., зображено площину стін першого і другого ярусів дзвіниці у зеленому кольорі, а деталі декору у білому²⁸. А от у 1956 р. вона була повністю біла.

Відсутність належного догляду та своєчасних ремонтів пам'ятки архітектури XVIII ст., дзвіниці колишнього Троїцького монастиря, у наступні 10 років після реставрації призвели до її непривабливого вигляду. Тому вже у 1980 р. було складено кошторисну документацію на додаткові ремонтні та на ремонтно-реставраційні роботи щодо фасадів дзвіниці²⁹. У зв'язку з початком реставрації директор заповідника І. Капран звернувся до начальника Українського спеціалізованого науково-реставраційного виробничого управління Б. Іванова з проханням зробити проєкт обладнання оглядових майданчиків на дзвіниці для ефективного використання цієї пам'ятки в екскурсійних цілях, з облаштуванням ліфта та аварійних сходів для підйому туристів, відновити годинник на верхньому ярусі і облаштувати на першому ярусі приміщення для чергових співробітників³⁰. На жаль, за проєктом було облаштовано тільки між'ярусні металеві перекриття, які є сьогодні оглядовими майданчиками, зв'язані між собою металевими сходами з градчастими металевими поруччями. На дзвіниці рекомендувалося перебувати одночасно не більше ніж 60 особам (рекомендація дана у 1982 р.)³¹. Під час реставрації пам'ятки в 1981–1982 рр. у багатьох місцях було поновлено мурування та декоративну ліпнину, поштукатурено фасади та пофарбовано споруду в охристо-жовтий та білий кольори, налагоджено водозлив, проведено ремонт усередині дзвіниці, зроблено електроосвітлення в інтер'єрі та зовнішню підсвітку³².

Таким чином, дзвіниця Троїцько-Іллінського монастиря була збудована в 70-ті роки XVIII ст. у стилі пізнього бароко архітектором, ім'я якого не згадується в жодному документі чи історичній розвідці. Припускаємо, що за основу взято проєкт дзвіниці Києво-Печерської лаври, адже, на перший погляд, споруди мають багато схожих архітектурних елементів і є прикладом майстерності зодчих XVIII ст. П'ятиярусну споруду заввишки 57,96 м з вишуканим та мальовничим декором неодноразово ремонтували наприкінці XVIII ст. та капітально реставрували у повоєнні часи – у 1956–1960 рр. та в 1981–1982 рр. Сьогодні дзвіниця прикрашає комплекс Болдиної гори та є популярним туристичним об'єктом, адже на неї можна піднятися й помилуватися стародавнім Черніговом.

References

Baran-Butovych, S. (1931) Chernihiv yak ob'iekt istorychno-kraieznavchykh ekskursii. Chernihiv. 54 p.

28 Проект ремонтно-реставраційних робіт з обмірними креслениками Троїцької дзвіниці в Чернігові. К., 1956. Арк. 10.// Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». КН-1831/1. ДФ 1099.

29 Памятник архитектуры XVII–XVIII в. Троицкий монастырь в г. Чернигове. Колокольня. 1774 г. Киев. 1980. С.4. //Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». КН-1150/11. ДФ-924.

30 Памятник архитектуры 1774–1775 г. колокольня Троицкого монастыря в г. Чернигове. Предварительные работы. Т 1. К., 1980 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». КН- 1150/9. ДФ-922.

31 Памятник архитектуры XVIII в. колокольня Троицко-Ильинского монастыря в Чернигове. Том I, проект приспособления. К., 1983. 5 с. // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». КН-1150/7. ДФ-920.

32 Памятник архитектуры 1774-1775 г. колокольня Троицкого монастыря в г. Чернигове. Предварительные работы. Т 1. К., 1980. // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». КН- 1150/9. ДФ-922.

- Virotskyi, V. (1998) Khramy Chernihova. Kyiv. Tekhnika. 207 p.
- Troytskyi arkhysereyskyi dom. Eho proshloe y sovremennoe 1069–1911 h. Chernykhov. 66 p.
- Istoryko-kulturni zapovidnyky, (2011) / Za red. V. Vecherskoho; Vidp. za vyp.. O. Serdiuk. Kyiv. P. 70
- Litopys Chernihivskoho Troitsko-Illinskoho monastyria 1069–2009 rokiv, (2009) Chernihiv. 38 p.
- Lohvin, H. (1968) Po Ukraini: Starodavni mystetski pamiatky. Kyiv. Mystetstvo. 464 p.
- Markov, M. (1882) O dostopamiatnostiakh Chernyhova. Chernykhov. Hubernskaia typohrafiia. 47 p.
- Stradomskiy, A. (1874) O Chernyhovskom Troitsko-Illynskom monastyre. *Prybavlenye k Chernyhovskym eparkhyalnym izvestiyam*. № 21. PP. 530-534 (neofytsyalnaia chast).
- Stepanova, O. (1999) Z pytan remontu budivel Troitsko-Illinskoho monastyria v kintsi XVIII st. Chernihivskiy Troitsko-Illinskyy monastyr: istoriia ta suchasnist. Tezy naukovykh chytn. Chernihiv «Prosvita». P. 40.
- Stefanovskiy, T. (1893) O Chernyhovskom Troytskom monastyre- pyynyshnem arkhysereyskom dome. *Prybavlenye k Chernyhovskym eparkhyalnym izvestiam*. № 3, P. 89. (neofitsialnaia chast).
- Filaret (Humilevskiy), (1861) Obzor eparkhyi Chernyhovskoi. Chernykhov: Hubernskaia typohrafiia. 363 p.
- Chernihiv: pamiatky arkhitektury XI–XIX st., (1976). 27 p.
- Derzharkhiv Chernihivskoi obl. F. R-5166. Op.1. Spr. 20, Ark. 10-13.
- Pamiatnyk arkhytektury 1774-1775 h. kolokolnia Troytskoho monastyr'ya v h. Chernyhove. Predvartelnye raboty. (1980) T 1. Kyev. Dokumentalnyi fond Natsionalnoho arkhitekturno-istorychnoho zapovidnyka «Chernihiv starodavnii». KN- 1150/9. DF- 922.
- Pamiatnyk arkhytektury XVIII v.kolokolnia Troytsko-Ylinskoho monastyria v Chernyhove. Tom I, proekt prysposoblennia. (1983). Kyev. 5 p. Dokumentalnyi fond Natsionalnoho arkhitekturno-istorychnoho zapovidnyka «Chernihiv starodavnii». KN-1150/7. DF-920.
- Proekt remontno-restavratsiinykh robit z obmirnymy kreslenykamy Troitskoi dzvinytsi v Chernihovi (1956) Kyev.Ark. 10. Dokumentalnyi fond Natsionalnoho arkhitekturno-istorychnoho zapovidnyka «Chernihiv starodavnii». KN-1831/1. DF 1099.
- Pamiatnyk arkhytektury XVII–XVIII v.Troytskyi monastyr v h. Chernyhove. Kolokolnia. 1774 h. (1980). Kiev. P.4. Dokumentalnyi fond Natsionalnoho arkhitekturno-istorychnoho zapovidnyka «Chernihiv starodavnii». KN-1150/11. DF-924.
- Pasport obiekta kulturnoi spadshchyny «Dzvinytsi Troitsko-Illinskoho monastyria» (2007) / Kyiv, «UkrNDIproektrestavratsiia». Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyy zapovidnyk «Chernihiv starodavnii», viddil okhorony, ekspluatatsii ta restavratsii pamiatok.

Тетяна Анатоліївна Миколайко – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (Чернігів, вул. Преображенська, 1), mikolaykot@ukr.net.

Tetiana Anatoliivna Mykolaiko – junior researcher of the department of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve (Chernihiv, Preobrazhenska st., 1), mikolaykot@ukr.net.

THE HISTORY, FEATURES OF ARCHITECTURE AND RESTORATION OF THE BELL TOWER OF THE TRINITY-ILLINSKYI MONASTERY

In this article talks about the history of the construction of the bell tower of the Trinity-Illinskyi monastery in Chernihiv and its architectural peculiarities are described. The bell tower was built in the 70's of the XVIIIth century in the baroque style by archimandrite Ioil (Bykovsky). The surname of the architect – the builder is unknown, according to some

evidences, the design drawings of Johan Schöder, the author of the bell tower of the Kyiv-Pechersk Lavra were used. Located in the ensemble of the monastery, the bell tower became the main landmark for a traveler from Kiev, Nizhyn etc.

The brick construction, five tiered, in the plan is square and has a height of 57.96 m. Facades on each tier of four corners are decorated with columns, in the first tier of 6 columns at each corner, on the third and fourth to 5. The fifth tier ends with a dome crowned with a cross. The construction is decorated with moldings and its refinement is complemented by metal lattices and vases on tiers. The bell tower is painted in two colors: moldings in white, and planes in yellow.

The construction of the bell tower was repeatedly restored. And the first repair was carried out immediately after building, because in 1778 its top was burned out by lightning. The bell tower was renovated in the 90's of the XVIIIth century for money allocated by general M. Krechetnikov.

At the beginning of the XIXth century on the bell tower was arranged the first in the city street clock with a fight from siberian iron. Unfortunately, until nowadays it hasn't survived.

In the postwar period, the bell tower was restored twice: for the first time – 1956–1960's, and for the second time – 1981–1982's. Then the masonry and moldings destroyed in many places, cast-iron decorative vases, plastering and painting were restored.

Key words: The Trinity-Illinskyi monastery, bell tower, architecture, restoration, Chernihiv interregional special scientific restoration production workshop No. 3.

Дата подання: 14 липня 2019 р.

Олександр Литовченко

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄЛЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті розкрито окремі фрагменти повсякденного життя Єлецького монастиря другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст. – однієї з найдавніших святинь Чернігово-Сіверщини. Крім того, охарактеризовано певні концепти буденності обителі, зокрема, питання переведення ченців з інших монастирів до Єлецького чи втечі з нього; господарські та фінансові складові монастирського життя; участь духовної дикастерії в житті святині та ін.

Ключові слова: архімандрит, духовна дикастерія, Єлецький монастир, монах і повсякдення.

Єлецький монастир у Чернігові, починаючи з часів його виникнення (друга половина ХІ ст.), був провідним центром релігійного й культурного життя в нашому регіоні. Він розміщений на захід від Дитинця, а його архітектурний ансамбль є частиною історичного середмістя. У часи Київської Русі на території цієї святині був зведений Успенський собор, який нині є одним з п'яти збережених чернігівських храмів домонгольського періоду. У добу Гетьманщини обитель була великим землевласником. Саме тоді на її території збудували кілька споруд (дзвіницю, келії, мур та інші), які й нині використовуються за призначенням. На час досліджуваного періоду Єлецький монастир був діючим православним чоловічим монастирем. Станом на сьогодні – це жіноча обитель, яка й надалі продовжує виконувати релігійні функції.

Враховуючи розвиток історичної науки та зміни в дослідженні її підходів, актуалізувалися питання повсякденного життя монастирів, зокрема, і Єлецького в Чернігові як локального прояву загальноісторичних тенденцій. Особливу цінність вони становлять для заповнення прогалів у розвитку регіональних досліджень.

Починаючи з ХVІІ ст., в окремих працях священнослужителів описувалася загальна історія Єлецької обителі. У подальших розвідках, зокрема, другої половини ХХ ст., науковці ґрунтовно підходили до вивчення як історії монастиря загалом, так і окремих його будівель¹.

На сучасному етапі ракурс досліджень здебільшого зміщено на вивчення споруд цієї обителі, певних історичних процесів, які відбувалися на її території. Так, наприклад, О. Черненко та Т. Новик окрему працю присвятили будинку настоятеля

1 Филарет (Гумилевский). Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский. Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861. 178 с.; Ефимов А. Черниговский Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы со времени основания до наших дней (1060–1903 год), святини и достопримечательности с рисунками. Чернигов, 1903. 236 с.; Галатовський І. Ключ розуміння / [Підг. до вид. І. Чепіга]. Київ : Наукова думка, 1985. 448 с.; Холостенко Н. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // Памятники культуры. 1961. Вып. 3. С. 51–67; Шевелев И. Пропорции и композиция Успенской Елецкой церкви в Чернигове // Архитектурное наследство. 1970. № 19. С. 33–41.

Єлецького монастиря². О. Васюта досліджував проблематику часу заснування та становлення цієї обителі³. О. Ванжула вивчала питання, пов'язані з некрополем святині⁴. Діяльність Єлецького монастиря в умовах становлення радянської влади в Чернігові у 1920-х рр. проаналізувала І. Непотенко⁵. У статті А. Доценко та І. Шевчик подається загальна історія святині та окремо висвітлюється питання про її споруди⁶. Значну увагу повсякденному життю Єлецького монастиря, зокрема, і у другій половині XVIII – на початку XIX ст., приділив у своїй книзі О. Тарасенко⁷. Одну зі сторінок повсякденності цієї святині простежуємо у розвідці А. Морозової. Дослідниця розповіла про перебування ченця Єлецького монастиря на Афоні в середині XVIII ст.⁸

Незважаючи на те, що в історіографічному доробку є праці, в яких ідеться про повсякдення Єлецької святині у другій половині XVIII – на початку XIX ст., в основному ці питання залишаються поза увагою науковців, що і спонукало до їхнього вивчення.

Розвиток монастирів залежав від політичних та економічних змін, що відбувалися в державі. У другій половині XVIII ст., унаслідок проведених урядом Російської імперії адміністративних реформ, було ліквідовано автономію Гетьманщини, натомість утворено Малоросійську губернію. У 1786 р. російська імператриця Катерина II видала указ про передання монастирських маєтностей у Малоросії до державної казни. Чимало святинь припинили своє існування, деякі – переведені в розряд другокласних. Монастирі опинилися у підпорядкуванні світської влади, яка виділяла кошти на їхнє утримування⁹.

Чернігівський Єлецький монастир до реформи мав великі статки. Однак після вказаних змін, навіть попри те, що цій обителі було надано розряд першокласного монастиря, спостерігався відчутний економічний спад. До 1786 р. у святині мешкав 21 монах. За новим штатним розписом було дозволено збільшити їх кількість до 33 осіб. Проте багато майна було передано до державної казни. За монастирем було залишено лише кілька садіб у Чернігові, біля 40 десятин орної землі, 3 озера та млин. Це значно послаблювало економічний потенціал обителі у пореформений період¹⁰.

Загальнодержавні перипетії суттєво впливали на розвиток монастирів, змінюючи повсякденне життя та впливаючи на кількісний склад його мешканців. У 1756 р. в Єлецькому монастирі перебувало 15 монахів, у той час як у кафедральному Борисоглібському монастирі було 38 осіб, Троїцько-Іллінському – 26, а у жіночому П'ятницькому – 17. Найбільша кількість монахів була в Миколаївському Рихлівському монастирі – 46. Загалом, станом на 1756 р., у Чернігівській єпархії налічувалося 197 монахів та 70 монахинь¹¹.

2 Черненко О., Новик Т., Будинок настоятеля Єлецького монастиря в м. Чернігові // Чернігівські старожитності. Чернігів, 2018. Вип. 5 (8). С. 282–287.

3 Васюта О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові // Український історичний журнал. 2016. № 6. С. 67–86.

4 Ванжула О. Некрополь Єлецького монастиря в Чернігові за дослідженнями А.А. Карнабеда // Карнабідівські читання. Чернігів, 2017. Вип. 1-3. С. 14–26.

5 Непотенко І. Єлецький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: діяльність в умовах становлення радянської влади // Праці Центру пам'яткознавства. 2016. Вип. 30. С. 256–269.

6 Доценко А., Шевчик І. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність // Чернігівські старожитності. Чернігів, 2010 р. Вип. 3. С. 4–72.

7 Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбицы потребной» Иоаникия Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. 312 с., ил.

8 Морозова А. Чернігівський прочанин на Афоні // Архіви України. 2013. № 4. С. 121–125.

9 Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбицы потребной» Иоаникия Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 86.

10 Там само. С. 86–87.

11 Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області), Ф. 679. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 3–4.

Про окремі подробиці повсякдення Єлецького монастиря можна довідатися з документів, які пов'язані зі смертю того чи іншого настоятеля цієї святині. Так, у період з 1750 по 1753 р. на чолі обителі стояв Дмитрій Білінський. Він займався й освітньою роботою – викладав у Чернігівському Колегіумі. 18 листопада 1753 р. архімандрит помер. Тіло настоятеля було перенесено до храму, а келію з його речами зачинили консисторською печаткою. Ключі від келії було передано наміснику монастиря¹².

За розпорядженням єпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Іраклія Комаровського була створена спеціальна комісія, яка склала опис майна покійного¹³. Згідно з ним, серед майна померлого архімандрита Дмитрія Білінського нарахувалося більше 30 книг, написаних різними мовами: руською, латинською, польською. Окрім цього, було зроблено опис грошей, облачення настоятеля та різних речей, якими він користувався в побуті. Майно покійного було детально описане та засвідчене кількома духовними особами¹⁴.

На Чернігівщині монастирі були просвітницькими осередками, а священнослужителі – високоосвіченими людьми. Так, згідно з описом бібліотеки Єлецького монастиря, станом на 1779 р., у ній було більше сотні книг, написаних різними мовами¹⁵.

З давніх часів багато віруючих прагнули відвідати святині на Афоні. З початку 1757 р. до середини березня 1758 р. там перебував ієродиякон Чернігівського Єлецького монастиря Іоасаф¹⁶.

Народився він у 1728 р. у с. Киселівка Киселівської сотні Чернігівського полку. При хрещенні його було названо Іоанном. У 1744 р. він вступив на служіння до архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря. У 1750 р. повернувся додому, однак уже 1753 р. знову прибув до Єлецької обителі. Через два роки саме в ній був пострижений у ченці з іменем Іоасаф. Пізніше був висвячений єпископом Іраклієм Комаровським в ієродиякони¹⁷.

У 1756 р. за Єлецьким монастирем наглядав ігумен Каташинського монастиря Костянтин Ускевич. Він був дуже вимогливим до ієродиякона Іоасафа, який, остерігаючись покарань за невиконання певних випробувань, у середині жовтня 1756 р. втік з монастиря разом з ієродияконом Ігнатієм. Спершу вони прибули до Вознесенського Мошногогорського монастиря Переяславської єпархії. Однак через короткий проміжок часу Іоасаф відправився на Афон. Там він жив у скиту Різдва Богородиці. Відомо, що вже навесні 1758 р. Іоасаф, отримавши свідоцтво про перебування на Афоні, залишив святі місця¹⁸.

У 1757 р. архімандритом Єлецького Успенського монастиря став Сильвестр Новопольський. Наприкінці осені 1758 р. ієродиякон Іоасаф повернувся до Єлецького монастиря. Він звернувся до архімандрита з проханням дозволити йому перебувати в цій обителі. Після проведення відповідної процедури дізнань ухвалою Чернігівської духовної консисторії Іоасафу було дозволено повернутися до Єлецької святині¹⁹.

12 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 90. Арк. 1.

13 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 91. Арк. 1; Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоаникия Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 83, 204.

14 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 91. Арк. 2–3; Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоаникия Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 83, 205–206.

15 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 329. Арк. 21–24; Тарасенко А. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоаникия Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 84, 207–211.

16 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 1.

17 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 1–4; Морозова А. Чернігівський прочанин на Афоні // Архіви України. 2013. № 4. С. 122–124.

18 Там само.

19 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 1, 3, 9 зв.; Морозова А. Чернігівський прочанин на Афоні // Архіви України. 2013. № 4. С. 124–125.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. кількісний склад монахів як Єлецького монастиря, так і інших святинь постійно змінювався. На коливання чисельності впливала не тільки смерть ченців або вступ до обителі нових осіб, а ще низка інших факторів. Наприклад, є відомості про те, що інколи, не витримуючи суворих повсякденних умов проживання в обителі, монахи втікали з монастиря або просили представників духовної влади про переселення їх в інше місце – туди, де, на їхню думку, вони почували себе краще та могли принести більше користі²⁰.

Так, у 1787 р. ієромонах Єлецького монастиря Гавриїл за особистим бажанням на певний час був переведений до Домницького монастиря. Там він займав місце штатного ієромонаха, час від часу читав акафісти та відправляв панахиди. Однак належну платню за своє служіння не отримував. Після повернення до Єлецької обителі Гавриїл був змушений з цією проблемою звернутися до Чернігівської духовної дикастерії. Там розпорядилися, щоб представники Домницького монастиря зароблені гроші негайно передали до їхнього управління²¹.

Для того, щоб належним чином перейти з однієї обителі до іншої, потрібно було пройти певні процедури узгодження цього питання з архієпископом, духовною дикастерією, настоятелями монастирів. Лише після цього надавався дозвіл на переведення певного ченця з одного місця на інше.

Так, у 1801 р. до числа братії Чернігівського Єлецького монастиря зі Свято-Троїцької Никодимової старообрядницької обителі було залучено ченця Якова. За дозволом він звертався до архієпископа Малоросійського й Чернігівського Віктора Садковського. У цей час архімандритом Єлецької святині був Афанасій Корчак, котрий отримав від духовної дикастерії указ про залучення ченця Якова до монастиря²².

Однак інколи траплялося так, що за різних обставин монаха не відразу переводили до іншої обителі. Така подія сталася в 1811 р., коли ієромонах Домницького монастиря Євграф попросив дозволу в архієпископа про переведення його до Чернігівської Єлецької обителі, в якій він був раніше. Незважаючи на те, що архімандрит Домницького монастиря отримав від духовної дикастерії розпорядження про переведення, чернець залишався на колишньому місці. Це змусило ієромонаха Євграфа згодом написати прохання до архієпископа повторно²³.

Траплялося, що до Єлецького монастиря інколи просилися монахи з інших обителей на лікування. Певно, саме ця святиня мала сприятливі умови для забезпечення медичного обслуговування духовних осіб.

Так, наприкінці грудня 1814 р. до архієпископа Чернігівського і Ніжинського Михайла Десницького звернувся ієромонах Максаківського монастиря Іринарх. Він мав прохання доправити його на лікування у Чернігівський Єлецький монастир. Зазначав, що монастирські послухи виконував старанно, але коли одного разу був відправлений з обителі збирати милостиню, то дорогою став погано себе почувати²⁴. На своє прохання Іринарх у відповідь отримав відмову. У повторному зверненні до архієпископа ієромонах зазначав, що, окрім того, що у Максаківському монастирі не було достатніх умов для лікування, ще не вистачало дров для якісного опалення келій²⁵.

Настоятель Максаківського монастиря з братією, у свою чергу, дали відповідь у Чернігівську духовну дикастерію стосовно відсутності ресурсів для опалення. Було зазначено, що хоча дійсно дров не вистачало, але це питання поступово вирішувалося, та не було настільки болючою проблемою обителі²⁶.

Траплялося, що ченця, який просився на лікування до Єлецького монастиря, у подальшому, за дозволом архієпископа, залишали у штаті цієї обителі. Так, для прикладу, в 1814 р. духівник ієромонах Домницького монастиря Іларій просився на

20 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 996. Арк. 7 зв.

21 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 1444. Арк. 1–1 зв., 2 зв., 6.

22 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 2–6.

23 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 877. Арк. 2, 4–8.

24 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 2063. Арк. 2.

25 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 2075. Арк. 2–2 зв.

26 Там само. Арк. 5–5 зв.

лікування до Єлецької святині. Зазначив, що одного разу під час богослужіння відчув сильну знемогу. Доповідав, що у зв'язку з погіршенням здоров'я проводити священні літургії більше не міг, але міг виконувати інші належні священнослужителю потреби²⁷.

Ієромонах Іларій отримав дозвіл від архієпископа бути на лікуванні у Чернігівському Єлецькому монастирі. Пізніше, після одужання, він уже просив настоятеля цієї обителі залишитися тут у числі ієромонахів. Навесні 1815 р. архимандрит Єлецького монастиря Феофіл Татарський звернувся до архієпископа з проханням лишити Іларія, оскільки у штаті монастиря була вакансія ієромонаха, а сам він уже був здоровий та повною мірою міг продовжувати служіння²⁸.

Інколи штат Єлецької обителі поповнювався монахами з інших губерній. Так, наприкінці 1813 р. монаха Софронієво-Молченського монастиря Курської губернії Веніаміна на три місяці відпустили до родичів на Чернігівщину. По дорозі він був затриманий комісаром для з'ясування всіх обставин щодо такої подорожі та був доставлений у Козелець. Зважаючи на те, що монах Веніамін був родом з Чернігівщини, він написав прохання до архієпископа, щоб його залишили на вільній вакансії у штаті Чернігівської Єлецької обителі²⁹.

Монастирі мали устами, котрі чітко регламентували певні правила поведінки як під час виконання послухів, так і у буденних справах. Священнослужителі мали жити за суворими правилами та принципами. Практикувалося, що представники духовенства, зокрема Єлецького монастиря, у Чернігівській духовній консисторії давали письмове зобов'язання дотримуватися цих норм та мали б стримувати осіб з недобрими помислами³⁰. Проте, зважаючи на людський фактор, це не завжди гарантувало виконання взятих на себе зобов'язань.

Представники духовної влади повсякчас сліdkували за тим, щоб священнослужителями чітко виконувалися різноманітні укази з дотримання правил проведення богослужіння, зокрема, згадувалося ім'я свого єпархіального архієрея. Так, наприкінці XVIII ст. намісник Чернігівського Єлецького монастиря ієромонах Афанасій з цього приводу рапортував перед Чернігівською духовною дикастерією³¹. Зауваження мав архимандрит цієї обителі Христофор Сулима. Відповідно представники дикастерії мали провести з настоятелем профілактичну роботу, щоб зазначені питання були вирішені³².

Інколи між духовними особами виникали взаємонепопорозуміння. Такі ситуації траплялися через неузгодженість їхніх дій або інше бачення чи сприйняття певної ситуації. Так, у травні 1814 р. архимандрит Єлецького монастиря Феофіл Татарський поскаржився до Чернігівської духовної дикастерії на те, що під час поховання померлого (відспівування здійснювалося в Успенській церкві Єлецької обителі) диячок чернігівської Покровської церкви Василій зняв з труни покривало та забрав його собі. Це було неприйнятно, оскільки існував порядок, за яким речі мали залишатися в тій обителі, де відбувалося поховання. Таким чином, як зазначалося, був зроблений негожий вчинок як щодо монастиря, де все відбувалося, так і до присутніх та родичів померлого³³.

Окремі послушники Єлецької святині часом не витримували непростого монастирського повсякдення та втікали з обителі. Один з таких випадків трапився в липні 1811 р., коли послушник Максим Терещенко, який ніс послух у друкарні, раптово зник. Представники Чернігівської духовної дикастерії з метою його розшуку звернулися до Малоросійського поліцейського губернського правління. Провівши низку заходів, правоохоронці повідомили, що місце перебування цієї особи їм встановити не вдалося. Однак робота з його пошуків не була зупинена³⁴.

27 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 2127. Арк. 1.

28 Там само. Арк. 4–7, 9.

29 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 2393. Арк. 2.

30 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 306. Арк. 1–9.

31 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 309. Арк. 4.

32 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 4. Спр. 491. Арк. 1–3.

33 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 2666. Арк. 2–3.

34 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1183. Арк. 1, 4–4 зв., 5.

У наступні роки прикрі інциденти з втечами повторювалися. Так, у жовтні 1815 р. з Єлецького монастиря раптово зник послушник Дмитро Голубов та чоловік, який просився в послушники – Іван Богдановський. Про цей випадок доповів у Чернігівську духовну дикастерію настоятель обителі Феофіл Татарський. Він зробив припущення, що, оскільки послушник Голубов родом з Новгорода-Сіверського, втекти вони могли саме туди, до місцевого монастиря³⁵.

Кадрова криза проявлялася й у господарських справах обителі. У квітні 1814 р. з Чернігівського Єлецького монастиря втік штатний служитель (найманий з числа казенних селян на довготривалий термін робітник) Артеменко. Архімандрит обителі Феофіл Татарський рапортував перед Чернігівською духовною дикастерією про те, що цей чоловік, перебуваючи в монастирі, мав погану поведінку. Він намагався всіляко ухилитися від роботи, був схильним до крадіжок, які неодноразово здійснював у монастирі. Цей служитель, як зазначалося в рапорті, мав таку слабкість до алкоголю, що навіть продавав все своє майно та житло³⁶.

На початку 1814 р. служитель с. Козел (тепер смт Михайло-Коцюбинське) Михайло Подоляна, котрий займався казначейською роботою, помер. Тому настоятель Єлецької святини звертався з проханням до духовної дикастерії щодо вирішення цих кадрових питань³⁷.

За монастирськими маєтностями наглядали прикажчики – як миряни, так і ченці. Щоб зайняти досить важливу посаду в монастирі, наприклад, казначея, потрібно було узгодити кандидатуру духовної особи з архієпископом та членами духовної дикастерії. Так, навесні 1812 р. новим казначеєм Єлецького монастиря був затверджений ієромонах Мефодій³⁸.

Архімандрити Єлецької обителі часом удостоювалися честі бути членами Чернігівської духовної дикастерії. Восени 1818 р. до її колективу був долучений настоятель Єлецької святини Мелетій Носков³⁹.

Часто-густо в господарських справах монастиря траплялися прикрі випадки. Для прикладу, навесні 1815 р. архімандрит Єлецької обителі Феофіл Татарський рапортував духовній дикастерії про нестачу грошей, які монастир мав отримати за продаж свічок. З процесом виробництва та продажем свічок у монастирі були пов'язані кілька осіб. Деякі з них, згідно з наказом духовної дикастерії за результатами перевірок отримали покарання у вигляді штрафу⁴⁰.

Окремою статтею монастирських доходів була здача в оренду житла із землею приватним особам. Однак не завжди останні вчасно вносили платню. Так, наприкінці 1814 р. померла вдова іноземця Кондрата Фреліха Катерина Фреліх. Вона мала борг перед Єлецьким монастирем з 1811 р. в розмірі 60 руб. (15 руб. на рік) за оренду будинку. У Малоросійському Чернігівському губернському правлінні було прийнято рішення про те, що майно, котре залишилося від померлої, мало б бути передане її родичам з м. Серпухов Московської губернії, але з вирахуванням тих грошей, які мали належати Чернігівській Єлецькій обителі⁴¹.

Таким чином, світський та монастирський устрій життя мав суттєві відмінності. Однак навіть у стриманих обительських буднях існували моменти, які були властиві звичайній людині. Це проявлялося в пошуках кращих житлових умов, харчування, лікування, відпочинку та ін. Саме ці, на перший погляд, малопомітні факти й формували монастирську повсякденність.

35 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 2641. Арк. 2.

36 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 2102. Арк. 2.

37 Там само. Арк. 2, 5–5 зв., 6.

38 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 1361. Арк. 2.

39 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 3068. Арк. 1–2 зв.

40 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 2599. Арк. 1–1 зв., 4 зв., 23–23 зв.

41 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 2638. Арк. 2–3 зв.

References

- Chernenko, O., & Novyk, T. (2018). Budynok nastoiatelia Yeletskoho monastyria v m. Chernihovi. *Chernihivski starozhytnosti*, 5 (8).
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. (Derzhavnyi arhiv Chernihivskoi oblasti) F. 679. Op. 1. Spr. 744. Ark. 3-4.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 1. Spr. 762. Ark. 1-4, 9 b.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 1. Spr. 996. Ark. 7 b.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 1. Spr. 1444. Ark. 1-1 b., 2 b., 6.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 56.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 877. Ark. 2, 4-8.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 1183. Ark. 1, 4-4 b., 5.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 1361. Ark. 2.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 2063. Ark. 2.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 2075. Ark. 2-2 b., 5-5 b.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 2102. Ark. 2, 5-5 b., 6.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 2127. Ark. 1, 4-7, 9.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 2393. Ark. 2.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 2599. Ark. 1-1 b., 4 b., 23-23 b.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 2638. Ark. 2-3 b.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 2641. Ark. 2.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 2666. Ark. 2-3.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 2. Spr. 3068. Ark. 1-2 b.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 4. Spr. 90. Ark. 1.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 4. Spr. 91. Ark. 1-3.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 4. Spr. 306. Ark. 1-9.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 4. Spr. 309. Ark. 4.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 4. Spr. 329. Ark. 21-24.
- Derzharhiv Chernihivskoi obl. F. 679. Op. 4. Spr. 491. Ark. 1-3.
- Dotsenko, A., & Shevchyk, I. (2010). Chernihivskiy Yeletskiy monastyr: istoriia i diialnist. *Chernihivski starozhytnosti*, 3.
- Filaret (Humilevskiy), (1861). Kafedralnyie chernigovskie monastyri. Ilinskiy, Yeletskiy, Borysohlebskiy. Obshchii obzor eparkhii Chernygovskoi. Chernigov.
- Haliatovskiy, I. (1985). Kliuch rozuminnia. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Kholostenko, N. (1961). Arkhitekturno-arkheologicheskoe issledovanie Uspenskogo sobora Yeletskogo monastyria v Chernygoxe. *Pamiatniki kultury*, 3.
- Morozova, A. (2013). Chernihivskiy prochanyn na Afoni. *Arkhivy Ukrainy*, 4.
- Nepotenko, I. (2016). Yeletskiy monastyr u Chernihovi u 1920s.: diialnist v umovakh stanovlennia radianskoi vlady. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 30.
- Shevelev, Y. (1970). Proportsyi i kompozitsiya Uspenskoi Yeletskoi tserkvi v Chernygoxe. *Arkhitekturnoe nasledstvo*, 19.
- Tarasenko, A. (2013). Chernygovskii Yeletskii Sviato-Uspenskii monastyr. Istoricheskiy ocherk s prilozheniim «Skarbnitsy potrebnoi» Yoanikiia Galiatovskogo v russkom perevode. Chernigov, Ukraine.
- Vanzhula, O. (2017). Nekropol Yeletskoho monastyria v Chernihovi za doslidzhenniamy A.A. Karnabeda. *Karnabidivski chytannia*, 1-3.
- Vasiuta, O. (2016). Do pytannia pro chas zasnuvannia ta stanovlennia Bohorodychnoho (Yeletskoho) monastyria u Chernihovi. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal*, 6.
- Yefimov, A. (1903). Chernigovskii Yeletskii monastyr Uspeniia Presviatoi Bohoroditsy so vremeni osnovaniia do nashykh dnei (1060-1903 hod), sviatyni i dostoprimechatelnosti s risunkami. Chernigov.

Олександр Леонідович Литовченко – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (м. Чернігів, вул. Преображенська, 1).

Oleksandr Lytovchenko – Junior research scientist of popularization of science of the department of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve (Chernihiv, Preobrazhenska str., 1).

From the History of the Everyday Life of the Chernihiv Yeletskyi Monastery in the second half of the 18th – at the beginning of the 19th century

Yeletskyi monastery in Chernihiv was founded in the second half of the 11th century. It is located to the west of Dytynets. During the time of Kyivan Rus, the Uspenskyi Cathedral was built on its territory. The temple is now preserved. During the Hetmans days, several buildings (a bell tower, cells, a wall, etc.) were built in the monastery, which are now used as intended. At the time of the investigated period (the second half of the 18th – the beginning of the 19th century), the monastery was a friary. Nowadays it is an active convent. The architectural ensemble of the monastery is now part of the city's historical environment.

Some issues of everyday life of the Yeletskyi monastery in the second half of the 18th – at the beginning of the 19th century are described in the article. This problem is urgent, because, taking into account the development of historical science and changes in the study of its approaches, the issues of everyday life of monasteries, in particular, Yeletskyi in Chernihiv, became actual as a local manifestation of general-historical tendencies.

Yeletskyi monastery was an educational center, and its priests were highly educated people. The paper also covers issues of the quantitative composition of the monks, their transfer from other monasteries to Yeletskyi. The problems of escapes of novices and monks from this monastery are considered too. Issues of misunderstanding between priests in certain situations are revealed. The economic component of monastic life is analyzed. It is emphasized on the important participation of the archbishop and the spiritual dicastery in solving the everyday affairs of the monastery.

It is concluded that it was from such separate episodes of the life of the Yeletskyi monastery that his everyday life was formed. It was emphasized that monastic everyday life was clearly regulated by certain rules. Such scientific investigation is of particular value as it fills certain gaps in the development of regional research.

Key words: archimandrite, spiritual dicastery, Yeletskyi monastery, monk and everyday life.

Дата подання: 5 липня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546280

Федір Юхно

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ МОНАСТИР У 1943–1962 РР.

У статті аналізується становище Чернігівського Троїцького православного монастиря. Розглядається законодавча база та її вплив на діяльність обителі, фінансове становище та принципи оподаткування. Висвітлюються процеси, які відбувалися довкола неї – взаємовідносини з органами влади, установами та організаціями, розташованими на його території, питання земельного забезпечення, господарська діяльність та зайнятість монахинь. Звертається увага на заходи, що були спрямовані на зменшення впливу черниць на прихожан та жителів міста, висвітлюється кампанія по ліквідації обителі та описуються заходи для дискредитації і закриття монастиря, показується діяльність архієреїв та ігуменії у відстоюванні монастирських інтересів.

Ключові слова: Православна церква, Чернігівський Троїцький монастир, монахині, радянська влада, уповноважений ради.

У сучасних умовах побудови відносин влади та церкви важливо розуміти різні моделі співіснування, які існували в минулому. Особливе місце в цьому питанні займає історія діяльності православних монастирів. Будучи релігійними центрами, вони відігравали значну роль у повсякденному житті населення, впливаючи на його життя, мислення та світогляд. Тому вивчення історії обителі є важливим елементом розуміння вітчизняної релігійної історії та основою побудови партнерських взаємин між релігійними конфесіями та владою.

Метою даного дослідження є аналіз становища Чернігівського Троїцького монастиря з моменту звільнення Чернігова від німецької окупації до його закриття, висвітлення подій, які відбувалися довкола обителі, характеристика відносин населяючих монастиря з владою.

У радянській історіографії тема релігійного життя розглядалася виключно в атеїстичному контексті, а самі праці були одним з елементів пропаганди атеїзму. Діяльність православних монастирів радянські історики висвітлювали як пережиток минулого. Зокрема, з таких позицій були написані роботи С. Анісімова¹, В. Беляєва², С. Беца³, Е. Варичева⁴, М. Шахновича⁵. За часів перебудови з'явилися праці, які вже без атеїстичного підтексту висвітлюють відносини влади й церкви. До таких робіт належать дослідження В. Бондаренка⁶, І. Іваненка⁷, М. Краснікова⁸. Розгорнутіше та незаангажовано до вивчення даної теми дослідники почали підходити на початку 90-х років ХХ ст. У 1990–2000 рр. до висвітлення проблеми діяльності православних

1 Анисимов С. Нравственный прогресс и религия. Москва: Мысль, 1965. 181 с.

2 Беляев В. Я обвиняю! Москва: Политиздат, 1973. 160 с.

3 Беца С. Союз хреста и долара. Ужгород, 1959. 64 с.

4 Варичев Е. Православная церковь: История и социальная сущность. Москва : Советская Россия, 1982. 192 с.

5 Шахнович М.И. Коммунизм и религия. Ленинград : Знание, 1966. 40 с.

6 Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. Симферополь : Таврия, 1989. 174 с.

7 Иваненко С.И. Научное знание и кризис православия. Москва : Знание, 1988. 42 с.

8 Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. Киев : Высшая школа, 1988. 179 с.

монастирів повоєнного періоду зверталися В. Боднар⁹, К. Будзь¹⁰, В. Войналович¹¹, В. Милусь¹², Г. Маринченко¹³, В. Пашенко¹⁴, Д. Поспеловський¹⁵, М. Шкаровський¹⁶. У роботах цих дослідників висвітлюються різні аспекти взаємовідносин монастирів з державою, аналізується становище обителів, їхнє фінансове становище, подаються статистичні дані про скорочення монастирів та методи ведення антирелігійної пропаганди. У дослідженнях також показується боротьба вірян за збереження обителів. До теми релігійного життя Чернігівщини 1940–1960 рр. зверталися також І. Савицька¹⁷ та Є. Шаповаленко¹⁸. У своїх роботах автори торкаються теми діяльності православних громад краю під час німецької окупації та повоєнного періоду, висвітлюючи основні моменти відновлення діяльності церков. Тема діяльності монастирів Чернігівської області розглядалася О. Тарасенком та М. Ковальовим¹⁹, Н. Шліхтою²⁰, Т. Миколайко²¹. Та, незважаючи на згадані дослідження, широке та системне вивчення становища православних монастирів повоєнної доби ще чекає своїх дослідників.

Поновлення монастирського життя на Чернігівщині відбулося під час німецької окупації. Окупаційна адміністрація, прагнучи використати релігійний чинник на свою користь, не заважала діяльності обителів. Під час визволення окупованих територій керівництво Радянського Союзу переглянуло своє ставлення до релігії, відмовившись на певний час від жорсткої практики побудови атеїстичного суспільства. У свою чергу, поновлення діяльності великої кількості церков та монастирів потребувало правового врегулювання їхнього існування. Тому в післяокупаційний період радянське керівництво для забезпечення моделі взаємин вносить зміни до правової бази. Зокрема, РНК СРСР 22 серпня 1945 р. видає постанову, відповідно до якої місцевим органам влади заборонялося перешкоджати діяльності монастирів. Разом з тим уже наступна постанова, яка виходить 29 серпня 1945 р., зобов'язує монастирі сплачувати податки від різних фінансових надходжень.

Остаточне становище обителів було визначено постановою РНК СРСР від 29 травня 1946 р. «Про православні монастирі». За її положеннями із земельного фонду мало виділятися 0,15 га землі на одного монастирського насельника, а також

9 Будзь К.М. Українська греко-католицька церква у Галичині (1946–1968 рр.): стратегії виживання та опору у підпіллі: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2016. 244 с.

10 Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні у сер. 1940-х – на початку 1950-х років. // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 136–163.

11 Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

12 Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х–50-х років ХХ ст. Луцьк: Волинянин, 2008. 228 с.

13 Маринченко Г.М. Відносини радянської влади та церкви у південній Україні (друга половина 40-х – середина 60-х років ХХ століття): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Маринченко Ганна Миколаївна. Миколаївський національний університет, Миколаїв, 2013. 253 с.

14 Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2014. 630 с.

15 Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.

16 Шкаровский М.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Вече. 2010. 479 с.

17 Савицька О. О. Повсякденне життя мешканців Чернігова в 1943–1953 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігівський національний університет. Чернігів, 2017. 426 с.

18 Шаповаленко Є. Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний університет «Чернігівський колегіум», Чернігів, 2018. 381 с.

19 Тарасенко О., Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу // Реабілітовані історією: Чернігівська область / Упорядники О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Кн.3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 600 с.

20 Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.

21 Миколайко Т. До питання живопису Троїцького собору в ХХ ст. // Сіверянський літопис. 2018. № 3. С. 55–60.

їм дозволялося займатися промислами та організовувати майстерні. Відповідно до постанови монастирі також повинні були здійснювати натуральне постачання продуктів державі²².

Незважаючи на поновлення діяльності значної кількості православних монастирів, у державі не було створено достатньої нормативно-правової бази, яка б визначала чіткі принципи взаємин монастирських общин з місцевими органами влади та користувачами монастирським майном. Ці питання здебільшого вирішувалися через місцевих уповноважених ради у справах РПЦ, які, у свою чергу, постійно консультовалися з республіканськими уповноваженими навіть з незначних питань.

У Чернігові після окупації залишався діючим Свято-Троїцький монастир. Станом на 1946 р. у ньому несли послух 138 монахинь. З них 121 насельниця мешкала в самому монастирі, а 17 сестер через брак місць проживали поблизу міста – у с. Улянівка Чернігівського району²³.

Згідно з радянським законодавством, до монастирів приймалися жінки та дівчата не молодше вісімнадцяти років. Внутрішнє життя обителі регулювалося статутом монастиря. Робочий день розпочинався після молитовного правила, коли сестри йшли працювати до монастирського господарства та міських лазаретів, військово-лікувальних закладів. У зимовий період робочий день розпочинався о 8 годині ранку, в літній – о 7 і тривав 8 годин. Для польової та овочевої бригад робочий день міг продовжуватися до 22 години. У Троїцькому монастирі для ведення господарської діяльності було створено із числа монахинь та насельниць 6 бригад: швейну, взуттєву, польову, овочеву, будівельну, просфорну. У справах уповноваженого серед промислових об'єктів монастиря згадується свічний завод, який розташовувався на його території і забезпечував у перші повоєнні роки свічками єпархію. Згодом він був закритий, і на 1951 р. його приміщення перебувало в занедбаному стані²⁴.

Згідно з типовим договором, який був укладений між міськвиконкомом та монастирем 8 травня 1947 р., у безстрокове користування для проведення богослужінь Чернігівському монастирю було передано Троїцький собор, Введенську та Іллінську церкви. Також монастирю надано 9 житлових, господарських та допоміжних приміщень: 3 кам'яних корпуси для житла, дерев'яний будинок з коморою та підвалом, дерев'яний хлів і дзвіниці Троїцького собору та Іллінської церкви. Тривалий час не переданою в користування монастирю залишалася будівля архієрейських покоїв, яку відповідно до рішення міськвиконкому планували передати в користування відділу архітектури для облаштування в ньому майстерні. Та зрештою споруда була передана монастирю²⁵.

Окремою проблемою монастиря були також відносини з користувачами приміщень, які перебували в них з довоєнного часу. Зокрема, Троїцький монастир Чернігова був зачинений радянською владою в 1928 р., а частина його споруд була передана в користування чернігівському зоотехнікуму. Починаючи з 1945 р., директором зоотехнікуму порушувалося питання про поновлення довоєнного статус-кво й передачу приміщень монастиря навчальному закладу. Вивчивши проблему, уповноважений Ф. Репа зробив висновок про недоцільність передачі будівель. У вересні 1947 р. директор намагався повернути освітній установі два хліви, що були зайняті монахинями для ведення господарства²⁶. Щоб залишити будівлю в користуванні монастиря, ігуменя обителі надсилає до уповноваженого листи-скарги, в яких указувала, що приміщення було побудоване на кошти єпархіального займу, а керівництво зоотехнікуму тільки відремонтувало його із середини. У кінцевому результаті будівля була залишена за монастирем²⁷.

22 Шкаровский М.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Вече, 2010. С. 341.

23 Державний архів Чернігівської області (далі Держархів Чернігівської області).Ф.Р.-5166. Оп.1. Спр. 1. Арк. 113.

24 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп. 1 Спр. 1. Арк. 113.

25 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 142.

26 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 113.

27 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7–9

Однією з нагальних проблем був брак житлової площі для проживання монахинь. Зокрема, Троїцький монастир мав у своєму розпорядженні 1060 м² загальної житлової площі, з яких на 221,6 м² проживали сторонні особи. Станом на 5 липня 1947 р. сторонніх позителів нараховувалося 18 сімей, загальною кількістю 48 осіб. Частина з них заселилася до монастиря під час німецької окупації. Канцелярія єпископа та будинок архієрея займали 184,2 м². Настоятелька монастиря та архієреї постійно зверталися з проханням про виселення сторонніх з монастиря. Для вирішення цього питання було проведено загальний огляд обителі заступником голови Чернігівської міськради М. Кушнарєвим та секретарем ради І. Лубенцем. Зважаючи на становище родин і стан житлового фонду міста, переселення сімей мало проходити у вибіркового порядку. У монастирі мало залишитися 5 родин. З сім'ї, які працювали на підприємствах та установах міста, мали забезпечити житлом з фонду міста для робітників, 5 – підселити до квартир житлового фонду підприємств. Без надання житла мали покинути монастир 3 особи. Для повного вирішення питання проживання сторонніх ігумена монастиря Антонія зверталася до керівництва міста з проханням про їхнє остаточне виселення або хоча б про ущільнення квартирантів монастиря. Незважаючи на всі звернення, остаточно це питання залишалося не вирішеним до самого закриття²⁸.

У перші повоєнні роки гострою проблемою обителі було земельне питання. Керівництво на місцях через відсутність вільних наділів та невчасний перерозподіл земель видавало із запізненням ордери на право користування землею. Керуючись постановою РНК СРСР від 29 травня 1946 р. «Про православні монастирі», Чернігівській обителі рішенням виконкому Чернігівської міської ради від 29 січня 1947 р. було надано 5,5 га з розрахунком 0,05 га на одну насельницю²⁹. Така площа була значно меншою від визначеної урядом. Окрім цього, виділений земельний наділ весною 1947 р. був повністю залитий водою. Ігумена монастиря та правлячий єпископ через уповноваженого Ф. Рєпу просили поміняти наділ, але за браком відповідних фондів питання так і залишилося невирішеним³⁰.

Існування та функціонування обителі, серед іншого, залежало й від її фінансового стану. Основні прибутки надходили, переважно, від церковних обрядів. Окрім цього, Чернігівський монастир отримував кошти від продажу свічок, просфор, подаяння прихожан, реалізації рукодільних робіт монахинь. Валовий дохід монастиря в 1944 р. становив 300 000 руб. при витратах на сплату податків та ремонтні роботи 325 000 руб. Дефіцит коштів було перекрито за рахунок єпархіальної дотації. Станом на 1947 р. дохід монастиря становив 200 978 руб., 1948 р. – 173 595 руб. На рахунок Чернігівського монастиря єпархіальним управлінням було перераховано в 1953 р. 15000 руб., харківським архієпископом Стефаном – 900 руб.³¹, анонімними особами в 1954 р. – 6000 руб.³², 1955 р. – 9900 руб.³³, 1956 р. – 26036 руб., 1957 р. – 15800 руб., 1961 р. – 4802 руб.

За 1944 р. Чернігівським монастирем було сплачено за користування будівлями монастиря 3744 руб., житловими приміщеннями – 8849 руб, земельної ренти – 375 руб., що становило 4,3 % від валового доходу монастиря. Троїцький монастир мав згідно з договором страхувати своє майно. Чернігівським монастирем було внесено в 1947 р. – 3075 руб., 1948 – 2721 руб., 1949 – 3721 руб., 1950 р. – 3721 руб., 1954 р. – 2723 руб. страхових платежів та 2205 руб. єпархіального внеску.

Фінансове становище монастиря значно погіршилося після виходу постанови Ради Міністрів СРСР «Про монастирі в СРСР» від 16 жовтня 1958 р., відповідно якої союзним урядом було скорочено земельні наділи, які могли перебувати в користуванні монастирів, та заборонялося використання найманої праці. Окрім цього, нараховувалися податки за користування спорудами, запроваджувалися нові підходи

28 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп. 1 Спр. 20. Арк. 142 .

29 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп.1 Спр. 20. Арк.2

30 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп.1. Спр. 2. Арк. 21–26.

31 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп.1. Спр. 1. Арк. 64–67.

32 Держархів Чернігівської області. Ф.П.-470. Оп. 8. Спр. 568. Арк. 6.

33 Держархів Чернігівської області. Ф.П.-470 Оп. 9. Спр. 98. Арк. 38.

оподаткування підприємств єпархіального управління, переглядалися орендні угоди з райвиконкомом, вводилися підвищені ставки податку із земельних ділянок.

Відповідно до рішень уряду Чернігівському монастирю облфінвідділом було нараховано за четвертий квартал 1958 р. за користування будівлями 5 128 руб. та земельної ренти 666 руб. У 1959 р. було нараховано та сплачено податків: за користування будівлями – 49 911 руб., земельної ренти – 4 134 руб., оренди житлових приміщень – 17 144 руб., що становило 43,61% від загальної дохідності монастиря. У 1960 р. податковий відсоток від дохідності обителі становив 50,76%. Загалом така фінансова політика суттєво погіршувала економічне становище монастирів та мала на меті їхнє подальше закриття.

Після окупації обитель потребувала значного ремонту та реставраційних робіт, але фінансове становище не дозволяло одразу їх проводити. За охоронним договором, який було укладено між Чернігівським обласним відділом у справах будівництва і архітектури та ігуменею монастиря, за свої кошти монастир мав провести ремонтно-реставраційні роботи дзвіниці та розписів Троїцького собору упродовж 1950–1954 рр.³⁴. Через відсутність коштів ігумені обителі та єпископ Чернігівський та Ніжинський Яків звернулися до уповноваженого з проханням відстрочки капітального ремонту, зважаючи на потребу в ремонті житлових приміщень³⁵. Також керівництвом єпархії було направлено звернення до московської патріархії про виділення коштів на реставрацію. Для проведення капітальних робіт було перераховано патріархією в 1953 р. 260 тис. руб., але через дефіцит матеріалів ремонтні роботи затягувалися. Загалом на ремонт приміщень у 1954–1958 рр. Чернігівським монастирем було витрачено 287 884 руб.

Починаючи з 1955 р., питаннями відновлення монастирських будівель активно займався архієпископ Андрій Сухенко. Ним порушувалося питання перед патріархією про надання коштів на відновлення пошкоджених внаслідок бомбардувань архієрейських покоїв, які розташовувалися на території монастиря. Після перевірки стану приміщення представниками патріархії передбачалося виділити до 1 мільйона рублів на рахунок Чернігівського монастиря для проведення реставрації монастирських об'єктів³⁶. Ігумені обителі Антонія під час поїздки святими місцями Одеси вела перемовини з вищим церковним духовенством про стан монастиря та була на прийомі у патріарха Олексія I під час його перебування в Одесі³⁷. Незважаючи на значне проведення ремонтних робіт, остаточної реставрації Троїцького собору та його дзвіниці не було проведено до закриття монастиря.

Голова Головної державної інспекції будівельного контролю УРСР М. Іванченко надіслав ультимативний припис до ігумені монастиря, в якому зобов'язував настоятельку розпочати роботи по реставрації дзвіниці та відновленню розписів Троїцького собору не пізніше травня 1959 р., а у випадку невиконання цих зобов'язань погрожував передати приміщення монастиря іншому користувачеві³⁸.

Окрім матеріальних проблем, які спіткали монастир після війни, партійні структури проводили заходи щодо зменшення впливу монахів на населення. У 1954 р. представниками облвиконкому було здійснено поїздку до с. Улянівки та виявлено 14 монахів, які проживали у одному будинку неподалік від школи, а не у родичів, як зазначалося ігуменею монастиря під час аудієнції з уповноваженим. За невиконання службових обов'язків уповноваженому Ф. Репі було оголошено попередження, монахів насильно переселено до монастиря, ущільнивши сестер, які мешкали в місті. Три монахині, які були родом з Улянівки, залишилися в селі й мали перейти до обителі після закінчення сільськогосподарських робіт. Церкву, яка знаходилася неподалік від школи, було відгороджено парканом, а до села направлялися лектори

34 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп.1. Спр. 2. Арк. 26.

35 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 76.

36 Держархів Чернігівської області. Ф. Р.-5166. Оп. 1 Спр. 20. Арк. 16–26.

37 Держархів Чернігівської області. Ф. П.-470 Оп. 8. Спр. 568. Арк. 170.

38 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166, Оп.1 Спр. 20, Арк. 26., Миколайко Т. До питання живопису Троїцького собору в ХХ ст. // Сіверянський літопис. 2018. № 3; С. 55–60.

для ведення атеїстичної пропаганди. У документації уповноважений називав цей релігійний осередок філіалом Троїцького монастиря та визнавав свої недоліки. За його словами, така ситуація виникла через неправильні дані, що надавалися ігуменео монастиря, та лояльність керівництва села до проживання монахинь³⁹.

Для зменшення ролі монастирів у релігійному житті було прийнято постанову ЦК КПРС 28 листопада 1958 р. «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих «святих місць», згідно з якою паломництво заборонялося, а святі місця ставали об'єктом антирелігійної пропаганди. У Чернігівській області реалізація постанови була також покладена на місцевих уповноважених православної церкви та релігійних культів. Уповноваженим Ф. Репою через архієпископа Андрія було дано вказівки ігумені Троїцького монастиря про заборону монахиням їздити по містах та селах, вести богословсько-місіонерську діяльність, а монастирям – займатися збиранням коштів і приймати на ночівлю вірян та паломників. Такі приписи кардинально змінювали принципи монастирського життя та поступово перетворювали його, у духовному сенсі, лише на місце введення богослужінь⁴⁰.

Кампанія по ліквідації монастиря розпочалася в 1960 р. і тривала півтора року. За цей час органами влади було проведено велику кількість заходів, спрямованих на його закриття⁴¹. Для формування громадської думки про шкідливість та недоцільність існування обителі структурами пропаганди та агітації було налагоджено подачу інформації до преси лекторською групою міськкому партії, яка дискредитувала монастир⁴². У газеті «Деснянська правда» систематично друкувалися статті на атеїстичну та антимонастирську тематику⁴³. Також для прискорення закриття монастиря проводилися його постійні позапланові перевірки різними контролюючими службами⁴⁴.

У підсумку обитель було закрито 31 серпня 1962 р. Приміщення були передані для перебудови під гуртожитки політехнічного інституту, а будівлі церков – Чернігівському міськкому архіву. Єпископську кафедру, яка перебувала в Троїцькому соборі, було перенесено до Воскресенської церкви Чернігова, а монахині були виселені з обителі. З них було працевлаштовано 20 осіб, відправлено на проживання до родичів 71 монахиню, двох черниць похилого віку влаштовано до будинку інвалідів⁴⁵.

Таким чином, у післяокупаційний період становище Троїцького монастиря повністю залежало від владної релігійної політики. На діяльність обителі впливало несприятливе фінансове становище, тотальне оподаткування, погане житлове та земельне забезпечення. Такий стан монастиря змушував настоятельницю та правлячих архієреїв постійно відстоювати його інтереси перед владними структурами різних рівнів та займатися пошуком фінансування. Окрім цього, владою здійснювався контроль за життям насельниць, надсилалися постійні необґрунтовані перевірки, проводилися заходи щодо зменшення паломництва та впливу монастиря на населення. Зрештою монастир було закрито, а його територія та споруди передавалися у користування різним установам та організаціям.

References

- Anisimov S. (1965). *Nravstvennyj progress i religiya*. Moscow, Russia : Mysl'. 181 P.
Belyaev V. (1973). *YA obvinyayu!*. Moscow, Russia: Politizdat. 160 P.
Beca S. (1959). *Soyuz hresta i dolara*. Uzhgorod, Ukraine. 64 P.
Varichev E. (1982). *Pravoslavnaya cerkov': Istoriya i social'naya sushchnost'*. Moscow, Russia. 192 P.
Shahnovich M.I. (1966). *Kommunizm i religiya*: Leningrad, Russia: Znanie. 40 P.

39 Держархів Чернігівської області. Ф.П.-470. Оп. 9. Спр. 413. Арк. 2–4.

40 Держархів Чернігівської області. Ф.П.-470. -п. 10. Спр. 78. Арк. 81–84.

41 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166. Оп.1. Спр. 20. Арк. 94–99.

42 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166, Оп.1. Спр. 2. Арк. 121.

43 Деснянська правда. №179 (7984). 8 вересня 1962 р., № 178 (7783). 7 вересня 1962 р.

44 Держархів Чернігівської області. Ф.Р.-5166, Оп.1. Спр. 20, Арк. 53.

45 Там само. Арк. 142.

- Bondarenko V.D. (1989). *Sovremennoe pravoslavie: tendencii evolyucii*. Simferopol, Ukraine: Tavriya. 174 P.
- Krasnikov N.P. (1988). *Social'no-eticheskie vozzreniya russkogo pravoslaviya v XX veke.*, Kyiv, Ukraine: Vishcha shkola. 179 P.
- Bodnar V. B. (2016). *Osoblyvosti funktsionuvannia relihiinykh obiednan Chernivetskoï oblasti (1944 – 1985 rr.)*: dys. kand. ist. nauk : 09.00.11. Chernivtsi, Ukraine. 225 P.
- Budz, K.M. *Ukrainska hreko-katolytska tserkva u Halychyni (1946–1968 rr.): stratehii vyzyhivannia ta oporu u pidpilli*. Candidate's thesis 07.00.01. Kyiv, Ukraine. 2016. 224 P.
- Bondarchuk P.M. (2010). *Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v Ukraini u ser1940-kh na pochatku 1950-kh rokiv*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. pp. 136–163.
- Voinalovych V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940. – 1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs*. Kyiv, Ukraine. Svitohliad. 741 P.
- Mylus, V. I. (2008). *Derzhavna vlada i pravoslavna tserkva na Volyni u druhii polovyni 40-kh – 50-kh rokakh XX st.* Kyiv, Ukraine: Volynianyn. 228 P.
- Marynchenko H.M. (2013.) *Vidnosyny radianskoi vlady ta tserkvy u pivdennii Ukraini (druga polovyna 40-kh . – seredyna 60-kh rokiv XX stolittia)*. Candidate's thesis. 07.00.01 Mykolaiv, Ukraine. 253 P.
- Pashchenko V. (2014). *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940-pochatok 1990-kh rokiv*. Poltava, Ukraine: ASMI. 630 P.
- Pospelovskiy D.V. (1995). *Ruskaia pravoslavnaia tserkov v XX veke*. Moscow, Russia: Respublika. 511 P.
- SHkarovskij M.V. (2010). *Ruskaya pravoslavnaya cerkov XX veke*. Moscow, Russia: Veche. 479 P.
- Savytska O.O. (2017). *Povsiakdenne zhyttia meshkantsiv Chernihova v 1943 – 1953 rr.* Candidate's thesis. 07.00.01. Chernihiv, Ukraine. 426 P.
- Shapovalenko Ye. Yu. (2018). *Povsiakdenne zhyttia silskoho naselennia Chernihivshchyny v roky okupatsii*. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Candidate's thesis. Chernihiv. 381 P.
- Tarasenko O. Kovalov M. (2011). *Tserkva i vlada na Chernihivshchyni za radianskoho chasu v kn. Reabilitovani istoriiei: u dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivska oblast Kn.3.* Chernihiv. Ukraine.: Desna Polihraf. 600 P.
- Shlikhta N. (2011). *Tserkva tykh khto vyzyhiv. Radianska Ukraina, seredyna 1940 – kh – pochatok 1970-kh rr.* Kharkiv Ukraine.: Akta. 468 P.
- Mykolaiko T. (2018). *Do pytannia zhyvopysu Troitskoho soboru v XX st.* // *Siverianskyi litopys*, № 3, pp. 55–60.
- «Desnianska pravda». № 178 (7783). 7 veresnia 1962 r. № 179 (7984). 8 veresnia 1962 r.
- Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti) F. R-5166. Op. 1. Spr. 1. Ark. 113.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R-5166. Op. 1. Spr. 2. Ark. 125.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R-5166. Op. 1. Spr. 20. Ark. 142.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. P.-470. Op. 8. Spr. 568. Ark. 221.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. P.-470. Op. 9. Spr. 98. Ark. 225.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. P.-470. Op. 9. Spr. 413. Ark. 221.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. P.-470. Op. 10. Spr. 78. Ark. 241.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. P.-470. Op. 10. Spr. 428. Ark. 155.

Юхно Федір Анатолійович – аспірант кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, 14013, Чернігівська область, м. Чернігів, Деснянський район, вул. Гетьмана Полуботка, буд. 53, fedya.131992@ukr.net.

Yukhno Fedir Anatolievich – Postgraduate student of the Department of History of Ukraine of T.G.Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», 14013, Chernihiv region, Chernihiv, Desnianskyi district, Hetmana Polubotka St., 53, fedya.131992@ukr.net.

CHERNIHIV TRINITY MONASTERY IN 1943–1962

The research is caused by the importance of studying various models of coexistence of government and church, a special place of Orthodox monasteries in people's life and their influence on the life of society.

The purpose of this study is to analyze the situation of Chernihiv Trinity Monastery since the liberation of Chernihiv from the German occupation to its closure, the coverage of events that took place around the monastery, the characteristics of the relations of nuns with the authorities.

Exploring the problem, the author used methods of systemicity, objectivity, statistics and historicism.

The article analyzes the post-war existence of the Chernihiv Trinity Orthodox Monastery, examines the Soviet religious law and its influence on the activity of the monastery, highlights the processes that took place around the monastery – the relationship with the authorities, institutions and organizations located on its territory, land issues and financial situation, economic activity and employment of nuns.

Separately attention is paid to the measures aimed at reducing the influence of nuns on parishioners and residents of the city, the campaign on discrediting and liquidation of the monastery is described, the measures taken by the authorities to close the monastery are described, the activities of the bishops and abbot interests in the protection of monastery are shown.

As a result, it was established that the position of the Chernihiv Trinity Monastery was completely dependent on the state religious policy, which was also affected by total taxation, poor housing, land and financial security, and continuous monitoring of its life.

In the end, the monastery was closed, nuns were evicted and its buildings were transferred to the use of various organizations and institutions.

Key words: Orthodox Church, Chernihiv Trinity Monastery, nuns, Soviet government, authorized in the affairs of the church.

Дата подання: 26 липня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546282

Віталій Шуміло

СХИАРХІМАНДРИТ ЛАВРЕНТІЙ (ПРОСКУРА) – ЧЛЕН ІСТИННО- ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ¹

Про схиархімандрита Лавренція Чернігівського (1868–1950) видано багато життійної літератури, що містить пророцтва, які начебто належать старцю Лаврентію. Проте вся видана про цю людину література базується на ненаукових даних, до яких ще й додані сумнівні пророцтва, що суперечать спогадам сучасників. Аналіз новітніх досліджень з історії Церкви XX століття, архівних документів та спогадів сучасників дозволяє автору статті створити об'єктивну біографію схиархімандрита Лавренція (Проскури), одним з ключових фактів котрої є його приналежність до Істинно-Православної (Катакомбної) Церкви.

Ключові слова: схиархімандрит Лавренцій, Декларація митрополита Сергія (Страгородського), Катакомбна церква.

Про схиархімандрита Лавренція (Проскуру), більш відомого як старець Лавренцій Чернігівський, існує досить великий спектр видань агіографічного характеру, які, втім, переважно сходять до першої публікації про життя старця, що вийшла в самвидав в 1980-х роках. Це була збірка невігядливих, місцями наївних спогадів духовних чад отця Лавренція. Вони близько знали старця і зберігали пам'ять про нього після його смерті в 1950 р.

Ці спогади були опубліковані З.О. Крахмальніковою в машинописному історико-просвітницькому збірнику «Надежда (Христианское чтение)», який Зоя Олександрівна редагувала і нелегально видавала в СРСР з 1976 р., за що в 1982 р. була арештована, отримала один рік тюремного ув'язнення і п'ять років заслання. У 1988 р. спогади про схиархімандрита Лавренція були опубліковані в № 14 однойменної збірки «Надежда. Христианское чтение», який виходив у Німеччині у видавництві «Посев» і примірники якого потім нелегально провозили в СРСР. Саме це видання лягло в основу всіх подальших публікацій про життя і діяльність схиархімандрита Лавренція (Проскури).

У 1991 р. без купюр та доповнень видавництвом «Свет Печерский» цей текст було перевидано окремою брошурою в Києві під назвою «Жизнеописание, поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского»; у 1992 р., в якості додатка до журналу «Вера и Жизнь», що виходить у Чернігові, було видано скорочений варіант спогадів про отця Лавренція «Поучения отца Лаврентия Черниговского». У цьому виданні була вперше опублікована фотографія архімандрита Лавренція, оригінал якої зберегла Ксенія Агеївна Чайнікова, яка добре знала отця Лавренція (Проскуру), архієпископа Пахомія (Кедрова), ігумена Аліпія (Яковенка) і багатьох інших

¹ Вперше надруковано російською мовою: Шуміло В. Схиархимандрит Лаврентий (Проскура) – член Истинно-Православной Церкви на Черниговщине // *Держава і Церква в новітній історії України* / Збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України» (21–22 листопада 2012 року). Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2013. С. 132–149. У цьому, українському варіанті, стаття суттєво розширена та доповнена.

шанованих пастирів Чернігова першої половини ХХ століття. У 1993 р. в Чернігові настоятелем Троїцького собору протоієреєм Іоанном Фесиком, без зазначення місця і року видання, окремою брошурою були перевидані спогади про о. Лаврентія все з того ж таки журналу «Наdejда».

У 1995 р. невеликим тиражем вийшла збірка спогадів про архімандрита Лаврентія, складена Павлом Олексійовичем Фльоровим, який близько знав о. Лаврентія; цей збірник лише частково повторював публікацію в журналі «Наdejда», а був переважно оригінальним ².

На жаль, у жодній з перерахованих вище публікацій не було сказано про те, що архімандрит Лаврентій у довоєнний період життя належав до Істинно-Православної Церкви та був одним з ідейних натхненників руху ІПЦ на Чернігівщині, хоча зауважене свідчення про це в публікації журналу «Наdejда» все ж таки є ³.

Пояснити це можна інерцією страху, який пережили віруючі в радянський період. Той самий Павло Олексійович Фльоров, який напівпошепки у приватній бесіді розповідав автору цих рядків про катакомбне минуле отця Лаврентія, не наважився на згадку про це у спогадах, які готував до публікації (втім, не виключено, що згадка про це не увійшла до збірки з цензурних міркувань видавництва).

Усі ці видання були здійснені невеликим тиражем і носили, скоріше, місцевий, локальний характер. Справжній «агіографічний бум» почався з брошури, виданої 1994 р. в Москві видавництвом «Русский Духовный Центр» тиражем в 30 тис. примірників⁴. Цифра величезна як на теперішній час, що й зумовило велике поширення брошури та її популярність. У 1995-му і в наступні роки ця книжечка багаторазово перевидавалася як цим, так і іншими церковними та навколоцерковними видавництвами; саме вона лягла в основу офіційного життя преподобного Лаврентія Чернігівського, канонізованого Українською Православною Церквою Московського патріархату 22 серпня 1993 р.

Умовно цю брошуру можна розділити на дві частини: перша частина (стор. 6–128) – уже знайомі нам спогади зі збірки «Наdejда», лише місцями стилістично відредаговані, і друга (стор. 129–172) – спогади, складені Херувимом Дегтярем. Не все в цьому доповненні можна поставити під сумнів у автентичності, проте деякі з «висловлювань» о. Лаврентія, що стали особливо популярними і легендарними на пострадянському церковному просторі, ніколи схиархімандриту Лаврентію не належали. Ми стверджуємо це з усією відповідальністю, оскільки свого часу опитали багатьох старожилів Чернігова, які знали особисто і шанували отця Лаврентія⁵.

2 Павло Олексійович помер 4 вересня 1993 р., збірка вийшла вже після його смерті: *Флеров П.А.* Преподобный Лаврентий Черниговский: Воспоминания духовных чад. Издательская группа Свято-Троице-Серафимо-Дивеевского женского монастыря. Б. д. 95 с.

3 «Всем предложили уйти и храмы закрыли «на ремонт» (1930). Батюшка временно переживал «под горой» у одной благочестивой вдовы Елены. Там Батюшка занимал небольшую комнатку в старом домике и предавался посту и молитве как за своих многочисленных рассеянных чад, так и за весь мир. И эти тайные чада только ночью могли постучаться в окно Батюшки. Но он не всех принимал...». Див.: Вкратце жизнь и труды... С. 191.

4 Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание: Сборник. Москва: Русский Духовный Центр, 1994. 176 с. Укладач і автор другої частини цієї збірки підписався як «схиигумен Херувим Дегтярь», в дійсності – колишній ієродиякон РПЦ МП, заборонений у священнослужінні в 1970-і роки патріархом Піменом (Ізвєковим). Див. про нього: *Штейников Сергей, Яковенко Андрей.* Лжеархиепископ Херувим (Дегтярь) и внутрицерковное сектантство // Релігія в Україні. URL: <http://www.religion.in.ua/main/17123-lzhearxiepiskop-xeruvim-degtyar-i-vnutricerkovnoe-sektantstvo.html>.

5 Наведемо найодіозніші з висловлювань, приписуваних архімандриту Лаврентію: «Батюшка предупреждал: «Чтобы верны мы были Московской патриархии и ни в коем случае не входили ни в какой раскол. ... Берегитесь так называемой зарубежной церкви и знайте, что она... не церковь, а часть Российской Церкви. ...Наша страна не зарубежная и наша церковь не зарубежная! Наша страна постоянная! У нас нет зарубежных церквей» и т. д. (стор. 155–156); «Россия вместе со всеми славянскими народами и землями составит могучее Царство. ...Русского Православного царя будет бояться сам антихрист. А другие все страны, кроме России и славянских земель, будут под властью

Не виключено, що це видання, яке побачило світ невдовзі після офіційної канонізації старця, мало замовний характер; уже в самій передмові упорядник збірки, крім іншого, пише, що отець Лаврентій «...всегда верен был Московской Патриархии, и сие всем заповедал»⁶; маємо пряму ідеологічну установку. Як би там не було, але саме інсинуації Херувима Дегтяря стали основним «життєвим текстом» преподобного Лаврентія Чернігівського, послуживши формуванню особливої, «прелестної» форми шанування старця, невластивої традиції Православної Церкви⁷.

Першою публікацією, в якій, спираючись на архівні документи та спогади очевидців, говорилося про катакомбне минуле схиархімандрита Лаврентія (Проскури), про його приналежність до ИПЦ, була робота автора цих рядків у співпраці з С.В. Шумило⁸. Недолік її в тому, що написана вона науково-популярним стилем і носила скоріше популяризаторський, ніж науковий характер. У другому виданні цієї роботи не було будь-яких змін або доповнень⁹. Перевидання 2012 р., істотно виправлене й доповнене, зберегло науково-популярний характер викладу¹⁰.

Таким чином, на сьогоднішній день, за наявності великої кількості видань агіографічного характеру про схиархімандрита Лаврентія (Проскуру), жодної наукової публікації про цього визначного діяча Православної Церкви ХХ ст. немає. Мета цієї статті – ввести в науковий обіг матеріали, що свідчать про належність преподобного Лаврентія Чернігівського до катакомбної Істинно-Православної Церкви і про його опозицію офіційному церковно-політичному курсу Московської патріархії в 1927–30-і роки, що був спрямований на лояльність до радянської влади й підпорядкування Церкви атеїстичній державі.

* * *

Схиархімандрит Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій (у миру Лука Овсійович Проскура) народився в 1868 р. в селі Карильське поблизу Коропа Чернігівської губернії. У родині було семеро дітей – четверо хлопчиків і троє дівчаток; Лука – один з молодших. Його батьки, Євсей і Христина, вели суворе благочестиве життя. У нашому випадку це не топос, а реальний факт – пам'ять про батьків Лаврентія Проскури зберігалася в с. Карильське аж до початку 1990-х рр.

Його батьки були простими українськими селянами, жили незаможнo, майже впроголодь¹¹. Лука рано осиротів: батько помер, коли хлопчикові було 9–10 років, мати часто хворіла, тож з раннього дитинства йому довелося важко фізично працю-

антихриста и испытуют все ужасы и муки, написанные в Священном Писании. Россия, кайся, прославляй, ликуя, Бога и пой Ему: Аллилуия» (стор. 157–158), і т. п. Якщо перше висловлювання носить явний церковно-політичний відтінок, сучасний автору рядків, що приписуються о. Лаврентію (оскільки в 1990–1994 рр. Російська Православна Зарубіжна Церква активно відкривала парафії на території колишнього СРСР, приймаючи в свою юрисдикцію через каяття духовенство Московської патріархії), то друге висловлювання, забарвлене в екзальтовані хліастичні тони, взагалі виходить за межі православної догматики.

6 Поучения и пророчества... С. 4.

7 Попутно зауважимо, що природа походження цих (і багатьох інших) «висловлювань», «пророцтв» і т. п. сучасних «церковних міфів», і особливо їхня популярність у пострадянському церковному середовищі, ще чекають свого самостійного дослідження.

8 Робота написана в 1996, однак видана в 2001 р.: *Шумило В.В.* Схиархимандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и жизнь, 2001. 68 с. У цьому виданні вперше опубліковано більше десятка фотографій церковних діячів Чернігова першої половини ХХ ст. з приватних архівів П.А. Фльорова, К.А. Чайнікової, С.В. Шумило, В.В. Шуміло.

9 *Шумило Виталій.* Схи-архимандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.) // Православная жизнь (Джорданвилль, США). 2008. № 2 (670). Февраль. С. 1–40.

10 *Шумило Виталій.* Схиархимандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 годы). Чернигов: Вера и жизнь, 2012. Издание третье, исправленное и дополненное. 88 с.

11 *Флеров П.А.* Преподобный Лаврентий Черниговский... С. 4.

вати. Проте до 13-ти років він з відзнакою закінчив церковно-приходську школу, умів вільно читати й писати, але далі вчитися не зміг через важке матеріальне становище сім'ї. Подальшу освіту він продовжував самостійно, читаючи не лише святоотцівські книги, а й книги з природознавства, астрономії та ін. Особливо активно він займався самоосвітою, читанням художньої російської літератури і т. п., коли був призначений завідувачем книгосховища Троїцького архієрейського будинку в Чернігові, де розташовувалась багата й велика бібліотека, що налічувала кілька тисяч томів (під час громадянської війни бібліотека була розграбована й знищена, від неї збереглися жалюгідні залишки)¹².

Після закінчення парафіяльної школи Лука залишився помічником учителя, де «занимався с дѣтьми первого класса и следил за их поведением»¹³. На цій посаді він пропрацював трохи більше 2-х років. Службу в школі доводилося поєднувати із сільськогосподарськими роботами, оскільки велика родина, що залишилася без годувальника, як і раніше, жила впроголодь. Велика завантаженість, однак, не завадила обдарованому юнакові регулярно відвідувати сільський храм. У Луки був музичний хист, з раннього дитинства він почав навчатися грати на скрипці, а настоятель храму, який заримітив музичні здібності Луки, залучив його до клиросного співу й подовгу розучував з ним складні піснеспіви; до 14-ти років Лука «уже стал самостоятельным регентом»¹⁴.

Найімовірніше, що керівником дорослого хору Лука став пізніше, у 16 або 17 років, а до того він був регентом дитячого хору, організованого священиком с. Карильське з місцевих обдарованих дітей¹⁵. П.О. Фльоров у спогадах про о. Лаврентія пише, що під час одного з відвідувань Коропа Лука познайомився з колишнім регентом імператорського церковного хору, уродженцем цих місць, який «оценил способности юноши и охотно стал обучать его сложному искусству управления хором»¹⁶. Для повноцінного навчання Лука переїхав до Коропа, де протягом року навчався регентській майстерності, і лише потім повернувся до рідного села, де й «становится регентом своего сельского храма»¹⁷.

У будь-якому випадку, – у 14 чи в 16 років, – але Лука стає регентом церковного хору і вже до кінця своїх днів, де б і за яких обставин не перебував, він керує церковним хором, а за необхідності – організовує новий церковний хор і навчає клиросному співу обдарованих молодих людей.

Вихований у традиційній селянській родині, де улюбленим читанням були житія святих і настанови святих отців Церкви, Лука плекав мрію «о монашеском пути ко спасению»¹⁸. Тому не випадково, що незабаром після смерті матері у 18 або 19 років він вирушає у паломництво спочатку в Києво-Печерську лавру, а потім по монастирях Афона, де пробув у цілому близько двох років, бажаючи прийняти чернечий постриг. На Афоні, проте, він не залишився, а, як стверджує П.О. Фльоров, з благословення одного з афонських старців повернувся додому, де продовжив керувати церковним хором¹⁹.

У 1896 р.²⁰ на запрошення настоятеля Рихлівського Пустинно-Миколаївського монастиря²¹ архімандрита Євгенія Лука поступив на послух в Рихлівський монастир, де виконував повинність уставника, а пізніше – регента монастирського хору²².

12 Флеров П.А. Вказ. праця. С. 6.

13 Там само.

14 Вкратце жизнь и труды старца схиархимандрита Лаврентия... С. 187.

15 Там само.

16 Флеров П.А. Вказ. праця. С.7.

17 Там само.

18 Свідчення К.А. Чайнікової.

19 Флеров П.А. Вказ. праця. С. 10–11.

20 Флеров П.А. Вказ. праця. С. 12. За іншими даними, в 1890-му, див.: Вкратце жизнь и труды... С. 187–188.

21 Розташованому в 19 км від с. Карильське. У цей монастир сім'я Проскур любила ходити на прощу. Див.: Вкратце жизнь и труды... С. 187.

22 Вкратце жизнь и труды... С. 188.

Вибір саме цього монастиря був здійснений не випадково, а, як засвідчать подальші події, свідомо; це рішення вписувалося в ту духовну традицію, до якої тяжів Лаврентій Проскура з юних років і заради якої бажав залишитися на Афоні. Йдеться про ісихазм, що отримав в Руській Церкві в цей час друге дихання завдяки працям прп. Паїсія Величковського та його учнів. Рихлівський монастир, який славився своїм пустельножительним статутом, був одним з носіїв цієї традиції, – у ньому кілька років подвизався й залишив після себе школу один з послідовників Паїсія Величковського, прп. Василій (Кішкін), тож зв'язок і з Афоном, і зі школою Величковського був прямим²³.

Ми не випадково зупинилися на ісихастському аскетичному виборі Лаврентія, оскільки в подальшому, перейшовши до Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, він буде одним з організаторів у ньому так званого «гуртка ісихастів» або «ревнителів благочестя», – усі діячі цього гуртка в 1930-і роки стануть членами ІПЦ.

У 1905 р. архієпископом Чернігівським Антонієм (Соколовим) Луку було переведено до Чернігова та призначено регентом хору при Троїцькому архієрейському будинку, послушником Свято-Троїцького чоловічого монастиря²⁴. 9 березня 1912 р. з благословення архієпископа Чернігівського Василя (Богоявленського) послушник Лука Проскура на 45-му році життя прийняв чернечий постриг з ім'ям Лаврентій. Через два роки він був висвячений у сан ієродиякона²⁵, а 28 серпня 1916 р. в Свято-Успенському Єлецькому монастирі єпископ Пахомій (Кедров) хіротонісав його в сан ієромонаха²⁶.

Дев'ять років, проведених Лаврентієм Проскурою в Рихлівському монастирі з усталеною аскетичною школою, не минули даремно. З переходом Лаврентія до Чернігова в Троїце-Іллінському монастирі складається кістяк з ченців і духовенства, для яких ідеї ісихазму стають основою для побудови аскетичного життя. У той само час о. Лаврентій зближується з іншим подвижником-ісихастом Троїцько-Іллінського монастиря – ієромонахом Аліпієм (Яковенком). Напевно, саме в ці роки в надрах чернігівського гуртка ченців-ісихастів зароджується й ідея створення в Чернігові, неподалік від Антонієвих печер (XI ст.), нового печерного храмового комплексу.

У гурток ревнителів благочестя, окрім ієромонахів Лаврентія та Аліпія, входили братія монастиря: Михайло (Корма), Єфрем (Кислий), Інокентій (Козько), Малахія (Тишкевич) та інші²⁷. У майбутньому всі вони пройдуть сповідницький шлях і більшість з них прийме мученицьку смерть.

Лютневу революцію 1917 р. та більшовицький Жовтневий заколот ієромонах Лаврентій не прийняв. Тут позначилися, перш за все, християнські аскетичні ідеали, а також близьке спілкування з архієпископом Васиєм та ієромонахом Аліпієм (духовним чадом о. Іоанна Кронштадтського).

26 березня 1917 р. за розпорядженням губернського виконавчого комітету архієпископ Василій був заарештований і звільнений «на покой», а на його місце в травні єпархіяльним зібранням духовенства і мирян обраний вікарій Чернігівської єпархії, єпископ Стародубський Пахомій (Кедров)²⁸.

Єпископ Пахомій, як і його попередник, був учнем видатного богослова, пас-

23 Див. детальніше: *Диомид (Кузьмин), иером.* Жизнеописание преподобного Василия, старца Площанского. Москва: Наследие Православного Востока, 2010. С. 113–117; *Четвериков Сергей, прот.* Молдавский старец Паисий Величковский: Его жизнь, учение и влияние на православное монашество // Правда христианства. Москва, 1998. С. 271, 275.

24 *Флеров П.А.* Вказ. праця. С. 14

25 Там само.

26 Держархів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 23.

27 Шумило В.В. Схиархимандрит Лаврентий... С. 6.

28 *Шумило В.* Новосвященномученик Василий, архиепископ Черниговский // Вера и Жизнь (Чернигов). 1995. № 1 (8). С. 3–4; *Королев В.* Любовью побеждая страх: Жизнеописания Новомучеников Российских (архиепископ Пермский Андроник, епископ Соликамский Феофан, архиепископ Черниговский Василий, епископ Семиреченский Пимен; 1867–1918). Фрязино: Паломник, 1998. С. 97–98; *Потій Н., Тарасенко О.* Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) // Сіверянський літопис (Чернігів). 2007. № 49–53.

тиря і молитвеника архієпископа Антонія (Храповицького), обраного у 1918 р. на Київську митрополічу кафедру з титулом митрополита Київського і Галицького²⁹. Тому з обранням на Чернігівську кафедру єпископа Пахомія можна говорити про зміну поколінь, але навряд чи можна говорити про зміну молитовних, аскетичних і пастирських ідеалів, які затвердилися за колишнього архієрея. Чернігівські ісихасти, які добре знали стародубського вікарія, ще ближче зійшлися з ним після того, як він став їхнім правлячим архієреєм, а ієромонах Лаврентій (Проскура) став духовником єпископа Пахомія.

У жовтні в Петрограді відбувається більшовицький переворот. По всій колишній Російській імперії бушує братовбивча громадянська війна. Для цього періоду характерні не просто гоніння на духовенство, а жорстокі, витончені знущання і страти без суду і слідства. Зрозуміло, громадянська війна та пов'язана з нею розруха в усіх сферах людського життя торкнулися й Чернігівської єпархії, тому прихід до влади в Україні у квітні 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського православними людьми був сприйнятий з полегшенням: тут утворився справжній оазис мирного життя посеред бурхливого океану громадянської війни³⁰.

Вочевидь, не випадково саме у квітні 1918 р. ієромонахи Аліпій (Яковенко) і Лаврентій (Проскура) починають копати на одному із схилів Болдиної гори новий печерний комплекс з підземними храмами та келіями: до цього часу ідея остаточно дозріла, її автори сформувалися як шановані та авторитетні пастирі, а мирне суспільне життя в країні сприяло втіленню ісихастської ідеї та подавало надії на благополучне завершення громадянської війни, – принаймні, у межах України. Приблизно в цей час ієромонах Лаврентій був зведений в сан ігумена.

Створення печерного монастиря завершилося вже за більшовиків, у листопаді 1919 р. Останні місяці роботи проводилися таємно, ночами, у найсуворішій конспірації.

Новий печерний монастир проіснував недовго, у лютому 1920 р. в печерах відкрито вже не служили, тому що влада заборонила проведення богослужінь у печерних храмах³¹. Проте, незважаючи на заборону, богослужіння там проводилися таємно, ночами, тому більшовики розпорядилися вхід в печери засипати землею.

У 1920 р. Троїцько-Іллінський монастир із знаменитими Антонієвими печерами та келією прп. Антонія був закритий. Замість монастиря при Свято-Троїцькому храмі було створено парафію, опікуватися якою єпископ Пахомій доручив ігумену Смарагду (Чернецькому)³², одному із сподвижників о. Лаврентія. Настоятелем Свято-Іллінської церкви було призначено ігумена Єфрема (Кислого), теж однодумця-ісихаста³³. Ієромонаха Аліпія було направлено настоятелем у село Свинь (нині Вознесенське), розташоване в кількох кілометрах від Чернігова, облаштовувати там церковно-парафіяльне життя, оскільки влада не дозволила йому служити в самому місті, де він користувався чималим авторитетом³⁴.

Цікаво відзначити один факт, який не має прямого відношення до теми статті, проте дає певну характеристику о. Лаврентію, протилежну тому образу, який ство-

29 *Никон (Рклицкий), архиеп.* Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. Нью-Йорк, 1958. Т. 4. С. 224–233; *Ульяновський В.І.* Церква в Українській Державі: 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ: Либідь, 1997. С. 71–90.

30 Див., наприклад, спогади професора В.В. Зінківського, колишнього міністра віросповідань в уряді гетьмана: *Зеньковский Василий, прот.* Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания / Публ. текста и редакц. М.А. Колерова. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. С. 121–133.

31 *Карнабед А.* Таємниці Болдиних гір... С. 13.

32 *Руденко В.* Таємничий монах // Чернігівські відомості. 1999. № 40. Липень.

33 ГДА СБ України, м. Чернігів, Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383; С. Д. 37140. Арк. 107 зв. Нині ця слідча справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області; *Шумило В.В.* Вказ. праця. С. 15.

34 Свідчення П.А. Фльорова; Свідчення К.А. Чайнікової; Свідчення Марії Андріївни Атрошенко, яка близько знала ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 12 червня 1993 року, архів автора.

рив Херувим Дегтяр³⁵. У 1920-ті роки в Україні йшла гостра полеміка з приводу введення в богослужбову практику української мови поряд з церковнослов'янською. Збереглася реєстраційна картка 1924 р., в якій на питання, якою мовою слід здійснювати богослужіння, о. Лаврентій відповів: «Безразлично». Тут же на питання, до якої церковної течії він себе зараховує, ігумен Лаврентій написав: «К Православной Вселенской Единой Святой Соборной и Апостольской Церкви»³⁶. Характерно, що в одній із збережених проповідей, виголошених у 1921 р., архієпископ Пахомій також висловлює думку про допустимість української мови у богослужінні й прямо говорить про те, що з благословення патріарха Тихона вже розпочато переклад «на украинский язык (на чистый, местный, без примеси галицийского) и Евангелия, и литургии, и многих песнопений». І далі каже: «Я хотел привезти, но еще не был этот перевод одобрен Академией наук, а в скором времени можно рассчитывать получить всё это, переведенное на украинский язык»³⁷. Очевидно, що образ «українофоба», який з легкої руки Херувима Дегтяря закріпився за схиархімандритом Лаврентієм (Проскурою), не відповідає історичній дійсності.

21 жовтня 1922 р. за звинуваченням у спротиві розкриттю мощей свт. Феодосія Чернігівського був арештований і висланий за межі єпархії, а пізніше по етапу засланий до Сибіру архієпископ Пахомій (Кедров)³⁸. На його місце патріархом Тихоном (Белавіним) був призначений вікарний єпископ Глухівський Дамаскін (Цедрик), давній знайомий Пахомія (Кедрова) по Казанській духовній академії, теж учень Антонія (Храповицького). Єпископу Дамаскіну, з яким близько зійшлися чернігівські ревнителі православ'я на ґрунті спротиву обновленчеству, судилося відіграти найпомітнішу роль у формуванні в Україні Істинно-Православної Церкви.

15 вересня 1924 р. єпископ Дамаскін також був заарештований і після річного тюремного ув'язнення відправлений до Москви, де поміщений до Бутирської в'язниці, а звідти наприкінці 1926 р. висланий до берегів Єнісею, у саме безлюддя Сибіру³⁹.

У липні 1927 р. заступник місцеблюстителя московського патріаршого престолу Нижегородський митрополит Сергій (Страгородський) оприлюднив документ, який в церковній та світській історіографії отримав назву «Декларація про лояльність до радянської влади». У цьому документі митрополит Сергій від імені всієї Руської Церкви проголосив, що відтепер «радости и успехи советской власти – это радости и успехи Церкви», а невдачі влади – невдачі Церкви⁴⁰.

Вийшла подвійна ситуація: за Декларацією виходило, що «радості» влади, яка знищує Церкву, руйнує храми, садить до в'язниць і таборів духовенство і віруючих, – відтепер радості і самої Церкви, а невдачі по руйнуванню Церкви – її ж, Церкви, і невдачі. Усіх, хто Декларацію не приймав, митр. Сергій оголошував «поза Церквою» і піддавав церковній забороні⁴¹. Зрозуміло, що така лояльність, яка руйнує внутрішню свободу Церкви, була неприйнятна для совісті багатьох православних християн. Почалися стихійні протести, які згодом отримали організовану, наскільки це було можливо в умовах гонінь, форму. Так, у Руській Церкві народився рух, який увійшов у

35 Див., наприклад: Поучения и пророчества... С. 153–154.

36 ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Д. 160. Л. 23. Див. також: Флеров П.А. Вказ. праця. С. 17.

37 Священномученик Пахомий, архиепископ Черниговский: Жизнеописание, проповеди, выписки из следственных дел / Сост., коммент., редакция текста проповедей В.В. Шумило. Вильмуассон; Чернигов: Вера и Жизнь, 1998. С. 23.

38 Демиденко Ольга. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. // Сіверянський літопис. 2002. № 2. С. 56–60.

39 Шумило В.В. Схиархимандрит Лаврентий... С. 8–9.

40 Декларация митрополита Сергия о признании им советской власти / Пред судом Божиим: Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия. Монреаль, 1990. С. 5–9.

41 «Мы потребовали от заграничного духовенства дать письменное обязательство в полной лояльности к советскому правительству ... Не давшие такого обязательства или нарушившие его будут исключены из клира, подведомственного Московской Патриархии». Див. текст Декларації: Пред судом Божиим... С. 9. Аналогічні вимоги висувалися і до духовенства, що знаходилося в СРСР, з тією лише різницею, що в СРСР духовенство, яке не підписало Декларацію, арештовувалося і прямувало до концтаборів, а з середини 1930-х рр. їх почали розстрілювати.

історію під назвою Істинно-Православна (або інакше – Катакомбна) Церква: у неї увійшли найавторитетніші представники єпископату та духовенства, які відокремилися від митрополита Сергія заради збереження «чистоти віри» й охорони внутрішньої свободи Церкви від втручання богоборчої влади. У Чернігівській єпархії в різний час до ІПЦ приєдналися архієпископ Пахомій (Кедров) та єпископ Дамаскін (Цедрик)⁴². Усі чернігівські «ревнителі благочестя», що складали свого часу гурток ісихастів, не підписали Декларацію і приєдналися до ІПЦ. Очолили цей рух у Чернігові архимандрит Лаврентій (Проскура) та ігумен Аліпій (Яковенко).

Ядро ревнителів православ'я на Чернігівщині становили архимандрити Георгій (Смільницький) і Лаврентій (Проскура), ігумени Єфрем (Кислий), Паладій (Мищенко), Смарагд (Чернецький), Антоній і Миколай (прізвища поки не встановлені), Аліпій (Яковенко), ієромонахи Михаїл (Корма), Інокентій (Козько) і Малахія (Тишкевич), ієреї Гавриїл Павленко, Іоан Смоличев, ієродиякон Мисаїл (Стішковський) та інші. Серед мирян, котрі не прийняли Сергієвої Декларації, був відомий церковний письменник С.О. Нілус, який перебував на засланні в Чернігові з квітня 1926 р.⁴³

У 1927 р. «за антирадянську агітацію і пропаганду», а фактично за невизнання Сергієвої Декларації і активний опір її введенню в церковне життя, був заарештований і направлений до Харківського ДПУ ігумен Аліпій (Яковенко)⁴⁴. За свідченням протоієрея Іоанна Пращура, чекісти увірвалися до о. Аліпія додому на свято Покрови, плювали йому в очі, потім збили з ніг і стали бити прикладами гвинтівок. Закривавленого, його кинули в машину і відвезли⁴⁵. Як свідчив о. Аліпій сам про себе⁴⁶, у в'язниці від нього вимагали підписання Декларації. Проте репресивна машина в той час ще не набрала таких обертів, як у 1930–1937-і роки. У цей час терміни ув'язнення давали невеликі, а розстрільних вироків майже не було. У 1928 р. ігумен Аліпій повернувся до Чернігова.

Перебування у в'язниці ще більше зміцнило ігумена Аліпія і його сподвижників у переконанні, що радянська влада зневажає не тільки християнські, а й просто людські моральні норми, і що лояльність до такої влади у тій формі, в якій цього вимагав від Церкви митр. Сергій, неприйнятна для совісті православного християнина. З цього часу Аліпій (Яковенко) і Лаврентій (Проскура), давні друзі та співтаїнники, стають найавторитетнішими ідеологами ІПЦ на Чернігівщині.

У грудні 1928 р. із заслання повернувся єпископ Дамаскін. Проживання в Чернігівській області йому було заборонено, і він оселився в м. Стародуб. У минулому Стародуб входив до складу Чернігівської губернії й належав до Чернігівської єпархії. За радянським адміністративним поділом він увійшов до Брянської області (нині – Російська Федерація) і тому жити в ньому єпископу не заборонялося.

Уже перша реакція єпископа Дамаскіна на Декларацію була чіткою і ясною – пропонується варіант лояльності Церкви богоборчій владі неприйнятний для церковної свідомості, він призведе до того, що Церква втратить свою внутрішню свободу. Тим не менше, це не означало негайного розриву з митрополитом Сергієм і тими архієреями та духовенством, які прийняли Декларацію. Усю свою енергію єпископ Дамаскін спрямував на роз'яснення згубності для Церкви «сергіянського шляху». Напевне, у перші кілька місяців він навіть поминав митр. Сергія за богослужінням,

42 Див. докладніше: *Шумило В.В.* Вказ. праця. С. 10–24; *Шумило В.В.* Зарождение Истинно-Православной Церкви на Черниговщине: Доклад на международной научной конференции «Церковное подполье в СССР» (Чернигов, 18–19 ноября 2011 г.) (подано до друку); *Тригуб О.П.* Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.). Миколаїв: Іліон, 2009. С. 138–141.

43 ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-4315. Спр. 50035. Арк. 1–34. Нині ця слідча справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області; *Шумило В.В.* Схиархимандрит Лаврентий... С. 15–16; *Михайловский Димитрий, диак.* Три Пасхи исповедника: О пребывании С.А. Нилуса в Чернигове // *Вера и Жизнь*. 2009. № 1–2 (14–15). С. 33–47.

44 *Руденко В.* Останній печерник... С. 2.

45 Свідчення протоієрея Іоанна Пращура, що близько знав ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 15 червня 1994 р., архів автора; свідчення М.А. Атрощенко.

46 Спогади монахині Рафаїли. Запис бесіди, архів С.В. Шумило.

у всякому разі, не відмовлявся служити в тих храмах, де поминали Сергія⁴⁷. У цей час ще не було різкого розмежування між «сергіянами» та «тихонівцями»⁴⁸: у місті мирно уживалися й ті, й інші.

Приблизно таку саму позицію, почасти навіть більш жорстку, про що буде сказано нижче, зайняла й більшість чернігівських ревнителів православ'я. Остаточний відхід від митр. Сергія в Чернігові стався влітку 1929 – взимку 1930 рр., коли стало зрозуміло, що вмовляння на Сергія не діють, і він не зверне з наміченого курсу. Причому відхід не був одночасним для всіх, а вилився в тривалий процес: одні відійшли вже в 1927 р., інші – тільки в 30-му.

Єпископ Дамаскін відійшов від Сергія остаточно влітку 1929 р. Сталося це після важливої, на наш погляд, події в історії Руської Церкви: за дорученням єпископа Дамаскіна монахиня Ірина (Бурова) відвідала місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Петра (Полянського), який перебував у засланні. Митрополит Петро дав однозначну оцінку політиці Сергія: вона завдає непоправної шкоди Церкві. Головний висновок патріаршого місцеблюстителя: єпископи повинні «сместить м[итрополита] Сергия», митрополит Петро не благословляє «помянуть м[итрополита] Сергия за богослужением»⁴⁹. Ця відповідь першоієрарха Руської Церкви була важливою, оскільки давала тверді канонічні підстави для відходу від Сергія і його синоду. З цього часу єпископ Дамаскін встановив регулярні контакти з київськими та харківськими «йосифлянами»⁵⁰, а також з лідером йосифлян архієпископом Димитрієм (Любимовим). Більшість чернігівських священників, для яких слово єпископа Дамаскіна було авторитетним, також відкрито оголосили про припинення поминання митрополита Сергія. Незважаючи на те, що єпископ Дамаскін постійно проживав у Стародубі, зв'язок з Черніговом був регулярним: через листи, послання, записки⁵¹. Іноді владику таємно відвідував Чернігів, зупиняючись, у тому числі, й у будинку архимандрита Лаврентія⁵².

Улітку 1929 р., після закриття Свято-Троїцького собору⁵³, братія остаточно перейшла в Свято-Іллінську церкву, що під Троїцькими горами, відкрито декларуючи свою приналежність до ІПЦ. Іллінський храм у цей час можна назвати осередком духовного життя в Чернігові: тут зібралися найбільш шановані пастирі; регентом у храмі був архимандрит Лаврентій.

27 листопада 1929 р. єпископа Дамаскіна знову заарештовують, донощиком став «сергіянський» священник, благочинний Стародубського району⁵⁴. 28 травня 1930 р. рішенням ДПУ єпископа Дамаскіна засудили до ув'язнення в концтабір строком на десять років. Його було відправлено на Соловки – один з найжорстокіших концентраційних таборів СРСР.

47 Детальніше міркування про це див.: *Косик О.В.* Истинный воин Христов: Книга о священномученике епископе Дамаскине (Цедрике). Москва: Изд-во ПСТГУ, 2009. С. 114–115.

48 Як називали себе прихильники ІПЦ. Ще в кінці 1980-х рр. автору цих рядків доводилося чути від катакомбних християн самоназву «тихонівці» (по імені патріарха Тихона), а також «Тихонівська Церква» або «Катакомбна Церква» по відношенню до ІПЦ.

49 Лист протоієрея Григорія Селецького митрополиту Йосипу (Петрових) від 17 вересня 1929 р., написаний за дорученням єпископа Дамаскіна. Див.: *Сикорская Л.Е.* Священноисповедник Димитрий, архиепископ Гдовский: Сподвижники его и сострадалцы (Жизнеописания и документы). Москва: Братонез, 2008. С. 458; *Косик О.В.* Вказ. праця. С. 149.

50 Прихильниками митрополита Петроградського Йосипа (Петрових), який очолив ІПЦ.

51 Свідчення К.А. Чайнікової; Свідчення П.А. Фльорова; Свідчення Лариси Федорівни Синявської, яка близько знала архієпископа Пахомія (Кедрова), єпископа Дамаскіна (Цедрика), ігумена Смарагда (Чернецького), ієродиякона Мисаїла (Стішковського) та інших. Запис бесіди від 15 лютого 1992 року, архів С.В. Шумило.

52 Свідчення П.А. Фльорова. Див. також: *Флеров П.А.* Преподобный Лаврентий Черниговский... С. 18.

53 Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетун. Чернігів, 2010. С. 244–245.

54 *Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]*. Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. С. 87; *Шумило В.В.* Вказ. праця. С. 17–18; *Косик О.В.* Вказ. праця. С. 153, 159–165.

Влітку 1928 р. звільняється з ув'язнення архієпископ Пахомій (Кедров). Повертається він до Чернігова через Москву і Харків (столицю радянської України з 1919 по 1934 рр.). У цей час він ще не припинив літургійне спілкування з митр. Сергієм, намагаючись примирити «сергіян» і «непоминаючих» заради збереження, як він вважав, «церковного миру». Однак, приїхавши до Чернігова, Пахомій зустрівся з організованою опозицією своєму «просергієвському» курсу з боку духовенства і пастви.

У протоколі допиту ігумена⁵⁵ Смарагда (Чернецького) від 18 вересня 1936 р. перераховуються імена деяких представників опозиції: «Отрицательно относились к декларации митрополита Сергия и монах б[ы]в[шей] Троицкой общины игумен Палладий Мищенко, умер в 1933 году, иеромонах Ефрем Кислый, ныне игумен-настойтель Ильинской церкви г. Чернигова, иеромонах Лаврентий Проскура, ныне регент-псаломщик Ильинской церкви г. Чернигова, иеромонах Малахия Тышкевич, б[ывший] священник с. Церковище Репкинского района Черниговской области, ныне бесприходный, иеромонах Михаил Корма, бесприходный, проживающий в г. Чернигове [Арк. 107 зв], иеромонах Иннокентий Козько, ныне проживает в г. Чернигове, бесприходный, игумен Антоний – умер, игумен Николай – умер, которые уже делали то, что и я [Арк. 108].

В то время на тему о декларации я имел беседу с активным прихожанином нашей общины неким Нилусом Сергием Александровичем, – с которым у меня были хорошие взаимоотношения, он был у меня, а я бывал у него. Нилус так же отрицательно высказывался по поводу декларации, – в более резких выражениях»⁵⁶.

Очевидно, що вказані не всі представники ІПЦ в Чернігові, а тільки ті, хто або вже помер, або перебував під слідством. Наприклад, не згадується ім'я ігумена Аліпія (Яковенка), який на той час (1936 р.) уже знаходився в підпіллі, окормлюючи катакомбний жіночий монастир.

Однак повернемося до 1928 р. Ще в дорозі до архієпископа Пахомія прибула Олена Олександрівна Озерова-Нілус (дружина С.О. Нілуса), делегована до нього «опозиционной группой с целью предупредить его..., что если он признал легализованное Патриаршее управление, чтобы он в Чернигов не приезжал»⁵⁷. Зустріч ця не призвела до очікуваного результату, кожна із сторін залишилася при своїх переконаннях: «Когда из ссылки в Чернигов возвратился епископ Пахомий Кедров, и, узнав о нашем отрицательном отношении и резких проявлениях по отношению к декларации митрополита Сергия, он неоднократно беседовал со мной и другими монахами, убеждая нас в необходимости сохранения единства Церкви и не выступать резко против декларации, заняв позицию примиренчества к декларации Сергия [Арк. 109]»⁵⁸. Прикметно, що на допиті 23 вересня 1936 р. ігумен Смарагд підтверджує, що духовним наставником його був о. Лаврентій (Проскура)⁵⁹, а на допиті 25 вересня на питання слідчого, чи належить він (Чернецький) до ІПЦ, ігумен Смарагд відкрито свідчить про свою приналежність до Істинно-Православної Церкви⁶⁰.

Після повернення архієпископа Пахомія чернігівське духовенство розділилося на дві групи: одні (наприклад, ієромонах Михайл Корма, ієродиякон Мисаїл Стішковський) категорично відмовилися співслужити архієпископу Пахомію, інші, на чолі з духівником Пахомія архімандритом Лаврентієм і ігуменом Смарагдом, тимчасово зберегли з ним євхаристійне спілкування й наполегливо намагалися довести своєму преосвященному згубність для Церкви сергіянського шляху. Зауважимо, що події ці відбувалися восени 1928 р., до повернення із заслання єпископа Дамаскіна, який, як ми пам'ятаємо, не відразу припинив співслужіння з прихильниками Декларації. Це свідчить, що позиція чернігівського духовенства у ставленні до Сергія та його

55 У матеріалах слідчої справи він фігурує як ієромонах.

56 ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383:С. Д. 37140. Арк. 107 зв. Тут і далі стилістику оригіналу зберігаємо.

57 Із свідчень ігумена Єфрема (Кислого) // Там само. Арк. 116.

58 Зі свідчень ігумена Смарагда (Чернецького): Там само. Арк. 109.

59 Там само. Арк. 111.

60 Там само. Арк. 112.

синоду із самого початку була навіть жорсткішою, ніж у Дамаскіна. Чернігівські клірики пішли на співслужіння з архієпископом Пахомієм (Кедровим) (до того ж, не всі) винятково з поваги до свого архієрея, в надії, що зможуть його переконати. Розривати жорстко з улюбленим архіпастирем вони не хотіли. За спогадами очевидців, ініціаторами цієї «тимчасової поступки» були духівник архієпископа Пахомія архімандрит Лаврентій (Проскура) та ігумен Аліпій (Яковенко)⁶¹.

Про цей період «розділення» чернігівських ревнителів знаходимо цікаве свідчення «сергіянського» священика Олексія Тичини в доносі на о. Лаврентія в Чернігівське ДПУ від 19 вересня 1936 р.: «Столпом ИПЦ является игумен Проскура Лаврентий, который является духовным отцом всех монахов и фактически руководит ими, соблюдая известные монашеские ритуалы и обрядности. Проскура по своим взглядам является край- [Арк. 193] -ним реакционером и, как говорят кликуши, что когда поминают в церкви Сергия, то Проскура затыкает себе уши, это характеризует и отношение его сторонников к легализованному церковному управлению, и отсюда его отношение к советской власти» [Арк. 193 зв.]⁶². Прикметно, що чернігівські «непоминаючі» демонстрували свій протест і незгоду з політикою Сергія різними, зокрема й візуальними, способами, не пориваючи при цьому літургійного спілкування з архієпископом Пахомієм і беручи участь в спільних богослужіннях, сподіваючись, що рано чи пізно їхній правлячий архієрей зрозуміє свою помилку і приєднається до їхньої позиції. Випадок неординарний і, наскільки ми можемо судити, нічого схожого в інших єпархіях не було. Вражає, перш за все, той ступінь довіри й поваги до свого опонента, який проявила кожна зі сторін: ніхто нікого не піддавав анафемі і т. п. Жодного з кліриків – противників Декларації і церковної політики Сергія, зокрема й тих, хто відмовився співслужити, архієпископ Пахомій не піддав церковній забороні.

Звичайно, співслужити зі священиками, які під час літургії у вітварі в момент поминання митр. Сергія демонстративно затикають вуха, – справа не з легких, особливо для такого совісного архієрея, яким був архієпископ Пахомій. Уже наприкінці 1928 – на початку 1929 р. (але не пізніше березня) з'являється відоме послання братів-архієпископів Пахомія та Аверкія (Кедрових), в якому з богословської та канонічної точок зору дається глибока й аргументована критика Декларації митрополита Сергія і його церковної політики⁶³. Щоправда, у цьому, місцями дуже різкому, посланні архієпископи Пахомій і Аверкій усе ще закликають не розривати канонічне спілкування з митр. Сергієм: вони самі не залишають надії переконати Сергія відмовитися від політики підпорядкування Церкви антихристиянській державі. Їхнє послання багато в чому перегукується з позицією єпископа Дамаскіна в той період.

На жаль, матеріали слідчих справ на духовенство ИПЦ в Чернігові не дають прямої відповіді на питання, коли припинилося ідейне протистояння правлячого архієрея та його духовенства, конкретної дати в документах немає. Тому про час припинення архієпископом Пахомієм поминання митр. Сергія і приєднання до ИПЦ можна говорити лише приблизно. Принаймні, відомо точно, що взимку 1929/30 р. архієпископ Пахомій уже належав до ИПЦ⁶⁴: «Попытки Пахомия Кедрова перетянуть монахов на сторону легализованной патриаршей ориентации успеха не имели, т[ак] к[ак] Корма Михаил, один из первых, ссылаясь на «неправославие» Пахомия Кедрова отказался с ним совершать религиозные обряды, а остальные монахи, как Чернец- [Арк. 202] -кий Смарагд, Тышкевич Малахия, Проскура Лаврентий и другие продолжали доказывать

61 Свідчення К.А. Чайнікової, Л.Ф. Синявської.

62 ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 2. Спр. 256383: С. Д. 37140. Арк. 193-193 зв.

63 *Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]*. Послание архиепископа Пахомия и епископа Аверкия / Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. С. 10–25; Послание братьев-архиепископов Пахомия и Аверкия (Кедровых) об отношении к политике митрополита Сергия (Страгородского) / Публ., вступ. ст. и коммент. иерей Александр Мазырин // Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви. 2007. Вып. 4 (25). С. 137–168.

64 Детальну аргументацію див: *Шумило В.В.* Зарождение Истинно-Православной Церкви на Черниговщине: Доклад на международной научной конференции «Церковное подполье в СССР» (Чернигов, 18–19 ноября 2011 г.) (подано до друку).

Кедрову неправоту митрополита Сергія, в результаті відкритого протистояння Пахомія Кедрова виступлення со сторони монаха Алімпія, осужденного за контрреволюційну діяльність, Пахомій Кедров став здавати свої позиції і в результаті примкнув до опозиції» [Арк. 202 зв.]⁶⁵; «Вскорости в Чернігов приехал отбывший наказание епископ Пахомий (Кедров), который формально признал декларацию, на деле в жизнь ее не проводил, и постепенно отмежевываясь от таковой, примкнул к открытым противникам декларации» [Арк. 183]⁶⁶.

Як уже зазначалося вище, наприкінці 1929 р. було заарештовано єпископа Дамаскіна (Цедрика), у жовтні 1930 р. – архієпископа Пахомія (Кедрова), ігумен Аліпій був заарештований у 1931 р. У цей час репресивна машина ще не зачепила основного кістяка чернігівських ревнителів. Арешти духовенства ІПЦ в Чернігівській єпархії почнуться із середини 30-х рр., поки ж були арештовані її найвагоміші ідеологи.

Слідство у справі Істинно-Православної Церкви в Чернігові було розпочато в липні 1936, тривало майже рік і було закінчено в червні 1937 року. На сьогоднішній день ми маємо в своєму розпорядженні матеріали слідчої справи № 37140 із загальної великої справи № 256383, але і за цими матеріалами можна скласти досить цілісну картину того, що відбувалося. Було заарештовано практично все духовенство ІПЦ, усі отримали табірний термін: чоловіки – по 5 років, жінки – по 3 роки. Не засудили тільки архімандрита Лаврентія – за дивним як для того часу поясненням: «Проскура Л.Е. не привлечен к ответственности в связи с его старческим возрастом (68 лет)»⁶⁷. Ймовірно, уже в цей час він сильно страждав хворобою ніг, і з ним просто не захотіли возитися.

Жоден із засуджених священників не повернувся, вціліли лише ті, хто встиг сховатися, «піти в катакомби» до арешту, як, наприклад, ігумен Аліпій (Яковенко), який, звільнившись в 1935 р., повернувся в Чернігів таємно, приєднавшись до своєї катакомбної чернечої громади в с. Свинь.

У 1936 р., під час судового процесу у справі священників, ченців і мирян ІПЦ, о. Аліпій таємно переїхав до Чернігова, оскільки в невеликому селі перебувати на нелегальному становищі було важче, ніж у місті. До того ж, необхідно було піклуватися про осиротілу істинно-православну паству. У районі Лісковиці він організував таємний чернечий скит, де в катакомбному храмі щодня правив божественну літургію.

Його друг і сотаїтник архімандрит Лаврентій (Проскура), який тільки-но звільнився з-під арешту, також перейшов на катакомбне становище, організувавши кілька таємних чернечих громад. З його благословення в Холодному яру (вул. О. Десняка на Лісковиці), у дворі благочестивої парафії таємно була вирита невелика тісна печера, де о. Лаврентій вночі правив божественну літургію. Вхід до печери йшов через коридор будинку в комору, а з комори через льох прямо в храм. Там само, у дворі, жило кілька таємних черниць; вони стежили за порядком у катакомбному храмі, а за відсутності о. Лаврентія самі вичитували службу мирським чином⁶⁸.

Свято-Іллінську церкву, після розправи над істинно-православним духовенством, влада передала «сергіянам», проте вже на початку 1938 р. церкву було закрито. Напередодні Другої світової війни в місті не було жодного діючого храму. Декларація митрополита Сергія нікого і нічого не врятувала.

Знаменита Чернігівська Іллінська ікона Богородиці, написана ще за архієпископа Лазаря (Барановича), яка прославилася як чудотворна, під час судового процесу зникла. За свідченням Л.Ф. Синявської, вона перебувала в Іллінському храмі, і як

65 Виписка з протоколу допиту ігумена Єфрема (Кислого) від 21 вересня 1936 р. // ГДА СБ України. м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 2. Спр. 256383: С. Д. 37140. Арк. 202–202 зв.

66 З протоколу допиту колишнього настоятеля церкви м. Кролевець священника Антонія Чернявського від 7 вересня 1936 р. // ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 2. Спр. 256383: С. Д. 37140. Арк. 183.

67 Довідка зі слідчої справи // ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 2. Спр. 256383: С. Д. 37140. Арк. 237.

68 Свідчення К.А. Чайнікової, П.О. Фльорова, Л.Ф. Синявської; *Шумило В.В.* Схиархимандрит Лаврентий... С. 23–25.

тільки почалися арешти, її сховали в потаємному місці. Де вона знаходиться зараз, – невідомо, образ, який сьогодні знаходиться в Єлецькому монастирі, – пізніший список XVIII – початку XIX ст. До цього дня образ Чернігівської Іллінської ікони Божої Матері шанується чернігівськими катакомбниками поряд з такими відомими Богородичними іконами, як Володимирська, Іверська або Казанська.

Архімандрит Лаврентій та ігумен Аліпій служили таємно, окормлюючи своє мале катакомбне стадо до самого початку радянсько-німецької війни.

З окупацією України Німеччиною в 1941 р. вони вийшли з катакомб і приєдналися до Автономної Української Церкви, архієреї якої в серпні 1941 р. на Соборі, що відбувся в Почаївській лаврі, ухвалили офіційне рішення не згадувати за богослужінням митрополита Сергія (Страгородського). Архімандрит Лаврентій зайнявся відновленням своєї «альма-матер» – Троїцько-Іллінського монастиря, правда, тепер уже як жіночого, бо ченців-чоловіків у живих практично не лишилося, ігумен Аліпій повернувся в с. Свинь, у свій спалюваний храм, відновлювати змарніле за советів церковно-парафіяльне життя.

Почався новий етап церковної історії й церковно-державних відносин, розгляд якого не входить у завдання цього дослідження. На завершення лише скажемо, що ігумен Аліпій був убитий співробітником НКВС Іваном Пантелеєнком 20 вересня 1943 р. під час бойових дій радянських військ проти нацистських⁶⁹. Наступного дня, 21 вересня, Червоною армією було взято Чернігів. Почалися масові арешти населення, у тому числі й духовенства (зокрема, були заарештовані архієпископ Чернігівський Симон (Івановський) і вікарний єпископ Панкратій (Гладков), але отець Аліпій цього вже не побачив. Архімандрит Лаврентій, важко хворий, майже нерухомий, дожив до 1950 р. і помер 19 січня в своїй келії в Свято-Троїцькому монастирі на 82-му році життя. У 1960-і рр. собор і монастир було закрито. У серпні 1993 р. в крипті Свято-Троїцького собору були віднайдені мощі старця Лаврентія; незважаючи на те, що останки повністю перебували у воді, кисті рук виявилися нетлінними. 22 серпня 1993 р. Українською Православною Церквою Московського патріархату схіархімандрита Лаврентія зараховано до лику місцевошанованих святих. Почалося масове видання «Життя преподобного Лаврентія Черниговського», в якому від історичного образу схіархімандрита Лаврентія (Проскури) практично нічого не залишилося.

References

- HDA SB Ukrainy, m. Chernihiv (Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy). F. P-11588. T. 1. D. 256383. Sl. d. 37140. P. 81.
- Lopushanskaia, E. (1971). *Episkopy ispovedniki*. San Francisco, USA.
- Osipova, Y. (1998). «Skvoz ohn muchenii i vody slez...» *Honenyia na Istinno-Pravoslavnuu Tserkov: Po materialam sledstvennykh i lahernykh del zakliuchennykh*. Moscow, Russia.
- Pred sudom Bozhiim: Russkaia Pravoslavnaia Zarubezhnaia Tserkov i Moskovskaia Patryarkhiia. (1990). Montreal, Canada.
- Sikorskaia, L. (2006). *Sviashchennomuchenik Iosif, mitropolit Petrohradskii: Zhizneopisanie i trudy*. Saint-Petersburg, Russia.
- Tryhub, O. (2009). *Rozghrom ukrainskoi tserkovnoi opozytii v Rosiiskii pravoslavnii tserkvi (1922–1939 rr.)*. Nikolaev, Ukraine.
- Shkarovskii, M. (1999). *Iosiflianstvo: Tehenie v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi*. Saint-Petersburg, Russia.
- Shumilo, V. (2001). *Skhiarkhyndrit Lavrentii i eho vremia: Ocherk tserkovnoi istorii Chernihovshchiny (1868–1950 hh.)*. Chernigiv, Ukraine.
- Shumilo, V., & Shumilo, S. (2012). *Russkaia Istinno-Pravoslavnaia Tserkov: Proiskhozhdenie, istoriia*. Chernigiv, Ukraine.
- Shumilo, V. *Ihumen Alipii (Iakovenko) ta yoho rol u stvorenni osередku IPTs na*

69 Свідчення М.А. Атрощенко.

Chernihivshchyni // Doli represovanykh zemliakiv. Chernihivskyi raion. (2018). Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Vitaliy Shumilo

Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National University (Chernigiv, Hetman Polubotok Street, 53).

Schema-Archimandrite Laurence (Proskura) – member of the True Orthodox Church in the Chernigov region.

Much biographical literature has been published about Schema-Archimandrite Laurence of Chernigov (1868–195). It contains prophecies that supposedly belong to Fr. Lawrence. However, all the published literature about this man is based on unscientific data to which have been added dubious prophecies contradicting the reminiscences of contemporaries. The analysis of the latest investigations into the history of the Church in the 20th century, of archival documents and reminiscences of contemporaries allowed the author of this article to create an objective biography of Schema-Archimandrite Lawrence, one of the fundamental facts from which is his membership of the True Orthodox (Catacomb) Church.

Key words: Schema-Archimandrite Laurence, Declaration of Metropolitan Sergius Stragorodsky, Catacomb Church.

Дата подання: 13 червня 2019 р.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII СТ.) (частина 16)

У публікації представлені документи гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола, ряду полковників та інших старшин, різноманітна ділова документація (купчі, векселі, скарги тощо).

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, Церква, купчі.

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилось у попередніх частинах даної статті). Всього в цій частині статті наводяться тексти 84 документів, у т. ч. 16 – XVII ст., а 68 – XVIII ст., два у вигляді регесту (№ 15, 21). Більшість наведених джерел зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Решта була виявлена нами в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАК України) (№№ 22, 39, 40, 44, 49, 50, 57, 68, 69, 76, 79-83). Один документ передрукований з журналу «Киевская старина» (№ 23).

Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI – XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, узагалі старшини. В першу чергу тут представлені документи гетьманів Івана Скоропадського (5 документів і універсал), Данила Апостола (1), генеральних суддів Сави Прокоповича (1), Олексія Туранського (1), полковників: ніжинського Пилипа Уманця (2), прилуцького Гната Галагана (2), наказного прилуцького Петра Галагана (1), стародубських Григорія Карповича-Коровки, Михайла Миклашлевського (по одному документу); ніжинського полкового писаря (1), сотників – 6. Не менш імпозантно виглядає список адресатів листів: до Скоропадського було направлено 6 листів, до Полуботка 3, до Апостола 9.

Почнемо з документів XVII ст., яких збереглося менше, і вже тому вони більш цінні. Першими за хронологією є два універсали ніжинського полковника Пилипа Уманця (№№ 1-2). Перший з них 1669 р. дуже подібний до вже опублікованого універсалу ніжинського полковника Марка Борсука від 17(7).01. 1675.¹ Але універсал Уманця був виданий раніше і проливає світло на обставини його появи. Тут міститься посилання на універсал гетьмана Івана Брюховецького щодо млина у Кролевці і дозвіл підтвердити цей універсал гетьманом Дем'яном Многогрішним. У другому універсалі Уманця 1672 р. йшлося про дозвіл Мирону Рудю заснувати слободу Рудівку. Тут маємо певну колізію. Якщо мова йде про Рудівку суч. Прилуцького р-ну, згідно з «Історією міст та сіл Української РСР», перша писемна згадка про неї датована 1629 р., однак без посилання на джерело і це вже викликає сумніви.

1 Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). К.-Львів, 2004. С. 907.

У куди авторитетнішого О.М. Лазаревського є свідчення про початки села старожилів XVIII ст.: «когда орды по Украину выходили, того часу Рудовка тіми ордами опустошена, а потом, когда поселилось там малое число людей, то Д. Горленко отдал людей (рудовских) Демьяну Якубовичу...»². На жаль, тут нема точної дати, але все ж можна зробити деякі зауваження. Д. Горленко – це Дмитро Горленко, прилуцький полковник у 1692 – 1708 рр. Цілком могло бути, що село після запустіння, викликаного ординськими наскоками, відродилося у 1672 р. або трохи раніше, а назву дістало від свого осадчого – Мирона Рудя. До цих документів прилягає універсал 1680 р. стародубського полковника Григорія Карповича Коровки-Вольського, виданий мглинському сотнику Івану Єсимонтовському (сотник у 1673, 1680 – 1681 рр., у 1687 р. як наказний) на володіння млином в с. Чешуйки (не сказано в яких: Старих чи Нових Чешуйках, котрі знаходяться близько одне до другого). У листі 1691 р. (№ 8) генерального судді Сави Прокоповича до кroleвецького сотника Івана Маковського міститься відповідь і рішення щодо його звернення про конфлікт поселенців біля с. Гути з якоюсь Захарчихою. В листі 1694 р. понорницького сотника Ничипора Савченка до охочекомонного полковника Іллі Новицького міститься прохання поклопотатися про рідного брата сотника Олексія. Ймовірно до кінця XVII ст. відноситься лист невідомого охочекомонного полковника до свого зверхника (гетьмана?) (№ 16). У ньому йшлося про надіслання до його полку габяков. Габяк (габа) – біле сукно, яке привозилося з Туреччини. З нього для гетьманських сердюків робили короткі плащі (дулумани) з довгими комірами. У листі згадується хорунжий Чечель. Вірогідно, це Дмитро Чечель, який був охочекомонним полковником у 1697 – 1708 р., славний оборонець Батурина у 1708 р.

Далі йдуть купчі, які традиційно непогано представлені. Тут друкуються чотири купчі XVII ст. В першій з них 1680 р. (№ 3) йдеться про продаж хутора під Седневом колишнім седнівцем Василем Григоровичем. Вона цікава тим, що в ній згадується Адам Павлович, невідомий досі городовий отаман, та ще й перший відомий з них, бо досі встановлені отамани з 1689 р. Згадується й Пилип Глібенко, седнівський війт. Так само ім'я незнаного раніше понорницького городового отамана названо в заповіті 1681 р. (№ 5) Тетяни Свириденко – дочки понорницького сотника у 1674 – 1678 рр. Василя Свириденка. До заповіту прилягає дарча 1681 р. (№ 6) козака Понорницької сотні Кузьми Ілляшенка, чоловіка згаданої Тетяни. Вражений смертю дружини, з якою прожив зовсім небагато, Кузьма просив дозволу постригтися у ченці в архімандрита Новгород-Сіверського Спаського монастиря Михайла Лежайського (відомого українського церковного та культурного діяча), а все майно подарував тому ж монастиреві. Купча 1686 (№ 7) була створена в Стародубському полку (Мглин) і стосувалася продажу млина згадуваному Івану Єсимонтовському. У Мглині ж була створена й купча № 14. Не зовсім ясно, в якому році її було створено, хоча це без сумніву 90-і рр. XVII ст. Справа у тому, що у літерному написанні дати остання літера більше нагадує хрестик. Найбільше він схожий на дев'ятку. У документі згадується городовий отаман Григорій Семенович (Парфененко), котрий отаманував у 1679, 1696 – 1698, 1706, 1709, 1726 рр. і був мглинським сотником у 1687 – 1689 рр. та наказним сотником у 1709, 1711, 1716 рр. Ця купча свідчить про досі незвичну деталь: Парфененко певний час був і наказним сотником, і городовим отаманом. А угода 1691 р. (№ 9) дозволяє уточнити каденцію його отаманування. Мглина стосується і вексель 1696 р. (№ 11), у котрому названі той же Семенович-Парфененко, наказний мглинський сотник Макар Гнатович, війт Кіндрат Савелійович, а також згадуваний вище Іван Єсимонтовський.

Купча 1698 р. (№ 13) знову ж таки стосується Стародубщини (вона створена у Почепі). Документ цікавий тим, що дозволяє уточнити каденції трьох представників сотенної верхівки. Так, Лук'ян Рославець був сотником не тільки у 1696 – 1697, 1700 – 1701, 1709 рр., але і в 1698 р. Так само уточнюється каденція городового писаря Йова Ілліничка (досі вважалося, що він був на цій посаді в 1696 р.). Згадується

2 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3 (полк Прилуцкий). К., 1902. С.193.

й колишній почепський сотник Гнат Коровченко-Вольський, але вже як померлий. Нарешті, коротка купча 1697 р. (№ 12) стосується села Івашківки (суч. Городнянського р-ну), і в ній згадується ім'я місцевого священика Свято-Микільського храму (о. Захарій). Відзначимо, що в не раз згадуваній «Історії міст і сіл Української РСР» про дореволюційне минуле села згадується лише у двох рядках (про першу згадку про село в документах 1639 р.)³ Останній документ XVII ст. – дозвіл 1699 р. громаді сіл Кротенської волості Любецького повіту на побудову млина Федору Красковському (№ 15). Тут варто згадати про останній документ у нинішній статті: № 84 Це реєстр 1747 р. копій універсалів Марії Носенко, знятих у Генеральній військовій канцелярії (далі – ГВК). Хоч він стосується іншого періоду, але у ньому є свідчення про існування цілого ряду гетьманських і полковничих універсалів, наданих Івану Носу. Це універсал прилуцького полковника Дмитра Горленка від 21 (11). 07. 1692 р. на с. Щурівку та універсал гетьмана Івана Мазепи на Щурівку від 14 (3). 12. 1695 р., Останній документ уже друкувався⁴. А от наступні 6 універсалів, у т. ч. гетьманів Дем'яна Многогрішного, Івана Мазепи та Івана Скоропадського залишаються поки що не виявленими.

Документів XVIII ст. знайдено набагато більше, і в даній статті ми обмежилися публікацією тих, що були створені у першій третині XVIII ст. Самого початку XVIII ст. стосуються документи №№ 17 – 21. Першим з них є універсал-наказ стародубського полковника Михайла Миклашевського 1700 р. (№ 17). Він зберігся у дуже попсованому вигляді, тому передаємо його у вигляді регесту. Важливим є «розиск» 1701 р. (№ 18), здійснений з наказу гетьмана Мазепи щодо конфлікту за землю між ченцями Спаського монастиря у Новгороді-Сіверському та громадою села Спаського. Тут названа верхівка Сосницької сотні й міста Сосниці, у т. ч. й незнаний досі городовий отаман Антон Герасименко. Цитується й документ 1670 р., в котрому згадується спаський архімандрит Михайло Лежайський. Під 1704 р. подається заповіт (№ 19) Семена Грабянки, жителя с. Бурівки (суч. Городнянського р-ну). Про інший заповіт (козака Терешка Ходоса) йдеться в рішенні седнівського уряду 1712 р. (№ 24). Цей заповіт був читаний на уряді при свідках і його було підтверджено.

Листом 1710 р. чернігівського і новгород-сіверського архієпископа святого Івана Максимовича (№ 20) відкривається церковний блок даної статті. Він був адресований священику, свіжському городничому, і стосувався скарги Стефана Холодовича, який потім був наказним воронізьким сотником, на підданих архієрейської катедри. Цим листом не вичерпуються документи церковних ієрархів даної статті. Вже 1714 р. чернігівський архієпископ св. Антоній Стаховський звернувся до Івана Івановича Забіли (до 1670 – після 1738), козака, потім бунчукового товариша. Тут церковник дякував за щедрий дар (млин) Івана та його матері Рихлівському Свято-Микільському монастиреві. Щоправда, того ж року Іван позичив у цього монастиря 4000 золотих, які віддав аж у 1728 р.⁵ Того ж року архієпископ написав листа (№ 31) до Олексія Єсимонтовського. Очевидно це був Олексій Іванович, значний товариш Стародубського полку, пізніше (1723 – 1732) – мглинський сотник. А. Стаховський запевняв Єсимонтовського у виконанні його прохання щодо о. Гавриїла. Представлений лист 1726 р. (№ 68) чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Іродіона Журавковського до правителів Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК). Мова йде про невдалий шлюб шляхтича Речицького повіту (нині – Білорусь) Михайла Прушанського з Оленою Борозною, дочкою Івана Борозни, вірогідно того самого, який пізніше був наказним стародубським полковником (1722 – 1725). Хоча Прушанський прожив у цьому шлюбі три роки і мав двох дітей, однак у 1718 р. Олена поїхала до батька, а у 1719 р. постриглася у черниці. У зв'язку з цим архієпископ просив прислати йому відповідну справу з ГВК, щоб офіційно розлучити Прушанського з дружиною.

3 История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. К., 1983. С. 281.

4 Універсали Івана Мазепи 1687-1709. Ч. I. К.-Львів, 2002. № 241. С. 288.

5 Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К., 2010. С. 356; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 12) // Сіверянський літопис. 2018. № 5. С. 111.

Звичайно, були виявлені документи священнослужителів і нижчого рангу. Першим з них є лист 1710 р. (№ 21) батуринського протопопа Стефана Джунковського, адресований до генерального судді Олексія Турянського (Туранського). Він стосувався судового конфлікту між двома козаками, вірогідно жителями с. Атюші (як свідок згадується «дяк отюский»). Цікавим є лист протопопа Никифора (?) до київського митрополита Йоасафа Кроковського, написаний між 1709 – 1716 рр. (№ 33). У ньому мова йде про конфлікт глухівського протопопа з двома священиками, котрі служили в передмістях Глухова (Олексієм Кишкою та Стефаном Усовським). Останні самовільно збирали гроші у сільських священиків під приводом, що нібито ігумен глухівського Петропавлівського монастиря хоче забрати собі Глухівську протопопію і чинити кривди священикам. При цьому вони нібито оббрівували й самого протопопа. 1721 роком датовані листи ігумена Герасима Каменського та архімандрита Єлеського монастиря в Чернігові Євстратія до гетьмана Івана Скоропадського (№ 48, 49). У них йшла мова про риківського й бугринівського священиків, котрі арештовувалися і викликалися на судовий процес у Новгороді-Сіверському. Щодо Рикова (Новгород-Сіверщина) тут усе ясно. А от щодо Бугринова, то у Чернігівській області є лише Бугринівка у 20 км від Новгороду-Сіверського. Можливо, мова йде саме про Бугринівку. 1733 роком датований лист архімандрита Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському Нила до гетьмана Данила Апостола (№ 80). У ньому він скаржився на воронізького сотника Івана Холодовича через його утиски мешканцям с. Сопич на Глухівщині та ін. Але ще раніше у 1724 р. прилуцький полковник Гнат Галаган писав ігумену Спаського монастиря (№ 65). Він сповіщав про скаргу старшини Воронізької сотні у ГВК на монастирського намісника, який з російською солдатнею чинив побої і насильства селянам цього села, і просив припинити такі дії. Цієї ж сотні стосується зобов'язання 1721 р. (№ 53) Йосипа Романовича, кандидата на священика, який був сином ніжинського полкового судді (ним був тоді Мойсей Левицький). Дуже мало збереглося документів такого роду, принаймні нам удалося знайти тільки три з них (два з них, що стосуються сіл Сварків та Криски 60-х рр. XVIII ст. вже надруковані).⁶ 1727 р. датований лист (№ 70) о. Андрія Заруцького, настоятеля церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Новгороді-Сіверському до гетьмана Данила Апостола щодо податків на цей храм, котрий підтримував ще Богдан Хмельницький. Гетьману Апостолу була направлена і чергова скарга на воронізького сотника Івана Холодовича парафіян Свято-Успенської церкви Новгорода-Сіверська (№ 81), який обманом добився гетьманського універсалу, і храм утратив свій перевіз через Десну та ряд податків. Підписана скарга вищезгаданим о. Андрієм, війтом Федором Биковським, двома десятками міщан, у т. ч. цехмістрами. Сам гетьман Апостол звертався у 1731 р. до членів консисторії Чернігівської архієпископії (№ 82) з підтримкою прохання парафіян Свято-Микільської церкви у Глухові висвятити у священики «бурмистра Никифора Василюевича». 1721 роком датовані результати слідства представників гетьмана Полуботка в с. Талалаївка про козаків та монастирських підданих, які перейшли у підданство світських осіб (№ 52). Вказано понад 25 осіб, причому названі їхні імена й прізвища.

П'ять документів стосуються о. Івана Фомовича Чудова, священика с. Случевськ – села на півдні Погарської сотні Стародубського полку (нині – в складі Брянської обл. РФ, у 1 км від кордону з Україною). Цей священик як мінімум двічі звертався зі скаргами у 1720 р. до гетьмана Скоропадського (№№ 47, 48), також до князя Меншикова, звинувачуючи генерального хорунжого Івана Сулиму у тому, що він заволодів млином батька священика (і батько, і дід о. Івана були козаками Стародубського полку). Гетьман написав відповідного листа до Сулими (№ 46). Збереглося й свідчення случевських селян (№ 51), й лист 1722 року погарського священика о. Мартина Твардовського до дружини генерального хорунжого Івана Сулими (сам хорунжий на той час уже помер) (№ 54). Тематично до цих документів прилягає скарга 1712 р. новомлинського сотника на священика, новомлинського намісника із

6 о. Юрій Мицик. Цікаві документи до біографії мемуариста XVIII ст. Якова Марковича // газ. «Соборний майдан». Березень-квітень 2019 р., № 2 (92). С. 2-3.

5 пунктів звинувачень. Вони були несумісні зі священницьким саном, і священник їх категорично відкидав, хоч в одному випадку він таки частково погодився з одним із звинувачень (№ 23).

Три документи походять зі збірника старшин Шираїв. Лист 1713 р. і два листи 1714 р. (№№ 28, 30, 32) були створені ченцями Каташинського монастиря на Стародубщині й адресовані Стефану Шираю. Останній був тоді значним військовим товаришем. Перший з них написав ієромонах Каліст Роцина, ігумен Свято-Микільського монастиря в Каташині (суч. Новозибківського р-ну Брянської обл. РФ) у 1701 – 1720 рр. Крім привітання з Великим Постом, у ньому містилося попередження про можливий конфлікт за сіно і пропозиція купити його на торгах. У листі, написаному очевидно у 1713 р., чернець, монастирський писар Олександр Шкляревич сповіщає того ж Стефана Ширая, що його з волі архієпископа (Антонія Стаховського?) переводять з Каташинського монастиря у Чернігів на архієрейську кафедру, повідомляє про необхідність завершити справу про купівлю землі і просить собі тонкого сукна. У другому листі Шкляревича про купівлю з благословення ігумена Каліста млина, сіножаті й двору в с. Салаві (?) описувалося господарство цього двору. Четвертий лист не був створений духовною особою, але адресований 1716 р. тому ж Стефану Шираю (№ 33). Він був писаний Яковом Шираєм, який не обіймав якихось значних посад. Тут мова йшла про якусь кривду, що заподіяла автору мати Стефана Ширая і яку можна буде залагодити по приїзді з Петербургу навесні. Ще один лист 1731 р. (№ 76) має безпосереднє відношення до Каташинського монастиря. Невідомий автор писав до намісника Петропавлівського монастиря у Глухові, сповіщаючи про арешт ченців цієї обителі ієромонаха Зосими Феодоровича та згадуваного Олександра Шкляревича і втечу їх «з-под караулу з Седнева» (їх мали привезти для слідства в Чернігів до архієпископа Родіона Журахівського). Невідомий автор просив, щоб втікачам дали змогу прожити певний час у глухівському Петропавлівському монастирі. Чернець Моровського Свято-Онуфрієвського скиту Іларіон Пироцький у 1729 р. дав свідчення відносно волів, котрих наймав протягом 30 років для роботи у степу «за Мартиновкою лежачом». Мартинівка – село суч. Ічнянського р-ну, як і згадувані там же с. Парафіївка і сама Ічня (№ 74).

Тепер переходимо до документів гетьмана Івана Скоропадського. Про деякі з них уже було сказано вище. Перший з них (1716 р.) було вміщено під № 34. Цей лист був адресований дружині старшини Носа. Очевидно це був Іван Ніс, який «відзначився» у придушенні повстання гетьмана Івана Мазепи. Він обіймав посаду прилуцького полковника у 1708 – 1714 рр., потім (1714 – 1715) – генерального судді. Його дружину звали Анастасією, і вона походила з роду Раковичів. Скоропадський писав про скаргу Андрія Горленка, сина прилуцького полковника Дмитра, вихованця Києво-Могилянської академії, на той час – бунчукового товариша. Той скаржився на побиття його Носом і пробиття голови. Ще під час життя Носа Горленко добився у суді справедливості і покарання винного штрафом. Але Ніс до лютого 1716 р. помер, не сплативши всього штрафу-компенсації, а його дружина зволікала зі сплатою. Гетьман нагадував їй про необхідність сплати компенсації, а у разі відмови погрожував конфіскацією частини землі. У травні того ж року (№ 36) гетьман писав до Михайла Носа, якогось родича покійного, з тим, щоб його удова не перечила проти тимчасової конфіскації у неї частини млина (як сплату компенсації). Ще один документ 1726 р. (№ 66) пов'язаний з родиною Носів. Це «доношение» Марії Ніс в ГВК, яке містить фінансові претензії до зятя, Мартина Жураковського, чоловіка її покійної дочки.

1716 р. Скоропадський написав листа (№ 38) до генерального хорунжого Івана Сулими. У ньому гетьман повідомив про безчестя, завдане полковим писаром Павлом Чернявським (Черняхівським) Кирилу Шумлянському, єпископу переяславському і бориспільському в 1715 – 1726 рр. Згідно з пропозицією єпископа, він вимагав чисто церковного покарання: протягом трьох літургій той мав лежати перед амвоном на знак покаяння. У 1720 р. гетьман знову писав Сулимі, але з іншого приводу (№ 45). У ньому зокрема йшлося про переміщення 18 гармат у Прилуцький полк. Є

й листи, адресовані Скоропадському. У першому з них конотопський сотник Андрій Лизогуб і міська старшина у 1719 р. (№ 42) писали про скаргу Андрія Кандиби на власного сина Федора. У 1718 р. той продав у Гданську 300 волів, але гроші не віддав батькові, а накупив різних дорогих речей, переважно для жінки, через гроші сварився з батьком і навіть підняв на нього руку. За це Андрій Кандиба позбавляв його права на спадок. З цим явно пов'язані злочинні дії Фросини – дружини Федора Кандиби, яка пробувала отруїти всю сім'ю свекра за винятком свого чоловіка. Викрита Федором, вона благала не віддавати її під суд (який виносив у таких випадках дуже суворі карі), а обмежитися єпитимією. У цьому вона була підтримана конотопськими священиками. У другому документі 1719 р. (№ 43) конотопці скаржилися на здирства колишнього сотника Андрія Лизогуба (обіймав цю посаду в 1716 – 1719 рр.) і на безлад, викликаний фактичним безвладдям, особливо на утиски від «переждаючих великоросійських людей».

Приводом для написання листа 1713 р. Скоропадського до архієпископа Антонія Стаховського (№ 27) була скарга канцеляриста Івана Холодовича (майбутнього воронізького сотника у 1716 – 1740 рр., з перервами) на свавілля світського городничого. Але Скоропадського обурювало й те, що на його попередні звернення монастир відповідає мовчанкою («як горох о стіну»). В разі подальшої мовчанки гетьман погрожував звернутися до царя.

Генеральному судді (Олексію Туранському) був адресований лист-скарга 1713 року (№ 22) наказного воронізького сотника Василя Степаненка. Кролевецький сотник Костянтин Генваровський скаржився 1718 р. (№ 40) гетьману Івану Скоропадському на безкарні злочини російської солдатні у Кролевці («их гспда офіцерове карат не карают, а людем за злодійство нагороди не велят чинити, а вже мині з ними за бідних людей спорячися не стало и сили») і просив допомоги. Взагалі таких скарг на насильства українському населенню від російської солдатні досить багато. А оскільки їх майже не друкували з відомих політичних причин, ми заповнимо хоч трохи цю прогалину і наводимо тут також розгорнутий реєстр кривд жителям сіл Новгород-Сіверської сотні, заподіяних у 20 – 30 рр. XVIII ст. російськими військами (№ 83).

Приблизно 1720 р. ніжинський полковий писар Іван Ананієвич Кужич писав до ніжинського полковника Петра Толстого (№ 44), просячи про місце івангородського сотника. У списках івангородських сотників Кужича не знаходимо (хоча у 20-х рр. XVIII ст.) є прогалини. Але і цього документа достатньо, щоб переконатися у кризі тогочасної козацької демократії. 1722 – 1725 рр. датований лист Федора Чуйкевича до невідомого. Спочатку трохи зупинимося на особі автора листа. Це син бунчукового товариша і сам бунчуковий товариш, вихованець Києво-Могилянської академії, служив з 1717 р. писарем генерального суду. Він мав маєтності у Кролевецькій сотні, а дружиною його була дочка кролевецького протопопа Дем'яна Маковського. Оскільки Чуйкевич не обіймав значних посад, то відомостей про нього мало і їх можна знайти хіба що в фундаментальній енциклопедії В. Кривошеї.⁷ В цьому листі міститься відповідь на скаргу пані Голуб, яка звинувачувала його в заволодінні її землями. Чуйкевич заперечував це, мотивуючи тим, що спірними землями оволодів ще «старий Маковский по універсалу Мазепинском и по грамоті монаршой». Можливо, тут мається на увазі універсал Мазепи від 30 (20). 12. 1707 р., яким маєтності колишнього кролевецького сотника Івана Маковського у зв'язку з його постриженням у ченці закріплювалися за його трьома синами, в т. ч. й Дем'яном (тестем Чуйкевича).⁸ Не виключаємо, що існував ще якийсь універсал Мазепи на землі Івану Маковському. У 1729 р. прилуцький полковник Гнат Галаган писав до гетьмана Данила Апостола щодо іваницького сотника Павла Миницького (каденція: 1700 – 1709, 1727 – 1737) і його конфлікти з сотнянами. При цьому полковник згадував незнамого досі городового отамана Дем'яна Компанця (№ 73). Того ж року і наказний прилуцький полковник Петро Носенко звернувся з листом до Апостола (№ 71). У ньому йшла мова про відмову жителів с. «Грицювки» віддавати «послушенство» панам Себастьяновичам

7 Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. К., 2010. С. 750.

8 Універсали...№ 490. С. 525.

(Андрій Себастьянович – прилуцький полковий суддя у 1714 – 1719 рр.). Зазначимо, що «Грицювка» – це Грицівка суч. Талалаївського р-ну або Грицівка суч. Срібнянського р-ну. Представлено й суто приватне листування: Опанас Покорський писав до дружини Скорупи (вірогідно стародубського полкового писаря) близько 1712 р. (№ 25), повідомляючи про новини з театру воєнних дій, а якийсь Кирило Луценко писав у 1722 р. до Овсія Степановича з клопотанням про свого сина Трохима, которого безневинно побили і ув'язнили в Ямполі люди адресата (№ 64).

Далі йде сотницька документація 1732 р. – листи до гетьмана Данила Апостола. В першому з них (№ 77) бахмацький сотник Василь Покотило і городовий отаман Лаврін Ляшко скаржилися на новомлинського сотника Івана Шишкевича і на священника Савицького, котрі чинили кривди бахмацьким сотням, що приїжджали на торг. В іншому листі (№ 78) крелевецького сотника Костянтина Генваровського містилася скарга на злочини козака Крелевецької сотні Карпа Огієнка, які покривали дехто з старшин Ніжинського полку. Третій лист – «донесення» глухівського сотника Стефана Уманця і глухівського отамана Дем'яна Турянського стосувався козаків сіл Щербі і Бачевська Глухівської сотні, яких змушували перейти у підданство. 1722 р. датована ділова документація крелевецького сотника Костянтина Генваровського: «облік» (боргове зобов'язання) (№№ 55, 56). До цієї ж категорії документів належить і «облік» глухівця Якова Михайловича, котрий у 1717 р. позичив гроші на подорож до Петербурга (№ 37).

У цій подачі матеріалів, як і в інших, досить широко представлені чолобитні, скарги і купчі. У першій з них 1710 р. (№ 22) Іван Кривоножко та Грицько Менченко скаржилися гетьману Івану Скоропадському на двох жителів Коропа, котрі вбили Ярему Менка, і цей злочин приховав сотник, бо вбивці були його родичами. У чолобитній-скарзі (повторній) новгород-сіверських міщан, адресованій чернігівському полковнику Павлу Полуботку, вони нарікали на утиски, які чинив їм війт, і наводили 8 пунктів цього (№ 57). Козак Киселівської сотні Чернігівського полку Іван Скоробогатий звертався у 1727 р. з чолобитною до самої цариці Катерини І (звичай такі чолобитні розглядалися в ГВК). Він скаржився на Василя Полоницького (любецького сотника у 1701 – 1708 рр., з перервами). Сотник не заплатив йому як учителю свого сина, забороняв сплачувати йому за дяківські послуги і переслідував його (№ 69). Про скарги інших осіб на Полоницького (Полонецького) йшлося у попередній подачі статті. Цікавим є лист 1722 р. (№ 59) Михайла Кондратьєва з Дунайця під Глуховом до наказного гетьмана Павла Полуботка і генерального судді Івана Чарниша. Він цікавий тим, що демонструє реакцію на попередню скаргу на нього «козаков дунаевских» і відповідний лист гетьмана. Автор доводив свою правоту, що говорить про тривалу судову тяганину. Важливо, що він пише про свого покійного тестя князя Юрія Четвертинського, племінника київського митрополита Гедеона Четвертинського і зятя гетьмана Івана Самойловича. Якийсь Іван Савич звертався з «суплікою» (№ 60) до чернігівського полковника і просив про повернення йому землі та двору в Любечі. Через те, що документ не має дати створення (її можна визначити приблизно: перша чверть XVIII ст.), складно визначити особу адресата, зокрема ним міг бути і Павло Полуботок. Тієї ж категорії була й «супліка» 1722 – 1723 рр. (№ 61) Якова Малишевського до гетьмана Павла Полуботка. Він добивався заходів, щоб примусити до покори селян с. Синина, що в Стародубській сотні, які були в «послушенстві» 40 років. Малишевський пізніше помер після Гілянського походу, тому його вдова просила Полуботка закріпити за нею с. Синин і половину млина на р. Виблі (№ 62). У 1730 р. вона ж просила гетьмана Данила Апостола ствердити їй та її синам село, котре було надане її батькові ще Мазепою у 1688 р., потім стверджене у 1714 р. Скоропадським (№ 75). Очевидно, мається на увазі універсал Мазепи Спиридону Шишаю.⁹ До речі, про похід на р. Терек свідчить і реєстр козаків Седнівської сотні у цій виправі. Тут названо зокрема ім'я незвісного наказного сотника (Василь Коршак) і засвідчено поділ сотні на курені з назвою кожного з них (№ 63).

9 Універсали... № 490. С. 525.

Перша купча XVIII ст. 1716 р. (№ 37) вміщена у міській книзі Конотопа. У ній ідеться про продаж млина козаками, братами Кириєнко генеральному судді Івану Чорнишу, і вона цікава хоча б тим, що у ній уточнюється каденція городового отамана Данила Опанасовича, адже досі було відомо про його перебування у 1702 – 1704 та 1721 рр. Друга купча 1722 р. (№ 26) фіксує продаж чернігівськими жителями Лавріном Мамленком з сестрою Тетяною двох плеців і городу у Любечі Трохиму Бубеннику, любецькому міщанину.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, переважно подане кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

№ 1

1669, квітня 14(4). – Батурин. – Універсал ніжинського полковника Пилипа Уманця.

«Филип Иванович Уманец, полковник Войска его црского пресвітлого величества Запор[озкого]ніжинский.

Ознаймуем сим нашим писанем кому бы о том відати належало, а меновите сотникові кролевецкому, атаману городовому, вуйтови тамошнему зо всім посполством и кому показано будет сие писмо до відомости доносим, иж мы, видячи и поглядаючи на выразный універсал антецессора Бруховецкого небіжчика, славной памяти гетмана пришлого, выданный на млин греблі міської, стоячий в Кролевці, в котором писмі обо всем обширне выражает, абы в том же млині всі три мірочки яко фундаторови брати позволил, так теж и тепер яко протектор наш Войска его црского пресвітлого величества Запорозкого велможный его мил[ост] пн Демян Игнатович гетман мні тот же універсал небожчиковский позволил потвердити и з ухвали его мил[ости] пна гетмана овшем я з волі его, а с повинности моей выслати розказал на тот же млин, стоячий на греблі міської кролевецкой, абы пн. Яско Миколаевич Маковский, товариш и обывател кролевецкий, всі три мірочки к пожиткови своему одбирал. А то на заслугу небожчика славной памяти Миколая углядаючи, который на услужі его црского прес[вітлого] величества Войска Запорозкого смертию поконан на том же місці и сину его, реченному Яску Миколаевичу Маковскому, тие всі части три приходячих пожитков зо млина до рук своїх цале одбірал, варуючи сим універсалом нашим, абы так старшина городова кролевецкая, яко теж посполитого народу найменшой кривди ему чинити не важилися и трудности задавати не сміли. А если бы мимо сей выразный універсал хто сміл и важился через волю и розказане наше оному чинити усчербок [в] доходах приходячих зо млина, таковий кождый яко спротивный заводник (?) [...]ие от пана Миколаевича до нас, не увойдет срокного карана войскового, иначе не будет, сурово приказуем и напомнимаем.

Писан в Батурине 4 априля 1669 року.

Звыш менованый полковник ніжинский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50664. – Оригінал завірений печаткою. Записи на звороті: «Універсал пну Яску Миколаевичу выданный на млин в Кролевце стоячий», «Млин под містом стоячий 1669»)

№ 2

1672, вересня 23 (13). – Батурин. – Універсал ніжинського полковника Пилипа Уманця.

«Филип Иванович Уманец, полковник Войска его црского прес[вітлого] вел[ичества] Запорозкого ніжинский.

Пану Мирону Руду, осадчому слободы Рудовки, и всім жителем рудовским узичивши доброго здоровья от Гсда Бга, всему посполству до відомости всем (?) подаем, абысте во всем безпечне будовалис в той слободі ни в чом не вонтпачи, а о розличеню (?) границі и еще вам потвержене слободи на килка літ позволю. Тое милостям вашим до ознайменя подавши, Бгу вас вручаю.

З Батурина 13 септевьрия 1672 року.

А от Кулинина городища вишей озерца и к ріці Тружеворі (*Трубіж ? – Ю.М., І.Т.*).

Звыш менованый полковник ніжинский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50665. – Оригінал, завірений печаткою)

№ 3

1680, січня 17 (7). – Седнів. – Купча.

«Року 1680 мсця генваря дня 7.

Я, Васил Григориевич, жител бывший седневский, а на тот час щербыновский, відомо чиню сым моим доброволним писанем кому того належатимет тепер и на потомние часи, иж явне, доброволне продадем футор свой власний отческий, никому ни в чом не заведенний, под містом Седневом стоячий, двор з хатою с пляцем тилом од Гаврила Татарина, гарбара, стоячий, и огород подле двора, над огородом криницу и ліс узгору и на горі четвертую част от братов моих Федора и Павла Грищенков покол я сам завілем, все зполна продадем пну Давидови Хоменкови, мешченинови товаришеви и мелникові седневскому, за готовую сумму и руками моими отобранную, за сорок золотих полских, и ліс межею от Ивана Вашеці, мешчанина седневского, буною (?) ж 80 Давиду яко своим власним вечыстым добром владіти, жоні и потомкам его, люб дати, продати и люб даруючи ку своему міти пожиткові у вічніе часи. А я себе, жону, дітей и приятелей кривних, близьних и далних, отдаляю от тоей моей продажи приятелей, абы жаден в то не втручался. На тое даю пну Давидови Хоменку писане с подписом рук людей зацних, при которых тую продажу мою чинилем и ниже на подписі рук менованих.

У Седневі року и дня звишнамененного.

Яко неуміючий Васил Григориевич за устним упрошенем я руку албо (?) и я его подписалем Евфим Стефанович, писар седневский.

Намененни в сем записі люде просили и мене, абим своею подписал руку Войцехович, того часу сотник седневский.

За устним упрошенем вишмененних особ и мы руки свої веліли подписати:

Роман Знойко, товариш сотні Седневское.

Стефан Ярошевич, Пархом Хардилович, Гришко Пекух, товариство и мешчане седневские при том будучие их продажи.

За упрошенем устним и мы при той их продажи и куплі будучие Васил Басанец, Васил и Евхим Ракувские, Войтіх Сливченко, гарбар, мешчане седневские, подписалися.

За устним упрошенем мененное особы Василя Григоревича и я подписался при печати руку Адам Павлович, атаман на тот час городовий.

За устним упрошенем велілем и я подписати руку при печати Филип Глібенко, войт седневский, на тот час будучий».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50787. – Оригінал, завірений трьома печатками)

№ 4

1680, квітня 4 (березня 24). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Григорія Карповича Коровки-Вольського.

«Копия с копії.

Григорий Карпович полковник Войска его царского пресвітлого величества Запорожского стародубовский.

Пну атаманови мглинскому и всему тоей сотні товариству, так же войтови тамошнему и кому о том відати будет надлежати, сим моім ознаймую писанием, иж яко здавна селце Чешуйки и третя част в млині в том же селі Чешуйках на реці

Судинці стоячом розмірових и валюшових пожитков на сотницький уряд хожували. Так и тепер оное ж селце Чешуйки и третью част розмірових и валюшових пожитков при пну Ивану Есимонтовскому, сотнику мглинскому, заховую и ему в уживане подаю, за чим абы ништо ему, пну сотнику в держанню оногo села и в отбиранню з оногo млина пожитков третичних и найменшою не важился быти перешкодою приказую. Еднак то докладаю, абы уже пн сотник ани оброков ани грошевих датков под час ст(?) и под час походу войскового змире не брал, але жебы тим селцем и третею частю млина контентовался.

Писан в Стародубі 24-го марта 1680-го году.

В подленном подписано тако:

Звиш менованный полковник рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 52438. – Тогочасна копія)

№ 5

1681, лютого 20 (10). – Понурниця. – Заповіт Тетяни Свириденко.

«Во имя Отца и Сна и Стаго Дха и Стия Живоначалния и Неразділимия Тройца сталася тая реч ку вічної памяти. Аминь.

Я, Татяна Василевна Спириденковичовна, бывшего сотника понурницкого дочка, при остатной волі моей и кончини жития моего,будучи хоробою навіжоная от Гсда Бга моего, Которому вручаю дшу в руці пресвятиі Его а тіло повинное землі отдано ведлуг Спасителних слов: «Яко земля еси и в землю паки пойдеш». Тепер же при доброй волі моей и при целом розумі и памяти сталою распорожаю убоztво мое от мала и до велика, що кому міет зоставати, абы и по смерти моей тіла моего от гробу не порешалис [...] собою жадною мірою турбациі не мали. Що кому міет бути, нехай тим ся контентует. Напрод отказую мужеві моему Павлові Климашенкові в Орловці млини обыдва и двор, к тим же млином належачий, двор в Понурниці стоячий, з сіножатми и полями и, що к тому двору належит, то мужеві моему Павлові з дядком Гаврилом Спиридоновичом все по половині, двор, в Сосниці стоячий, и то мужеві з дядком по половиці; казан горілчаний старий с трубами и с притрубками дядкові Гаврилові отказую. Двор в ринку стоячий против цркви отказую чстному гспдну отцу Петрові за сорокоуст. К тому повинни будут купити по смерти моей вина кварту, фунт ладану, фунт воску, полосмачки пшениці, кромі дяка и паламара. Филону Семеновичу, дядкові моему, отказую шкапу гнідую, волов пару молодих, овец двое и барана, а остаток убоztва моего як то коні военние и риштунок увесь, сукмани, быдло великое и малое все при мужеві моему Павлові повинно зоставати, а муж мой, кому що винни, довги с того убуztва поплатит и сорокоуст в яком колвек монастиру повинен поед[...] Теды убоztво мое все слушне распорядивши, абы мужа моего по смерти моей з родичов моих, близких и далеких, нікто не важился турбовати. Таковий будет под клятвою стих отец вселенских араманафа (?) трижди хто быс могл сей мой тестамент нарушити.

Писано в Понурниці місті нашем при людех зацних и віри годних на тот час будучих при чстномугспдну отцу Петрові Дорофієвичу, сщенникові архистратига Хрсва Михаила понурницкому, при чстному гспдну отцу Климентію Афанасієвичу, вікарию понурницкому, при Давиду Івановичу, атаману городовому понурницкому, при пану Григорию Совецкому (?), на той час зостаючи старостою понурницким, при Ивану Дроботу, войтові, при Гаврилові Спиридоновичу, рожевому брату небожчика, ктиторові понурницкому, и при иних людях н тот час бувших немало.

Писан року 1681 мсця февруария 10 дня.

Иерей Петр Дорофієвич, презвитер архистратига Хстова Михаила, рукою власною.

Иерей Климентий Ратнийский рукою власною.

Прошоний устне о подпис Иван Касяненко, писар понурницкий, рукою».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 50789. – Оригінал, завірений печаткою. Запис на звороті: «Дховница дочки Свириденка, понурницкого сотника, на грунта и протчое [...] писанное токмо (?) гетман владіт не позвол [...]

№ 6

1681, квітня 2 (березня 22). – с. Горки. – Дарча Кузьми Ілляшенка.

«Я, Козма Иляшенко, обыватель понурницкий, польку его црского пресвітлаго величества Войска Запорозкого Черніговского товариш, при покорном служебничом доземном поклоні моем сим писанем кому быколвек о том відати з дховнаго и мирскаго стану на преложенствах и посполитих кгрекоросскаго рода всей Малой Россией застающим людем належало чиню знаменито, иж Тот, Который животом и смертию владычествует, дал был мні в стан малженский цорку Василия Спиридоновича, сотника понурницкого, на имя Татияну поняти, з которою Его ж добротливым блгословением полтретя року жием. А в тым вырок на остатний крес сего временна живота еі кгда наступовал, которым ест до вічнаго некончаемаго и поволана, лекговала мні остатней волі своей при зуполном розумі и памяти доброй нажитые отчистые добра, которые нижей реестровне сочислятся тестаментом по смрти теды еі, в Бгу зешлоі милоі малжонки моеі, чинилем з собою, злща у молодом віку своем, тым сиротстви вдовства посіщоний порахунок, абы що отческая рука яко годная у Бга зобрала сновская, си ест моя, того нікчемне не распорошила, а ку тому прочуваючи и о нем добр тых снискателі, же жив ест в неволі бісурманской проклятых турков, удалемься до честнаго гспдна отца Симеона Пекалицкого, сщенка горковского, отдавна мні в приязни добре знаемого, на пораду. Который мні изрекши, абым Гсда моего, давшего ми дшу и тіло и себе нас діла даже до смрти смирившего, просил да скажет пут, в он же пойду, и от стих апостол и бгносных отц яко добро ест тім путем ити, много прекладал. В той я приятельской, а реку и столбливой пораді его сладці умилившись, за марност тыі добра в мизерном сем світі распоряджати инаچه судил. Но приведши и евлгскую науку купити себѣ от мамони неправды црствие нбное во ум тым дшам отцеві и жоні моеі, тут же и себѣ паче црствия Бжия снискатиблговолит всі лекгованные мні добра обителі Всемлстваго Спса Новгородка Сіверского по добрі правящаго отца и предводителя, ясне в Бгу превелебнійшаго его млсти кир отца Михаила Лежайского, архимандрити тоєи ж стоі обителі, моц сполне з собою прагнуци всеконечні иноческаго живота, умыслилем, обваровавши притулене аще свободу улучит отцеві и заплачене от нас затыгненных на сто золотых долтьгов поліцити, яко цале того ради прирадцы и в сем, еще мирском, животі моем по Бзі наставниці выш спецификованном чест. гспдн отцу Симеону Пекалицкому поліцаю, вручаю и вічне отдаю. Напрод млинов два в слободці Орловці на реці Убеди в вершині на двох греблях чотири колі, два камені, а ступних дві в том селі Орловці двор з будинком великий из садом и огородом, там же у нижчого млина, дворец и сіножатеі на сто возов и дом в Понурниці, пахарских кгрунтов во всіх трох руках половина, отчинав кгрунті Вербенском половина, коня гнідого полтьковничого, коня білого, коня чалого орловского, волов чотири, коров з телятами три, овец двадцатеро, свиней старых двадцатеро, а мале сорок, гусей осм, уток шест, казан млыновий, казан курінний, коряк мідний, міден, панва, палуб, вози, сокіра, желіз плуговых пар дві, овса осмачок пятнадцет, пшеницы полубочок. Що все сим моим доброхотным от неуклонна сердца и совісти не яко трости от вітра всуе колібляти, но истинні и право(?) создавшему сталоі писанем сочисливши, для віри и поваги всегда и да будем в книги вічнаго живота написана власною моею подписую рукою.

В селі Горках у дому чест. гспдна Симеона марта 22 1681 року.

Козма Илященко, рукою».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50788. – Оригінал)

№ 7

1686, липня 10 (червня 30). – Мглин. – Купча.

«1686 року, мсца июня 30 числа.

Пред урядом Иваном Паламаренком, атаманом городовим, наказным сотником мглинским, Осипом Вакуленком, войтом, при людех на тот час при том будущих Андрию Глупце, городничом, Федору Помазу, Авдію, шафару міском, и при Тарасу Заяцу я, Васко Кондратович, мелник, ставши очевисто освідчаю и доброволне признаю, жем

част свою третью мелницкую не пенную и нікому не заведеную у млині под городом на Судивце річце стоячом, у вічност пану Ивану Феодоровичу Есимонтовскому спо-лна за сорок коп и шест коп продав и держане спокойное подаючи, оной третей части мелницкой у том пруді вічними часи зрікаюс, упевняючи то я, Васко Кондратович, же як я сам, так жона моя, діти мої, приятелі близкие и далній у тую час мелницкую в том пруді жадного уступу не маем и міти юж не будем, тилко пан Иван Феодорович Есимонтовский, жона и діти его у том пруді тоєю частю мелницкою волно мает владіти, пожитковати, кому хотя продати и даровати, ствержаючи то писмо, которое для певности в потомние часы з подписом моей руки и вышменованных особ при печати урядовой ему, пну Ивану Феодоровичу Есимонтовскому, во Мглині на уряді я, Васко Кондратович, подав року и дня вышменованого.

Иван Кондратович Паламаренко, атаман городовый наказный мглинский, для ві-дома [...на] сем писмі подписуюс.

Васко Кондратович упросивши, подписую мою руку

Осип Вакуленко, войт, подписуюс.

Андрій Глупка, городничый, подписую.

Под тим же прудом пожню обоюл річки до тоей же части мелницкой належнуу ему, пну Ивану Феодоровичу Есимонтовскому, у вічност продавши признаюс.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 52446. – Тогочасна копія)

№ 8

1691, червня 7 (травня 28). – Батурин. – Лист генерального судді Сави Прокоповича до крелевецького сотника Івана Маковського.

«Мой велце ласкавий приятелю, пне сотнику крелевецкий.

Пишеш в.м.м. до мене взглядом тых стараням і коштом в.мстим осаженных близко Гути людей, которих Захарчиха пофукавши еще їм (?) якобы посіянной зобрати пашні заборонити, хвалится і в подданство собі їх привернути. Я теди на жадане і прозбу в. мсти привнесеню, якої ж колвек моей за в. мстю причины, доносилем всю тую доле-гливост і перешкоду в Гути от Захарчихи в. мсти учиненную самому ясневелможному добродієві его млсти пну гетманові, где і тое преклададем, если можна безпечне в. мсти там свої господарские строїти заводи. Зачим я на тое ласкавую пнскую одержавши декларацию, упевняю в. мсти ласкою его пнской велможности такою, жебыс в. мс. безпечне там свой заводив порядок і людей тых за своїх мів подданных. Сторонное зас посіянной пашні, як будет час жатві, тогда может в.мст, если Захарчиха своїм похвалкам міла бы досит чинити, написати до ясневелможного добродія, люб сам до Батурина зехати, а однак і тепер тых людей упевни в.мст., же оны, даст ли Бг урожай, безпечне свої будут збирати засівки, а не хто инший, о чом вмсти упевнивши, его ж мя доброму поліцаю афектові.

Дан з Батурина мая 28 року 1691.

В.мсти всего добра зичливий пртл Сава Прокопович, судія Войска царского пре-світлого влчства Запор[ожского] енералний

Місто печати судов[овой] енер[альной]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 54142. – Арк. 106. – Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати судовое»)

№9

1691, грудня 1 (листопада 21). – Мглин. – Угода.

«1691, листопада 21 дня.

На вряди мглинском мною, Иваном Романувским, сотником, Онуфрием Парфененком, атаманом городовым, Кондратом Савелевичом, войтом, очевісто ставши Григорий Иванович, мелник шевердинский, из Ониском и Радком Луцьченки, жители симонтовский, доброволне на тим признали, иж в любовьною згodu межи собою зиш-лися. Которий Григорий понял жону нбчка Гришка Попелишка, брата их, Онискова и Радкова, из сиротою, сном Яковом, взял вси належния кгрунты небожчиковские

до взросту оного сироти Якова при них, дядках Ониску и Радку, зостоват. А долги, котория небожчик віноватий был, повини дядки з того кгрунту уищати, не турбуючи Григория Ивановіча; ещо и то докладаем, вховай Бже, яко не безсмертелний челові[к], на оного сироту Якова смерти вічними часи оный кгрунт сиро[т]ний при Ониску мает зостоват, не повинен Григорий мелник, ани жона его и потомки его, ти Ониска и Радка турбоват. На тим доброволне межи себе вічне угоду взявши и записи межи собою выдали особливе я, Григорий Ивановіч, на уряд[...]м Ониску и Радку выдат запис с подписом рук урядовых и при печати.

Писано у Мглині року мсца и дня описанного.

Иван Романовский, сотник мглинский.

Онуфрій Парфененко, атаман городовый мглинский.

Кондрат Савелевіч, войт мглинский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 52445. – Оригінал, завірений підписами і двома печатками)

№ 10

1694, грудня 21 (11). – Понорниця. – Лист понорницького сотника Нечипора Савченка до полковника Іллі Новицького.

«Мсци пне полковнику комонный велце мні мости пне и ласкавий добродію.

При поволности услуг моих поклон мой звиклий в ласку в. мос. мос. пну залеживши, доброго здоровья от Гсда Бга веспол з еї милостию пнею и со чади зичу в долгости дни заживаты при щасливом повоженю. При сем покорную мою прозбу до милостивой ласкавости вшой мс. пана вношу за роженным братом Алексієм Гаврилченьком, Олешка небожчика того Гаврилченька и дядком их роженным Олихвіром Обуховским, жителям понорницким, которие зачувши о небожчику Олешку, же юж преставился з маловременьного сего жития на вічную памят з Бжия росказаня, оплакавши его, небожчика, и помянувши як церков православная в себї содержит з повинности своей пртелской, пришедши до мене з жалем немалим да и со слезами просячи, абым им дал писмо для увірення до в. м. мос. пана, же он в покровности таковой знайдуться. Що я добре відаючи, же так ест, а не иначе, в тот способ за ними и причиняс, рач в. м. мосци пн. оных як близких вирі (?) не отпустити тще з позосталих вещей небожчикових з побожности своей, на чом будет милосердие вше пнъское, що за дшу его, що и ім, сиротам бідним, на памят крвного и роженного их, а оны повинни за его дшу Гда Бга благати и діти их, поки живота их на сем віку будет. А за в. мст. мост. пна и доброе отримавши милостивую ласку должествуют Гда Бга в Тройци Стой Единого маестат благати за доброе вше здорове и многолітнее при щасливости пановане. Що и повторе в. м. мости пна и добродія моего, низко поклонившис, покорне прошу не остав прозби моея для тых сирот. Гспд Бг будет в них нагородою стократно за таковое помирковане и поділ побожний им, сиротам, бо тилко в них було отца и добродія. А я за дознанную в прошеніи моем ласку ласку, готовим зостаю навсегда и отслужовати и естем

в. мости, моему мстивому пну и ласкавому добродієви, цале всего добра зичливий и поволний слуга Никифор Савченко, сотник понорницкий.

З Понорници декавря 11 д. 1694 р.».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14487. – Оригінал)

№ 11

1696, лютого 22 (12). – Мглин. – Вексель.

«Року 1696 мсця февруаря 12 дня.

За відомом уряду мглинского Макар Игнатовича, сотника на тот час наказного, Григория Семеновича, атамана городского, Кондрата Савелевича, войта мглинского, лист и доброволный запис от нас Тимоха Подлузькаго, жителя высочанскаго, от Иванюги Парфененка, от Максима Ушачонка, от Уласа Данилевіча, жителей миских мглинских, чиним собі видома, иж ест зостаем виновати талярей сот дванадцат бити-

ми ровню пну Ивану Феодоровичу Есимонтовскому, козаку и товаришу значному сотни Мглинской, повиннысмо оную суму его рукоданную извистит вси едностайне без всякой отмовы и отмоги на ден и термин заложонный в року идучом 169 осмом о воскресении тридневном об Велицден[ю]. А не могли бы мы на термин назначонный сами оной суми з постачити, то мусят наши жони и дити тую суму особисто отдавати вышмененную и на тым мы, Тимох, Иван, Максим и Улас и письмо выдаем на врьді з своїх рук власных пну Ивану Есимонтовскому и при печетех урядових для липышой вири и певности.

Писан у Мглині року и дня вышписанном.

Макар Игнатьевич, сотник на тот час наказный.

Григорий Семенович, атаман городовый.

Кондрат Савелевич, войт

Очевисто упрошоный от нас Тимоха, от Ивана и Максима и от Уласа до сего запису Ониф Окуленко руку подписал.

Очевисто упрошоный до сего запису Костя Романович руку подписал».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 52447. – Оригінал, завірений двома печатками)

№ 12

1697, листопада 29 (18). – Івашківка. – Купча.

«Року тысяча шестсот девяност сего мсца ноеврия дня 18.

Я, Пархим Панченъко, жител ивашковъский, чиню відомо сим моим записом, и я, Пархим Панченъко, продаем синожат свою власную, никому ни в чом заведенную, чстному отцу Захарію Сто-Николскому ивашкому за певную суму за талярей шест и дубов (?) чотыри вічними часы при людех зацных и віри годных, при атаману Иосифу Пирогу и при Хролу Шелевенку и при иных людех зацных на тот час будучих.

Діялося року и дня виш писанаго».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 61934. – Оригінал)

№ 13

1698, вересня 30 (20). – Почеп. – Купча.

«Року Божого тысяча шестсот девяностого осмого мсца септеврия двадцатого дня.

Перед нами, урядом почеповским зуполне засілим, Кондратом Каречкою, на тот час сотником наказним, Павлом Кошанским, атаманом городовим, Иваном Сидоровичом Паливодою, асаулом сотенним, и при бытности того часу товариства значного сотні Почеповской панов Семена Пушного, Савви Шухари, Гаврили Карпаченка, городничого почеповского, а Семена Правди, войта міського, а з міщан панов Демяна Карповича, Дмитра Куници, Филипа Самойловича и пред усими того часу на врьди засидающими особами, его милост пн. Лукян Иванович Рославец, сотник Войска Запорозского почеповский, явне, ясне оповідал, иж еще за живота в Бгу зешлого в его милости пана Игнатия Григориевича Волского Коровченка, сотника почеповского, будучи сего ж року в Стародубові в его царского пресвітлого величества Войска Запорозского в дому пана полковника его милости пна Михайла Миклашевского, торговал пляц, еще неуфундованный нимало будинком, лежащий на старом місті, з огородом, с ограничением в тамошном положенню будучии, и гребелку новозачатую, тож еще неуфундованную, лежащую на реці Немизі, за злагодою и помиркованием его милости пна Спиридона Яковлевича Ширая, войта стародубовского, при бытности пна Иосифа Мартиновича, бывшего сотника почеповского, ценою за талярей двадцат, а на завтрешний ден и в дому его ж в Бгу зешлого пана Волского при бытности тогда пана Филипа Ноздри, хоружого сотні Почеповской, и пана Якова Куриленка, подлут продажи своей гроши совершенно талярей двадцат отобравши, паней малжонце до сховання отдал и изречение словесно перед панею ж малжонкою вчинил и ремень(?) декларовал на мененний и проданный пляц и гребелку врадвое право купчое небожчик пан Волский пану сотнику Рославцу видать. А же за скорим воен-

ним под Казикармин походом не прилучилося тогда права его милости пну сотнику одержать, в яком року пан Волский и небожчиком зостал. Теды просил нас пн сотник, абы купля тая в достовірность по признатю мененних особ пна Ноздри, хоружого, и пана Куриловича его пана сотникова, а продажа в Бгу зешлого пана Волского до книг міських почеповских пероблятом записана была. Так мы, вряд, видячи слушность и поважаючи признате зацних особ по желанию его милости пна сотника Рославця, екстрактот сие право купчое виписавши з книг, з подписом рук и притисненнем печатей велелисмо видать и есть видано.

Діялося на уряді почеповском року, мсца и дня звишписанного.

В подлинном подпись такова:

Кондрат Коречка, на тот час сотник наказний почеповский. М[істо] п[ечати].

Павел Кршанский, атаман городской почеповский рукою власною. М[істо] п[ечати].

Фрол Аксанович, писар сотні Почеповской, во свідітелство власною рукою подписался. М[істо] п[ечати].

Вмісто Семена Правди, войта міського, яко писма неумиетного, до сего права купчого во свідітелство я, Иов Иллинич, писар міський почеповский, руку свою власную подписал».

(НБУВ. – ІР. – Ф. Х. – № 7779. – Копія кінця XIX ст. Запис наприкінці документа: (Рум[янцевская]оп[ись], п[олж]Старод[убский], с[отня] Первопочеп[ская], т. 85»)

№ 14

1699 (?), лютого 11 (січня 31). – Мглин. – Купча.

«Року 1699 (?) місяця иануария 31.

На вряді мглинском Григорием Семеновічам, атаманам городовым, сотником наказным Осифам Окулонкам, войтам, ставши очевисто Потап и Лазар, наводичон[с] ки жители мглинския, явѣне доброволне признали, иж вичѣне на потомныя продали свои моржки власныя, никому ни в чом не пенныя и не заведенныя, лежація против гатмана (?) и подле наводиковых к болоту Малахову, завожу пну Ивану Бобошенку, жителю мглинскому, за готовую суму грошей в совіто талерей пят. Волно ему, Ивану, сими моржками владити, на свой пожиток повернути, продати, даровати или дармо кому отдати. А мы, выш мененыя продавцы, вічне зрекаемся мы сами, наши жоны, дити и наши приятели не могут мити потребности, що и не миим от сего часу. И на том мы, Лазар и Потап, и писмо выдали з своих рук власных пну Ивану Бобоши с подписом рук врядовых и при печатех.

Писан в Мглині року, місяца и дня выш описаного.

Григорий Семенович, атаман атаман (*це слово повторено. – Ю.М., І.Т.*) городской, сотник наказный мглинский.

Осиф Окуленко, войт мглинский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 52452. – Оригінал, завірений двома печатками)

№ 15

1699, квітня 3 (березня 24). – Любеч (?). – Дозвіл громади сіл Кротенської волості Любецького повіту на побудування млина Федору Красковському.

«Року 1699 мсца марта 24 дня.

Мы, всі едностайне на подписе нижей именованние сябри острова Щодровського, жители уїзду Любецького, чинимо відомо сим нашим доброволним писанем у каждого суду и права и на каждом містцу, гди колвек сей наш лист презентований будет, и[ж] мы, міючи ґрунта свої отчистие под Любечом лежачие, в волости Кротенской в Белдюгах и в острове Щодровском, в которих ґрунта, же міет част и пан Федор Красковский на вічност собі и потомком своїм, правом купним набытую, з нами поміжнюю в полі и дубровах, в дереве бортном и в яловьцах, в люзе и в сіножатах, в озерах и в криницах, в річках (?) и во вшеляких в лугах (?). А углядівши собі містце способное до роблення млина в том же ґрунті на реце Щодровце, берегом до его нивки притяглое, жадал нас о тое, абисмо ему в том спречными не были в будованю млына.

На що мы всі едностайне зезволяем, абы яко на всем в. мстином (?) ведлуг своего за Божию помощию уподобаня млын фундоват и будоват. На що сее наше писане для ліпшого віри и певности казалисмо написат з подписом рук нших сябриних. А на со-противного закладаем выни на урад, где сес наш доброволний векуистого позволения ншого лист презентований будет, золотих пятсот. А по заплаченю выни теды міет сес наш лист зупольную моц міти и вічньими часы при пану Феодору Красковскому и потомьках его зоставати.

Діялося року и дня выш менованного.

Яко неуміетние писма просилисмо руки наши подписат.

Иван Филоненко, войт кротинский, житель сеньюковский.

Пархом Семак, жител семаковский.

Прокоп Манко, жител манковский.

Андрей Манко, жител манковский.

Лазар Сувиденко, жител манковский.

Тимош Довгун, жител мошеловский.

Макар Павленко з братом, жители кротенские.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50792. – Тогочасна копія)

№ 16

Кінець XVII ст. – Лист охочекомонного полковника полку до свого зверхника.

«Подан мні в сых днях пнський велможности вашой лист, в котором выражено, что подлуг прошлорочной габяков роздачи, посылається и тепер для товариства охочо-піхотного, в полку моем консистуючого, на барву габяков* полтораства. Прето любо тут габяков жадних не привезено, и не имію з города жадного (!) відомости, где бы ониє міли удержаны быти. Однак отвітствуючи на тот пнський лист, доношу, что в реестрах прошлорочних, п. Чечелем хоружий полку моего при роздаваню роковой плати составленных, изчисляется товариства сердюцкого (кромі сотников трох) 195 (...)», а тепер сколько их на лице покажется, казалем учинит ревізію и подлуг тоей роздаватися будет чрез того ж п. Чечеля (який ест указ велможности вашой) роковая плата и барва, когда будет привезена, толко прошу панского велможности вашой извістія, в жонатих грунтовых сердюках, з которих многие козацкие и посполитие достатние побрали жоны и своїми живут домами. Если им казат як и протчіім заров-но барву и плату давати, чили ні, а особливе о сотнику в Березной станцію міючом, которий там же понял за себе вдову козачку зо всеєю господарскою осідлостю и з доволними грунтами при млині и протчіїх угодиях зостаючими. Если и ему пове-лищ, велможност ваша, що належит роковой платы (?) дат чили міет консентоватися своїми господарскими пожитками плати. На що ожидаю отвіту».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 51204. – Тогочасна копія)

№ 17

1700, березня 23 (12). – Іванполе. – Лист стародубського полковника Михайла Миклашевського (регест).

Лист містить наказ старості й війтові с. Воргол явитися до полковника.

«З Иванполя марта 12 1700 року.

Его црского пресвітлого величества Войска Запорожского полковник стародубовский Михайло Миклашевский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 1. – № 65274. – Тогочасна дуже попсована копія)

№ 18

1701, грудня 10 (листопада 29). – с. Спаське. – «Розиск».

«Року Бжого тысяча сімсот первого мсця ноембра двадцят девятого.

По розказанню и выразной волі ясневелможного его м. пна Иоанна Мазепи, гетмана войска его царского пресвітлого влчства Запорожского, в універсалі нам на подписі, ниже менованном. от того ж его мл. добродія в Сосницу для розезнання

справ о десятину о кгрунѣта, о сеножати и о розные кривди, межи висоце Бгу превелебним его млсти отцем Никоном, архимандритою мнстра Всемилоствитого Спаса в Новгородку Сіверском будучим, и законниками того ж мнстра, а особливе отцем Мардарием, монахом того ж мнстра, на той час городничим села Спаськое, к помененному мнстру прилеглого, и межи того ж села жителми з одное стороны, а з другое межи панами Иваном Дорошенком, сотником, Антоном Герасименком, атаманом городовим, Омеляном Денисенком, на тот час місце сотницкое для неспособного здоровья през килка дней засідаючим, и межи всім товариством сосницким, так теж и межи Кузмою, войтом, Кирилом, бурмистром, и цехмистрами Ониском кравецким, Наумом шевским, Гарасимом ковалским, Опанасом Шостаком калачницким, также и межи знаменитами обыватели сосницкими, меновите Остапом Бакуменком, Иваном Весною, Савою Василевичом, Григорием Коренком, Остапом Повторацким, Фомою Прокопенком, Миском Авраменком, Гарасимом Тандітником, Петром Мелешковичом и межи всіми мещанами и посполитими людьми в самом городі Сосниці и по хуторах и в селі Кириевці мешкаючими, в суппліках обосторонних и в пунктах тому ж ясневелможному добродієви в Батурин поданных, виражонние, точачихся висланного даном специфіковано: кедисмо до города Сосниці приіхали и там одославши наперед своею иннотесценцією, велебного отца Генадия, намісника свтого мнстра новгородского, з прочиею братиею самисмо на публічном містцу городовом, то ест в ратушу, ведлуг звичаю засіли. Где вся старшина товариская з козаками сотні Сосницкое, старшина городовая містская з посполитими людьми, по той же волі реїментарской обраніе были, а особливе менованіе честніе отци Генадий, намісник, Гедеон, соборный отц, Мардарий городничий и иние з мнстра Сто-Спаського послание, притомними zostавали. А так перед презентцією тих всіх помененных старших и мененных особ и людей згола перед всім народом публіце поважный ясневелможного его мл. пна гетмана універсал, в руки нам висланим даний, читали казалисмо. А по вичитанню універсалу реїментарского еще суппліки обосторонне тому ж ясневелможному его мл пану гетману в Батурині в руки з пунктами, особне з обоей руки писаними, так явне при всіх своїм порядком чтение были. А по вичитанню мененных супплік взялисмо перед себе мы, выслание, первый пункт суппліки сосницкое, стороны десятины на совершенный розыск и на skutечное розезнане, хотячи відати откуду тая десятина и за чіім позволением уросла? А так велебного отца намісника з братиею питалисмо явственню: если мают какое право тую десятину од звірхнійшей персони собі даное, которий перед всіми публіце нам висланим лист от Никити, сотника, од Федора, атамана, от Омелка Денисовича, войта, от бурмистров, од всея громади и од иних трох персон в том листі именами подписанный. Де дата в помененом Спаськом селі року 1670-того мсця августа дня 12 собі и мнстреві даний презентовали, так ся в собі слово до слова міючи:

Ми, нижей подписание, сосницкие обыватели відомо чиним сим писмом ншим, иж упросивши у висоце в Бгу превелебного его мл гдна отца Михайла Лежайского, архимандрити мнстра Всемилствитого Спаса Новгородка Сіверского, так от себе яко именем всіх сосничан войсковых и посполитых на пахане поля, в кгрунте маестности его мл. села Спаського лежачие, пос[ту?]пилисмо от всіх, кто би колвек пахал на ных десятину, его мл звичайную дати безжадных споров и вимовок, варуючи еднак то, же ніхто пахающий и [...]вати хотячий над готовие тие поля спаськие новых розробляти пол и продати (?) без відома и волі его млсти отца архимандрити не повинне под утратою своего засіву. За позволением теж продавати нікому на иншую сторону, только тим же села Спаського подданим его млсти, так з войсковых, яко и посполитых людей мают так же под утратою всего своего засіву. На що сее писане для певнішой віри и крепости так от себе з подписом рук наших и печатми як [...] и всіх сосничан, которые колвек пахатимут поля тие спаськие его млсти отцу архимандриті далисмо.

Діялося в том же селі Спаськом мсця августа дня 12, року 16 семдесятого».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50794. – Тогочасна копія)

№ 19

1704, травня 9 (квітня 28). – Бурівка. – Заповіт Семена Гребінки.

«Во имя Отца и Сна и Свгго Дха, Свтия Живоначалния и Неразділимя Тройце Амин.

Я, раб Бжий Симеон Гребінька, жител бурувский, будучи от Гсда Бга при старости своей навижоний недугом телесним, в котором недужі сподіваюся близшим бы ко смерти, нежели ко животу, а зъвляща естем позосталий я по смерти зятя своего, Ивана небожчика, которому я бил свое иміние вручил господарства, щоби мене он поховал, подлуг звичаю. По которого то смерти zostалим естем, а видячи себе в недужі подупадла и будучий при зуполном розумі и доскональной памяти своей, ани теж от кого примушоний, ани з намов людских яких подущоний, але чиню з доброй волі своей, що кому належит леггую и записую и відомо чиню тепер и в потомние часы кому би о том відати належит: напрод вручаю дшу мою Гспду Бгу, а тіло мое гришное нехай будет землі отдано, откол ест оно взято. И подлуг звичаю христианского мает дочька моя Акилина поховати и поминати пристойне як належит и леггую за душу свою священнику шест коп и золотий на сорокуст и за столи и за все поминание належачее. А грунт мой з сіножатами, где ест належачий, як зятя моего Ивана Корженка, так и мое власное набитие и его записую дочці своей Акилині юй власной из дітками оное уживане не повинен еї без волі моей турбовати и сей мой тестамент ламат, ани касоват. Що записую еї власное з дітками, а моїм унуком, щоби жадной нихто до оной не мів потреби, ани з духовного стану, ани теж звіцьких станов.

Которий то мой тестамент чиню з волі своей при людех зацних и віри годними устьне от мене прошони о подпис рук при том часі будучие при Степану Роговому, при Денису Безику, жителю свинопуском, и при Акулі Гарасименку, при Никифору Корженку, при Феску Гришковому, зятю и иними многими людми при том часі жителі бурувские. Которий то мой тестамент и воля моя остатная списанная при людех. Кто би важился ламат або касоват сей мой остатний декрет и волю мою, таковий нехай будет проклят, анафема и маранафта и такового позиваю на страшний суд и разсудится зо мною пред нелицемирним Судиею и воздаст кому ж до по ділом их, егда прийдет судити живих и мертвих. Амин

Діялося в дому моем власном в селі Буровці, в року тысяча сімсот четвертого мсця априля 28 дня списася.

А що зостаєт виноват Иван Сикаленко долгу золотих пят, що позичав и справивши оние гроши, отменити за дшу мою кадилницу до церкви Бжой.

Дякови за всі отпави за душу мою отписую зол. пят».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 4754. – Оригінал (?))

№ 20

1710, березня 23 (12). – Чернігів. – Лист чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Івана Максимовича до о. свіжського городничого.

«Список з листу архиерейского, слово в слово.

Бже блгослови дом его млсти пана Холодовича, умъножи всіми своїми свише блгими. Посітивши дом архиерейский, его млст пан Стефан Холодович презентовал доводи, в писаниях изображенние, на подданих наших катедралних о разореніи и сожженіи мимошедшаго времени своїх млинов. Честност ваша пригласивъши виноватих, именно погребьских, но по начертаниям свидѣтельствующим, найпаче по правосудию и самой совершенной истині, учини при людех достойних чести и віроятія прилежное рассмотрение. Если изобращутся винни, повеліти им конечно би его млсти пана Холодовича перепросивъши в той руїні, от себе нанесенной безвинне самоволні,удовольствовались. Аще неудобна тамо діло сие совершити и помірковане учинити, волно его млсти пану Холодовичу у ясневелможного добродія его млсти пана гетмана на виноватих правосудия искати. Пан Стефан требует дерева на клітьки, кождий видит вездє пустьки стали в далних містєх небортьное неугожое, не било б з убитком пущи и себі на свою потребу дерева доброго не псуйте, били б довольни

дрова, не возбраняйте его мсти, во всем имейте рассмотрение. Бже вам поспіши во всяком блгом ділі

З катедри 1710 марта 12.

При печати рука власная Иоан, архиепп чернігов[ский]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50690. – Тогочасна копія. Запис на звороті: «Список листа преосвященного черніговского о спаленню млинов до отца городничого свіжского писаний»)

№ 21

1710, серпня 19 (8). – Батурин. – Лист батуринського протопопа Стефана Джунковського до генерального судді Олексія Турянського.

«Мсці пане судиа Войска Запорожского енералний, мой велце ласкавий пане и добродію.

У простого народу ншого в великом поношенії будет чин дховний и за праведное свідителство, однак я той простоті не потураючи, могл бим еже слишах, свідителствовати; не тилко совісти не нарушивши, але и мздовоздаяния свышше надіючися. Только в том заводі Мищенко и Книщенко медиатором бути не могу для того, же любо передо мною була контрoверсія Мізенков з дяком отюским и здається, же щос пробелкнув Мізенко чи по жестосердию, чи з інших яких причин на Книщенко, швагра свого, однак я того не спречен, додав, и не могу совершенно знати: далеко барзій, що Мізенко, отпешди од мене, много глаголав дякові и сестрі его на Книщенко, тое до мене не належит. А если дяк свідителствует, же будто од Мізенка чув, що викликав его Книщенко по теї казани. Мні здається, же хочь молод, однак має совіст християнскую и не пян був на тот час, ані змогоричен, стало б и его свідителство за мое, если ему ест в доброй памяти річ Мізенкова. Сим кончу мой отвіт и ласці в. мсці пана при млитвах моїх недостойних отдася.

В. м. мсці пана и добродія нижайший раб и бгмолец Стефан Джунковский, протопопа батуринский.

З Батур[ина] 1710 августа 8».

Адреса на звороті: «Его царского пресвітлаго величества Войска Запорожского судії енералному, его мсти пану Алексію Турянскому моему велце мсці пану і добродієві належит», «От отца протопопи батуринского Джунковского».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50691. – Оригінал)

№ 22

1710, до 2 жовтня. – Скарга Івана Кривоножка та Грицька Менченка, лукомських жителів, до гетьмана Івана Скоропадського (регест).

«Скарга на Микиту, прозвиськом Сродника, та його шурина Микиту Тосенка, жителів коропських. Минулої зими під час ярмарку коропського Васько прозвиськом Пишни і Ярема прозвиськом Менко зайшли до Микити для віддання боргу до Сродника, котрий тримав оренду, він заорендував коня у Яреми Менка. Там у Сродника пили могорич. Микита Тосенко ударив Менка кулаком, потім, вбігши в світлицю, почав Менка бити. Тоді були люди-свідки й казали Менку, щоб йшов позиватися. Сродник його не пустив, почав горілку давати. Напившись, вони пішли з двору, але Сродник завів Менка до пустої комори. Та Менко ліг посеред двору й просив людей, щоб допомогли внести його в нову пусту кімнату. Його поклали на сіні в кімнаті. Васько пішов до свого товариша на ніч і від того часу «обадва загибли смертелне». Через 8 тижнів Ворожбитів вівчар знайшов їх вбитих у полі у півмилі від міста. Кривоножок й Менченко пішли до сотника в комору і виявили на стіні кров, а також ріжок тютюну, що належав Менку. Сотник нічого не зробив Сроднику й Тосенку, скоро повідпустив їх і приховав злочин, бо вони були його родичами. Скаржникам велів тіло взяти до їхнього села і погрожував їм. Вони довго терпіли, щоб їх не вбили. Тепер же просять справедливості».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 36. – Оригінал)

№ 23

1712, січня 22(11). – Нові Млини (?). – Скарга новомлинського сотника Григорія Шишкевича на священника, новомлинського намісника.

«Року 1712 місяця генваря 11.

По злеценю ясневелможного его милости пана гетмана перед судом войсковым енералним слухана была справа и завод п. сотника новомлинского из отцем намістником тож новомлинским.

1 пункт подал п. сотник на отца намісника будто кота чорного из молодиком школьником убил и обдерши, до шапки на шкурку собі обернул, свідки ставил.

Отвітовал на тое отец намісник же то, мовит, неправда и я готов сумленнем своим отвестися.

2 пункт. Будто о. намісник вдові Володковні, сусідці своєї, дытину вробыл и зослал до попа, швагра свого, в село Плиску.

Отвітствовал намісник: неправда, мовит, то. Я готов сумненем отвестися или свідков поставит, на що п. сотник міл свідками поставит Ивана Редку и Володка, отца той молодицы.

3 пункт. Якобы о. намісник, отнявши у свого парафиянина Уласа Галушки жону, болш тыждня в дому своем держал.

Отвітовал о. намісник: о той білокглови, яка в дому моем была честно, знает о. протопопа борзенский, от которого мні в духовенстві нашом злецене таковое было.

4 пункт, же на світлий день Воскресения Христова, вибігши у вечерню з олтаря в стихари на крилос, Алексія Демяненка побыл.

Отвітовал о. намісник: правда, мовит, же я сказал Алексію: нащо церковное окно вибыл? А Алексій почал мене зневажати, лаяти. Я ему казал с церкви вийти.

5 пункт. Черниця все літо прошлое, скинувши габыт и взявши на себе одежку світлую, ходит берегом в дом о. намісника и ночует там.

Отвітовал о. намісник: то, мовит, неправда; если она черниця хоч раз ночовала, то за тое готов сумленем иерейским поправить. Тилко случилось одного часу на торгу купилем черницкую раму за рубля, и не зналем, чия то раса».

(Л-ко И.А. Жалоба новомлинского сотника на новомлинского наместника // КС. – 1889. – № 7 (июль). – С. 274-275. Документ знаходиться, як вказує публікатор, в Румянцевському музеї, архів Маркевича, № 350. Нині це Російська державна бібліотека у Москві, відділ рукописів, зібрання Лукашевича і Маркевича)

№ 24

1712, квітня 18 (7). – Седнів. – Рішення седнівського уряду щодо заповіту козака Терешка Ходоса.

«Року 1712 апр[иля]7.

Перед уряд нш седневский ставши Данило Семенович, обывател здешный, презентовал дховницу небожчика Терешка Ходоса, товариша сотні Седневской, которая при кончині жития его писана при честном гспдну отцу Василию Гладкому, сщеннику церкви Рждства Прстой Бцы седневской, и при ему, Данилові, и при иных людях: Грицку Стрижиеві, Кузмі Шимченку, Радку Шевцеві, а яка в оной кому небожчика Терешка учинена лекгация, тая тут з тоей же небожчиковской дховниці выписуется. За дшу честному гспдну отцу Василию Гладкому дві нывки, одну у Сычова стуйла поміж Стрижиевой нывы, а другую у озера поміж Олійниковою нывы, и сіножать на Седневском лузі з одной стороны подлі міскою, а з другой – подлі Бочковской сіножати по болото лежачую. Ивану Шимченку ныву у курганця Соколковского поміж ныву отца Тарасия, сщенника макишинского, и поміж его ж Шимченкову. Пилипу Чирку ныву на шляху Черніговском поміж ныву панамара пречиского, ему, Данилу, нывку у Плоского курганця з засівом поміж ныву Зизюнову и Ивана Баглая, а двор, у котором сам небожчик Терешко мешкал, гумно з околицею за Ключковскою брамою плятик у замьку подля Буровского и иные кгрунта, так же и позосталый товар, поліцил ему, Данилу, таковым способом, абы тое спровавши,

так помынки хрстианские по оном и жоні его належите отправил, яко и долги всі, яких на сорок талярей, як в тоей небожчиковской дховниці выражено, поплатил. По якой дховниці презентованю его млсть пн Петро Войцехович, на тот час сотник седневский, обрадившись з честным гспдном отцем Василием Гладким и з общего всіх согласия отдавши ему, Данилу, на оплачене небожчиковых долгов половину грошей, талярей двадцят лічбы литовской доброй монеты, принял себі у вічне владініе ныву у [...]чаках поміж Данила Микитенка, а в головах от Терювского(?) и Борецкого нывка з засівом, сіножать на лузі Седневском поміж міскою и Бочковой сіножати по болото, плячик у замку седневском подлі Буровского и з товару овец осмеро. Помененный зас отец Василий так же з общего всіх согласия в половынї долгу, то ест двадцяти талярей монеты доброй лічбы литовской, якие был небожчик Терешко выноват небожчикам Мортилям, а тепер за дшу оных ему, отцу Василию, тая сумма поручена, взял себі увічную посессию, так двор у яком небожчик Терешко мешкал, гумно за Ключкувскою брамою з околицею и оситю(...) *чое, як и инное нывя, одну Гуриновскую под Соколов(...) * поміж з Олійниковою, другую Коровитовскую поміж з Гутенковою, третью уз Соколовскую дорогу поміж з Лавриковою, четвертую за Олійниковым гумном поміж з Шимчиною нывою, а з товару корову, поневаж една всего и була. Теды мы, будучи добре то свідомы, по жаданію так его млсти пна Петра Войцеховича, сотника седневского, яко честного гспдна отца Василия Гладкого, для лучшей певности и твердости и жебы в потомный час жадная о том не вщинаяся турбация, нше урядовое писане з подписом рук и притисненем печатей на ратушу седневском выдалисмо.

Діялося року и дня вышписанного.

Феодор Борецкий, атаман городской седневский.

Омелян Тимофіевич, городничий.

Устым Буй, войт.

Артем Семенович, міщанин седневский.

Огій Вялик (?), ктитор Сто-Юровский.

Данило Семенович, ктитор церкви седневской Рждства Прстой Бци.

Иван Трушевский, писар сотенный.

Тут же и мы, уистивши належите долг небожчиковский, який у его ж выражен ест дховниці и отділным кгрунтом, як в сем записі ест положено, контентуючися, жебы межи ними и в потомные часы межи дітми ншими жадной не було турбації, руки нши подписуем и печати прикладаем.

Петро Войцехович, сотник седневский.

Василий Гладкий, пресвитер стопречистый(?) седневский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 50804. – Арк.29. – Оригінал, завірений печаткою.

Запис на звороті: «Купчая на ныву и сіножать Ходосовские априля 7 року 1712 описаная»)

№ 25

Близько 1712 р. – Лист Опанаса Покорського до дружини Скорупи.

«Добродійко мсці пні Скорупина.

Есть на Жмудзі містечко полское Шиуды, там з Гродна прешедши, нашы всі стояли. А з Тройцы Стой (...) * его милост пн. обозный войсковий енералный позван в Санктпетербурх, (...) * же пн полковник гетманом наказным позван ку Гданску, з ним пан ваш и пан Ян (...) *шевский (...) * мой Гриц и заті мої обадва и пн. Гамалія (...) * при арматах наказным, другой пошол до Гданска и в Гданску сказуют, будет держат (...) *ашы караул (?) з Алексієм сут во всіх писма и сподіваються сні козаки за собою дні у чотыри, понеже де коні его поприставали. Пн. сотник мглинский против армат войскових послал подводы, знат что пн. Гамалія з арматою недалеко.

В. мс. м. мс. пне сват и слуга Афанасий Покорский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. I. – № 57478. – Арк. 26. – Автограф)

№ 26

1713, червня 15 (4). – Любеч. – Купча.

«С подленой купчой

Выпис з книг міських черніговських права майдебурского

Року тысяча сімьсот тринадцятого місця июня четвертого дня.

На мойстраті его царского прсвтлого влчства черніговском пред нами, Феодором Лопатою. войтом черніговским, Герасимом Звіром, бурмистром, и райцами рочне засілыми, за відомом и позволением его милости пна полковника, ставши очевисто в ратушу черніговском Лаврін Демянович Мамленко Дуброва з сестрою своею Татияною Самойловою Армашкою, жителі черніговские, явне ясне и доброволне сознали, иж оны, міючи по зешлих родичах своїх позосталые собі добра, в Любечу місти лежащие, плец землі дворовой помеж Трофима Бубенника и отца Иоана стотроецкого дворов уз річку Гончарку и другой плец коморний в ринку поуз Стефана Мартиненка застающий и огород на Карпиловці поуз Ероша Ніжинченка (*в ишоу списку – «Ніжинца» – Ю.М., І. Т.*) межею з сіножатою на озорку в лозі помеж Кириловой Коволевою сіножати лежачою, свое власное доброе на вічност як з любецкого ураду купчую, на тое данную, от себе пред нами презентованную, ствержали, так и тут, на мойстраті, освідчим, же продали Трофиму Бубеннику за сто золотих готовых грошей. В которого Трофима Бубенника, міщанина любецкого, одобравши гроши належачие, тут же на майстраті квитовали, даючи зуполную моц ему самому, жені и потомком его тими пляцами дворовым, огородом и сіножатою, яко своїм власним добрим владіти, дати, продати, записати и яко хотячи на свой ліпший пожиток оборочати. В яком владінію его, Бубенника, куплею мененних добр, яко не міет Лаврін Мамленко сам, жона и потомкове его и Татияна, сестра его зо всім своїм наслідием найменшой о пришлие часи виражати ему трудности под виною також суми. Так тое их сознате на потим на(...)* в книги ратуша черніговского записано, з которых и сей випис требующой стороні выдан.

Писан в ратушу черніговском року и дня менених.

Феодор Лопата, войт черніговский.

Герасим Звір, бурмистр черніговский, зо всім майстратом.

Герасим Звір, бурмистр черніговский зо всим майстратом

Павел Юревич, писар майстратовий черніговский, корикговал с книгами»

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 66138. Тогочасна копія. У кінці купчої намальовано коло, всередині якого написано: «Місто печати». Збоку запис: «Коморний пляц и комора подмічена того ради, что продана Федору Макавцу, войту любецкому». Інший список цього документа знаходиться там же під номером 66137)

№ 27

1713, липня 26 (15). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до чернігівського архієпископа Антонія Стаховського.

«Копия листа от ясневелможного до ясне в Бгу преосвященного черніговского писанного.

Ясне в Бгу преосвященный мці отче архиепппскп черніговский, мой велце мцівий пане в Дху Стом отче и приятелю.

По занесенной килкокротной нам од пна Ивана Холодовича, знатного канцеляристи войскового, скарги о кривдах и утисках ему в власних его добрах од отца городничого свірского діючихся, на подданую нні и внов от его ж жалобливую суппліку не здавалося, уже нам спорившихся на преждних наших до вашого преосвященства на оного городничого посланних о том писаннях, тепер болш и отзиватися, наміривши з непокоривим, слушност право и власть презирающим им, городничим, иначе подлуг наших войскових прав поступити. Но еще удержалисмося и удержуемся хотячи знати: чи то з себе, чили з повеліния вашего преосвященства тое чинит самоволство. Правда писалисмо о той помянутого пна Холодовича кривді зо два рази и до вашого преосвященства, але з немалим было нам удивлением, же тое наше за ним уложенням без сатисфакції пошло як горох о стіну ибо не тилко забранного

квалтовне в прошлом году болше ста воз сіна ему не вернено, леч и сіножати, около млина его Ивоцкого лежачие, еще покойним отцем его и им самим покупление и універсалами утверждение (которые чрез всі прошлые года спокойне уживал) тепер викошено. Чрез що укривжоному пну Холодовичу во місто отради и справедливости тягчайшая нанеслася за уложеннемъ нашим обыда и квалтовная кривда, а власти и чести нашой гетманской по млсти Бжой, од пресвітлїйшого мнрхи нашего его црского влчства в Малой России нам врученной, видимое и значное показуется быти презорство, пренебрежение, а без мале чи не цілое и уничтожение, на которое ежели ваше преосвященство такового: чи од своей персони данного позволения и зліцення не уймеш, чили од пререченого городничого самоизвольно происходячого безъправя повстягнути не изволиш, то мы болш на собі терпением носить того укорения не будем, але по должности ншой, не попускаячи далїй укривжоних в чоршое убїждение, мусимо о том самую црского пресвітлого влчства мнаршую особу нашим доношением потурбовати. Поневаж ні од кого так много як от духовного чину небывалую и стану неприличную гору забїраючого узнаемо людем діючіеся квалти и безъправя и собі не без досади злишнюю при уставичних наших войскових забавах трудност и турбацию. Сие до разсуждения вашего преосвященства подавши, его ж архиерейским млствам полецаюся

Вашему преосвященству зичливий приятел Иван Скоропадский, гетман Войска его царского пресвіт[лого] влчства Запорожского.

З Глухова юля 15 року 1713».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50699. – Тогочасна копія)

№ 28

1713 (?), вересня 14 (3). – Кистер. – Лист ченця Олександра Шкляревича до Стефана Ширая.

«Мсці пн. Шырай, милостивый мні добродію.

Доношу вшей м. п. о том відати, яко ест воля и указ его архипастирской млсти преселитися мні от мнстира Каташинского до боку его архиерейского в катедру черніговскую на житие зараз по рождестві Бци. Совітую вшой пнської млсти тепер безокладне взглядом торгу ншого на прокопиевский крунтник при мні в самое діло про-извести, в книги записати, а особливе з мнстира под печатю мнстирскую и подписом рук братії писмо видати на спокойное владіние оним. Даст ли здес возвратившися с Почепа, справивши по указу архиерейскому у протопопи діло, персональне о(...)*уся в.м. кланятися. Пишуся монах Александер Шкляревич, еще тепер Каташинского мнстира писар.

З Кистра септевр[ия] 3 1713 (?) року».

Додатки на окремих листках: «Милостивый мні доброд[ій], если обрїтих блгдат (?) пред тобою, исполни поважную свою панскую обїтницу подлуг прирочения своего, аще и отягченно ест, но не опечалися, з ласки своєї постарайтесь тонкого сукна на всегдашню свою чест и славу. Аз же, аще и не достойный, одолжаю себе во вся дни жития моего в памяти сие міти, противу силі моеї отслужовати».

«Аще же не угодно сие будет блгродию вшему прочетши, огню предайте, крайнего ради встиду моего, сея цидули світу не являйте».

Адреса: «Его млсти пну Стефану Ширая, знаменитому в Войску Запорожском товаришеві, належит подати».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 57478. – Оригінал)

№ 29

1714, січня 19 (8). – Чернігів. – Лист чернігівського архієпископа Антонія Стаховського до Івана Забіла.

«Мсці пне Забіла, мсці пне и блгодїтелю.

Превелебный отц игумен рихловский з братиею докладам нам о бгоугодном вшем похвалном и дщеспсителном ділі, же в. мст пн и блженныя памяти родителка

ваша ніякийсь млын на обитель стую стля Хва Николая рихловскую ради спсения
свого обіщала дати. Надежен есм на любовь в. млс. пна к Бгу, угодику Его и обители
стой, блгволиши слово свое пнское слово бгоприятное самым ділом исполнити. Не
устанет в обители стой до состояния ея, бо всегда о блженныя памяти родительки
вшей и сродников, тамо почивающих, млтва вічном в нбсных селениях упокоение и
воздаяния прихготованном любящим церкви стой разширение и творящим млстиню.
За исполнение обіщаного покаяния добр всіх датель долготу жития и літа живота
содержай в десниці своей в шуйці богатство и славу сторицею чого (?) пребогатых
своих сокровищ в. мс. м. пну воздаст при разширения чести и славы и всяком блго-
получій сохраняя в премногие літа в. мс. м. пна со блгословением своим блгостинним,
его же и мы при неуставающих нших архиерейских млтвах всеусердно желаем.

В. мс. м. пна всіх блг желатель бгомлец и служит рад недост[ойный] архиерей
черніговский Антоний

З катедр[и] архиерейской 1714 януар[ия] 8».

Запис: «Его млсти пну Иоанну Ивановичу Забілі, велце мсцівому пну и блгоді-
телеви».

(НБУВ. – ІР. – Ф. 28. – № 489. – Оригінал)

№ 30

**1714, квітня (?) 4 (березня (?) 24). – Каташинський монастир. – Лист ієро-
монаха Каліста Рощини, ігумена Каташинського монастиря, до Стефана Ширая.**

«Нам велце ласкавий мсці пане Стефан Ширай, а особливий блгодітелю наш.

С Постом стия Четиредетници вш. мсці пана и блгодітеля ншого повіншовавши,
яко нша скудости возмогла изнести, дай Бже щасливе со презацним (...) * вашим
панским и Рожества Хва дочекати, того зичливе желаем. А при сем поневаж сице-
вое изволение сталося между нами и отцем Пахнудем и в. м. пан заплатилигрунт
отца Пахнутя, теди добре ест по изволению Бжию, аже нам відомо ест, же в. м. пан
хочете и сіно позабирати, теди ваша (?) мсц не важтєся и не чиніте нам того. А когда
хочете, то ми продамо вам по ціне, як у торгу ведетєся, а сами не беріте, жеби нам не с
кривдою било. Тое донєши в. мсці пану и зичливому блгодітелеві нашому, зостаємо
бгомолци всегдашній.

в. м. пну и зичливому блгодітелеві всего добра зичливий игумен каташинский
З обители Каташин[ской] року 1714 ____ 24».

Адреса: «Нам велце ласкавому и зичливому блгодітелеві его млсти пану Стефану
Спиридонову Ширяю сие наше начертание всепокорственнно да вручитєся».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 57478. – Арк. 6. – Автограф, завірений печаткою)

№ 31

**1714, травня 30 (19). – Чернігів. – Лист чернігівського архієпископа Антонія
Стаховського до Олексія (?) Єсимонтовського.**

«Мсці пне Єсимонтовский, мсці пне і блгодітелю.

На желание в.млст пна сей честный отц Гавриил уконсенсован. Едино ему на по-
требу в званию своем сценніческом бодро блгчинні и добродітелно в подражание
и образ всім блгий пребывать, а о в.млст пну, своем промотору, патрону и блгодітелю
Гсда Бга так при его прстолі прстом, яко и в всим житии своем всегда непрестанні
млти и аз при млтвах моих желаю в. м. мс. пну Бжия блгословения, мирного, ра-
достного и многолітного пребывания, есм

в.м.м. пна всіх блг желател, бгомolec и слуга недост[ойный] архиепсп
черніг[овский] Антоний м.р.

З катедр[и] архиеппс[копій] черні[говской] 1714 мая 19».

Адреса: «Его млсти пну Алексію Єсимонтовскому, велце мсцівому пну и блгоді-
телею».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 52563. – Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 32

1714, серпня 22 (11). – с. Салава. – Лист ченця Олександра Шкляревича до Стефана Ширая.

«Благородный мсці пне Шырай, милостивый мні и великий добродію.

Подлуг слова в. м. м. п. з пречест[ністю] его млсти гспдном отцем игуменом ншим и добровольного торгу на прокопиевский млинок з двориком и сіножатою в селі вшом Салаві тшательно, елико возмогах по блгословению отца игумена мні сего послушания, особливе значної блгродию вшему от подлости моя прислуги з ординованим в. мстним слугою, такожде Грицком и войтом управовалемся. З рук моїх власне им вручили первей двор з хлібом и воли (?), в том же животин оставилем корову молодую третяку, свиней двое старих, овец двое старих, козлятков двое еї мсці добродійци на прошение, одного гусака, двое гусей Бже ублагослови и умножи, усугубление з сего малого тысяща (...) * винница за всіми приналежитостями, кадки дві з носатками и проч. У винбарі дві кадці и друбязку 2 (...) * ки діжка, у другой коморі шість бочок варивних и кухви 2 порожних старих и прочая короби и що ест, будет в добром соблюдении, в млині осмотровалисмо все желізо там ест кромі едних клевоцв не могли и допитатися. На сіножати не були, питалисмо челядника достоверне з войтом старостою, котрий повідав сім стогов сіна власного, кроме застави на гроши, а не с половины, иже и отобрано еще наперед. Що о всем подробу выразивши, блгородию вшему и самого мя непремінному вшему пнскому и отческому призрению вручивши ся, застаю

в. м. м. м. пну и великому добродію унижоный убогий монах Александер, Каташинского мнстра писар.

З Салавы август[а] 11 1714 року».

«Листов невозможно допитатися правних, бо все пят був пропавшися да и знову пет чи не даст Бг лучше в. мнстир в его отобрати оних слуга в. м. расскажет, что тут за біда була, все порозвожено, путки (?) zostali».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 57478. – Арк. 142. – Оригінал)

№ 33

Між 1709 – 1716 рр. – Лист глухівського протопопа Никифора (?) до київського митрополита Йоасафа Кроковського.

«Ясне в Бгу преосвященнійший мсцівый отче митрополита киевский, галицкий и всяя Малия Россіи.

Велце мой в Дху Свтом всемилостивійший отче пане архипастиру и преизящнійший блгодітелю.

Впред нозі ваши архиерейские предостойніише яко недостойный послідный раб вашего преосвщства со низжайшим мешканием (?) мовім чрез сию подлую литерату мою облобизаю, а потом ораз по должности моей раболіпной вашей святині извѣстую, иж подобно наивишшого архиерея и вашей митрополитанской пренайдостойнішой вам от Бга данной власти запомнівши, чесний отц Алексей, прозванием Кишка, священник загребенный веригинский предміский, з другим священником отцем Стефаном Усовским, тож предміским лігу собі чили теж импрезу взявши, без відома мене, протопопи своего и вшего послушника пастирского, запустившия по уезду Глуховского сами самоволне без відома и священников міских соборних од сілских священников побор ніякис чили теж складку по талюру выбрали, даючи ехо такое и поголоску таковую, же превелебный его млсть гспдин отц игумен глуховский хочет и желает собі протопопию Глуховскую одняти и нам многие трудности и долегливости будет чинити. И так на [так]овые слова Кишчини священниці нікотрие по талюру по обмані, зумишленном од него, мусили давати, одбываючися од превелебного его млсти отца игумена глуховского, жебы под его игом и властью не заставляли. А що горше, же на его млст превелебного в Бгу гспдна отца игумена петропаловского обмолевали и силе (...) * вали оние два вишгышеченние священники, же будто укривжене и долегливости ніякиміс чинит священникам, а же мні послідному послушнику преосвщства вшего жаден еще священник в кривдах своїх и долегливостях от превелебного отца игумена за данних от протопопії моей не ускаржался.

Тое вашей архипастирской митрополитанской млсти яко истиннійшому моему пану патронові и превелебномудобродієві повторе з повинности моей подаю, знати тут теж и я яко нижайший слуга вашей пастирской млсти місто атраменту перо мое в слези умочивши, жал мой сердечный вашей святині яко патронові и всемилостивійшому добродієві моему на оних же священников двох вишшеречонных прекладаю, иж ходячи по місту, по улицах межи людми пред чесною моею братиею оглаголюют и безбожне оклеветуют мою чест протопопскую (претим ему цале - *дописано на маргінесах.* – **Ю.М., І.Т.**).

Такими плевосиятельными слови, не слушайте праві сего протопопи будет в нас воскорі инійший протопопа. В так же то не без відома было б так вашей святині, яко теж и самого ясне велможного его млсти пна гетмана премілоствивых патронов и добродієв моїх.

А им, двом священникам, на щоб таковые слова о моей чести шемрати, Бг им нехай звидит, милостивій мой добродію. Я тое все на милосердное ваше отческое бачене и на превисокий розсудок вашей пастирской млсти спущаю и всю мою надію яко в премилостивійшом истинном пастир[і.....] сего пункта [...] протопопа не довіл безчестили и оклеветали отца прот[опопа] пред [...] мл. пп. Павловскими, а тое донесл Никифор намісник».

На полях: «[...] здили за своїм [...]лом до Марчишиної Буди, где доброволне два [...]свя]щенника да [...] два таляри [...]поклон [...]пастыреви».

(ЦДІАК – Ф. 51. – Оп. 3. – № 42. – Арк. 3. – Оригінал)

№ 34

1716, лютого 1 (січня 21). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до дружини Носа.

«З копії копія.

Моя ласкавая пні Носовая.

Неоднократно стужает нам пн Андрей Горленко о чирвоние за побите и пробите ему головы на покойного пна малжонка в. м. мтиного ложе, который певное число любо приказали з розних особ всяких были зобрати и ему, пну Горленку, отдати, а възгядом остатка семидесят червоних и двох велілісμο пну Тарнавскому в. мсти предложити, щоб в. мст. нагородила пну Горленку. Однак в. мст тот нш указ презрівши, до сего часу ему их не вернула и не хочеш возвратити. Зачим крайне сей нш лист пишучи до в. мсти, пилно жадаем и приказуем, абым в. мст тепер без жадного отлагателства помянутие сімдесять чирвоних и два ему ж, пну Андрею Горленку, отдала. Кгдиж если не отдаси, то з болшого будет в. мсти турбациєю когда повелимо оное за тое грунт який в. мстин взяти в арешт.

Дан в Глухові генвар 21 року 1716.

В подлинном подписано:

В. мсти ласкавий Иван Скоропадский, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 54104. – Тогочасна копія)

№ 35

1716, березня 3 (лютого 20). – Петербург. – Лист Якова Ширая до Стефана Ширая.

«Мсці пане Стефане Ширай, мой ласкавий приятелю и блгодітелю.

Не словесне, но листовне за словесный в. мсці мс. пана поклон, к мні чрез пана Голембевского засланный, со взаимним моїм поклоном в. мсці мсці пану блгодарствуючи, изявляю добрую склонность намірення моего в сем, в чем и мні бы было с полозою и в. мсці пана склонная мысль ест ценою слушною мене за грунта мои ж(?) уконтентовати и я з доброю волею на тое приступаю. А ежели противним способом (чего от приязни моей не зичу), то и я правосудию ясневелможного готов вдатися. А что пані родітелка ваша тое сміла зділати самоволством своїм над мною, чего чесним и добрим людем не тилко над крєвными, але и над чюжими, не пристойт и о том я сколько силы моей, хотя бы и самому царскому величеству, готов быть челом о кривді

моей и мною, что в тое в. мсць мс. пан и сам не пожелаеш интересоватися, бо з в. мсці мсці паном инное, а з єї млстїю инное діло. А даст Бг за приездом моїм, который в скоріх числїх весною намірен я трактовати и в то время з в. мсці м. паном, как нам обоїм будет полезнійше, обїйдемся. А тепер приятельскою приязнїю желая в. мсці м. пану настоящий путь стїя Четиредсятницы совершивши, в совершенном души и тіла здравїи текущему подвїгу страдания и тогожде торжественному Воскресенїю поклонитися нелицемірно и паки усердствуя, пребываю

в. мсці мсці пана, моего ласкаваго прїятеля и блгодїтеля Яков Ширай т.р.

З Санктпїтербурха 1716 февруаря 20.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 57478. – Арк. 8-9. – Автограф)

№ 36

1716, червня 4 (травня 24). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до Михайла Носа.

«Копія.

Мой ласкавий пне Михайло.

Поневаж до сего часу заводная з покойним полковником прилуцким пном Носом, пна Андрїя Горленка боем и словами обругавши, не прїняли своего оконченїя, а он, пн Горленко, чрез так долгое время доходячи управы, до семидесят червоних прїшол утраты. Теды мы полекаем в. мс. тоє, абис устне предложил указом ншїм покойного малжонце, еще в живих там в Прилуці найдуючоїся, пней Носовой, ижбы она за тот небожчика малжонка своего выступок еще не успокоенный, а на юї одумерлий для полегки дши его помянутому пну Горленку сорок и три червоних уплатила, а если бы зараз не міла оных уистити, то с покойного грунтов отдай в. мс. в мліні яком колло едно мліва ему, пну Горленку, в арест и прикажи юї именем ншїм, ижбы она поти до того кола не імїла интересу, поки преречоних сорок и три червоних оному не отдаст. А мы розслухавшїся кому он, пн Горленко, и тїє тридцят червоних подавал для фолкги єї ж, п. Носовой, роскажем онїє знову ему ж возвратити, ижбы болш в том нас и єї не заходила трудност и турбация. При сем зычим в. мсти доброго здоровья.

З Глухова мая 24 д. року 1716.

В подлинном подписано:

В. мсти ласкавий Иван Скоропадский, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 54103. – Тогочасна копія)

№ 37

1716, вересня 28 (17). – Конотоп. – Випис з книг міських ратуша конотопського, який містить купчу.

«Випис з книг міських ратуша конотопского.

Року тисяча сімсотьного шестогонадцят мсця септеврїя сегогонадцят дня.

Перед нами Андреем Лизогубом, сотником, Данилом Афанасиевичом, атаманом городовим, Иваном Лохвицким, войтом, урядовими конотопскими, ставши персонально Андрїй, Грицко, Тимош, Омелко и Андрїй Кірієнъки, козаки сотні Конототопской ж, жителї села Поповки, родніє брати, яснє, явне и доброволнє сознали, иж греблю свою отчистую посредку села Поповки против церкви, храма Живоначалной Тройци, лежащую, з млинами на ней, о трох колах будучими з обрадою общею, жон и дітей и крєвних своих продали его царского прєсвітлого влчства Войска Запорожского судїи єнералному его милости пану Иоанну Чарнищу за сумму доброй монети грошей тысячу талярей. Которую сполнє до своих рук одержавши, вічньє помянутой греблі з млинами зреклися, а его мил. пану судїї єнералному до векуистого уживаня, панюи и потомству их во владїніє пустили доброволнє, без найменшого ні од кого примушеня. Которое согласное помянутих пяти братїй доброволное сознание, а его милости пана судїи чрез посланих Якова и Лукяна Карїк, дворян своих, а козаков и жителей поповских, жаданє мы, уряд, належите пред собою прїнявши, вічними часи доброволную продажу и куплю до книг міських активовалисмо з таким докладом, же если би хто з самих их Кірієнков чили крєвних онїх впред о проданую греблю

и млини важился упоминати, тогда всякий такой до шкатули войсковой повинен будет заплатити вини сто червоних. З которых книг міських и сей випис потребуючої стороні з подписом рук нших и притисненем призвоитих печатей ест видан року и дня вишей писаних.

Мы, уряд конотопский, (...) * Андрей Лизогуб, сотник конотопский.

Данило Афанасиевич, атаман городовий.

Иван Лохвицкий, войт конотопский.

Матфей Несторович, писар конотопский, на тот час будучие, рукою».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50703. – Тогочасна копія. Запис на звороті: «Урядовий запис конотопский на греблю поповскую за дві тисячи зол[отих]купленую»)

№ 38

1716, грудня 27 (16). – Гадяч. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до генерального хорунжого Івана Сулими.

«Мой велце ласкавый приятелю пне хоружий войсковый енералный. Відомо нам з цедульного в. мстиного донесеня, ясне в Бгу преосщенний гспдн его млост отц Шум[л]янский, епсп переясловский, безчестия од Черняховского, писара тамошного полкового, его преощенству пріріканем нанесенного, туне оставити не хочет. Чого ради засівши в. мст з полковими тамошними особами, составили декрет и сюда до нас оний для видения прислали. А же в той цидулі своей в. мст доносиш, что его преосщество декретальной екзекуції на его, Черняховского, не желает, толко би дховную в церкві через три служби Божій лежанем перед имбоном (?) виконал пенітенцію, до чого и сам Черняховский, як в. мст объявляет, пристае. Того ради жеби тое не продолжалось, можна в том ему, Черняховскому, волю его преосщества виполнити и оной задосит учинити, иж би и нас впред жадная не заходила турбация. Прекладаем в. мсти и ему ж зичим доброго от Гсда Бга здоровья.

З замку ншого гадяцкого декаврия 16 року 1716.

В. мсти зичливий пртел Иван Скоропадский, гетман Войска его црского прсвтлого влчства Запор[ожского]».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50802. – Тогочасна копія)

№ 39

1717, січня 13 (2). – Боргове зобов'язання Якова Михайловича.

«Копия облігу Яковцевого 1717 году місця генваря в 2 дн.

Я, Яков Михайлович, житель города Глухова, відомо чиню сым моім рукоданным записом, иж едуци я в црствующий великий град Санктпiтербурх через город Сiвск и ради нужного вперед пути моего, ради запаса дорожнего взял я денег з женою моею Мариею Самойловною Шликевичовною, у честного гспдна отца Григория Филипова воскресенского серебряных денег рублей двадцать на неделю пори. Которие денги повинен будет отдати пн тесть мой Самуйло Алексіевич его милост Шликевич сполна без всякого откладу, а свідитель тому моему взятку его милост гспдн Иван Иванович Маков, а порукою в тих денгах по нас Исай Козмич Щепетов, в чом для лутшей віри и певности росписался я рукою своею.

Яков Михайлович руку приложил.

Свідител Иван Маков руку приложил.

Отц мой Исай Щеплин ручал глуховца Якова Михайловича двадцати рублей, а в его місто сн его Гаврила по повелению руку приложил.

Копия свідительства попа демяновского ояновцеві (?).

Я, поп демяновский Стефан, известно творю Самойлу Шликевичу о его зятю Якову Михайловичу, что он был в Сiвску и стоял он на госпде у Василя Хоритонова Щеплева, а оттуду он поехал з поддячим Иваном Маковым. А о сем мні, попу демяновскому, сказовал поп сiвский воскресенский».

Запис на окремому аркуші: «Копия обліку Якова Михайловича, жител[я глу]ховского, на позиченние у попа Григория Филиповича воскресенского сiвского двадцат рублей денги 1717 году».

(ЦДІАК. – Ф. 1523. – Оп. 1. – № 11. – Тогочасна копія)

№ 40

1718, вересня 15 (4). – Кролевець. – Лист кролевецького сотника Костянтина Генваровського до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний мсці пне гетмане мой велце всемилостивійший пне и добродію.

Салдат именем Олюша, прозиваемий Сорокин полку гспдна Еропкина, роти первой так же еще з другими салдатами согласившись именно, Иваном Прісним, Захарком Жеребцовим, сеі мимошедшої ночи, з середи на четверток, тот Олюша где стоял на квартири своей з жоною своею, у Стефана Шрамка, шапочника, жителя нашего кролевецького, хотіл украсти корову, а передати оним салдатам, що з собою поприводил, а тая корова стояла у сінях привязаная вожками и когда прийшли викрадати корови, так господар того дому в тоє время еще не спал, и почувши, що двери сінечніе скрипнули вийшол в сіни и забачил двоих салдатов на горі хатной сидячих, а стоялця своего з другим салдатом, що корову уже отвязовали, стоячую в сінях и тот господар учинил окрик и за тоє его, что учинил окрик зараз вдарил кистенем в голову вишше уха тот салдат стоялец своего гспдара и тот господар, хочай и забит кистенем, якос шапку того забойци салдата як з него спала в себе удержав, дал жоні своей на знак, а тая жона, видячи тиранское забойство мужа своего, вчинила кгвалт. Почувши той кгвалт Сидор, цехмистр ковалский, сусід его, которіе противко собі дом з домом живут, побіг ратовати сусіда своего, мененного Шрамка. А як тилко скоро прибіг, теди зараз и Сидора, цехмистра другіе салдати, его ж Олешови товариши, стали кистенями быти в тому ж дому шрамковом и так смертно били, жебы вість чи будет и жив, яко ужо и совісті своей отцу духовному не может за тиранским боем виговорити. Так же стоял в дворі п. Яковина (?) Маковско (?) на господі близко мененного Шрамька дому п. Марко з Ніжина, зят п. Петра Уманца, в якого того ж вечора украдено з двора двое коней, зачувши той галас пошов з дому своего на той крик, розуміючи собі тоє чи не с конми его краденими поймано злодія и туда, когда скоро пришов, так и его тие ж салдати кистенями в тою же Шрамковом дворі смертно убили, якого Бг віет и той Марко до вечора чи будет жив. А вже бідним людям нашим чинячихся от них злодійств и забойств, болше вже будет тридцати пунктов на их, на ратушу записани. Так их гспда офіцеровє карат не карают, а людем за злодійство нагороди не велят чинити, а вже міні з ними за бідних людей спорячися не стало и сили. Зачим прошу ясне велможности вашой моего всемилостивійшого пна и добродія кого прислати от свого боку в тих убывствах и крадежах учинити розиск. О тую милост и постокротне ясневелможности вашой прошу, при том его ж мя добродійско полицаю ласце.

Ясневелможности вашой моему велце всемилостивішому пну и добродієви всіх благ щирозичливий слуга Костантий Генваровский, сотник кролевецький

З Кролевца септеврия 4 д. 1718 року».

Адреса: «Его црского пресвітлого влчства Войск Запорожских ясневелможному добродієви его милости пну Иоану Илличу Скоропадскому, обоіх сторон Днепра гетману, моему велце всемилостивішому пну и добродієви всепокорственно подати».

(ЦДІАК. – Ф. 51 – Оп. 3. – № 297. – Арк. 4-9. До листа додано скарги кролевчан на кривди від солдат)

№ 41

1719, червня 8 (травня 28). – Покаянне зізнання Фросини Кандиби.

«Року Бжого тысяча сімсот девятогонадцят мая двадцят осмого дня.

Я, Ефросиния Якимовна Горленковна, жена Феодора Кандиби, а синовая его млсти пна Андрея Кандиби, даю на себе сию мою повинную подписку пред честными отци духовными, нарочне на тоє от мене упрошенными, свекру своему его млсти пну Андрею Кандибі, в том, що я з свого безумія умислила мужа свого Феодора Кандибу, также свекра свого и свекруху и дітей їх, а моіх діверов и зовиць из світа згладит лютими трутизнами. Якії уже мужу своему разними часи три рази давала в потравах и пити, якії брала у баб Маринки, Мусійцевої тещи, да Ткачихи Хвески Білецькой, а свекру и свекрусі также у понеділковий день у потраву сипала, як они сами постниє

страви кушают, діверам же зовицям. Когда я приїхала из Прилуки и тогді умислила будто гостинця привезла пірников, який я приготувала с трутизною, которую баби мні давали Химка Сивашка да Ганна Галушиха. И всім діверам и зовицям за гостинец давала и они кушали и я, не доволствуючис тим, еще и другой раз хотіла була дат, толко ж знат не допустила мене до того сила Бжия, понеже подсмотрівши баба Хведориха Параска Тесличка. которая дитину мою тішила, що я из вишпомянутими бабами совітувала и що приготавляла, обявила свекру моему и свекрусі, щоб були осторожњи. И тоє почувши, свекор мой пришоу ко мні у хату, а потом просто у комнату и начал по комнаті искат везді и найшоу под скринейоу фляшку з приготавлением трутизни и начал мене питат, що се такое у фляшці. То я и сказала, що то для нашої женской немоці, то он начал мене принуждат пит, когда оно доброе и я пит не схотіла, відаючи же ест злое. И он мене начал бит, жеби сказала, що то такое и на що приготавленно. И в той час я сказала, же то мні дали баби вишпомянутие Маринка да Ткачиха Білецка, толко не казала на що, когда же баб тих изискали и начал свекор мой з принуждением їх спрошоват и они правду всю сказали, же я їх просила в тоє и то у флясці трутизна злая, що они мні дали. А на що я о у них просила, того они не відали, толко ж я тепер винюс, же не на що другое я от їх брала, толко на тоє, щоб мужа свого свекра и свекруху и всіх дітей їх из світа згладит. За що тепер сердечне жалую и каюся пред Бгом и пред честними отци и в предние часи сего чинит не буду и ниже мислит, а свекра свого, его млсти пна Андрея Кандиби и свекрухи своей, упадши до стоп ножних, слезне прошу простити мні сей тяжкий гріх и не срамотит мене пред людми, а наказат отческо у дому як хотіт и от дховних отцев епитемию якую наложит на мене и за сей смертний учинок повиняюс со всяким о усердием нести. А буди впред могла б на такое или другое злоє діло дерзнут, то вначали Бжией отмстителной казни да не избігну и людскому суду и смертному декрету подлежатиму, в том святим крестом своеручно подписуюс +

А вмісто Ефросинії Горленковни неграмотной по ей прошению дховник єї при сем будучи, сию подписку своеручно писал и подписался Григорий Мигалевский, пресвитер церкви соборной конотопской

Ми, нижеї именованіе, по прошению Ефросинии Горленковни, Феодора Кандиби жени, при сей повинной подписки били и словесно приносимую от еи вину слишали и во свідител[ст]во своеручно подписалися.

Димитрий Димитриевич, протопопа конотопский, подписался и печат приложил
Феодор Петрович, поп святониколский конотопский

Иосиф Кондратович, пресвитер церкви святых сорок мучеников».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50713. – Оригінал, завірений підписами і печаткою)

№ 42

1719, червня 26 (15). – Лист конотопського сотника Андрія Лизогуба до гетьмана Івана Скоропадського.

«Року Бжого 1719 мсця іюня 15 дня.

Перед нами, урядом конопским предлагал нам жалобу свою пан Андрей Кандиба, знатний Войска малороссийскаго товариш, на сина своего роднаго, Федора, иж он, син его Федор, посилан бил у Гданскую дорогу з трома стами волов добрых, которіе воли били проданни за помощію Бжію там у Гданску прошедшого 1718 году доброю продажею за шест тысячей рублей, вичисляючи на рускую монету чистой суммы, кромі всіх расходов дорожніх и оплатки цла и конвою. Яких он, грошей не везучи в дом, накупил за всю вишписанную сумму своїм самоволством розного товару купеческого, сукон аглицких матеріив дорожих, бавелниц, хусток, басаманов, а к тому и на свою жену и на себе много прикупу посправлял, яко то ланцюгов золотих, у коїх било вісу червоних важних семдесят перел уриянских недробних шнуров двадцят, перстений добрых дорогих дияментових три, а четвертий вдому купив, сосудов сребраних до нісколко гривен, золота и сребра в нитках мохров золотих. Пудзер з водками гданскими и протчіїх фрашок. Которий товар привезши у дом, начал из женою своею марне тратит и на потом, повезши у Харьков на крещенский ярмарок

и в Роменский на масляной до коньца тоих товар затеряв манер чи он попродав, чи пороздаровав, толко мні денег не привюз и не отдав. И когда я начав у его денег требоват и с домагателством, то он, не толко мні денег не отдав, но еще и противние мні слова з досадами начал говорит, що от его и не един раз тое мні слишат лучилос. А сего июня пятнадцатого дня, когда он приїхал из троецкого Харковского ярмарку и денег нічого не привюз, начал я его истязат як отец. А он, учинившис мні противним, порвался ко мні и пхнув мене в груди от себе так, что я мало на землю не повалився и продерзкими образив мене словами, мовлячи з криком: «годі мене гризти. Я тоді не [...] на лихо гроши возму, як будут, так отдам». И так мене сим крайне обідив и разорив при старости літ моїх и при немощи остатнюю копійку затеряв, з якої би я мог себе жену и дітей sustentоват. А тепер я ни при чом остаюс. Того ради я его отдаляю от всего наслідия из женою его и дітми от всіх добр движимих и недвижимых и неблагословениемое на них полагаю вічне. А вас, панове уряд конотопский, прошу сию мою жалобу от мене принят и розказат записат до книг міських, а мні з уряду для предбудущих времін запис видат за подписанием старшинских рук з приложением печатей. Прето ми, уряд, принявши его, пна Андрея Кандиби, жалобу, занесенную на сина его Федора, признали, же так запевне ест и приказали вишписанную жалобу до книг записат для предбудущих времен, а сей запис за подписом старшинских рук и приложением печатей ему, пану Андрею Кандибі, видат.

Діялося року и дня звишписанних на ратушу конотопском.

Андрей Лизогуб, сотник конотопский.

Данило Опанасович, атаман городовий.

Войт міський Мартин Брачий з бурмистрами.

Матвій Нестерович, на той час писар конотопский, рукою.

При том будучие особи Опанас Савойско, Лукян Баклан, Тимофій Майлат, а во місто їх, неграмотних, по их прошенію подписалься Стефан Михайлов, писец ратуша конотопского.

Иван Парпура своею рукою подписался во свідителство, при том будучи».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50714. – Тогочасна копія)

№ 43

Після червня 1719 р. – Конотоп. – Скарга конотопців до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, нам велці премилостивій пне и всенадеждний добродію.

Мы, так граждане, як и сотняне конотопские, через килко літ от пна Лизогуба, сотника бившаго, убіжденние и многие мало не зовсім яко о том з розиску велможности вашей есть відомо, ув обожегті своем разорение. А тепер по особливой на нас, бідних, рейментарской млсти будучи от него, слава Богу,уволнени, поневаж не иміем в сотні своей совершенного начальника, а город наш на всегдашном зостаючий тракті, частие там от переждающих великороссийских людей узнают трудности, иж всяк едучий не чуючи сотника цілого в городі, що хочет, тое чинит, яко наказьной старшині и мало хто отдаст послушенства, власне под сей час зостаємо як овци, не иміючи пастира. Теди з тих причин обавляючися, жеби якое в городі не малося нерадение и разорение, вси ми, упадаючи до ног велможности вашей, со слезами просим такую на нас, бідних, явити свою пнскую млсть, жеби нам кого волними голосами в городі своем, з нами добре ласкаве и по християнску обиходячогося избрати собі сотника, а от постороннаго и насланнаго и того, якого ми отнюдь не хочем, уволни нас, велможний пне, бо вже нам и так біда Лизогубова докучила. Нехай ясневелможний добродію як всім сотняном даеш по волі сотником собі обирати, так и нам не заборони того наставити, який Бгу, велможности вашей и нам, всему товариству, будет любимой. О що при найнижшом уклоні нашом всі обще просим и дознавши такой млсти, повинни Гсда Бга доживотне блгати.

Велможности вашей пнской, всенадежднаго нашего пна всемилостивійшаго добродія, найнижшие слуги и подножки

Стефан Лобода, наказний сотник конотопский.
Федор Дюгтяр, атаман городовий.
Василь Прасол, товариш сотенний.
Лукян Баклан, товариш сотенний.
Михайло Попувна, атаман курінний міський, з товариством.
Ярема Калачник, атаман курінний міський, з товариством.
Клим Кириенко, атаман курінний міський, з товариством.
Андрій Величко, атаман сосновский, з товариством.
Иван Усик, атаман семяновский, з товариством.
Федор Високомузний, атаман попувский, з товариством.
Тишко Забияка, атаман курінний исопувский (?).
Андрій Онищенко, товариш сотенний.
Яцко Бойченко, атаман шаповаловский, з товариством.
Максим Лузан, атаман озарицкий, з товариством.
Миколай Ремигайло, атаман подлипенский, з товариством.
Мартин Брагій, войт конотопский, з посполством.
(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50705. – Тогочасна копія)

№ 44

1720 р. (?). – Лист ніжинського полкового писаря Івана Ананієвича Кужича до ніжинського полковника Петра Толстого.

«Велможний мсці пне полковнику ніженский, премногомилостивий мой патрон и особливий добродію.

Любо пренижайшее мое поклонение вашей пнской велможности, добродієви моему воздаю, что отдалено мою подлость от ураду писарства полкового ніженского, од как за труди мої через пятнадцат літ на писарстві ронение, прошу вашу пнскую велможность о сотничеств[о] ивангородское, о що когда в Глухові просилем, принялем от вашей пнской велможности, милостивное за тое слово, що получивши должен призову вашей велможности вірне служити и доживотне за щасливое ваше пановане Гда Бга благати.

Вашей велможности премногомилостивому моему пну и особливому добродієви нижайший слуга Иван Ананиевич»

(ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 501. – Арк. 15. – Оригінал)

№ 45

1720, березня 12 (1). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до генерального хорунжого Івана Сулими.

«Мой велце ласкавий приятелю пне хоружий войсковий енералний.

Узнаем похвално тое в. мстино діло быти, что в. мсть за получением соби ншого листа армат чугуних числом осмнадцать кгварнізонские мідние подводами полку тамошнего Переясловского веліл в полк Прилуцкий запровадити. Что же в. мсть обявляєш нам о прибыті до полку кгранадерского гспдна полковника Манштейна в Переяслов, котрий жебы іміл квартиру в Баришовці, а гспдн полковник уступил бы в Ирклієв, просил в. мсть з старшиною превосходительного его милости гсдна генерала майора кграфа Кантакузина. Але он, гспдн полковник, того учинити не изволив, леч стал с всім штапом полковим в Переясловлю, чрез що великая тамошним переясловским обывателям, же не тилко дров на два штапа, генералский и полковничий, надати отнюдь невозможно, леч и двора ні одного уже не маш волного, діється нужда. Теды можеш в. мсть з старшиною еще гспдну полковнику Манштейну предложить, что диспозиция квартир гспдм офицерам в ншой гетманской есть волі, котрую мы поледили пном полковн[иком], жебы они розсмотріваючи, там, где бы не было злишней людем тяжести, квартири опреділяли. О чом хотя в. мсть именем ншим и превосходительного его милости гспдна генерала майора графа Кантакузина предложивши звышмененные людские нужды, просити ижбы его превосходительство веліл гспдну полковнику одтол з Переясловля в Баришовку на квартиру уступить. Взглядом зас

опреділення консистентов в село Остролучче, маєтност пана Иваненка, здається нам, что осмнадцать порцій, а двадцять рацій, если там в селі тяглих людей з козаками найдутся двісті, не есть тяжестно. А что он, п. Иваненко, там же в селі для своей приватной потребы шесть члвіка держит волохов, котрій на тих же расположены людях, взимают собі контент, то мы писали до его, Иваненка, жебы он тих волох, если ему суть потребни, власним своїм з двору сусентовал виктом. В. мсть зас для лучшаго віроятія пошли от себе комісара полкового з другим яким полчанином, предложивши ему, Иваненку, что за відомом ншим жебы он помянутого селця людей тяглих и козаков, сколько оних числом обрітається подлинно и совістно зревидовали о сем зачим в. мсти дшеполезний наставши Пост здравственно провожати.

З Глухова 1 марта року 1720.

В. мсти зичливий приятел Иван Скоропадский, гетман Войска (его) црского престолого влчства Зап(орожского)».

Адреса: «Его царского пресвтлого влчства Войска Запорожского хоружому енеральному пану Ивану Сулимі, моему велце ласкавому приятелю, подати».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50806. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Запис: «Подан март 3 о гпдну полковнику Манштейну и о п. Иваненку (...) * лаки (?) о світлиц [...] присланном з Гадя[ча] [...] шовці и о волош[...]»)

№ 46

1720, липня 14 (3). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до генерального хорунжого Івана Сулими.

«Мой велце ласкавий приятелю пне хоружий войсковий енералний.

Сего листа обявител Иоан Фомович, сщенник села Случевска, принесл до нас инстацияльное за собою од свитлійшого князя Александра Даниловича Меншикова, гспдна енерала фелтмаршала писание: дабисмо приказали в. мсти отнятую им еще у покойного отца его, сщенника случевского, половину млина оному возвратил, а за другую половину насилно якобы в. мстю ж купленную, гроши свои назад приняты. Зачим ми нарочно для видения в. мсти тот его княжого свитлишества лист посылаючи, яко и листи, хочем абис в. мсть о(...) * вспят к нам прислал, так приказуем в. мсти не пренебрегаючи помянутой справі, если так ест, як свитлійший князь его мсть по его сщенническому донесеню (...) * ми своем виразити изволил пререченного млина, а именно на реци Вори стоячого, оному уступить приняттем за половину того насилно собою заплаченную грошей, даби самой слушности задосит било учинено и он бы, свщенник случевский, вперед на вашности не нарикал, ежели же иначе діється, отвит на тое в. мсть учини до нас, жадаем и при сем ему ж зичим доброго здравя.

З Глухова июля 3 д. року 1720.

В. мсти зичливий приятел Иван Скоропадский, гетман Войска его царского пресвитлого величества Запорожского».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50882. – Тогочасна копія)

№ 47

1720, липень (?). – Скарга о. Івана Фоминича Чудова до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, мні премлстивійший пне и превеличайший добродію.

З великого жалю моего слезне падши до стопи ног вашей рейментарских, премлстивійшого добродія моего, просячи милости в занесеню жалоби моя на его млсть пна Ивана Сулиму, хоружого енерального, за млин наш, которого половину дармо завладіл, а за другую насилно гроши прикинул. На которую мою жалобу велможност ваша свой висоцеповажний лист и инстанцию свитлійшого князя видали били мні [лист] до его млсти пна Сулими, жеби за приняттем за половину на (...) * но даних его млстю грошей пререченного млина вступил. А его млст ваш висоцеповажний лист и инстанцию свитлійшого князя, презрівши и пред суд велможности вашей

сам не ставши со мною, и до сих час невинне нашим млином владіет и мене до послідней нищети приводит, одно сам не стаючи за мною на право и чрез его посилчих пленипотентов любо довел гвалтовной куплі и отняття отчистого млина. Однак тот посланий, зложивши до волі свого пна справу подлуг слущ[ности?], а видя своему пну непомислно кончити з тих мір не похотіл что и сам будучи пред свти рождественский кончити наочно зо мною заводу не хотіл, а в екой також и невинной от его, пана турбачіі, гди отц мой не станул на суд, зараз его милост привювши до великаго убытку, завладіл насилно и невинне першую половицу млина нашего, а и тепер вижу и мене мизерного заводит до посліднего убожества щораз проторячися, а не могучи в правдивом моем дохоженіи конца справи одержать, в чом кривавими слезами впадаючи, прошу велможности вашей, премилостивішого моего пна, уважаючи на правду на суд Бжий болш мене, бідного сироту, не заводити в турбачію, велі жеби его милост пн хоружий дармо отнятую половицу млина дармо тепер уступил. А купленную насилно част владіемого млина гроши свої приняти изволил и вступил би, чтоб вперед на его милост я не плакал и чоломбитя не міл, за якую вашу рейментарскую милост при безкровних офирах вичне Гсда Бга блгат долженствую

велможности вашей, пну моему премилостивішому и добродіеві всегдашній богомолец Иоан Фоминич Чудов, поп случевский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50894. – Оригінал)

№ 48

1720, липень (?). – Скарга о. Івана Фоминича Чудова до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, пне пне и премлстивіший добродію.

Упадаю до стопи ног велможности вашей, премлстивішого добродія моего, всепокорственнo просячи о милосердія ведлуг поважного листу свитлійшого князя, который велможности ваша приняли в мене, на который то поважний лист жадного слова не слышалем. Прето смилем чрез сюю мою старческую суплику просит милости велможности вашей, премлстивішого добродія моего, яви млсть свою на мні, убогом богомолці, вашем ведлуг поважного листа свитлійшого князя, блговоли по великой милости своей приказат поважным писанием своим его млсти пну Сулимі возвратити млинок наш отцевский одну половину човарок (?) отнял, так би и повернул. А за купленную насилно данние денги принял, за якую милост долженствую при безкровних офирах Гсда Бга о сие (?) молит, а діти мої должны як дід мой и отец при Войску в полку Стародубовском служит.

Также и о братах моих двоих, который на козацком грунті по отці остались, а его млст пн Сулима насилно ис козаков обратил на свою дворовую услугу. Всепокорственнo молю велможност вашу, прикажи от его дворовия услуги волними оставши, а по прежнему при Войску в полку Стародубовском служит, бо они страха ради панскаго не могут сами бит челом и милости просит в той своей нужді. За что буду за должност вашу вичне Гсда Бга просит, бо понеже тот их отческий грунт и с початку бития не бил ни в кого в подданстві кромі козацкой служби.

велможности вашей пренижайший слуга и всегдашній богомолец недостойний иерей Иоан Фоминич, священник случевский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50893. – Оригінал)

№ 49

1721, вересня 15 (4). – Новгород-Сіверський монастир. – Лист о. Герасима Михайловича, ігумена каменського та ін. до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный млсці пане гетмане, наш премлстивіший пане, патроне и великий добродію.

Одібравши ми от отвітний лист велможности вшой взглядом чинення тут в Новгородку апробації о попу риковском и багриновском священником и если доводчиков для силнійшого доводу до присяги припустити, такое учинилисмо исполняя

указ рейментарский полицонний аппробації окончание, иж поп риковский, хочай при упорі стоячи, ні сам не хотіл присягнути, знат чуючийся в своем проступстві, ні свідителі до присяги пустити. Однак ми разсудили помянутих доводчиков, чого они и сами хотіли, до присяги пустити, якую в Москви монастира новгородского они и виконали при битности попа риковского. При которой присязі, що за извіт поп чинил, совершенно вираженно в аппробації, яка до рук ясневелможности вшой отсилається. А того попа до далшого велможности вшой указу тут в монастиру новгородском велілисмо держати в вязенню. Взглядом зас протопопского доношения того ради в першом ншом листі нічого не змінковали, же протопопа в доносительних своих словах отміняється, аж уже тепер при уконченню аппробації всякую свою мову подписом руки своей закріпил, якие виразне изображенни в аппробації. При котором одосланню з нижайшим ншим поклонением особливой рейментарской поліцаємся мсти, зостаючи навсегда

Вшой пнскої велможности ншого премлстивішого пна патрона и великого добродія нижайшие слуги и подножки

Иер[о]м[онах] Герасим Михайлович, игумен каменский

Иеромонах Тимофей Максимович, писар п. к. вер.

Стефан Максимович.

Текст на окремому аркуші: «Любо поп риковский оставлен в монастиру новгородском в вязеню, однак до уваги вшой пнскої велможности подаем чи не лутче би его через лист до его мсти отца номіната архимандрии тутейшой где на иншее місце спровадити, поневаж тут в одном монастиру и отец его законником и прочіи единомислники граждане, которіе всяким способом могут из ним видатися и в затверділости совітами подкріпляти».

Текст на окремому аркуші: «При сем и розиск пном Валкевичом справованный до рук вшой пнскої велможности отсилаю».

Текст на окремому аркуші, який видно стосується іншої справи: «Рачил велможность ваша пнская до мене писати абым прислал реестр того розположения, яким поміркованем стоят тепер в полку моем сердюки. Прето тот реестр дадем пану Холодовичу в донесене велможности вашей».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 587. – Оригінал)

№ 50

1721, вересня 16 (5). – Чернігів. – Лист Євстратія, архімандрита єлецького, до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, нам велце мсцівий пне патроне и млстівійший добродію.

Яко всегда ad qujscuq. nutus (за першим бажанням. – **Ю. М. І. Т.**) ясневелможности вшой аки рабыпослушній готових нас долженствуем изьявляти, так и ннішнее рейментарское повеліние, нам предложенное, взглядом розисканя и аппробованя певних доношений, поданних на сщенников риковского и бугриновского с всяким доброхотством исполняючи, готови к ассигнованному времени, к 20 числу сего сентябра, виправити в Новгородок особ катедралних в поважном ясневелможности вшой писаній специфікованих, которіи в присутствіи висланого от боку ясневелможности вшой, дійствия тих обох сщенников без жадного поблаженя документалне, по самой правді випробовавши, за подписанем рук обосторонних висланцов и свідителіи оттоле з Новгородка в видение ясневелможности вшой подадут сие, раболіпно ясневелможности вшой донесши, нижайшее нше до стоп рейментарских творим поклонение.

Ясневелможности вшой, ншого млстивішого пна патрона и великого добродія, всіх блг усердствующіи бгомолци и слуги нижайшие Євстратій, архимандрит обители Престой Дви Бци елецкий черніговский з цілим консистором.

З катедри архиеп[и]с[копії] чер[ніговской] 1721 року сентября 5 д.».

Адреса: «Пресвітлішого и державнійшого великого гсдря ншого его црского сщеннийшого величества Войск Запорожских обоіх сторон Днепра гетману ясневел-

можному пну Иоанну Скоропадському, нам велце мсцівому патрону и млстивійшому добродієві смиренно вручити».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 546. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою)

№ 51

1720, вересня 25 (14). – Свідчення случевських селян.

«Року 1720 мсца септемврия 14 дня.

При нас, нижей подписанных людях, вышедши из церкви, стала мова священника ншего Иоана Фоминича о его отцевском Чудовском млину з Олексієм Подорожним, атаманом ншим случевским. Что Алексій сказал: я, мовит, с пном Иваном Костомахою на тот час был послан от пна из грошми до п. Фоми и приехавши мы, кгудовци, отдали гроши Фомі. Которих грошей не принял покойний Фома, а мы оніи оставивши в него гроши, отіхали з его двора и того часу отпущен я до своего двора. А что в них потом учинилося, о том я не свідом. На которіе Алексія слова священник нам, нижей подписан[ним], освідчился и просил нас, чтоб мы дали за подписом рук нших свідителство, что мы як чули. Под совістю дш нших выдаем свідителство за подписом рук нших крестним знаменіем, именно Феодор Евененок, Иван Шендриенок, Иван Голий. +++

Діялося передо мною Родионом Забытою, на тот час атаманом наказним. Дано сее писан(е) свідителство отцу И(оану) Фоминичу».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50887. – Оригінал)

№ 52

1721, початок березня (лютого останні числа). – Талалаївка. – «Розиск» пред-ставників гетьмана Івана Скоропадського.

«Року 1721 мсца февруария числ послідних.

По переважном ясневелможного добродія его млсти пна гетмана указу мы, нижеименование, чинилисмо належитий розиск так о козаках, яко и посполитых людях подданных мнстра ніжинского, в селі Талалаевці мешкающих под розние особы, то продажею своїх кгрунтов, то й так самоволно ухиляючися од войскових служб и посполитых тягlostей поддавшихся, а хто з компуту козацкого и тягlostи мужицкой был и як давно (?) и яковим способом под кого хто поддалься, обявили тое прежде тамошній старинний люде войсковии именно: Никифор Шепіл, Иван Горкавий, Федор Огиенко, Грицко Полішко, а тяглии Иван Кизим, Леско Дашук, Динис Гогол, Шекгеда Иванія и прочии, на тот час зобрании, а потом и сами тии ж поподававшиися, так войсковии, яко и тяглии обиватели талалаевские каждый сам о себі словесное публичне при собрании чинил извїщение.

1. Во-первых Данило Петик, козак доброволне призналься, же отц его Григор, позичивши у пана Баскака десят коп, поддался под его з кгрунтом своим, ухиляючися од козацкой повинности.

2. Филипп Поддяченко, козак сего року доброволне подхилився под пна Баскака, не хотячи отбувати повинности козацкой и живет в Баскачиной хаті, стоячей на кгрунті мужиком.

3. Герасим Поддяченко, козак, року прошлого навесні поддалься под пна Баскака и живет под ним у мужицкой Дудченковской хаті за певний долг, у Дудченка Баскаком взятого.

4. Илко Шевченко, козак, доброволне поддался под пна Баскака з кгрунтом своим третий год тому, ухиляючися од козацкой служби.

5. Михайло и Семен Зинчуки, козаки, літ тому под десяток як поддалися под пна Баскака, не хотячи козаковати и на Баскачином кгрунті мужицком [кош]том своим будынки построивши, отбывают ему всякую повинност.

6. Грицко Потап (?), козак, четвертый год тому продавши за десят золотих кгрунт-тик свой пну Баскаку, живет под ним, не хотячи козаковати.

6.(!) Иван Глушенко, давний козак, ухиляючися од казацкой служби, продал

свой кгрунтик за осм коп пну Баскаці и под ним живет, чинячи ему подданское повинение.

7. Остап Кошовий, козак, покинувший кгрунт свой и на нем брата своего, и тепер козакуючого, поддался под пна Баскака доброволне и у его живет у сусідах. Такових и сим подобних скилка не предстало козаков на розиск за небытностью оных в домах своих.

8. Илко Чуб, мужик, семей рок тому, взявши у гідна Баскака на свою потребу за шист коп горілки, а жита шист четвериков, поддался з своим кгрунтиком, ухиялючися од мужицкой тяглости.

9. Самуйло Марченко, мужик, літ тому десят доброволне увойшол у хату Баскачину, которая случаем кгда згоріла в небытности Самуйловой, где й matka его, Самуйлова мало не на смерть, а дитина сестрина и на смерть згоріла. Пн Баскак, вмінивши ему, Самуйлові, тот случай в неосторожност и винним учинивши, чтыри вола заграбил и принудил его хату знову на том мужицком кгрунті поставит, якую он поставивши, до сего часу живет под им, п. Баскаком, отбуваючи всякую ему повинност.

10. Яцко Филипенко семей рок тому доброволне подхилился под пна Баскака и живет у козацкой Яцуненковой Баскаком купленной хаті.

11. Василя Григоренка отц мужик літ тому одинацят кгрунт свой продал пну Баскаку и там же жил, а потом сего настоящего року сн, сей Васил, вышовши для доуки з двора Баскачиного, а з своей отцевщины, купил себі кгрунтик мужицкий за сім золотих и з того кгрунту не хотячи тяглости отбувати, ему, пну Баскаці доброволне повинуется.

12. Стефан Зубець, мужик, тому два роки поддался доброволне з кгрунтиком своим под пна Баскака, не хотячи отбувати тяглости.

13. Иван Чередник, мужик, тому сім літ взявши дві осмачки жита и пят коп грошей на свою потребу, поддался з своим кгрунтиком под пна Баскака, вміняючи его бити проданим.

14. Стефан Шевченко, мужик, поселившийся на козацком кгрунті тому чтыри года и пожычивши на своъ нужди килка десят золотих у пна Баскака, поддался под его з своим кгрунтом.

15. Павел Шевченко, мужик, продавши хату за шист коп пну Баскаку, живет под ним в той своей хаті, ухиялючися от подданства.

16. Антон Рубан, мужик, тому літ под десяток, не хотячи отбувати тягlost, взял у пна Баскака осм золотих и поддался под его з кгрунтиком своим.

17. Лукиан Топчиенко, мужик, літ тому шист як поддался доброволне под п. Баскака и тепер живет у Баскачиной хаті у мужика Рубана купленной.

18. Васил Толок, захожий з Литвы, живучи в Талалаевці подсусідком, увышол з Міні (?) у хату Баскачину у козака купленную.

19. Стефан Бреус, мужик, тому осм літ, не хотячи отбувати тяглости, поддался под п. Баскака доброволне, увишовши в хату Баскачину, у мужика Григора купленную.

20. Дацко Маленкий, мужик, килкадесят літ жиющий на чернецком кгрунті, а не хотячи отбувати мужицкой тяглости, тому осмий год, купивши козацкий кгрунт и поселившись на нем, поддался доброволне под п. Баскака.

21. Яцко Бережной, мужик, літ тому сім, подишол под пна Баскака и сидит на мужицком кгрунті за осм коп пном Баскаком у шинкарки талалаевской купленом.

22. Федор Дудка, мужик, третий год тому поневоли подгорнен гспдном Баскаком з кгрунтиком своим за тое, что волов Баскачиних три згубили паробки, до дому з до-роги з сулю поворочаючися, где и сей Федор находвался. Паробки ж поуходили, а его подвернул пн Баскак собі в подданство за тое.

23. Тимко Сопилниченко, мужик, прошлого году поддался под пна Баскака и живет в козацкой хаті, Баскаком купленной.

24. Роман Когут, мужик, с килка год тому, взявши у пна Баскака в десяти копах коня, поддался з своим кгрунтиком под его.

25. Яков Григорец, мужик, не хотячи отбувати тяглости, а поставивши собі хату на Баскачином кгрунті, живет под ним.

А прочіих человека с килка не представлено за небытностию оних на тот час в домах своих.

Под пном Мойсієм Константиновичом, асаулом полковим ніжинским, кгрунт в Талалаевці найдуючийся, любо у козака, менуемого Тимо[ша] Горценка, куплен, який Горценко на том кгрунті живучи, пред своею продажою отнюд мужика нікогда не отбувал тяглости, еднак отц его, Горценков, тот кгрунт купил у мнстрского подданого, на котором тепер Горценковском кгрунті чрез пна асаула купленого чтыри мужика Леско Потылчан, Иван Боровик, Петро Котюх, Опанас Жит[...], покидавши мнстрские, на яким мешкали кгрунта, не хотячи те[...]отбувати, поселилися и един з них и хату свою з мнстрского плеца перев[ез] на асаулский и поселившися, живет под пном асаулом.

Пн Григорий Аввакумович в том же селі Талалаевці дві хаты купктние міуючий и кгварнізонний жител Кнурец менуемый также кгрунт мнстрский міет здавна куплений. Котории обидва по одплаченю за оние суми собою данной и по принятю оной уступить готовы з tych кгрунтиков.

И мы таковое всіх вышмененных людей устное извіщение записавши при выже[...] выраженных особах, руками нашими подписуемся

Иосиф Тарасович, войт (...)*.

Козаков талаевских под гспдина Баскакова подхилилося числом 8.

А мужиков подданных мнстрских 18.

Под паном Моисієм, асаулом полковим ніжинским, на монастырском кгрунті живет 4 мужиков.

П. Григорий Аввакумович дві хати мнстрские скупив, також Кнурец, жител гварнізонный кгрунт скупив мнстрский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I – № 51192. – Тогочасна копія)

№ 53

1721, листопада 14 (3). – Вороніж (?). – Zobов'язання Йосипа Романовича, кандидата на священика.

«Року 1721 ноев[рия] 3 дня.

Объявляю сим моим рукописанием каждому, кому о том належатимет відать, иж понеже пнве уряд воронізкий и всі обще парафияне по соизволению своему общому принимают мене до прстола стога архистратига Хва Михайла за сщника парафиального по намирительном изшествеи в чин иноческий пречестного отца Василия Голенковского, протопопи воронізкого, я его ж позволением на прошение всіх обще парафиан Свто-Михайловских. А понеже его ж честного гспдна отца протопопи прилежным старанием и коштом церков стога архистратига Хва Михайла каменна созидается, теды (?) на теж (?) власное строение цркви Бжой и я по изволению его млсти пна родича моего одну тысячу зол[отих] обещаю и рукою своею записую оную обітницю. А тысячу зол[отих] тую не разом, але частма в потребах строения церковного выдавати ассекурую. В той час когда Бг по соизволению от всіх общому градовому и парафианскому удостоит мене, недостойного, по блгословению преосвященного пна пастира тот сан доступити, пнв градових особ и всіх парафіян, яко и міщан, в належитой чести и пошанованню иміти должен естем и на том записуюсь рукою своею власною.

Иосиф Романович, суддевич полку Ніжинского».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50692. – Автограф, завірений печаткою)

№ 54

1722, березня 29 (18). – Погар. – Лист о. Мартина Твардовського до удови генерального хорунжого Івана Сулими.

«Велможная мсцвая пні хоружая енеральная, премлстивійшая добродійко моя.

Хочай через подлійшое и ціле недостойное мое сие начертание вашей пньской млсти до лица землі отдаючи чолом клонение на поданное вашей пньской милости

листовное вопрошение о добровольной продажи млына покойного Фоми, власного родича отца Иоанна, попа случевского, тот (?) зейшлomu з сего світа блженной памяти его млсти пну Ивану Сулимі, хоружему енералному, наймилшему пну вашой пньской млсти, отвіт от подлости моей виразний твору таковий, же ціле отц Иван Руденок, поп случевский, напрасно покойного Фоми отца еще его костми ворочает и вашой пньской млсти без уваги (ежели толко чи не з подущения чиего) напрасное утемежене до коллегіум Малороссийского учинил. Поневаж не вспоминаючи недостойной особи моей и подлійшого рукописания моего, толко которые поважнійшие особи на той купчой покойного Фоми добровольной того млына его продажи суть подписанные. Теди держу о том совершенно, же и тие всі на подлинних писмах своїх не отмовят вашой пньской млсти отвіт и потвержене написати, же покойный Фома добровольне, без всякої намови, без жадного насилия тот млын вашим млстям продал и цілости денги отобрал. Таковий еще малогодний мой вашой пньской млсти в той окказии отвіт чинячи, под млстивіішую мя материнскую отдаю протекцию

Вашой пньской млсти премлстивіішой добродііці моей недостойный бгомалец и нижайший слуга Мартин Твардовский, священник Сто-Троецкий погарский.

З Погар[а] марта (?) 18 1722 року».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50807. – Оригінал)

№55

1722, серпня 13 (2). – Крелевець. – Додаток до «обліку» крелевецького сотника Костянтина Генваровського.

«Копия другого обліка.

Гспдн Иван Григоревич Грешилов, мой ласкавий блгодітелю.

Изволь вша милост по любви своей еще видати денег на шест кухов тоєю ж ціною, а с оставлением якая поставлена в моем к[...] итого (?). Сему моему листооказателєви Стефану при сем, его ж в сохранение Гспду Бгу со всеми домашними вручаю

Вшой милости моему блгодітелю всего добра зичливий и поволний слуга Константин Генваровский.

З Крелевца 1722 року августа 2».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50731. – Тогочасна копія)

№ 56

1722, вересня 2 (серпня 23). – Крелевець (?). – «Облік» крелевецького сотника Костянтина Генваровського.

«Копия.

Року 1722 мсця августа 23.

Я, ниже именованный, чиню відомо сим моім рукодайним писанием, иж подрядилемся я прикажчикові глуховскому превосходителних гспд барон Строганових пну Ивану Грециловскому куф чотирнадцят горілки з таким договором: сім в полвигори, а другие сім же вигоров под горлушко поставит в сем настоящом 1722 году о дню святителя Хсва Николая декаврия 6 числа. На которую горілку тепер я от него, пана Ивана Грециловского, всі сполна одобраем денги, толко ж когда термін прийдет, тут горілку мні отдавати, то я ж своїми подводами повинен постановит в Глухов тие чотирнадцят куф горілки з носатками до каждой куфи прибавит. На том руку мою подписую року и дня звиш писанного.

Константин Генваровский к сему договору рук приложил».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50731. – Тогочасна копія)

№ 57

1722, вересня 4 (серпня 24). – Глухів. – Чолобитна новгород-сіверських міщан до чернігівського полковника Павла Полуботка.

«Велможный добродію мсці пне полковнику черніговский, нам велце всемилостивііший пне и добродію.

Повторною ншою суплікою до стопи ног вших пнскої велможности падши, всі єдиностайно з опщими гражданами и посполитими просим милости в нуждах нших діючихся от пна Илиї, войта ншого, который многими утисками мстителными нас обременяючи як подводами, так теж и викладами, немилостивим является ко всім, мовлячи: знайте, же я указом геманским учинен войтом, а не через вшу ласку, зачим пнскої велможности вшой таковую в нем сміренно сущую гординю смирить и от-ставить от власти войтовской: жебим ми в нуждах своих вшой пнскої велможности впред не докучали. Велможности вшой млстивого ншого пна и великого добродія нижайшие слуги и подножки

Яким Харитович, войт наказной новгородский

Иван Захаревич Плакса

Никита Трусевич, мещанин новгородский

Макарий Вакуленко

Охрім Исаевич, міщанин новгородский

Игнат Кулага Давидович руку подписыю

Ярмола Потапенко, сотник квартирний новгородский

Яков Иванович Товстенко, мещанин новгородский

А всі прочие міщане, в первой супліці подписавшиеся, тут же повторяем

1. Сознание войта каменского, который прибувши в ратуш добровольно сознал пред войтом и пред своїми міщанами, же пну сотникові наказному новгородскому орал в шест сох за нерадением, а по приказу войта Илиї, который посилал сторож ратушного Якова водовоза на вигнанне оних подвод, еще он же войт на ратуш прибувши презентовал, що по приказу его ж, войта Илиї на косовицю п. сотника вигнано шест члвк, а гresti десят. З села ратушного, яко неумітний писания, крестом подписуюся.

2. Еще же прибувши на ратуш войт риковский з села ж ратушного сознавал, же колко бувший асаул, приехавши в Риков, висилал на роботу орати сотника в чотирнадцат сох, а жати чотирнадцат члвк з мененного ратушного села и на сие, яко неуміючий писания, крестом подписуюся.

3. И еще признал войт барвіновский (?), же десят сох п. сотнику вигнал орат и на той работі два дны бавилися и в свідительство подленное крестом подписуюся.

4. По приказу сотниковом, он же, войт, з Мехедовки косарей пятнадцат вигнал у Голубовку.

5. И той же войт давал подвод двадцат старості голубовскому для перевезения дро[в] з пуши до міста належащей, а в дом п. сотника.

6. Сознание шафара міского новгородского Семена Налягаки, що за ратушние гроши купленно риби, именно за чтири зол[отих] и пят копіек, а то велможности вшой презентованно якобы за наказного сотника гроши купленно и міскими оная риба подводамы двома з проводником в Глух[ов] привезена била. Тот же шафар сознал, же и впред посилался риба в Глух[ов], а за ратушние гроши куповалася и не-відомо кому доходила.

7. За нерадением войта Илиї давалася подвода одна под публика (?) в дом п. Кутневского и оний подводник отвозил до Глух[ов] и бавился чтири дни. Сознавал на ратуши, он же подводник Гаврило Спартесний.

8. Семен Налягака сознал: далося з ратуши Семену Юркевичу грошей зол[отих] пят на харч в Глух[ов], а он, Юркевич, в своей потребі живет в Глухові, а не за міским интересом.

А на сії созната войтовские из скул ратушних маемо рукоддание от ных карты, свідителствующие из оних, же подписом стаго креста».

Запис на звороті: «От новгородцов повторная супліка з прошением (...)»* войта з вираженними в ній на войта новгородского пунктами подана в Глухові августа 24 д. 1722 року».

(ЦДІАК. – Ф. 51 – Оп. 3. – №189. – Арк. 15-16. – Оригінал)

№ 58

1722, вересня 8 (серпня 28). – Глухів. – Розписка.

«Року 1722 мсця августа 28 числа.

По сему листовному писанию Стефану Комунському, слугі пана Дяковского, взял грошей у пана Василя Хмелника на ш[ест] кухов горілки, на каждую куфу по семи рублей 3 золотих (?) и порукою то вишеписаному молодикові п. Григорий Падолка, хоружий сотенный кролевещкий.

Діялося в Глухові року и дня звишписанного.

Александр, писар ратуша глуховского».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50731. – Тогочасна копія)

№ 59

1722, листопада 30 (19). – Дунаєць під Глуховом. – Лист Михайла Кондратьєва до наказного гетьмана Павла Полуботка і генерального судді Івана Чарниша.

«Велможний мсці пне полковнику черніговский и наказний гетмане з судією енералним, мні велце зичливий приятелю и блгодітелствующий добродію.

Лист поважний от велможностей вших ноевриа 18 през козаков дунаевских о кгрунті будто насилно тестем моім покойним Юрием, князем Четвертенским, завладілом суплікуючих, скором тиле получил, в котором велможность вша изволите предложити, абым по висмотренню скопійованного, тамже в листі прилеглаго, а п. Якимом Федоровичом и Григорием Богдановичом виведеннаго розиску тим супплікантом, которие там же на розиску жадних не тилко кріпостей, леч и слушних доводов не показали, люб тот завладілий покойним тестем моім кгрунт возвратити, люб за оний платежем нагородить по слушности. Зараз до велможностей вших, а моїх особливійших добродієв, с покорною моею субмыслиею чиню той одозв под такою кондицією, же хочай то поважному листу и суду енералному ні в чом не спречен, однакож поневаж занесенна суду енералному супліка, же будто покойний тесть мой тими кгрунтами завладіл. А тое всяквідает, же покойний тесть мой в ту пору и не был на Вкраїні як занималося на особу покойного блженной памяти діда моего Ивана Самойловича власною его денежною куплею, которой и тепер еще з знатных в собі віри достойные свідители могутся винайти и винайдуются. А что тестю моему по смерти уже діда моего, по указу монаршом и універсалубившаго гетмана блженной памяти Иоанна Скоропадского так, яко и тепер всемошнішою млстиею и указом его ж монаршим всі добра діда и тестя моего сукцессиею мні спадаючієся приверненни. И я як в суду генералном не был и опикгнації (?) жадной з ними не иміл. Того ради и возвратити так тих кгрунтов им супплікантом, которых напрасно и неслушне упоминаются, не могу. Поневаж отцев их добровольной продажі на них записи имію оние за прибутом моім в Глухов (если хочай маленько дочер мою до первобытного Бг приведет здравия, для которой удержалемся, же велми немоществуєт) велможностям вшим з потвердителним універсалом обявлю. А тепер в неотемлемую велможностей вших мої х особливійших добродіїв благонадежную ласку навсєгда записуючися, застаю

Велможностей вших, моїх особливійших добродієв щиропрязненний и поволнийслуга Михайло Кондратєв.

З Дунайца ноевриа 19 1722 року».

Адреса: «Его императорского всепрєсвітлійшого влчства полковникови черніговскому и гетманови Войск Запорожских наказному з судею войсковим енералним велможному его мсти пну Павлу Полуботку, моему блгодітелствующому добродієви».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 54096)

№ 60

Перша чверть XVIII ст. – Любеч (?). – «Супліка» Івана Савича до чернігівського полковника.

«Мсці пне полковнику черніговский, премилостивійший мой пне и особливий добродію.

За поданем от мене вашей панской милости о привернене Кривиног кгрунтику

з сіножатю и дворов, в Любечу найдуючихся, якие от мене по росказанию вашом панском zostали отдалены, чолобитной одержалем таковое панское от в. мсти, моего велце милостивого добродія, милостивое слово, же ціле знову по прежнему помянутый кгрунтик и оные двory при мні будут zostават до сих времен. Потому вашого панского на ее бе (?) ожидам респекту, якого в том не получившы, смілем повторную сюю мою до вашей панской милости поднести суппліку, чрез которую всепокорственню прошу в. мсти, моего велце милостивого пна и особливого добродія, так о оддане пререченного Кривицкого кгрунтiku з сіножатю, там же будучою, и з оными вышмененными в Любечу найдуючимися дворами, яко и о выдане мні висоцеповажного своего панского подтвердительного універсалу на всі мої убожеские добра. Азали бы оными за щасливым в. мсти, моего велце милостивого добродія, панованем спокойне моглем владіти. За що я до кончины жития моего о щасливом в. мсти, моего велце милостивого и особливого добродія, панования долженствую Гспда Бга благати.

В.мсти, моему премилостивійшому пнову и особливому добродієві, нижайший слуга Иван Савич».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50801. – Тогочасна копія)

№61

1722 - 1723 pp. – «Супліка» Якова Малішевського до чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка.

«Велможный мсці пне полковнику черніговский и наказный гетмане з старшиною войсковою енералною, мой премилостивійший добродію.

Подданіе нши села Синина (*Стародуб. повіт. – Ю.М., I.T.*) уже літ од сорока нам в послушенстві обрїтаючиїся еще покойному пну тестю літ тридцат, а нам тепер з пні тещею літ десят, по міри своей служили. А тепер зас чи з чией намови, чи теж сами собою в развращение пришли и не хотят належитого своего отдавати послушенства, сами между собою бунти вчинают до заводов; который силнійший, то убогого бет и не маш як з него учинити справедливости, бо одказуют: «не может з нас права никто тепер учинити справедливости, а державци своего не боїмоя» и опасно з ними тепер обходимоя, боячися чтобыод бунтов их на своем здоровю не понесли. Прошу прето велможный млстивий пне приказат з канцелярії войсковой видати висоцеповажный свой лист одкритий, смиряючи их бунтовство, жебы не вселилося забойство между ними, а волно бы державці винного по его вині скарати, на всякую теж попрежнему работизну затівати ибо поборов жадних з них до двора ншого не берется, кроме послушания мірного. О что стократно велможности вшой просячи и ему ж мя под стопы повергаю.

Велможности вшой, моего премилостивійшого добродія во всем найповолнійший слуга Яков Малішевский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 54219. – Оригінал)

№ 62

1722 p. (?). – с. Синин (?). – Лист Ганни Малішевської до наказного гетьмана Павла Полуботка і генерального судді Івана Чарниша.

«Ясневелможный мсцівый пне гетмане, мні всемлстивійший и надежнійший добродію.

Покойный муж мой Яков Малішевский, значковый товариш полку Стародубовского, многие услуги отправовал вірне его императорскому величеству в Войску Запорожском, а потом, приехавши немощный з походу Гилянского, змерл. А за услуги его от антецессоров ясневелможности вашей помянутый покойный муж мой маетност свою и грунта, якие имію во владінії моем и понні ствержал універсалами. Того ради, падше до стопы ног ваших панских, прошу ясневелможности вашей своїм высокопважным деревенку, прозиваемую Синин, и при той деревенці половину мелницы на реці Виблі стоячей, по иміючимься от мене показати кріпостям ствердит універсалом. О что и паки стопах ваших панских всесмйренно прошу.

Ясневелмжности вшой, моего всемлстивійшаго и надежнійшаго добродія всеныжайшая подножка з сиротами моими дітми Анна Спиридоновна Ширавна Малішевская».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 54220. – Тогочасна копія)

№ 63

1723, січня 14 (3). – Реєстр Седнівської сотні в Терковському поході.

«Реєстр товариства сотні Седневской в Терковский поход означенного року 1723 мсця януар[ия] 3 д.

Василь Коршак, наказный сотник

Куренов Макишинских.

Иван Томила

Пархум Томила

Антон Козоріз

Семен Кряж

Наум Прокопенко

Максим Козоріз

Корній Кряж

Мина Кошовый

Алексій Кобенко

Гарасим Отрущенко

Отрушко Семисав

Отрохим Семисав менший

Иван Скіпский

Роман Неплюенко

Онис Смолок

Авдій Шатирка

Степан Мелещенко

Грицко Скіпский

Федор Шкин

Пилип Шкин

Грицко Книр

Алексій Самоненко

Иван Григоренко

Кондрат Молочко

Петро Ярошенко

Есиф Красноголовый

Василь Чорнобрувка

Павел Плошун

Степан Денисенко

Овдій Колинченко

Куреня Дирчинского.

Василь Марченко

Иван Мехид

Яков Фещенко

Петро Півень

Миколай Силенко

Сава Головатий

Семен Копил

Куреня Сокацкого (?)

Василь Вишгородко

Иван Есименко

Корній Корхов

Семен Малій

Семен Радченко

Данило Мищенко
Андрій Клименко
Степан Голояренко
Веремій Лапа
Василь Маланченко
Максим Петришин зять
Прокуп Иллін зять

Куреня Поліського

Данило Комісаренко
Тимух Сердюченко
Савка Петрук
Василь Яковенко
Кирило Савенко
Мина Яковенко
Иван Оксionenко
Иов Демиденко
Есип Сердюченко

Куреня Клочковского

Павел Крошка
Оникий Тишковець
Захария Шарпата
Отрушко Шарпата
Данило Приціп
Денис Максименко
Максим Зінченко
Остап Стриж
Процко Стриж
Иван Шуренко
Леон Шляхта
Яцко Шляхта
Алексій Постоляка
Феодор Урядник
Процко Урядник
Окула Сергиенко

Куреня Чернівського (можже: «Черніговського». – Ю.М., І. Т.)

Денис Алексіенко
Андрій Кириєнко
Макар Опанасенко
Василь Білокунський
Ефим Богданенко
Роман Богданенко

Петро Войцехович, сотник седневский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50811. – Оригінал)

№ 64

1724, травня 5 (квітня 24). – Ямпіль. – Лист Кирила Луценка до Овсія Степановича.

«Мсці пне Овій Степанович, мні всенадежний благодітелю.

Здравия доброго зичу в. м.м. пну от Гспда Бга, а наипаче дшевнаго спасения яко и сам собі, а особливе и нарочне до вашеці пишу через людей вших кролевецких, же которие будучи у нас у Ямполі и сказали мні, що за вашецину проступку сна моего Трофима, же котори служит в тебе, взяли под караул и били его безневинне, а за истинную вшу проступку для яких мір ви его подали в неволю. Визволяйте без турбації моей, а ежели не визволите, то озму писание от своїх правителей ямпольских.

То из бе[з]честию тебе буде и от от старших вших и з утратою, будете платит увіче и безчестие за моего сна. О сем непремінне деклярую.

З Ямполя 1724 мсця априля 24 дня.

Кирило Луценко».

Адреса: «Сие писание моему благодітелю пну Евсею Степановичу подати в Подолові».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 54122. – Оригінал)

№ 65

1724, грудня 23 (12). – Глухів. – Лист прилуцького полковника Гната Галагана до ігумена Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському.

«В Бгу превелебний мсці отче архимандрит монастиря новгород[ского], нам велце мсцівый гспдне и блгодітелю.

Сего декавр[ия] 8 д. получено в енеральной войсковой канцеляриі од старшины воронизской доношение з тим обявлением, что сего декавр[ия] 2 д. якобы по наущению отца намісника монастиря новгородского присланный од капитана Зубкова, на тот час в селі Собичі будучого, салдат на двор атамана собіцкого Омеляна Ружила, бил его самого, его атамана, немилостивно, а он, намісник, призвавши пред себе Давида Семенова, тамошнего козака, без всякой причины сам его немилостиво бил и за волоси рвал, а послі десятнику кием его козака бити, до *(описка, треба «да» – Ю.М., I. Т.)* виговоруючи ему тоє: козакуй, а не мужикуй, а не козакуй. Теди яко указом [его] императорского влчства козакам обыд и утисков чинить запрещено. Так мы з оной енеральной канцеляриі сим листом предлагаем превелебности вшой, абы превелебность ваша приказали козакам, которие в державі монастиря новгородского жителство иміють, отнюд никаких обыд к озлоблению не чинити ибо впред, если о таковых козакам утисках од подчиненых превелебности вшқ чинячых донесется принуждена будет енеральная войсковая канцелярия обявити о том Малоросийской коллегіи за ти м звиклым превелебности вшой млтвам себе поліцаем.

Декавр[ия] 12 д. року 1724. Глухов».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 51249. – Тогочасна копія)

№ 66

1722 - 25 рр.(?), листопада 21 (10). – Лист Федора Чуйкевича до невідомого.

«Велможный мні велце мсці добродію.

Суппліковала на мене пні Голубовая чрез сына своего до велможности вшой, удаючи, что будто я їх грунта, в тракті Кролевецком лежачие, завладілем и когда тая єї супплика на суді енералном читана, помянутый син пней Голубовой сказал, что сім літ тому як тие грунта од них, о якие они скаржатся на мене, отнято. З чого явилося, что не я завладілем їх грунта, але старий Маковский по універсалу Мазепинском и по грамоті монаршой завладівши помянутими грунтами Голубовскими и по сей час нікому не уступал їх, а по нем и сукцессори его прошедший и настоящий по той же монаршой грамоті владіють. О чом на суді енералном назначено нам безсрочно ставши з документами, розправитися перве по муніментах, и з тим син Голубишин отправлен zostал з суду. А тепер велможност вша изволили видат ему лист поважный до уряду кролевецкого, чтобы уже и розмежовано. Зачим доношу вшой пнскої велможности всепокорне, же поки нши права на суді енер[алном] zde не будут рассмотрени и поки по тих правах не присудятся Голубовой грунта, грамотою монаршою Маковскому утверждение, поти нілзя межовати, бо то посліднее діло розграничене грунтов, а урядові кролевецкому розсматруват грамоту и мунимента не пристойт. Сего ради всепокорне прошу велможности вшой здат сию справу на суд енеральный первіе, а потом, як суд окончат, тогди межоване не учетет. А межовати зараз ест против прав нших служащих Маковского дому на тие грунта и было бы велми обидно.

Велможности вшой нижаший слуга Федор Чуйкевич

10 ноябра [...] року».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 541115)

№ 67

1726, березня 29 (18). – Прилуки (?). – «Доношение» Марії Ніс в ГВК.

«В енеральную войсковую канцелярию доношение.

Мартин Жураховский умершой дщери моей челобытем своїм, в войсковой енеральной канцелярії поданном, доходит на мні нісколко сот золотих да грунт нікоторой части по декрету з суду енерального, А поневаж я з части денег челобытствующого жені и дщери своей немалую сумму денег издержала в расход, о чом имію себе реестр и оний должна дать к ділу. Того ради всепокорственно прошу у войсковой енеральной канцелярії или тую мою утрату зачислит в претенсию ему Жураховскому, или убыори женские всі, якіе я з прибавкою властного моего убожества на покойную дщер свою спорадила, примніс (?) во вся была, понеже я з денег в декреті выраженных так на акт веселний, яко и на поминование по смерти дщери моей и на протчие ескспенса, присовокупляя к тому, и своей немало стравила сумму в еї ж ползу, а до грунтов, яких он, Жураховский, доходит по неправом декрету, тепер з суду полкового прилуцкого виданном, жебы он, Жураховский, не интересовался ибо я перший по разсмотрению заводу ншего з енеральной войсковой канцелярії имію указ владіть тыми грунтами спокойне, которых тепер добывается Жураховский. З тых мір да благоволит енеральная войсковая канцелярия, не спускаяс на прилуцкого полкового суду декрет, по первой децізії и виданному своему указу приказать мні владіть грунтами власними моїми. Суд же полковий прилуцкий за неправое ведыние (?) и перевершение суду войсковой енеральной канцелярії по указу штрафовать.

1726 марта 18.

К сему доношению по прошению Марії Стефановой Носенко я, Николай П[...], руку приложил».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 54390. – Тогочасна копія (?). Запис: «Подано марта 19 д. 1726 году»)

№ 68

1726, жовтня 20 (9). – Чернігів. – Лист чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Іродіона Жураковського до правителів ГВК.

«Блгородные мсці пнове енеральной войсковой канцелярії правители. велце мцівый пнове и блгодітелі.

В указі ея императорского величества самодержицы всероссийской из коллегії Малой Россіи, каков сего октября 3 дня в домі ншом архиерейском получен, написано: марта де 21 сего 1726 года в коллегії Малой Россіи в прошеніи полского шляхтича повету Речицкого Михайла Борисова сна Прушаньского написано: в прошлом де 715 году женился он Стародубовского полку значкового товарища Ивана Борозны на дочері ево Елені и жил три года и по закону прижил двоих снов Ивана да Германа. А в прошлом де 718-м году оная жена ево, оставя при нем дітей, отехала ко отцу своему для свидания и будучих при ней челядников отослала от него к нему. И с того времени оная жена его по много посланным от него листам (?) к нему не поехала и жила в дому оного отца своего, а в прошлом де 719-м году по прошению ево у бывшего гетмана Скоропадского судия Чорныш оную жену ево сыскивал в Глухов И оная явилас в монашеском плате черном якобы пострижена, и сказал ему оной судия, что постриглас в монахини и позволяв ему женится на другой, токмо де он и понні не женат, просил суда в Малороссийской коллегії и чтоб нам помянутого Прушановского о пострижении жены ево в монашеский чын, изследовав подленно и по следствию решение учинить, как о том прстых отец и стых апостол и ея императорского величества указы повелівають безволокитно. Понеже за небытием приличных к тому персон с[ыски]вать о сем ніким и решения тому ділу учинится нелзя. Тых ради причин, же таковый развод доволствовався судом енеральным, а не в домі ншом архиерейском, того для енеральная войсковая канцелярия да блговолит в дом нш архиерейский прислат діло, по которому он, Прушановский, з женою своею от сочетания брачного разлучився и что по сему учынено будет, о том прошу увідомления без отлагательства.

блгородия вшего обоіх блг усерднѣй желатель смиренный еписк черніговскій Иродион.

З катедр[ы] еп[и]ск[о]п[и] Чернігов[ской] 1726 году октября 9 д.».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50824. – Оригінал. Запис зверху документа: «Получен октября 24 року 1726»)

№ 69

1727, травня 21 (10). – Чолобитна козака Івана Скоробогатого до цариці Катерини I.

«Всепресвітліишая и державніишая великая императрица Екатерина Алексіевна, самодержица всероссийская.

Бет челом полку Черніговского сотні Киселювской села Верхоліся козак Иван Скоробогатий на Василя Полуницкого, товариша бунчукового. А в чом мое прошение, тому слідуєт пунькта:

1

В прошедших 1722-м и 1723-м годах был в маестности Полуницкого, зовемой Домошлин, при церкви дяком. За якую мою церковную услугу приговорили тамошние обиватели в год з диму възять по альтину и мині он, Полоніцкій, с трох своих в том селі Домошлині слобод з одной, зовемой Бреч, з другой – Ховьдіювѣки, с третьей Тютюньниковой за всі три года възбранил дорочной забрать даток, кромі з одной слободки, зовемой Бреч, видано 4 гривњи вусім копіек.

2

Да его ж Полуницкого сина виучилем граматки и часловца, як надлежит, не заплатил мині, но еще намиривал мене быт, сколко раз посилал мене зимати, аж мусил з села уступит, а я ему, Полуницкому, в наименшем худом подзорі не показался.

3

И чтоб указом вашего императорского влчства повелено било оного Полуницкого к суду сискат и допросит, для чого моей заслуги дяковьской възбраняет з своїх людей избрат и за научение сина его не заплатил, а по допросі рішение учинить.

Всемилоствіишая гсдриня императрица прошу вашего императорского величества по сему моему прошению рішение учинить.

Сию челобитную писал челобитчик Иван Скоробогатий. К поданю надлежит в малороссийскую войсковую енералную каньцелярию.

1727 года мая 10».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 99. – Арк. 25. – Оригінал. Запис зверху документа: «1727 году мая 12. Записав в реестр и (....)*».)

№ 70

1727, не раніше серпня 23 (12). – Стародуб. – Лист о. Андрія Заруцького, настоятеля церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Новгороді-Сіверському, до гетьмана Данила Апостола.

«Промемория.

З енералной войсковой канцелляріі в Малоросіійскую коллегию.

Сего августа 12 д. 1727 году города Новгородка церкви соборной ктиторі Григорий Карабан и Тихоний Яблонский зо всімы тоей црквы парохиянамы в енералной войсковой канцелляріі челобитем своїм обявили, что прошедшого юня мсяца получили оны премощніиший его императорского величества указ, в котором показано, что его императорское величество милосердуя о народі малороссийском пожаловал доходи денежные и хлебные собирает ті, которые надлежат по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого и которие збыраны при бытности бывших потом гетманов. А котория всякия доходы положены со опредѣления коллегіі по доношениям генерала-майора Веляминова вновь, ті отставит вовся и впред не збират. А в Стародубовском полку в місті Новгородку еще от гетмана Богдана Хмельницкого на церков соборную новгородскую Успения Пресвтой Бцы аж до состояния Малороссийской коллегіі собираны были доходы по іміюущимся у их кріпостям и по гетманским універсалам,

а именно скотное, ваговое, помірное, з комор и з двора братского надлежащую повинность, з перевозу деснянского Пироговского перевозные денги. А от состояния коллегии Малороссийской тие церковные доходы взяти в оную коллегию и понні туда збираются, а церковь Бжия в крайней скудости, не имія своего украшения, порядку и вспоможения осталася и дабі раді многолітного его императорского величества здравия повелено было, что прежде состояния коллегии Малороссийской при бывших гетманах на церковь новгородскую Успенскую было доходов и зборов и нні тиж (?) доходы на тую церковь для нужд и потреб церковных в збор церковный определит по прежнему. А какие иміют на тоє кріпости універсали, з тих при той челобитной по свидѣтельствуваніи з подлинными сообщили копії. Сего рады енеральная войсковая канцелярия объявляет о том коллегии Малороссийской да бгговолит оная коллегія з тими церковными зборами и доходами о определении оних паки на церковь Успения новгородскую показат свое рассмотрение и резолюцию як милостивый указ его императорского величества повелівает. А что учинено будет, о том енеральную войсковую канцелярию промемориею увѣдомит. Якие те кріпости універсали гетманские з енеральной войсковой канцелярии объявлены при чолобитной, з тих точные копії при сей промемории сообщены.

Иван Левенец, Иван Мануйлович, Федор Потребич, Иван войт (?), Петр Валкович, канцелярист Григорий Юркевич.

Августа ____ дня 1727 году».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 527. – Арк. 20-20 зв. – Оригінал. Запис зверху документа: «Одсей промеморії в коллегії не приняли»)

№ 71

1729, січня 23 (12). – Прилуки. – Лист наказного прилуцького полковника Петра Носенка до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, мні премилостивійший и великий добродію.

Прошлого 1728 году декабря 11 подан мні висоцеговажний ясневелможности вшей указ в ділі пнов Себастьяновичов, что села Грицювки жителі, універсалом антецессора ясневелможности вшей во владіние матці их и им определенно, не хотят надлежащего отдавати послушенства и хочай о том з суду енерального были ко мні прислани два указы, дабым приказал им по прежнему их, Себастьяновичов, матці послушенство свѣдчити, однак они, явившись ослушными, ездили в Глухов быт челом и оттудова в дом уехали. То абым зискавши пред себе вишшеозначенного села Грицювки жителей, до неотдавання послушенства приводцов первой их по приличию наказал, потом и приказал им же, предреченных Себастьяновичов, матці и им самим надлежащее отдавать послушенство и повинност без всякой противности. Что же по тому ясневелможности вшей указу учинено будет, репортовал бым ясневелможности вшу и я по моей службничой должности доношу ясневелможности вшей, же за совѣтом пнов старшины полковой посылалем туда в Грицювку, первой хоружого сотні полковой Моисія Делембовского для изискання оных грицювчан в Прилуку. Которому они отказали, что не поедем и не поехали. А за другим разом посылал з козаками значкового атамана Онисима Донця, давши ему и подленный указ ясневелможности вшей для вчитання помянутим грицювчанам, но они и потому в Прилуку не поехали и жадного послушенства отдават не похотіли и не отдают. И что там тогда чинилос свѣдѣтельство и его атаманову сказку в милостивое рассмотрение до ясневелможности вшей, моего премилостійшого пна и добродія, посылаю и его ж многопризрительной рейментарской ласце вовіраюс навсегда.

Ясневелможности вшей мні премилостивійшому пну и великому добродіеві нижайший слуга сотник полковый и полковник наказный прилуцкий Петр Носенко.

З Прилуки генвар[я] 12 д. року 1729».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 54197. – Оригінал. Запис зверху документа: «Под[ано] генвар[я] 19 року 1729»)

№ 72

1729, не раніше березня 23 (12). – Іваниця (?). – Лист іваницького городского отамана Дем'яна Кальницького до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, премилостивіший нам пне патроне и великий добродію.

Сего текущаго 1729 году марта 12 дня по присланому листу от ясневелможности вшой, всемилостивішого пана патрона и добродія ншего, до его млсти пна полковника ншего прилуцкого призван я был в Прилуку з Иваном Божишиным, писарем со[тен]ним иваницким. Где будучи, вислухали преповажний рейментарский лист ясневелможности вшой. (Да при том же поважном листі поданние пункта писанние от пана Павла Мініцький, бувшаго сотника иваницького). В котрых пунктах доволне сл[у]шал с помянутим писарем сотенним. А где вже по премногом [пи]сании своем являет пн Мініцький так: что будто я с прописанным писарем сотенним Иваном Божишиным в[зя]вши себі таковое легкомислие и оним своим л[егко]мислством писал ложние челобытние и давал ясневелможности вшей не од сотнян, але сам от себе [...] его пна Мініцького, не приймано в сотню Иваницкую н[...]. А ежели же оние челомбытние, котрые в 1727-м [...] ясневелможности вшей поданние являться ложн[ие...], могу з оним Мініцким не тилко на здорові своем [...]сатис, але и лишением живота своего. Тилко ж пн. Мініцький, нехай роспишется також, когда же доносит правду. А болшей уже не знаю чего ради он на мене иміет такую вражду и тепер ділает мні таковую волокиту при мизерности моей и не дает мні чрез три года до котораго часу между людми мало промешкати. Понеже по знатной моей войсковой службі болшей двадцати літ як служил его императорскому влчству и прежним антецессарем ншим так и тепер готов служить, пожалован бил от его млсти полковника ншего прилуцкого на нікое время у во Иваницію атаманом, дабы при убожестві моем як прокормитися з дітми моими. А он, пн Мініцький, наважился на мое убожество и здоровья, о чом вже во всем моем писанием повергши мя самого себе под преповажние стопы ног ясневелможност вшей, прошу вшего рейментарского респекту и святой справедливости з оним пном Мініцким.

Ясневелможности вшой, всемилостивішому пну патрону и великому добродієви моему, нижайший слуга и подножок Демян Калницький, атаман городка Иваниці».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 54437. – Оригінал пошкоджено)

№ 73

1729, березня 22 (11). – Прилуки. – Лист прилуцького полковника Гната Галагана до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, мой премилостивіший добродію.

Сего марта 10 дня високоповажний ясневелможности вшей, моего премилостивішого добродія, лист получилим з вираженнем таковым: отправленный од ясневелможности вшей перед сим на комиссию в полк Черніговский для нікоторых діл пн Павел Мініцький, сотник иваницький, за прибитием своїм в Глухов сего марта 2 дня подал ясневелможности вшей, з жалобою пункта на Демяна Компанца, атамана городского иваницького, о продерзостных его и писара Ивана Божишина поступках не тилко ему, пну Мініцкому, и сотнянам обидливих, но и указам ясневелможности вшей противных. А перед сим на того Компанця, атамана, подана ясневелможности вшей суппліка от Юска Ляхова, той сотні Иваницкой жителя, и просил он, пн Мініцький, по тим пунктам розиску и учинения справедливости. Пре[...] ясневелможност вша тие его пункта и помянутую челобитную от Юска Ляхова обої, ему од атамана ставшаомся, поданную, при оном [...] посилаючи ко мні, блгоизволили приказать, абим зараз за п[олу]чением оног ясневелможности вшей указу атамана ком[...] вислал до ясневелможности вшей в Глухов сполне з писарем Иваном Божишиным, который ему в том содійствовал, а сот[...] правит до далшой волі ясневелможности вшей, жебим приказ[...] своему рассмотрению з тамошнего иваницького городского т[овариства] кому доброму, совістному, трезвому и справному человеку, [же]би в сотні над поліценние себі от мене діла болш чинит ничего не дер[зал], леч бы людей

безобиднових челобиттю там росправою праведного доволствовав и в нуждах за ними обстоювал и не смущал и не колотил болш сотнянами на самую их трудност, волокиту и убиток позначенных же пунктах, абим веліл судії полковому прилуцкому пну Михайлу Якгелніцкому и сотникові монастирскому пну Ивану Романовичу зїхат в Иваницю и розискат обстоятелно. И я подлуг означенного вашего рейментарского указу посилаю атамана Компанця сполне з писарем Иваном Божишиным до ясневелможности вшей в Глухов, приказавши сотнею правит до далшой волі вшой ясневелможности Петру Кудрі хоружому сотенному иваницкому. Помянутие теж пункта вручили мсудії полковому прилуцкому, и Григорию Николаевичу, прапорщику полковому прилуцкому, велівши им зехат у Иваницю и розискат по тых пунктах обстоятелно. А о сотникові мнастирскому пну Ивану Романовичу извістую ясневелможности вшей, что он еще з розиску борзенского дом не повернулься и тых рады причин жебы діло не медліло в тот розиск до Иваниці послан прапорщик полковой прилуцкий. При том многопризрительной вшой панской и добродійской навсегда мя полежаю ласце.

Вшой ясневелможности, моего премилостивійшого добродія, нижайший слуга его императорского величества Войска Запорожского полковник прилуцкий Игнатий Галаган

З [Прилу]ки марта 11 року 1729».

Адреса: «Его императорского всепресвітлійшого величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетману ясневелможному его милости пну Даниїлу Апостолу, моему премилостивіішому добродієві».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 54436. – Оригінал. Запис: «Подано марта 20 1729 году»)

№ 74

1729, червня 1 (травня 21). – Глухів. – Свідоцтво ченця Іларіона Пироцького.

«Я, ниже положенный, чиню відомо сим моім писанем кому бы о том відати надлежало тепер и в потомние часы, иж од літ болше тридцати міваючи тие воли мої, наймовалем їх з весны аж до стаго Илії пророка пашу на степу, за Мартиновкою лежачом, на кгрунтах до Мартиновки належных. И за наем того степу когда тилко воли мої на степу том мартиновском хожовали, давалем всегда до цркве стаго славнаго и всехвалнаго апостола и евангелиста Хва Иоанна Бгослова мартиновской певную част воску, ладану и по килка (?) кварт вына, а до того и ризы сщеннической блаватной до тоєї цркви Бжественной мартиновской и за одпущение гріхов моих и за тих (?) волов моих паству справилем и свободно завше тии и мої воли и людей инших, то ест Ивана Кругляка, Ивана Ярмоли, жителей борзенских, и Шевлюга конотопского без жадного од околичных сіл, неоподал степу того мартиновского знайдуючихся, Кропивной и Парахвїевки, препятія, хожовали аж по могилу Терешихи и по два шляхи, якої идут од тоє ж могилы Терешихи, едно на Білые вежи, а другий до Ичні. А же то ест истинна, же усі люде тиих на степу том мартиновском воли хожовали и оны некуди инуда, тилко до цркви Бжественной мартиновской уклад давали, мощно увидіти аппарат црковных мартиновских, за степ тот даваных, кому о том відати во увіреніе потребно будет. Что понеже так, а не иначе бывало под совістію християнскою и иноческим моим званием праведное сие даю свидѣтельство.

В Глухові мая 21 дня року 1729 монах Иларион Пироцкий, законник скитка Моровского Сто-Онуфриевского, рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50747. – Автограф завірений печаткою»)

№ 75

1730 р. – с. Синин (?). – Лист Ганни Малішевської та її синів до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, всемилостивііший и надежнійший мой добродію.

Сего 1730 году в февралі мсці освідомилас я заподленно, что старшина полковая стародубовская село мое Синин, которое здавна свободно, первіе отцем моім от

1688 году без всякого уряду по універсалу гетмана Мазепы владінное, посліжды же матери моей оное ж в 1712, а потом и мужеві моему Якову Малішевскому (который многие войсковие вірно и усердно и со всяким тщанием походи одбувал, а на остаток Гилянскій отправивши поход, чрез три года там будучи, здорове и худобу свою утеравши, зараз живот свой по службі окончил) в 1714 годах універсалами гетмана Скоропадского утвержденное и ні на який ранг по сказкам старожилов от початку своей осідлости не слушающее от содержания моего удовиноного и осиротілых дітей моіх мужеска полу на службу ея императорскому величеству к Войску Запорожскому готовых, чинячи противно указу императорского величества, который в Рішительных пунктах 1728 году ясневелможности вашей дан, а именно по осмому (?) означили своїм приговором ко определению на ранг судейства полкового стародубовского неслушне. О чем я и челобитную того ж времени на имя его императорского величества в полковую стародубовскую канцелярию подавала, чтоб она старшина стародубовская мнініем своїм во отнятію от мене села себе не утруждала. Однак по тому моему челобитію жадного мні она старшина резону не учинила. Того ради прошу ясневелможности вашей своїм высокоповажным універсалом помянутое село Синин с снами моіми ствердит мні во владініе, приговор полковой стародубовской старшины яко неслушный отставить.

Ясневелможности вшой всенжайшая раба удовствующая Анна Спиридоновна Малішевская с снами сиротами Петром, Иоанном, Федором и Якимом».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 54221. – Тогочасна копія)

№ 76

1731 р., липня 15. – Глухів. – Лист невідомого до намісника Петропавлівського монастиря в Глухові.

«Чесний мсці отче намістник мнстра святопетропавловского глуховского.

Сего листа нашего оказателі обителі Катишенской иеромонах Зосим Феодорович и монах Александер Шкляревич з-под караулу з Седнева біжали, которых до прееосщенного епскапа черніговского пна Иродиона Жураховского в Чернігов везенно для ніякихос распросов и просили оне, законники, ншого к честности вашей листу, чтоб чрез нікоторое время там прожит. Того ради предлагаем, хотя честност ваша им, законникам, в мнстру своем до далшаго времени прожити не поборонит.

З Глухова июля 15 д. 1731 году

Вашей честности ласкавий».

(ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 3964. – Оригінал)

№ 77

1732, березня 9 (лютого 26). – Бахмач. – Лист бахмацького сотника Василя Покотила і городского отамана Лавріна Ляшка до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане и кавалер, нам многомилостивійший пне патроне и великий добродію.

Сотник новомлинский Иван Шишкевич многих сотні Бахмацкой людей, приежджающих с борошенным торгом в Новие Млины, задолжних людей сотенцов бахмацких, якие должни новомлинцям, не прося з них справедливости где надлежит самоволне заграбляет и тим убыток и разорение невинним людям чинит и в помісячной даче препятствие, ибо сотняне бахмацкие когда повезут в Новие Млины к торгу для продажи борошна, чтоб было чим помянутую помісячную отбуть дачу, то он велит забрат тое борошно и коней и удержуючи чрез немалое время коней поїжджают. А должники в сотні Бахмацкой новомлинцям иміються таковые, которим оние новомлинци без поруки и несмотря на их состояние повіривши, горілкою надают, которие или часті из Бахмача исходят от долгу или платит нічим и с тих не просят управи, но самоволне невинних людей бахмацких (як вишше виражено) заграбляет, да сверх того ежели який поп з сотні Бахмацкой должен в Новие млины тамошним обывателем, то козаков невинних сотні Бахмацкой за них грабыт, а если и новомлинскому попові який должник з Бахмача виноват, то невинних бахмацких козаков за тое он же, п.

сотник, грабыт, ибо когда я писалем до отца протопопи борзенского Василия Величковского на попа юревского новомлинского отца Савіцкого, что он так же самовольне заграбыл невинных нших козаков и потому отц протопоп приказал писмом попу юревскому тие заграбление вещи з награждением возвратит (якого писма при сем сообщена копия), то кто он, поп юревский, того грабежа не вернувши, отписал к мні пысмом, что по совіту п. сотника новомлинского так ділает и хочай я многажди писалем до него, п. сотника новомлинского, чтоб таких самовольных грабытелств невинных людям не чинил, но кому сотняне бахмацкие долги, тие б кредитори з тих своїх должников просили справедливост перво у сотні, а если б не учинено, то на тамошнюю старшину у вишнего суда по порядку, як високопомнаршій указ и висоцеповажний ясневелможности вашей універсал и малороссийские права повелівають, дав в бытност в Глухові 1729 году под час сізду з слідствием о маетностях на него, п. сотника новомлинского, мілем быт челом ясневелможности вашей. Токмо тогда он, сотник, просился, что уже такого самовольного грабытельства невинным людям чинити не станет, а нні по прежним своїм поступкам заграбляет невинных людей, не поперестае. Того ради принуждени чрез сие подлое нше прошение ясневелможност вашу потурбоват да соблаговолит вша пнская ясневелможност висоцеповажним своїм рейментарским защитительным сотні Бахмацкой універсалом его, сотника новомлинского упомянут, дабы невиним людям самовольным грабытельством обыд и разорения не чинено, но з должников требовано и з сотні справедливост, а тот ваш пнский універсал да повелит ясневелможност ваша держат нам в сотні на защищение, дабы и другие так чинит не дерзали. О якую млст сторичне ясневелможности вашей просячи, блгопризрителному рейментарскому респекту навсегда себе поручаем.

З Бахмача февр. 26 1732 року.

Ясневелможности вашей, нам многомлстивійшаго пна патрона и великого добродія, нижайшие подножки

Васил Покотило, сотник бахмацкий.

Лаврін Ляшко, атаман городовий бахмацкий».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 54276. – Оригінал. Запис: «Подано марта 3 1732 году»)

№ 78

1732, не раніше листопада 10 (жовтня 30). – Кролевець (?). – Лист кролевецького сотника Костянтина Генваровського до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, мой премногомилостивий единонадежный добродію.

Сего 727 году июня мсця во время чинячойся присяги его величеству Петру Второму, императору и самодержцу всероссийскому, писар полковий ніжинский Леонтий Гроновский не віст по чиему указу козака сотні Кролевецкой Карпа Огіенка вписал в значковие товарищи, бивши в Кролевцу, городі. Которий Карп, вписавшись под знак, взял отту[ль] распутное себї самоволство, поділавши в своем дому турми, смертно на здоровю забивает многих, протчіім козакам заслужоним и посполитим людем безмірное чинит утиможене и разорение, доправуючи на оних интереса безчисленные по ложным облікам. За який интерес несправедный многих уже поработил себї в подданство самовольно и безправне, а кромі всего и дівическу полу, презрівши страх Бжий, растлів дівство, и скверно прибиточествовал шаблею и з пистолетов на козаков безпечне заправивши, кулею ударает и кто мало покойному отцу его завиноватился в долгу яком колвек, в тих жилия и все иміние их поотбиравши, означений Карп з маткою своею Уліяною чуждых от всего иміния починили, единым забиваючи смертным биением. Якие его продерзости и самоволство хочай и в полк уже Ніжинский за обідимих на того доносили, еднатк полковий писар, который вписал одного ж в значковие товарищи (по отставкууже з полковничества Толстого) охраняет тот своею особливою милостию обстоятельно за онимрукопомоществуячи и никто з обидимих и страждущих от него, Карпа Огіенка, чрез единого означенного писара Леонтия Гроновского из полку не получили в

бідах своїх слухної сатисфакції, крім крайнього разорения и за того уже всю сотню Кролевецкую самоволец тот з матерю своею Улианою за лихву едину смертно забиваючи людей самовольно и безправне поработит собі в подданство. Гдиж дотол в дому своем, схвативши козаков, без милосердия мучит, нім интереса по его хотінію роспишется платити и уже числом болше пятидесять дворов людских безправне завладіл в чом от обіжденних на ратуш подано з 20 челобитних залишок як и сего октября 18 дня тот же Огієнко Петра бурмистра, на ратуш набігши з теслями своїми, з секірами был оного жестоко и всю старшину хвалился поколоті бридко укараючи. Да после того уже Кондрата Платніра козака от себе заслуженійшого в своем дому, кочергою желізною мало что не до смерти прибыл, который Бг віст, чи будет и жив. А лист висоцєповажний от ясневелможности вшой, который я сего 30 октября чрез жалобливую ж удову получилим, кажет мні (не допускаючи з челомбитними до ясневелможности вшой таким челомбитчикам) по жалобам здєс чинит надлежащую росправу. Яких я вишеозначєнных Огієнковых аггравацийне могучи рішит, по жалобах всепокорственнійше прошу, да блгволит ясневелможност ваша от боку своего реїментарского для учинєния всім жалобливым сатисфакції прислат к нам в Кролевец блгоразсудительную особу, дабы в том и ясневелможности вшой без болшого было наприкрєния и мині бы безпрєстєнное суппліканти в том же не чинили трудностей и по тысячокротне за обідимих бідствующих о тую милост ясневелможност вшу всепокорственнє прося, его ж мя милостивому високому патронскому полецаю рєспєктові застаючи.

Ясневелможности вшой, моему премногомилоствїйшому патрону и единому добродієви, всіх благ вірно зычливий Костантий Генваровский, сотник кролевецкий»

Адреса на звороті: «Его императорского влчства Войска Запорожского ясневелможному добродієви, его милости обоїх сторон Днепра пну гетману Даниїлу Апостолу, моему премногомилостивїйшему патрону и единому добродієви всепокорственнійше».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50732. – Оригінал, завірений печаткою)

№ 79

Не пізніше 1732 р. Донесєния глухівського сотника Стефана Уманця і глухівського отамана Дем'яна Туряньського гетьману Данилу Апостолу.

«Ея императорского влчства указом запрєщено козаков в подданство никому не привлащат, а показанных села Бачевска козаки в компуті 1692 году, також и в ревизияльных книгах по генеральной ревизії, якая по указу императорского величества в 1725 году чинєна в селах Шебер 7 человек, а в Бачевском 17 человек при сотні Глуховской козаки написани, яких именний реєстр при сем сообщєн и універсалом ясневелможности вшой в 1732 м году по силі ея императорского величества указов по прежнему опрєдєлєни. О сем з нижайшою покорностию ншею ясневелможности вшой доносячи да и менєнном Омєляну, войту ннішному щєбряжскому, просим реїментарской резолюції и указу.

Сотник глуховский Стефан Уманецъ

Дамян Турянский, атаман глуховский».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 33. – Арк.38. – Оригінал)

№ 80

1733, до лютого 28 (17). – Новгород-Сіверський монастир. – Лист архімандрита Нила до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетманє и кавалєр, нам велцє млсцївий пне патроне и блгодієтєлю.

При крайней моей болізни болшую мні ещє усугубляєтт немощь пн сотник воронізький Иван Холодович, который по особливїйшому недоброхотству к обители Всємлстивїйшого Спса новгородской и к моему (на що видитєся мні и не заслужилєм в его млсти) Бгом посіщенному смиренію, превєликиє чинит пакости. 1. Что

власную монастырскую пущу до села монастырского Сопича прилеглую над рікою Десною неподалече от его села ннішного Пироговки обрїтающуюся по кілкадесят подвод мало не щоденне посилаючи к подданим своїм так пиражовским, яко и богдановским віздит приказуючи нещадно пустошит. 2. По указу велможности вашей велено дабы в сотні Воронїжской диспорция на консистентов на сюю зиму по прошлогодному была, а он пн сотник, презирая волю ясневелможности вашей, сам собою на біднее селцо Сопич над прошлогодное число прибавил порцію и рацию и будто когда з осени посилал я к нему економа дворца ншого горковского, снял с помянутого села Сопича полпорції и полрації, а полпорції и полрації и по сюю пору принуждени бідние люде дават. 3. Был млстивий респект ясневелможности вашей и писанием его, третий тому год утвержден, дабы помянутий пн Холодович з означенного селца ншого подвод не вимагал. А сего 1733 года настоящего мсця 11 д. на вивезку деревні з сотні Янполской в Глухов на артилиерийскую хату (не толко что до войта о вистатченне подвод килкокротне писал, яких писем и копії к ясневелможности вашей посылаются) но за неvistатчене де оних и законника брата Мисаїла из другим человеком з-а арештом у себе держал. 4. Когда случится определение якое с полковой нїжнської канцелярії в сотню, то он вдвое или втрое на село помянутое Сопич налог чинит, яко и мимошедшого году на лінійную роботу, куда з двух сел с кілкадесяти дворов виправлен был чоловік, а з села помянутого сорока пяти дворов, як недавно чиненая являет ревизія, виправлял десяти чоловік. А прочіих его пакостей повседневно так подданным, яко и добрам монастырским, ділаючихся и списат трудно. Зачим принужден всемирно быт челом ясневелможности вашей и люб важнїйшими ділами утружденному служат. Яви, ясневелможный добродію, на обитель всемлстивого Спса млстсвою полномощным реїментарским указом запрїти ему, пну сотнику воронїжскому так помянутий, яко и других обид, монастыревї и подданны не затівать, а мене, старца, до послїдного смущения в остатней болїзни не приводит. О сем покорственно прошу.

Ясневелможности вашей нам велце мсцївого нпа, патрона и блгодїтеля бгомolec и слуга нижайший, мнстира всемлстивого Спса Новгородка Сїверского архимандрит Нил з братією, а по его велению на сей час болїзнуючого подписал того ж мнстира дховник иеромонах Герман

З монастыра Новгородского 1733 году февраля 14 дня».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 1714. – Арк. 12. – Оригінал, завірений підписом)

№81

1729 – 1734 рр. – Новгород-Сїверський. – Скарга парафіян Свято-Успенської церкви гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мсцї пне гетмане и кавалер велце мой премлстывїйший пне и блгонадежнїйший добродію.

От многих літ імїється перевоз на рецї Десні под селом Пироговкою на церковь нщу Успения Пресвятия Бци соборную новгородскую наданный по крепостям первых антecessоров ясневелможности вшой, который перевоз старинными людьми повїдаючие, что не токмо оны, сами старинци, новгородские зознали, но и от о[т]цев своїх не слышали, чтоб по сее время ким бил от церкви нарушен, яко и ясневелможност ваша усмотря на прежнее крепосты антecessоров своїх видал також де в 728 году в потверждение висоцєповажний свой універсал, так на ваговое, скотное и помірное, яко и на помянутий перевоз. По силі первых данных універсалов при церкви Бжой найдующихся, которое надане до храму Бгородичного як ваговое, скотное и помірное вовся давно отнято и ниякого з прописанных користей приобретения ко церкви Бжой не імїється и токмо один перевоз по ннішнюю пору при церкви задержався, з якого перевоза всякие потреби церковные мїли спомоществование и причетником з того же де уплачевано. А ннішняго текущего года, априля первых числ Иван Холодович, сотник воронїжский по змишленному своему подлогу, подал челобите ясневелможности вшой, в яком и виразил, что де в государственних интересах перєзжающим

людям чрез оный перевоз иміється де немалая остановка и просил ясневелможности вшой, абы его перевоз бил на показанном урочищи на реке Десні (в перепону церкви Бжой) ибо если б такая остановка в помянутом интересі являлася, то не без извѣстія от тих же ездаков ясневелможности вшой било, же завсегда в нас к перевозу иміється по два порома ради скорійшого переезду и там к берегу его маетности Пироговки жадной ни наименьшой синожатки не иміється, як он, Холодович, доносил, кроме нших новгородских обивателей, зачим як прежде, так и нні обид пироговским жителем ни в чем не покажется. Понеже оный Иван Холодович не знашол чим болше уличит храм Бгородичен, да токмо сию змишленную неправост в прошеніи своем включил. Того ради всепокорнійше млсти просим ясневелможности вшой неправедному прошению его, Холодовичому, отказать и універсал високоповажний свой приказать одобрать, а церкви Бжой оным же перевозом повели, ясневелможност вша, по прежнему владіт. Понеже еще церковь нша не зовсім сооружена и утвары прежние вси поизветшали. Так, во время пожару, будучего в Новгородку иконостас вовся изломан и звонница до кореня изгорела, чего для били намірили за щасливого вшой ясневелможности в Малой Россіи реиментарства внов значала ділать як иконостас, так и звоницу, обаче блгому нашему наміренію ни от кого болш, токмо от его единого, Холодовича, препятіе сочинилося и всем прошеніи ншим, ежели не будет помилования, то не токмо, что церковь нша неотстроенная обетшает и иконостас и звонница не будет зфундованна, леч и припасов по церкви яко то ладану, вина и протчего, а паче церкви служащим отнюд нічим будет уплачиват. О чом и по стокrotnie з великим молением ясневелможности вшой млсти просим, аби по первобитному як перевоз, так и протчее при церкви Бжой находалося, за чтов том же Бгоматерном храмі при повсегдашних церемоніях церковних за особу ясневелможности вшой, яко за всю високоповажную фамілію, непрестанно владику создателя всей твари молит облигуемся, як и нні есмы.

Ясневелможности вшой ншему велце премилостивійшому единому пну патрону и превелебнійшому добродіеву нижайшие раби и подножки презвитор з ктиторами и парохіяни церкви Успенской соборной новгородской.

Андрей Заруцкий, презвитер церкви соборной новгородской.

Федор Андриевич Биковский, войт новгородский.

Тихоний Яблонский, мищанин новгородский.

Лукаш Григоріевич, міщанин новгородский.

Илія Афанасов, мешчанін новгородский.

Стефан Абдохіев Биковский, мешчанин новгородский.

Васил Янович.

Давид Пожарский, мешчанин новгородский.

Михайло Семенович, міщанин новгородский.

Иван Карабан, міщанин новгородский.

Гаврило Назаров, мищанин новгородский.

Иван Боровицкий, мищанин новгородский.

Андрей Лака(?), мищанин новгородский.

Макар Вакулович Пригара, міщанин новгородский.

Гаврило Богдаш, мищанин новгородский.

Терентій Зіневич, міщанин новгородский.

Иван Игнатов, міщанин новгородский.

Антоний Андріевич, цехмистр кравецкого двора со всею братією.

Ефрем Михайлович, цехмистр шевский новгородский со всею братією.

Леон Омелянов, цехмистр резницкий, новгородский со всею братією.

Самуїло Яковлев, цехмистр колацнеский новгородский со всею братією.

Афанасий Томловський, ктитор церькви соборной новгородской с товарищем.

Захарий Канарский, мешчанин новгородский.

Василий Евдокимов, мешчанин новгородский».

(ЦДІАК. – Ф. 51 – Оп. 3. – № 527. – Арк. 33-34. – Оригінал)

№ 82

1731, травня 29 (18). – Лист гетьмана Данила Апостола до членів консисторії Чернігівської архієпископії.

«Висоце в Бгу превелебные мсці отцеве консисторії арх[ие]п[и]с[ко]п[ской], нам велче зичливые правители.

Города Глухова церкви стая Хртва Николая парохияне чрез поданную свою супліку, донося нам о неимінії в той церкви настоящего сщеника по общому доброхотному своему согласию и изволению о определении в сщеника к той церкви глуховского бурмистра Никифора Василиевича, яко добронравного и в писании Бжественном искусна члвка, просили нас до вших превелебностей на посещение до тоей церкви его, Никифора, в сщеники о интерцессию. Мы прето оних парохиян общесогласному доброхотному прошению не отрекши, чрез сей лист нш до вших превелебностей за означенным Никифором интерцедуем: блговоліте вши превелебност, данною вам от Бга властію означенного Никифора произвест в чин сщеничества.

В протчем пребываем вшим превелебностей всего доброзичливый приятель.

Мая 18 д. 1731 года».

(ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 3728. – Оригінал)

№ 83

20-30 рр. XVIII ст. – Реєстр кривд жителям сіл Новгород-Сіверської сотні російськими військами.

«Под час находу Тверского полку в сотню Новгородскую и по всіх селах тоей же сотні росположившагося, всі починенние по селах долегливости тут подробно списано.

Напрод Комон

В Комоні видали овса кгарцов двісті шістдесят и по той овес сами жолніре приездили, а в Комоні не стояли, тилко з тими драгунами приехали комисар и на той овес он же дал квіт. Повторе того ж полку драгуне, приехавши з Дробишова в Комон, взяли без міри овса мішков два великих и повезли з собою до Дробишова. Они ж взяли два вози сіна и взявши подводи в селі туда ж повезли. На сем атаман и войт руки под крестним знаменіем подписали

Я, Федор, презвитер весі Комоні их того сознанію прислухавшися руку мою подписую.

Атаман Миколай Амеляненко+

Войт Васил Хабаленок +

Лісконоги мар[та] 15, 16

В Лісконогах того ж полку Тверского пятой роты капитан, идучи до города Новгородка з ротою в селі заночовали и стоял в селі суток двое и на тиі сутки брал овса на одни сутки на сто тридцят и дві лошаді. В сем дал тот же капитан и квіт, а на третій в запас взял и пошов з тим овсом. А муки взяли кгарцей двісті шестдесят и чтири и на муку квіту не дал, того ради, что муку сами вимислили давати. На сем атаман и войт тамошній под крестным знаменем подписались

Атам[ан] Лазор Сич +

Войт Илля Ковтуненко+

Того ж капитана стоял на квартири обоз в Костюка Міхненка и слугам его давал, достаючи чрез тии сутки риби, на которую вистратил ползолотого, олію кварт пят купил увес им отдал, круп сколько надобно було, то брали. Хліба також сколоко надобно було брали. На сем подписался Костюк Міхієнко +

На містцу капитаном бил тоей же роты прапорщик, стоял квартирою в козака Мехея Савеллева, которого по приказу его всім своїм харчил. Риби купил за гривну. Круп сколько потребно брали, хліб, також олію дві кварта. На коні его взяли в мене овса чвертку, а до магазену особліве выдавал о чом и подписался Мехей Савеллев+

Комисар тоей же роты міл квартиру в козака Макия Юдицкого и тот Макий харчовал его всім: рибою, крупами, хлібом, олію кварта.

В сем подписался Макий Юдицкий+

Того ж полку Тверского роты четвертой поруччик Тапиков стоял в селі Ліско-

ногах суток двое и брал в сутки на сто двадцят два коні, по два кгарці овса. На що и квіт дал. А муки взяв тии сутки кгарцов двісті сорок и чтири и на муку квіту не дал за такою ж причиною, як и пятой роти капитан. На сем атаман и войт подписалися.

Атаман Лазор Сич+

Войт Илля Ковтуненок+

Сей поруччик стоял квартерою в атамана тамошнего и всім харчовалсяи зо всею дворнею своею як рибою, олієм, крупами и хлібом атаманским и самому на кухню, що потрібно було мусіл достатчати. Его ж роти драгуне атамана мало до смерти не прибили, от якого побою пролежал и тот атаман до поруччика жалобу свою заносил на которую сатисфакції не дал. На сем своем сознанию атаман подписался

Атаман Лазор Сич +

Того ж полку Тверского, а шестой роти комисар Семен Сомов взял овес на двое сутки на сто тридцят шіст коней по два кгарци и по кгарцу муки. Всем тот же комисар и квіт дал на овес и муку. На сем атаман и войт подписалис.

Атаман Лазор Сич +

Войт Илля Ковтуненок +

Комисар сей міл квартеру у Василя Рабого и харчовал гспдр его всім: риби купил за гривну, олію кварту, круп кгарцов два. Хліб чрез всі дні гспдрский їли. На сем подписался Васил Рабий +

Поруччик шестой роти стоял у Якова Щербака и оного всім: кормил рибою, олієм, крупами. Хлібом своим и всю его дворню на сем подписался.

Яков Щербак +

Комисар четвертой роти міл квартеру у Ивана Хлусова и тот Иван харчил его всім: рибу купил шагов за шіст, олію кварт чтири, круп кгарцов три. Хліба сколько потрібно було брали. На сем подписался Иван Хлусов+

Поруччик четвертой роти, когда повернулся назад от Новгородка ночовал в селі и взял на сутки тое ж число овса на сто двадцят два коні по два кгарци и квіту не дали, овес брали кождий в своего гспдра и квіту не дали. В сем атаман и войт подписалис

Атаман Лазор Сич +

Войт Илля Ковтуненок +

Тот же поруччик стоял на той же квартери у атамана и вікт собі всяки брал як угодно було. В сем подписался атаман Лазор Сич +

Шестая рота, когда повернулас, Капитан стоял в атамана и вікт всякий брал на всю дворню, а прочіі також, постановившіс по дворах гспдарским питалис, на коні брали овес в гспдрей своих сколько хто хотів взяти. А стояли сутки. В сем атаман и войт подписалис.

Атаман Лазор Сич +

Войт Илля Ковтуненок +

И пятая рота повернувшись по прежних гспдах стояли, овес брали в гспдрей колко хто хотів и офицери кормилися всім гспдрским. В сем також подписалис

Атаман Лазор Сич +

Войт Илля Ковтуненок +

Федор Копачевский предложил, что слуги поруччика, роти шестой самовольне взяли ножиці кравецкие и хомут взяли. За що ходил до поруччика,справедливости не получил. Федор Копачевский +

Иван Солшенко предложил, что драгуне которіі стояли в мене роти шестой комору отбили и взяли сувоев два полотна и льяного. На сем подписался Иван Солшенко +

Я, Зіновий, поп села Лісконог, и з того всего сознанию прислухавшись руку мою подписую .

Дробишов.

В селі Дробишови стоял капитан того ж полку, роти четвертой з ротою. И стояла рота в селі суток двое. Овса брали в сутки на коні своих по двісті кгарцов по тридцят чтири, а третіх суток пошли. В сем атаман и войт подписалис

Атаман Роман Кононов +

Войт Грицко Антонов +

Поруччик тоєї роти бил на містцу капітанском стоял квартерою в атамана тамош-ного и приписал собі другого члвіка Антона. Поруччика самого кормил з денщиками его атаман всім своим: риби купил за пят алтин, олію кварту. Крупи брали скільки потрібно було, хліба також. Слуг других его харчил Антон всім своим, рибою, крупою, олію кварту, хліба. На сем атаман и Антон подписалис.

Атаман Роман Кононович+

Антон Мякинник +

Атаман и войт предложили, что когда овса нестало, взяли атамана и війта и повели з двора на двор, шукаючи овса, где би могли знайти. Когда пришли в двор Павла Зубка, почали оному говорит, ежелим овес, дай и он сказал: есть, але в ями. Драгуне, взявши его повели ями шукаючи, в корда в мерзлой землі ями не могли знайти, Павла того мало до смерти не вбили, аж мусіли его в хату отнести. А яму на другий день знайшли, о яком побою ходили скажитися до комісара. на тое не тилко сатисфакції не вчинил, леч отказал, же и до смерти будет бити, ежели не міете вистачати. В сем атаман и войт подписалис.

Атаман Роман Кононов +

Войт Грицко Антонов +

Павел Зубок +

Асаула того ж села драгун роти тоєї же, Иван Тичина, жадной причины не давши, бил мощно, котрого оборонил атаман. В сем подписался асаул Кузма Гармалій +

Особливе атаман и войт предлжили, что тоєї же роти капрал вдову Амеляниху так немилостивно бил, же от того побою тилко тиждень один жива була и вмерла. А осматровали ей, виділи на ней от побою знаки синії. Тот же капрал сина тоєї же удови мало не до смерти бил. В сем подписалис

Атаман Роман Кононович +

Войт Гришко Антонов + Кузма Амелянов +

Зінко Уласович предложил, что тоєї же роти стояли в его драгуне и в тих драгунов муштук пропав, за котрий муштук комісар их повиноватил его и приказал заплатит, як и заплатил за оний готовими грошми копу и узду добрую дал, а приказал за тое платит того радиі, что в дворі пропав. Зінко Уласович +

Иван Горбузенек предложил, что драгун тот же, котрий асаулу бил, пришовши в двор его, хотів коня собі в подводи взяти и за тое, что сказал, же в козаков не берут подвод, бил немилостивно, аж вахмістр их же отборонил.

Иван Горбузенек+

А я, отец Федор, презвитер святой Воскресен[ский]Новгор[одский] прислухавшись их сознанию руку подписалем.

Араповичи.

Того ж полку Тверского, а роти четвертой стояло у Араповичах коней тридцят. Далисмо на тих коней в двое суток по осмїдесят кгарцев. На сем атаман и войт под-писалис. Атаман Харко Денисенко+

Войт Алексій Молявкин +

Особливе атаман предложил, что тоєї же роти драгун Иван Шибина говорил мні аби ему барилко горілки купил в Дробишови, а когда не купил, за тое мене не-милостивно бил. В сем подписался атаман Харко Денисенко +

Юхнов.

У Юхнові того ж Тверского полку стояла рота на містцу капітанском билпо-ручник. Стояли суток трое, овса брали в сутки по двісті по сорок и чтири кгарци. Поруччик стоял в козака Семена Харченка, харчовали его зо всім и челяд его рибою, олію купил кварт три, крупы и хліб сами брали як много потербно було. В сем атаман и войт подписалис.

Атаман Михал Кислий +

Войт Клим Иващихин +

Степан Харченко +

Тоей же роти на виході на всю роту взяли овес и не стало було повп'ятдесят кгарцов, за тое хотіл бил мужиков з собою повести при обозі и мусіли грошми дати золотих три. В сем подписалис Атаман Михал Кислий +

Войт Клим Иващенко +

Риков.

В Рикові того ж полку Тверского стояла рота суток двое, овса взяли на коні своїх в сутки тих кгарцов сімсот, а комісар тоей же роти Антон Кослибцов квіт дал тилко на п'ятсот и чтири кгарци. Капитан стоял в Атроха Бородуленка, слуг его определений гспдр всім своїм харчовали, а самого его Атрох Бородуля. На сем атаман и войт подписалис.

Атаман Сила Данилченко +

Войт Никифор Ишутченко +

Комисар тоей же роти стоял у войта, харчовался всім войтовим и слуги его. На сем подписался

Войт Никифор Ишутченко +

Прапорщик стоял у Гришка и тот Гришко всім своїм его и слуг его харчовал чрез тии сутки. В сем подписался Гришко Ишутченко +».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3 – № 504. – Арк. 66-68. – Тогочасна копія)

№ 84

1747, січня 3 (1747, грудня 23). – Глухів. – Реєстр копій універсалів Марії Носенко, знятих в ГВК.

«(...)» Никифором да войсковим канцеляристом (...)», кої на (...)» себе и Носенкам о (...)» по нем и ими самими безправильно в полку (...)» кої іміються(?) села, прозиваемого Щуровка, (...)» Носенкову и на дочерь ея спадаючого и (...)» сочиненна в оной генеральной войсковой канцелярії 1747 году декабра 23 дня.

Універсал подлінійний полковника прилуцкого Горленка Ивану Носу, товарищу войсковому, в 1692 году июля 11 д. на владініе села Щуровки даний, на едном листу, а една страница білая.

Другий подлінійний універсал гетмана измінника Мазепи на тое ж селце Щуровку ему, Ивану Носу, судії полковому прилуцкому в 1695 году декабра 3 д. даний, на двох листах, в том числі лист и страница біліе.

Шість універсалов копії, еден полковника прилуцкого Дмитрия Горленка, другой гетмана измінника Мазепи, третий гетмана Скоропадского, четвертий полковника прилуцкого Ивана Носа, пятый оног ж Скоропадского, шестий гетмана Игнатовича, знятих в генеральной войсковой канцелярії в 1723 году. На коїх копиях подписался хоружий полковий Петр Белецкий на чотирох листах, в том числі дві страниці біліе.

Справочная копия універсала гетмана измінника Мазепи в 1695 году декабра 3 д. судії полковому прилуцкому Ивану Носу на тое ж селце Щуровку данного, на двох листах, в том числі лист и страница біліе.

А прежде челобите предписанной Марії Иоанновой, которим она повірает по више показаному ділу в правительствующем сенаті ходит зятю своему, бунчуковому товарищу Николаю Троецкому, поданное в генеральной войсковой канцелярії декабра 21 д. 1747 году на двох листах в том числі страница білая.

Апеляційное челобитие асаули полкового прилуцкого Никифора да канцеляриста войскового Георгия Белецкого на неправое якобы генерального войскового суда рішення діла их више показанного з Мариею Носенковою о той деревні Щуровки заводного, поданное 1747 году генвара 30 д. на чтирох листах, в том числі лист и полстраниці бєліе.

По оному челобитю копия определения о послілки в суд енералний указу о перенесенії означенной Марії Носенковой рішенного в том суді енералном о той деревні Щуровки діла в енералную войсковую канцелярию к разсмотрению состоявшое того ж генвара 30 д. 1747 году на двох листах, в том числі лист білий.

Освідителствование подлінього універсала гетмана измінника Мазепи, в 1695

году декабра 3 д. судії полковому прилуцкому Ивану Носу данного, 1747 году марта 21 д. на двох листах, том числі лист и полстраниці білих.

Копия определения, состоявшегося апреля 2 д. 747 году о взятии скаски у бунчукового товарища Николая Троцкого, зятя оной Носенковой, в копии, именно годах мсцех и числах оной Марії Носенковой мужа, Стефана Носенко, указ и о прочтем на двох листах, том числі лист и полстраниці білих.

По оному определению скаска оного бунчукового товарища Николая Троцкого того ж апреля 2 д. 747 году, взятая, на двох листах, том числі лист и полстраниці білих.

Копия рішення, учиненного в енеральной войсковой канцелярії повераной (?) апеляції по више писанному оной Носенковой с показанным Белецким о том селі Щуровки ділу, о битії тому селу з даною Носенковою по показанным в оном рішенні обстоятелствам, состоявшегося апреля 10 д. 747 году на дванадцяти листах [...] страница білая. А таковое подлинное решение состоит в переплетной книге в генеральной войсковой канцелярії.

По оному рішенню росписка бунчукового товарища Николая Троцкого, поверенного оной Носенковой о приємі им от асаула полкового прилуцкого Белецкого двух подлинных универсалов: одного – полковника прилуцкого Горленка, а другого – гетмана измѣнника Мазепи, данных на селце Щуровку, взятая того ж апреля 15 д. 747 году на двох листах, в том числі лист и полтора страниці білих.

В черні інструкція нарочно посланому от генеральной канцелярії для отдачи прописанного села Щуровки объявленной Марії Носенковой по оному енеральной канцелярії определению на двох листах, в том числі страница білая.

Дое[з]дное доношение нарочно посланого от енеральной канцелярії войскового канцеляриста Пуховича для отдачи прописанного села Щуровки упоминаемой Марії Носенковой з приобщением тому селу Щуровки описи и росписки в приємі того села Щуровки по оной описи бунчукового товарища Николая Троцкого, поданое мая 12 д. 747 году на шести листах, в том числі три листа и страница біліе.

Доношение суда войскового енерального с присилкою в генеральную войсковую канцелярию виш писанного в том суді енеральном об оной деревні Щуровки рішеного діла, по описі оного енерального суда марта 11 д. 747 году поданное, на осми листах, в том числі два листа и полстраниці білих.

А все вишеписанное діло состоит з білими и писанным листами на 55 листах. Войсковий канцелярист Иван Леонтович».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 54157)

References

Kryvosheia V. V. (2010) Kozatska starshyna Hetmanshchyny. Entsyklopediia. K., Ukraine.

Lazarevskiy A. Opysanye staroi Malorossyy. T. 3 (polk Prylutskiy) (1902). K., Russian Empire.

Mytsyk Yu., Tarasenko I. (2018) Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII-XVIII st.) (chastyna 12) // Siverianskyi litopys. 2018. № 5.

o. Yurii Mytsyk. (2019) Tsikavi dokumenty do biohrafiі memuarysta XVIII st. Yakova Markovycha // haz. «Sobornyi maidan». Berezen-kviten 2019 r., № 2 (92).

Universaly Ivana Mazepy 1687 – 1709. Ch. I. (2002) K.; Lviv, Ukraine.

Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657 – 1687) (2004). K.; Lviv, Ukraine.

Ystoryia horodov y sel Ukraynskoï SSR. Chernyovskaia oblast (1983). K., SSSR.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Yuriy Mytzyk – Doctor of History, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (vul. Trokhsviatytelska, bud. 4, m. Kyiv, Ukraine, 01001)

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохсвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Inna Tarasenko – Candidate of Historical Sciences, researcher at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (vul. Trokhsviatytelska, bud. 4, m. Kyiv, Ukraine, 01001)

Дата подання: 5 серпня 2019 р.

ГЛЕЙТ, ВИДАНИЙ КОРОЛЕМ АДАМУ МАЗЕПІ

(Переклав з польської та руської мов Володимир Пилипенко)

Глейт, виданий королем Адаму Мазепі на шість місяців, на час, яких йому надається право безпечно перебувати у землях Речі Посполитої і старатися про знищення вироку Люблінського трибуналу. Цей глейт виданий на підставі того, що він (Адам Мазепа) за стороною, яка подала скаргу, помирився і виплатив їй пеню за убивство батька. 8 липня 1645 року.

1645 року, липня чотирнадцятого дня.

На міському (гродському) уряді у Володимирівському замку Його Королівської Милості переді мною, Вікторином Францишком Крушинським, на той час намісником підстароства і замку Володимирівських і книгами нинішніми міськими (гродськими) старостинськими, став вочевидь шляхетний пан Роман Городинський, іменем шляхетного пана Адама Мазепи, глейт від Його Королівської Милості, пана нашого милостивого, вище названому його милості пану Мазепі, у справі зі шляхетними панами Андрієм, сином, та Теофілією, донькою, вже померлого шляхетного Яна Зеленського потомками, з притомністю шляхетної Барбари Кгромадського (Громадського), матері і опікунки їх, а також Яна Зеленського дружини, датою у Варшаві дня восьмого місяця липня, року теперішнього, що названий попередньо на акті, писаний і даний для вписання до міських гродських книг володимирських запис таке у собі маючи:

Владислав четвертий, з Божої ласки Король польський, Великий Князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Жмудський, Інфляндський, Смоленський, Чернігівський і Швецький, Готський, Вандальський і спадковий король. Тим листом визначаємо усім і кожному особисто, кому це належить знати:

Від імені шляхетного Адама Мазепи нам подано, що на нього шляхетні Андрій, син, і Теофілія, донька, колись померлого шляхетного Яна Зеленського нащадки, за присутності шляхетної Барбари Громадської, матері і опікунки своєї, того Зеленського дружини, що залишилася, про умисне убивство того шляхетного Яна Зеленського, батька і чоловіка свого і про штраф, який звідти виникає, інфамію у головному Люблінському трибунальському суді на судових сесіях Брацлавського воєводства у тисяча шістсот тридцять восьмому, дня чотирнадцятого травня incontumciam отримали і опублікували. Про що свідчить процес тієї справи. Оскільки сторону позивача Мазепа задовольнив, заплативши головщизну за збитки, що звідти виникли, та понісши публічне покарання, що в актах гродських Луцьких підтверджено, року тисяча шістсот сорок третього отримав, суплікував нам, аби ми наказали видати для нього із канцелярії глейт для знесення тієї інфамії через декрет того ж трибунальського суду. Тоді ми прихильні цілком до нього, від противної сторони отримавши і до суплікації його, до нас внесеної, глейт йому на знесення тієї ж інфамії, способом, який вище вказали, зберігши в цілому публічне покарання вирішили надати, наш час від нинішньої дати до закінчення шести місяців. І до визначеного часу нинішнім листом дозволяємо згаданому Мазепі у Короні і панствах наших безпечно мешкати, інфамію, публічне покарання відповідно до публічного права і трибунальського декрету цілком із себе зняти, чинити має з особою і добрами його.

І під нашою протекцією зоставляємо, що усім, кому то належить знати, а особливо: Старостам усіляких місць і урядам їхнім гродським доносячи, їм наказуємо, щоб той

глейт до актів своїх вписавши, через возного оголосили і до відомості донесли, і самі його зберегли, і із іншими щоб був збережений і старалися відповідно, як у праві описано. Для чого, для кращої віри, печатку коронну притиснути наказали.

Дано у Варшаві, дня восьмого місяця липня року Божого тисяча шістсот сорок п'ятого. Панування нашого польського тринадцятого, шведського чотирнадцятого. Печатка поставлена за притисненням ясно вельможним паном Єжи з Тенчина Оссолінським, канцлером великим коронним, Любачівським, Рильським, Аджельським та ін. старостою.

У того глейту притиснута велика коронна печатка коронної канцелярії і підпис від руки з такими словами: Єжи Оссолінський Канцлер коронний (власною рукою), Альберт Крицький (власною рукою).

І так я, намісник, той глейт за поданням і проханням вашої милості подавшого, прийнявши, спочатку увесь аж до кінця так, як він був, до книг нинішніх гродських Володимирських вписав, а по вписанню до книг шляхетному Миколаєві Бохновському возному генералові Волинського воєводства, доводячи до відома усіх панів милостей обивателів Волинського воєводства, а повіту Володимирівського, на чотирьох перехрестях, або на сторонах, у замку, і у ринку міста тутешнього Володимирського, обволати і публікувати наказав. Одразу згаданий возний після такого мого наказу, за обов'язком уряду свого возничого, так як я йому наказав, справно виконав, той глейт опублікувавши, ставши переді мною і книгами, для записання до книг нинішніх явно і добровільно про те реляцію свою склав і оголосив. А я то все для пам'яті наказав записати, що і записано¹.

Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Чернігівський Колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Pylypenko Volodymyr – Candidate of Historical Sciences, associate Professor of the national University «Chernihiv Collegium» named after Taras Shevchenko.

Дата подання: 23 серпня 2019 р.

¹ Глейт, выданный королем Адаму Мазепе на шесть месяцев (14 июля 1645 г.)// Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. Киев: Типография И. и А. Давыденко. Часть третья. Том 1. С. 397–400.

**ІНСТРУКЦІЯ ПАНУ МАЗЕПІ,
ПОКОЙОВОМУ ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ
МИЛОСТІ,
ЯКИЙ ЇДЕ ДО ПАНА ГЕТЬМАНА
ЗАПОРОЗЬКОГО,
НАДАНА У ВЕЛИКІЙ КОРОННІЙ
КАНЦЕЛЯРІЇ У ЛЬВОВІ ОСТАННЬОГО
ЧИСЛА БЕРЕЗНЯ 1663¹.**

(Публікація та переклад з польської Олександра Ляшева)

Отримавши копію розпорядження з канцелярії, а з ним привілей, булаву, хоругву, бубни та печатку пану гетьманові Запорозькому, як найшвидше поспішай до того пана гетьмана. Прибувши, зв'яжись з паном ловчим холмським, який проживає при панові гетьманові та Війську Запорозькому представляючи його королівську милість. І йому в усьому, відносно тієї інструкції, повідомляти будеш, контактуючи конфіденційно, і за спільною радою те все виконувати, що належить до виконання волі його королівської милості в нижче наведених пунктах.

1. Віддати разом з паном ловчим холмським (причому перше місце мати буде пан ловчий холмський) привілей, булаву, хоругву, бубни та печатку на гетьманство Запорозьке панові гетьманові. Від нього присягу згідно тієї, яка посилається клятва, прийняти. Наперед обом зконтактувати з паном гетьманом про час, місце та про звичай давні, якою традицією та порядком такі акти оформлювалися. Також необхідно зробити багато, щоб цей акт як найгарніше *et quam solenissime* був оформлений. Особливо, якщо те звичай та традиція тамтешня не заперечує, щоб той акт в церкві оформився, при службі Божій, яку б отець митрополит відправляв. Проповідник також аби з амвону промову навколо цього мав якусь пристойну *ad populum*, вихваляючи ласкавість та доброту його королівської милості. Та що ніде краще, ані під жодною протекцією бути не може народові слов'янському, як під монархом природженим. Може бути okazія прекрасної проповіді доброму проповіднику.

Якщо би також хотів приватно отримати ті відзнаки пан гетьман, в тому волю його виконати.

По виконанні тим акті передачі відзнак гетьманства і по прийнятті присяги, разом з паном ловчим холмським зконтактує пан Мазепа. І пана гетьмана Запорозького умовляти обоє будуть, щоб як найшвидше вислав сюди частину Війська Запорозького. Тобто аби *primis diebus* травня найдалі знаходилися ті війська під Тернополем. До якого часу його королівська милість сподівається, що під Баром і татари стануть (тут іншою рукою дописано «або будуть татари, або ні», а перший писар ту думку зі значком включення в основу, вписав так), а якби теж татари на той час і не стали, аби пан гетьман війська того частину на той же час, як говорилося, вислав не зволікаючи.

Військо те козацьке щоб було найкраще, бажає його королівська милість, тобто на конях добрих та з належним спорядженням. Тим свою зичливість пан гетьман засвідчить його королівській милості. І на інші заміри оглядатися не буде, бачачи те, і того розуміння будучи, що йому за нікого краще не буде, як за ласки його королівської милості. Сама доля його як вже розпочала, так і до кінця вознести може.

1 Informatia panu Mazappie (31.03.1663) // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, wyd. F. Kluczycki. Kraków, 1880. T. 1. Cz. 1. S. 214–222.

Ті причини того послання розповісти разом пану гетьманові, що його королівська милість найбільше чинить те для слави широкої. Аби те світ Польщі знав та неприятели його королівської милості, що має такого гетьмана і вірних собі підданих з козаків, які кожного часу за гідність його королівської милості готові голови свої класти.

2. Та розгнуждана сваволя, яка посмакувала собі розбій та лінощі, розійтися з того злого Союзу не хоче так легко. І що вже не чинив король протягом двох років, щоб тих людей залучити на свій бік та потягнути їх до примирення з Річчю Посполитою. Нічого майже не роблячи, тільки постійно посольство за посольством відправляючи, даруючи мільйони, ласки та різні блага. Але то нічого не допомогло. В результаті, третя чверть року закінчується, як приїхав особисто в ті краї на те лише, аби тих людей міг благу загальному його королівська милість завоювати. То все даремно було. В підсумку, коли на те останнє Коло послав своїх послів його королівська милість з тим всім, що тільки до задоволення їх служити могло, і послав людей великих, ксьондза біскупа краківського, пана воєводу сандомирського, пана маршалка великого коронного, які у них в повазі і на яких надії всі мали, що могли щось добре зробити, проте злість їх такою великою була, що підпустити не хотіли тих його королівської милості послів. Тільки зле та безбожно лише для своєї користі вигадали собі статті. Так багато недоречних та злосливих написали пунктів в тим своїм трактаті, що легко визнає пан гетьман і кожний бачить з самого трактату останнього Кола того. Яка ж завзятість тих людей була до руйнування до остатку Вітчизни. А ще, на більший жаль, сміють такі неправди поширювати, начебто їм не хочуть платити, що є так явно противною правді річчю, як бути найбільший фальш не може. Бо комісія, яка тут при його королівській милості засідає, нічого більшого не чинила почавши від 20 січня, тільки щоденні посольства до Кола їх, яке у отців Францисканців засідає, посилала. Нагадуючи аби до рахування приступали, аби реєстр подавали, аби гроші лічили. Проте вони нічого більше не бажали і не чинили. Тільки би ті шість тижнів, які собі було намітило хитро Коло Вольборське до підрахунку семи мільйонів, затягнути. І не приступаючи до лічення грошей, з яким їх просили, а швидше до розірвання цілого з королем та Річчю Посполитою справи керували. Що з маніфесту до друку поданого і на всю Польщу проголошеного кожен вчитати може. Що жодної з його королівської милості, ані з комісії причини немає. Але з їх злості самої та упертості і підбурювання деяких злих, які безладною та засмученою хочуть бачити, і через те Вітчизну до погибелі остаточної хочуть привести.

З тих причин легко помітить пан гетьман Запорозький та вся старшина того війська, що з за тих злих людей його королівська милість зв'язані має руки до подання порятунку Україні та надання достатнього відпору неприятелям своїм. Бо поки того вужа за пазухою терпить, що нутроці його гризе, складно так розриватися, щоб і ті завірюхи внутрішні заспокоїти та порятунок Українним краям подати. Бо на обоє не вистачає короля. І любо за ласкою Божою знаходиться велика частина війська при королю у вірі та послуху перебуваючи. Ділити його проте не можна жодної мірою ані розривати, поки цілком заспокоєні не будуть ті замішання зовнішні.² Кидатися тоді приходиться його королівській милості до гасіння вогню того, який в укритті дому його власного закрався. І той погасивши, певно не зволікатиме і того чужого полум'я гасити. І що не є так *contemnendae vires* того збунтованого війська, особливо коли так тісно в діянні з другим, ще свавільнішим, гіршим та отруйнішим Військом Литовським увійшло. Яке, аби тим більший мати привід та завісу так безобразного вчинку свого, вбивства гетьмана та підскарбія небіжчика, без сумніву до тих тулитися буде, як вже чинити мусить. З'єднана тоді обох тих військ сила легко трактована бути не може. Притому багато долучається до тієї внутрішньої сваволі тих, яких надії всіх в такій метушні та галасі порятунку втрачених або таких достатків, яких ніколи не було, випливають. Тому легко багато людей до них прив'язатися може і тим більше зміцнити ту сваволю, що і самому монарху тяжко може бути.

Для того його королівська милість *mature iudicio et deliberatione*, з першими порадившись сенаторами, до таких дій кинутися мусив, яких йому вжити так велика

2 Так написав попередній писар, ймовірно через помилку, замість «замішання внутрішні», що очевидно мав на думці, як ясно виникає з наступного фрагменту.

і так явна потреба знищення держави наказує. Належить і те подати до відома пана гетьмана Запорозького, як до тієї сваволі мішаються особи сторонні, особливо цесаря християнського. Який, як тільки отримав відомість про благочестивий намір короля, що надумав за згодою цілої Речі Посполитої взяти наступником на державу того, якого 6 Річ Посполита вільними голосами дозволила прийняти за сина його королівської милості та майбутнього наступника, і бачачи, що жодної схильності як здавна, так і зараз до особи його та до цілого дому не мають ці народи, так зараз через підкуплених людей мішатися почав та турбувати справи цієї держави. Маючи підходящий інструмент, ту саму конфедерацію військову, старшини якої завоював симпатію та пообіцяв на кожні чверть року, допоки тривав би той Союз, давати між їх в півтора разу більше ста тисяч злотих. Як то вже видно, тих злих людей жодними добрими способами відвести та відлучити від того Союзу не вдасться, хіба коли будуть примушені. Бо кому те смакувати не буде брати щоразу великі побори, які так вже виснажили та понижили добра духовні та королівські, що вся та війна так великого їм не вчинила тягара. Цілі волості вже пустою стоять від незносних та ніколи перед тим небачених тягарів. Рахунки того кожен легко порахувати може. Через ті два роки на саме утримання пішло 18(48) мільйонів, що взяло те військо, що заслуги їх втричі перевищує. Але тим насититись не можуть, самих приводів тільки шукають продовження того Союзу, в яким залишатися кожному і до смерті хотілося б. Жодне господарство тому таких збитків подолати не може, яких вони собі дозволяють. Тут розповісти не завадить, як сам маршалець зі старшиною на видатки військові, вино, пиятику та посольства в четверо більше ста тисяч витратили. Вистачити їм не можуть прибутки короля, які відняли, мита публічні та інші прибутки, що все за старшиною іде. Є самих ревізорів під дві тисячі, яким в розпорядження маєтки та фільварків дали. А як тим, з так милого буде хотітися злізти? Як повернутися до скудного життя тому, хто зараз таким великим паном є з чужого майна? Це все як найвиразніше та як найдокладніше пану гетьманові та старшині пояснити. Тим закінчивши ту розмову, що способу немає жодного заспокоєння тієї сваволі, хіба єдине показання сили короля. Якщо вона не буде заспокоєна, сподіватися трудно гетьману та старшині на допомогу в Україні. Проте, коли те зло заспокоїться, що скоро очікує його королівська милість, коли ж стільки сил ласкою Божою мати буде, що собі зрозуміють, що з монархом справи та цілою Річчю Посполитою. Тоді багато їх добровільно випишуться з того Союзу, як уже більше двадцяти хоругв *in partes* його королівській милості пішло. Стільки інших збирається, як про те дає знати маршалець великий коронний. З рештою, що тут є з цього боку Вісли, справитися можна та примусити до послуху його королівській милості. Ті ж, що на тому боці Вісли лишаються, коли лише до купи зберуться, оглянувши сили свої, що зменшилися, каяться у своїй завзятості невдовзі будуть. Боятися будуть дахів будинків ображених великими збитками, щоб на них не падали та тіні свої. До того, як завжди за гріхом кара Господня ходить, пустить Бог між ними великі недовіри, сварки, що не лише хоругва з хоругвою, а й саме товариство почне сторонитися та ділитися. Голів не мають до керування та військової справи, нестача артилерії, спорядження, піхоти. Чужоземці явно те висловлюють, що з ними триматися не хочуть і не будуть, коли ні для чого іншого зв'язалися з ними тільки аби отримати платню. Якою, коли вони зневажили, тримати вже з ними не хочуть, та присяглися ніколи не піднімати руки на монарха. Але для того всього потреба в відповідній королівській постаті для його королівської милості, щоб її слушно боятися могли та мали для чого. І така є, а не інша причина, коли для честі своєї, не лише зі своїми власними силами, але й з чужими стати хоче в очах тих людей. Що і пану гетьманові самому, якщо є доброзичливий (про що ніхто не сумнівається), в тім і Війську Запорозькому, спонуканням має бути, щоб для своєї власної потреби та безпеки допомогли як найшвидше тій справі.

І так, як дасть Бог його королівській милості втихомирити ту сваволу, в Україну всіма силами відправиться його королівська милість. І сам відвідати тих країв при тій оказії не упустить, та покажеться підданим своїм ласкавим господарем та батьком. Перенесе всі війська за Дніпро, і там уже *belli sedem figere* того ж ще літа бажає, аби

також ті краї з того боку Дніпра який-небудь відпочинок могли мати. Проте ті всі задуми його королівської милості гальмуватися (як то вже не раз бувало) мусять поки триває конфедерація та Союз.

Віддавши при тому пану гетьманові друковану маніфестацію та універсал комісії. Також універсал його королівської милості, яким його королівська милість приймати заслуги всіх людей закликає, а то на спростування фальшивих відомостей, які просто короля та комісію показують наче його королівська милість забороняв платню війську тому, що так далеко від намірів його королівської милості, як ще далі від правди.

А розповівши те все пану гетьманові, вимагати від нього будуть, щоб як найшвидше з виправовою Війська Запорозького до боку його королівської милості квапився, хоча б в кількості десяти тисяч. Були б лише люди на добрих конях та при зброї. Та старшина вірна і доброзичлива його королівській милості вислана була б, яка між ними порядок та справу добра тримала. Особливо його королівська милість бажала б тут мати Гуляницького з причин названих усно пану Мазепі, які розповість пану ловчому холмському та пану гетьманові.

З тими людьми пан ловчий вибереться та їх збере до боку його королівської милості, даючи знати поперед себе, як тільки рушить. Час, як говорилося, найдавший *primis diebus* травня під Тернополем має намір його королівська милість. І вже то остання його королівської милості є вимога. На інше нехай не звертає пан гетьман Запорозький, маючи то собі вже для дальшого. Хіба б *in contrarium* від його королівської милості до того ж пана гетьмана Запорозького та пана ловчого дійшли розпорядження, яких досі мати не буде, ті за чіткі та останні мати повинен, та виконувати волю його королівської милості. В чому його обоє зобов'язують тими повинностями, в яких вірний підданий та добрий слуга відносно доброзичливого короля знатися повинен.

Про Дедеш Агу, який тут довго мешкав, з чим є та як відправлений до Кримського хана, також розкажуть обоє пану гетьманові Запорозькому. Тож і надію ту, яку вчинив той же ж Дедеш Ага швидкими та вчасними підкріпленнями кримськими, які безсумнівно *constabunt* з тих татар, яких при собі має пан гетьман Запорозький, через що Україна від тягарів звільниться.³

Тим часом пан гетьман, щоб яка сваволя та бунти не виникали по волостях у той час, коли звідси відсунуться татари, які до цього часу безпеку його захищали, бажав його королівська милість, аби в поле вийшов, як би можна було війська повернувши до Києва, було б тільки те по силах. А хоча б теж якоюсь блокадою подальшою зайнявся. До того часу поки тут не розправилися з тим Союзом, та не стали виведені там війська, щоб з паном гетьманом, який в готовності є (не)⁴ з'єднатися. Йому то хвалебне буде, коли не від бездіяльності свій уряд гетьманський розпочне та безпечності служить особи його, коли з військом з волості вийде, заняття йому знайшовши. Про що серйозно з ним зноситися будуть та його наміри достатньо зрозумівши, до відома його королівської милості донесуть.

Якщо ще до того часу Самченко з тамтешніми задніпровськими людьми, достатньо не схилився до послуху та віри його королівській милості, старання всякого не залишає пан гетьман Запорозький до привернення тієї людини *ad partes* його королівській милості. Заради того, якщо то буде допомагати пану гетьману Запорозькому, з листом до нього від його королівської милості поїде пан Мазепа, та універсали до всіх тамтешніх міст віддасть, в яких його королівська милість ласкавість їм королівську оголошує.

До запорожців також документ до рук того ж пана Мазепи віддається з канцелярії, аби, коли буде на те думка пана гетьмана, той же ж пан Мазепа туди їхав. Та ласкою його королівської милості укріпив тих людей, відводячи їх від тої неслухної та недоречної протекції царя московського. Що віддається на розсуд пана гетьмана Запорозького, куди хоче повернути пана Мазепу, чи до Самченка за Дніпро, чи на Запоріжжя до тамтешніх козаків. Дається тому до обох тих місць документ до рук пана Мазепи.

На переговори московські мало надії покладає його королівська милість, бо ті

3 При цьому фрагменті іншою рукою записано наступне: «треба їм дати копію інструкції». Ймовірно Дедеш Ага мав таку з королівської канцелярії, коли їхав до хана.

4 Слово «не» тут є, очевидно, тільки неточністю, яка сталася через неувагу.

люди, знаючі наші заворушення домашні, на них більше покладаються аніж на власні сили свої. Не бачить його королівська милість швидшого способу до заспокоєння з тим неприятелем, як по заспокоєнню тих заворушень. Коли в своєму домі стане спокійно та сили з'єднаються, одразу той неприятель спуститься з верху своїх думок, тими нашими замішаннями натхненний. Ті послы, що є тут, дуже обережно ведуть переговори. Хочуть виторгувати у короля Сіверське князівство та Смоленськ і так удають, що більшого дозволу не мають на укладання миру. Посилаючись у кінець на комісарів царських, які лишаються в Смоленську. Швидко тому вони будуть відправлені без результату.

Дуже королю лишається сила турецька на ту кампанію виставлена, яка куди заміряється, важко ще знати. Проте те розповівши пану гетьманові, що як венеційці, так і цесар християнський вже майже є згодні укласти свої угоди з турками. Венеційці перемир'я до 15 років роблять, за що дають три мільйони. Цесар також усіх способів шукає, щоб війни уникнути. Щоб та сила вся не попрямувала сюди, завчасно монарху та пану гетьманові і з цього боку про те думати треба, відвертаючи всілякими способами від того народу схильність до бусурманських протекцій. З свого також боку його королівська милість чинити буде, що монарху християнському в такому разі належить. Бога заступником беручи на допомогу проти тієї навалності, якби (чого бережи Боже) тут навалити мала. В чому самого пана гетьмана Запорозького думку, іменем його королівської милості, вимагати будуть. Яким би способом тому неприятелю запобігти та заслонитися від нього. Це все як найстаранніше, як найдокладніше роз'яснити обоє та до результату привести будуть намагатися, даючи знати через пошту, що з паном гетьманом укладуть.

(Три аркуші, на яких це написано, складені були в четверо впоперек так, як складали продовгуваті сувої, в яких часто папери в архівах в'яжуть. На зовнішній стороні написано:

Інструкція пану Мазепі покойовому його королівської милості дана до пана гетьмана Запорозького, до пана Тетері, відвозячи йому відзнаки на гетьманство і про підкріплення проти Союзу вимагаючи, 1663»)

Ляшев Олександр Вікторович – член Національної спілки краєзнавців України, дослідник історії с. Роїща на Чернігівщині.

Чернігівська обл., Козелецький р-н, смт Десна, Рибалка, 3/68. Тел. 063 1291451.

Lyashev Alexander Viktorovich – member of the National Union of local historians of Ukraine, researcher of the history of village Royishce in the Chernihiv region.

Chernihiv region, Kozelets district, village Desna, Ryblka str., 3/68. Tel. 0631291451.

Дата подання: 6 серпня 2019 р.

**ЗВІТ З ПОДОРОЖІ ДО УКРАЇНИ З
ПОЛІТИЧНОЮ МЕТОЮ НЕВІДОМОГО
АГЕНТА ЗА ПАНУВАННЯ ЯНА КАЗИМИРА,
НАДАНИЙ ТОМУ Ж КОРОЛЕВІ У ВАРШАВІ
29 КВІТНЯ 1665 РОКУ**

(публікація та переклад з польської Олександра Ляшева)

Опис дороги в Україну до його милості пана Павла Тетері, Гетьмана Запорозького, а потім до його милості пана воєводи Руського і на кінець до його милості пана воєводи Краківського, гетьмана великого коронного, *in reditu* Його Королівській Милості Янові Казимирові наданий у Варшаві дня 29 квітня 1665.

Згідно з інструкцією, собі від Вашої Королівської Милості пана мого милостивого отриманою, чинити починаю опис, а також доношу Вашій Королівській Милості військ коронних Запорозьких, Дейнецьких та всіх цілої України *statum*, які застав і залишив ті краї. Також попередження, *consilia*, частково собі від різних осіб отримані, частково, що сам міг бачити, порядки та непорядки *pro fide mea* Вашій Королівській Милості пану моєму доношу.

Наперед пан Гетьман Запорозький з усією Україною Вашій Королівській Милості чолом б'є.

До якого, коли наперед прибув, розповів Вашої Королівської Милості волю та *edocui* про всі підступи пана Любомирського минулі та нинішні, про декларацію Цісаря, про силу його *fabulis* в Україні *auctis*. Здивувався немало, що *operatus* над інших благ Вашої Королівської Милості не вмів того ужити, що поступив норовливо, що знехтував ласкою Вашої Королівської Милості, що пропустив певні речі за непевні, коли *ad exteros* звернувся. І не інший тому кінець та думку обіцяє тільки того ж власне та з дітьми *guinam et interitum*.

Доносить те Вашій Королівській Милості, що там оголосив через своїх, начебто йому Цісар дав кілька мільйонів та людей немало. Що пана Холмського розтратив доходи 4000. Що кожному намісникові обіцяно по тисячу талерів, кожному товаришеві на коня по сто талерів. Проте тому не вірить, щоб для приватної особи мав Цісар *bello astritus* розпочати війну. А коли *de proprio* хоче *erogare* ті гроші, то його не на довго вистачить, тільки ті обіцянки силу *in populo* можуть *ad insaniam*.

Що всі надії покладає на конфедерації, річ явна, коли щодня звідти *volant emissarii*, а під його хоругвами, що товариш, то жало.

Чаплинський, П'ясочинський, Шандоровський, Груша всі ті *non comparuerunt* в Україні, але самі обертаючись на Волині, своїх зсилають до України зазвичай *incognitos cum informationibus et fabulis* до пана Замойського та до пана Холминського, а вони в Україні своїх вірних приймають. Проте пан Гетьман Запорозький їх затримувати не може, бо б обурих би тим вчинком ляхів. А якби дозволив то козакам, то дісталось б і невинним. Але *inquantumby*, хто з'явився *directe* між козаків, допомогти в тому обіцяє, тому що бачить, які через вихід війська *imminet periculum* Україні та йому самому. Груші сам є через *infensus* здавна неприхильний, а зараз із тієї причини, що підбурює проти нього козаків. Але йому нічим зарадити не може, бо мешкає в Полонному.

Для вирішення з конфедератами не бачить результативніших способів, як ті два.

1. Послати до татарів та частину їх розмістити біля Вінниці, що *augebit* їм страх такий, який він своєю декларацією під Кисляком даною *incussit*, коли збираючись до Польщі декларував, що за ними піде в погоню, як за неприятелями. Якби на то був

konsens Його Королівської Милості, замкнув би їх в таборах, і тих же кисляцьких закликав, щоб їх не випускали з України. Але двох речей боюся. Солідарності від шляхти та *suspiciu* у Його Королівської Милості, коли б то своїм починав домислом, як мене там начебто чують. Коли йому повідав, що та є воля Його Королівської Милості, аби Ваша Милість контактував з паном воєводою, учинить те з охотою, бачачи свою явну небезпеку.

2. Додати війську грошей. І так, що там горнутья на обіцянки, стануть тут зобов'язані. Інакше вони переманять багато товариства обітницями.

Inquantum же ж прийшло до конфедерації, скільки може *colligere* з самих же бунтівників. Не вважає, що має все військо збунтуватися та відійти. Хіба ті хоругви: полк Любомирського, хоругва князя пана воєводи Бельського, хоругва пана Замоїського, хоругва пана старости Шренського. Всі інші лишаються *in fide et odsequio* Вашій Королівській Милості.

З якими контактуючи служити Вашій Королівській Милості, тримати Україну, терпіти свавільних *ea fide* обіцяє, *qua* до цього часу лишався, поки йому сил та способів буде вистачати.

На другий пункт *in casu secessionis* частині війська до Польщі, а частині, що лишається в Україні, *obtestatur* Вашої Королівської Милості, аби згідно з даною декларацією, хотів їх потішити грошима, за четверть одну або дві. І про те їх запевнити хотів своїми універсалами так кілька разів.

З паном воєводою Руським контактувати обіцяє, без якого і зараз нічого не робить. Те чинив і з замоїськими, навіть і з татарами. Без яких тому що *res nostrae* жодним чином і в Україні, і в війську Його Королівської Милості *subsistere* не можуть, посилає Ореховського з паном Загурським до Нурадін Султана.

Сердіна послати обіцяє за отриманням розпорядження Вашої Королівської Милості.

Борошно щоб з собою взяли, дуже сумнівно, бо розорені і на то *alliciuntur* сваволею.

На третій пункт, *in casu secessionis* війська лишати обіцяє, оскільки перед тим, взявши *in susursum* татарів, *in reliquo* коли *non supererunt* способи до Польщі.

Забезпечення фортець провіантом. Чигирин бере все з місцевих прибутків, якими керував, якби тільки коменданти не хотіли собі чинити користі з того як вигін горілки *etc.*, з млинів *etc.*

Біла Церква є добре забезпечена.

Корсунь не має способів, звідки бути забезпеченим. Бо і староство є чуже і він там не має близько нічого, звідки міг додати *victum de suo*, але то все зависло на панові воєводі Руському.

Скаржитися на те сильно, що минулого року збіжжя потоптано, збирати з поля не допущено, *nimia severitate* інших втомлено, вимучено аукціонами по 12000 *etc.* Через що дійшло до зубожіння, потому *ad desolationem* села і міст, а далі до того, що стало складно з хлібом для забезпечення фортець та солдатів.

Завіряється, що спорядження та порохи мають всі три фортеці достатньо, проте додати треба з огляду на постійні випадки. Найбільше скаржаться на нестачу куль та свинцю, сам того він не виправить. *Confidit* щоб те йому *refundetur* з ласки Його Королівської Милості зі скарбу. Нагадує, що пану воєводі небіжчику позичив 2000 червоних злотих для татарів, тому і сам є розорений.

Завіряє Вашу Королівську Милість, що Україна є вірна та доброзичлива Вашій Королівській Милості, але війську *infensa* за великі грабунки, вбивства та мучення людей. Сам пан Замоїський білоцерковців, окрім податків, які доводять списками, на день наказав страчувати по 40 *plerumque propter lucrum*.

Denique коли йому розповів, що пан Любомирський заявляє у Цісаря про його допомогу, і коли йому листи на те (від Вашої Королівської Милості мені доручені) показав, засмутився сильно, що тому *datur fides*. І йому різне пояснював, що тому Його Королівськм Милість не вірить, визнав Любомирського в тому *dolum*. Відповідав мені, знаю вже про те, а тієї недовіри наробив мені пан Вілчковський умовинами своїми, щоб звернувся до пана Любомирського як до гетьмана, з чим не таївся перед паном

воєводою. Але і те в той час було, коли він був гетьманом та завіряв, що покориться Його Королівській Милості. Так сам пан воєвода Київський завжди мене тим завіряв, що вже підкоряється через ксьондза архієпискупа. І Його Королівська Милість, як батько пробачить йому та лишить при давніх його привілеях. Вшанував його тоді компліментом як гетьмана та тим листом то начебто *apud exteros* заявляє. Але коли *pro perdueli declaratus*, коли норовливо вчинив та вчиняє, коли проти Його Королівської Милості *aperta machinatur*, бодай не дочекається щоб мав з ним *correspondere* та допомогу йому *assistere*.

Якщо в мою вірить асистенцію, точно згине.

Я тримав та дотримував Україну Королеві Його Милості, втратив на сто тисяч та інші несучи клопоти, прикrostі та *pericula* неприємності і далі те чинити буду на службу Його Королівської Милості. Через що розумію, що утвердився в ласці Його Королівської Милості, а зараз мав би

Я особливо зобов'язаний доброті Його Королівської Милості, тримаю те клопітне гетьманство лише ради Його Королівської Милості, хотів позбутися того уряду багато разів. Віддам останнє, що маю, якби тільки був вільний від того клопітного та небезпечного гетьманства. А для Лабуня, для Любомлі мав би то тримати, бодай він не дочекається.

Пізнав Його Королівська Милість вірність мою, пізнає і зараз не словами, але діями самими.

Благодійність Його Королівської Милості не заморить мене голодом без Лабуня.

Adiecit присяги, яка як бачу не лише поверхову, але щирі в собі містила *declarationem*.

Але ж і з застережень своїх, які подав, а більше *ex* добре повіданого усно, *constare* може вірність тієї людини.

А що мені з волі та наказу інструкції Вашої Королівської Милості показати не доручалося, тому і підпису домагатися не міг. Такі ж *declarationes*, щоб мали *pleniorum fide*m, ознайомив його з тим не вимагаючи, щоб дав підпис своєю рукою писаний.

Застерігає Вашу Королівську Милість про те, що пан Замоїський підстолий Львівський багато говорить та пише *pro parte* Любомирського проти Вашої Королівської Милості. Показував листа його власною рукою написаний. Вже теж *malevolorum seditionis caput emisit spiritus, tandem veritas triumphabit*.

Що шукав на те нагоди, щоб військо мусило відійти з України.

Застерігає й про те, що листи Ганського отримав йому належні та *suppressit*. На словах йому нічого не відповідав, але на домагання сказав, що там вже все в листі написано. *Detestatus* татарин дурниця, *et expeditionem*.

Доносить Вашій Королівській Милості, що великі відбуваються грабежі в Україні, які не можуть соріє Україну, але більше *exaserbare*. І що вже передбачили дорогу та лігу з Кримом. Остерігатися та запобігати тому пильно треба, щоб не прийшло до поганого. Особливо, коли самі ж татари *incitant* козаків до пошуку протекції Польської. Хан лише один є нам приятелем, всі інші до Польщі бажають війни. Просить аби Ваша Королівська Милість *obviare* бажав.

Просить, аби гетьман був зобов'язаний на три роки в Україну не в'їжджати, щоб не сидів вдома, інакше *periclitabitur cura* тій провінції.

Проте, щоб апеляція йшла проти самого гетьмана, щоб гетьман не був *absolutus* комісією *cum universalibus et promissionibus* свободи.

Про пана Маховського, про перепрошення, про Тукальського та Хмельницького.

Denique свій власний *interess recommendatur*, про Любомль, про що *fusius* на словах.

Що хоругви деякі готуються до Польщі доносити.

Також і лист від П'ясочинського, принесений Холодовичем, який має село під Хмельником *per cessionem*.

До Білої Церкви.

Теж саме, коли доповів пану воєводі Руському, погодився на все та разом з паном Гетьманом Запорозьким контактувати та працювати пообіцяв.

Як маючи особливі *praesentibus malis remedium* в татарах, *designavit* при мені пана Загурського до Нурадін Султана по 6000 орди.

Коли йому розповів волю Вашої Королівської Милості про Сердіна, просить, аби ваша королівська милість *non nisi extrema necessitate..*, до того приступив з таких міркувань:

1. Щоб Волинь розорилась,
2. Волинські селяни стали зухвалі при них,
3. Сердинців не заспокоїлася б сваволя,
4. Збило б їх самих,

До припинення ж всього злого ті Вашій Королівській Милості подає способи:

1. Просить, аби Ваша Королівська Милість не бажав надавати булаву,
2. Гроші присланням *tolletur tumultus*,
3. Приведення татарів затримає військо та всю Україну *in obsequio*,
4. Пан воєвода Краковський, коли поїде до Бару, багато втримає соєю повагою,
5. Сам Король Його Милість, коли до Львова якнайшвидше приїде на проживання,

все подавить всюди. А то з тих міркувань.

1. Військо буде мати *respectum in reditu* привітання,
2. Вся Корона думкою *inducta metuet* приведення татарів,
3. Звідти Король Його Милість на всі сторони буде мати око,
4. Подавить Король Його Милість *spiritus* та задуми волинські,
5. Коли Львів буде мати в руках, буде тримати і всю Руську провінцію за душу

ad depositoria,

6. Розірве кореспонденцію та зв'язок.

Гаряче про те просить та радить Вашій Королівській Милості, що там застав *res proxiime dispositas* до конфедерації. І коли був би спізнився трьома або чотирма днями або дав знати про себе Замойському, напевно, був би вибух полум'я.

Того всього наробили емісари пана Любомирського. Сам же *perimentar et incentivum* всього злого, *extollebat* невинність пана Любомирського, *traducebat* суд та сейм варшавський. Що *per calumnias per privatorum odia, et oppressam liberam vocem* прикидався, словами та в листах намовляючи до бунтів. Між іншими *magis directe* намірювався проти вашої королівської милості *etc.* І вже так *disposuit animos*, що велика частина війська з ним трималася. Полк рейтарський вже був тим ядом заражений, Врангелем пишався.

Вілчковський розіслав універсали пана Любомирського. Маньковський, Борк, Домарацький та *Consiliis*.

Доносить Вашій Королівській Милості, що та людина пан Замойський підстолій Львівський *omnibus malis mediis* поводився, начебто збунтував військо та випровадив до Польщі. Або слав універсали до війська з України, погрожуючи збуренням України.

Він пограбував Україну з сімома тисячами козаків білоцерківських, взяв по дванадцять злотих, з селян по талеру. Втекли тоді козаки та селяни за Дніпро, *auktae et vires et opes* за Дніпром, а тут спорожнілі постої. *Irritavit* козаків, що вірні залишаються. *Diminuit* їх чисельність так далеко, що коли б зараз полк Білоцерківський рушити мав, не буде їх і 700.

Образив купців зайвими грабунками. Бунтував військо. Ханського посла *alio divertit*, щоб з паном воєводою не зустрівся.

Листи від Хана до пана Гетьмана Запорозького *supressit*.

Послу нічого не відповів на словах, але все на лист записав, спитати б, що писав до Хана.

Повернув звідти до Ладижина, звідти до князя його милості пана воєводи, потім до його милості пана воєводи Краківського, *denique* має бути в Варшаві, але до війська має повернутися *ante expirationem* четверті.

Якщо щось підніме або між козаками, або у війську, все те його *instinctu* та від нього учинять.

Просить тоді Вашу Королівську Милість, аби ту людину бажав, яким заняттям тут затримати і так ядовите жало *alienare* від війська.

Застерігає потім Вашу Королівську Милість, що коли було у Вашої Королівської Милості *consilium secretum* про заарештування того *revelatum*, то від пана Мориконего, який пише до нього ті слова: Був на дворі на гіршій інквізиції, ніж іспанська. Було *in consiliis* про заарештування вашої милості, але змінилося добре і відмінилося, бо вирішено дати вашій милості обозництво та староство. Розмови припинилися, для чого беруться цісарської протекції.

Просить Вашу Королівську Милість пан воєвода, щоб листи до нього були писані шифром, щоб їх не перехоплювали.

Також, аби Ваша Королівська Милість не вірив донесенням, дуже тим мучиться, що його тут представлено *sinistre* перед Вашою Королівською Милістю.

Також, аби Ваша Королівська Милість бажав йому дати *in scripto* команду війська, яку зараз, маючи лише від пана воєводи Краківського, не може *rigorosius* поступити, і просить під датою давньою.

Також аби Ваша Королівська Милість бажав *transigere* про староство Остерське або Черкаське, а він зобов'язується там тримати *praesidium*.

Прийняв би і острян, які, осадивши замок, *cogeret* Брюховецького за Дніпро *ad tuenda propria*.

..... гроші, що певно в цілості дійдуть, просить Вашу Королівську Милість про універсали, які б запевнили військо, бо тут Залеський та інші оголошують, що взято з них силою.

Переяславське староство просить, аби між солдатами роздано було, тим самим способом внесемо розлад між паном Любомирським та військом, просить на те про привілеї з пробілами.

Доносить і те Вашій Королівській Милості, що його пан підскарбій погано забезпечив, двадцять тисяч на коней не видав, а військо дуже потребує коней.

Доносить, що військові дуже тим незадоволені та пан воєвода Краківський, та хочуть зауважити те. Також і про те, що пан підскарбій, не питаючи війська, взяв собі воркове.

Бажаючи затим собі саму ласки Вашої Королівської Милості, бажає всім поваги Вашої Королівської Милості, але особливо дві хоругви гусарські Вашій Королівській Милості, які так у конях втратили, що десять коней не відправили. Особливої треба Вашої Королівської Милості ласки.

Рекомендує пана Стахурського та дає те *testimonium*, що коли зачиналося на конфедерацію, він сконтакував з чужоземцями, ставав з ними в Білій Церкві та тримався в Україні з хоругвами, які б добродично трималися. Що своїм власним коштом скупив селітру та продовольство за сімсот осьмачек. Своїм коштом на фортецю порох робить та дуже добре свій тримає чин.

Просить, аби йому Ваша Королівська Милість бажав *conferre* генерал-майорство, гідним його маючи того уряду, як вірного та вмілого командира.

Рекомендує ... майора та просить, аби міг отримати з ласки Вашої Королівської Милості *indigenat* на сеймі. Зараз, аби лишався в пам'яті.

Мав лист від Вашої Королівської Милості до пана Саноцького, але про нього в Україні розпитати не міг. Ще значить не вибрався в ту дорогу.

Лист до пана Стахурського віддав та розповів волю Вашої Королівської Милості, аби з військом чужоземним сконтакував та мав *sugam* фортець йому довірених. Але мені він *et verba et rem* показав.

Fidele завжди *obsequium* зобов'язавши Вашій Королівській Милості, запевняє, що всі чужоземці вірні лишаться та будуть *in fide* Вашій Королівській Милості. Розповідав мені і те, що мені про нього пан воєводаповідав, як проти пана Замойського зговорився з чужоземцями лишатися в Україні.

Доносить те Вашій Королівській Милості, що на фортецю Корсуньську послав сімсот осьмачек на збіжжя різне.

Білоцерківську фортецю з усім мені порядком показав, з провіантом, порохом, селітрою, гарматами, погребам, покоями палацовими etc. Та дав сам те *testimonium*, щоб міг безпечно закритися на півроку принаймні, а то й на рік.

Повідомляє Вашій Королівській Милості те, що частково скупив, частково викрав у ворога, більше сорока одиниць гармат бронзових. З яких всі є важкі, виліті по давньому, інші порозривані. Накінець, що вони є під шляхецькими гербами, різні ... тому не виймає з землі. Просить тоді Вашої Королівської Милості, аби був посланий до Білої Церкви Гіслер, і він зобов'язується вилити сучасним способом гармат штук під 70 всі під гербами Вашої Королівської Милості, без жодного кошту Речі Посполитої.

Порох хоч там робить, але що є легкі порохіві податки, не лише на полки, але навіть і козакам по містечках, просить про надіслання більше. Бо свого власного пороху може на сто центнерів. Селітру скуповує. Більше всього про надання свинцю просить, з ним там дуже складно. Кулі залізні до гармат і про залізо.

Самого себе даруючи в милостиву ласку Вашої Королівської Милості, просить через мене (на що і пан воєвода рекомандант), якщо Ваша Королівська Милість його гідним вважає, про генерал-майорство.

Коли б також був певним, що від командування не буде віддалений, хотів би засівати волок сорок *pro praesidio*. Має волів для того, які зараз для возіння служать. Про підтвердження *salva decisione* просить, але з привілеєм.

Був також у мене в Брацлаві пан Вижицький, мав зі мною приватну розмову, в якій повідав мені, що вистежує по-різному пана Холмського та його *asseclas*. Звернувся до мене листом дуже *confidenter*, заявляючи, що їх володар живий, з військами, з мільйонами наближається до кордонів і далі їх вистежувати та Вашій Королівській Милості доносити обіцяв.

Прімо просить, щоб Ваша Королівська Милість старшину, що більш зичлива, на Україну стягував до війська.

2. Також аби Ваша Королівська Милість видавати часто бажав свої універсали до війська, стверджуючи свою ласку, щедрістю гіберни минулої, бо тут що два тижні приходять від пана Любомирського універсали.

3. Доносить Вашій Королівській Милості, що пан П'ясочинський, обернувшись Волинню, був у князя пана воєводи Бельзького. Але там став *confusus*, коли *liberius* сказав: *Una galina* так нам *incubuit*, що вже *expiraverunt* наші вольності, що ж буде, коли нам француза посадять. Що *movit* так князя, що йому сказав, не маєш ваша милість говорити таких речей в моєму домі.

Був той же у пана воєводи Сandomirського. Слухав його як молодший в покої, але коли на завтра до мене приїхав, не схвалював того, що допустив *libere* в домі своїм те сказати. Перепрошував *hospitalitate*, що гість в домі його etc.

Доносить і те, що пана Холмського чотири тисячі доходів пустив його милості пану Любомирському, що вихваляється з 70 тисяч червоних злотих.

Також доносить, що князь засмучений за воєводство Київське, звідки не має *informationes*.

Пан Фердинанд Вольф *recommenda*т себе в милостиву ласку Вашої Королівської Милості. Доносить те, що має тут *expensa* на порох, крім тих трьох фортець, бо мусить *expendere* на людей, що по квартирах стоять близько неприятеля, та самим козакам, бо їх ... з селітри.

Перепрошує за пияцтво, що хтось доніс неправдиво до Його Королівської Милості. Війська Вашої Королівської Милості так розміщені:

Під Рашків пан Вижицький з полком пана Любомирського, князя пана воєводи Бельського, пана Замойського.

До Канева на ... з частиною війська пан Ліптанський, до Києва пан Лаш.

Від Полісся пан Боруховський. Генерального обозу описувати пан воєвода не мав волі, поки наперед... військо включив.

Проте та диспозиція перемішана була з нападом дейнеків на Корсунь. Бо ... наказано хоругвам стягувати до Сеняви. Знову після відходу дейнеків попередній порядок став *in vigore*, найбільше для того, щоб ... були ті ядом заражені хоругви.

У поле хоч би вийшло, сумніваюсь щоб *subsistere* могло ..., більше б *in contemptum* подало *suam nuditatem*, бо надміру в коні потреба.

Satius почекаати татарів, з якими і підсиляться, і зближаться. Коней придбають, на кінець накрадуть.

Що *spirat* військо? Розумію з багато чого, що є дуже ядом заражені, частиною обіцянками, частиною *traductionibus oppressae libertatis*, частиною *fabulosa potentia* Любомирського.

Обертаються там безперестанку його емісари, окрім тих, що про них там чув, на різних шляхах натрапив на їхній слід в Острозі, в Меджибожі etc.

Випало мені самому чути суперечку між військовими, що я є королівським солдатом, а інший – я Речі Посполитої.

Не менше також *irritatur* проти Вашої Королівської Милості військо *difficultatibus* скарбу: голодний, подібний безумному, давнє прислів'я. В тим запевняю, що хто випередить з грошима, тому військо служити буде.

Проте має Ваша Королівська Милість шість полків певних в своїй службі та чужоземців всіх, два ж, певно, відійдуть та готуються до Любомирського. Спокуситься багато людей подачками та обіцянками. *Agitur levioribus mediis, mentem exacerbat* і не хочуть їх вчити.

Двох полковників до пари *salvo iudicio* Вашій Королівській Милості не зичу, бо швидко поведуться так і військо ... і тим козаків приведуть *ad desperationem*.

Рекомендувати Замойському *restitutionem* так великої суми, що *coegit* за Дніпро багато.

Україна зараз ділиться на три частини: Україна підвладна Вашій Королівській Милості лишиться правда *in obsequio*, але по багатьох містечках, і майже всіх чути голоси «гукнемо ще раз». У різних містечках потроху вибухають бунти.

Корсунці самі ж *ultro* Дубна та Подубня *advocant* дейнеків з Канева. Кальничани хоча піддалися, дуже зухвало говорять, нікого не слухають. Про чигиринців тихо говорять.

1. А те походить зі звиклої козацької сваволі, яка панів раті не хоче,

2. Про вигнання худоби та інші безправ'я,

3. *Ob nimium rigorem et quidem avarum* Замойського,

4. Для безкінченних податків, козаки кажуть: нехай нам скажуть, скільки треба осьмачек на фортеці, – дамо. А на те *sit commissarius* з сейму присяжний щороку.

Уся та Україна стоїть лише одним Гетьманом.

Чигирин одним Дорошенком, більше нічого. Біла Церква полковником та Лесницький *favet* нашим, але не так *impense*, для того *svadent plerique detinendos filios in Polonia*.

Осавул та Портянка обозний ще не мають поваги, хоча є вірні.

Україна Подністровська *in dies augetur* частково з козацтва розсередженого, частково з левенців, частково з волохів уже *excedit* кількість 8 000.

Волоський Господар дуже *im favet*, допомагає провіантом, людьми, будниками. Дрозд не мав більше над тридцять людей, а коли Господар попалив буди, прибуло дві тисячі.

Могло то все *opprimi* зразу, але не хотіли йти під команду пана Домбровського поручика пана Замойського. Гетьман також сам *impar viribus* повернувся.

Україна дейнецька на тій стороні Дніпра дуже посилюється, *et quidem insensibiliter*... від Канева аж до Умані містечка на смугах дейнеки осадили, то є Лисянка, Ольшана та Майну. Корсунь на теж були ...

Не знаю, що в тому є, що Брюховецький вихваляється татарською приязню, а пан Вижицький дає знати, що татари з Умані Пан Гетьман Запорозький має їх дуже *suspectos* з листів їх та з самих уговорів, якими козаків звикли наводити до шукання ханської протекції.

І пан Замойський, що відписав, не завадило б знати. Та чому не хотів говорити з послом татарським, але лише листом відбувся. Також чому *suppressit* лист ханський, тому що небіжчик воєвода завжди відсилав.

Брюховецький лишає в Каневі tutus praesidio п'ятьсот москви, сам ніде не виходить, escitat тільки своєю причетністю до бунтів.

Про інші московські підкріплення в цілому не чути.

І є то річ, яка ніколи не траплялася, щоб цар московський мав військо коли своє доручати козакам. Опікся на них так сильно під Конотопом та Чудновим і теж exempla дивлячись на Ракочи ostentabit їм тільки військо від Білгороду. Inter ae sua aget.

Лист пана Вижицького та Лесницького.

Ревізія фортець українських.

Фортеці українські, як є потрібні praesens eventus docuit, якби не фортеця в Корсуні, певно, би був Корсунь дейнецький. Проте Корсуня дуже трудні засоби до забезпечення продовольством, а то його зараз рятував Стахурський, пославши сімсот осьмачек перед приходом пана воєводи. За полковництва того полковника минулого.

Чигирину обдумана правда добра провізія з прибутків, але чув, що з тих прибутків privati собі conquirunt commoda.

Про Білу Церкву піклуватися не треба. Крім давньої провізії, зараз при мені купив комендант тисячу осьмачек. Має жита одного кліток двадцять чотири, гороху комор сім, борошна чотири, копченостей, сала шопи велика. Старого м'яса також, чого всього вистачить на рік цілий: кожної клітки вистачить на тижнів п'ять, друга на шість.

Криниця одна вже готова, другу вирубують дейнецькі ув'язнені pretio libertatis promissae.

Селітри діжок двадцять чотири готової, окрім тієї, що роблять.

Порох також роблять дейнецькими ... дванадцять.

Льох повний пороху, з якого urgente necessitate додати можуть і на інші фортеці.

Два болверки, які були зменшені для швидкості, при мені реставрувати почали порядно.

У доброму цілком порядку та лишається фортеця так далеко, що тримає перед нею Біла Церква.

Сам пан воєвода, multis recommendatus et probatus Вашій Королівській Милості nominibus. Старання навколо всього, з коменданта також дуже content. Той працює біля війська, але біля чужоземців через коменданта.

Про Острог вже доносив Вашій Королівській Милості листом, що там не маєш жодної в цілому сили, тільки її fabulosis augent nominibus, пригадуючи, що було колись за давніх князів Острозьких. Є там .. в частині князя молодого.

У Полонному був Груша, показавши козаків тисяча двісті, пішов до Вроцлава, зараз знову про нього кажуть, наче став в Полонному.

Княжна канцлерина, пан підстолій, його милість пан воєвода Краківський до Бару, чого б не до Полонного.

Конфедерація не народиться в Україні, primo ob metum, secundo, тут у пана підскарбія народиться, якщо війську нічого не дадуть¹.

Дата подання: 12 вересня 2019 р.

1 Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (отъ 1387 до 1710 года). Вильно, 1858. Ч.1. С.132 – 139.

РОЗВІДКИ

94(47).084.8

Олександр Гогун*

НЕ МЕНШ ЖОРСТОКО, НІЖ З ДОРОСЛИМИ. ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ В РАДЯНСЬКІЙ ПАРТИЗАНСЬКІЙ ВІЙНІ 1941–1944 РР. НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ

Стаття розглядає нелюдську практику використання дітей у радянській партизанській війні в якості розвідників, учасників бойових дій, катів, виконавців диверсій, терактів, а також вбивства партизанами як дітей ворога, так і дітей лояльного до противника мирного населення та навіть дітей партизанів-соратників. Частина з подібних жакхливих дій не була викликана оперативною необхідністю; усе це виходило за рамки законів і правил ведення війни. Подібні дії були санкціоновані владою, і ніхто з партизанських командирів не був покараний за подібне використання дітей, а десятиліттями після війни участь неповнолітніх в операціях возвеличувалася й героїзувалася офіційною пропагандою.

Ключові слова: діти, підлітки, неповнолітні, бойові дії, убивства, звірства, катування, страти, зловживання, розвідка, диверсії, радянсько-німецька війна, партизани, сталінізм.

Незважаючи на те, що в СРСР діти проголошувалися основною цінністю («усе найкраще – дітям», «їм жити при комунізмі»), а на службу в армію за законом не мали брати осіб, які не досягли 18-річного віку, ніяких заборон на використання дітей у військових діях (як мінімум, у ході партизанської війни) не було. Довгі десятиліття після війни участь дітей і підлітків у бойових діях пропагандою подавалася як схвальний акт громадянського героїзму або самопожертви¹. Вихвалення подвигів дітей-солдатів відбувалося з неймовірним пафосом, без будь-яких зазначень на те, що це – злочинні дії, які здійснювалися дорослими². Максимум на що спромоглися

* Перша публікація статті: Gogun, Alexander. Nicht weniger grausam als mit Erwachsenen. Der Umgang mit Kindern im sowjetischen Partisanenkrieg 1941–1944 am Beispiel der Ukraine // Kindheiten im Zweiten Weltkrieg. Hg.: Weil, F./Postert, A./Kenkmann, A. Mitteldeutscher Verlag, 2018. S. 129–148.

1 Див. наприклад: *Тронько П.Т.* Защищая Советскую Родину. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва: Молодая Гвардия, 1979; *Його ж.* Бессмертие подвига: Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против нем.-фашист. захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941–1945. Киев: Молодь, 1985; История Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины / Колл. авторов. Изд. 4-е, доп. Киев: Молодь, 1979. С. 383–450.

2 Шёл парнишке в ту пору... : Герои-комсомольцы в боях за Советскую Украину в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Автор-сост. В.Н. Немятый. Киев: Молодь, 1985; *Давидзон Яков.* Орлята партизанских лесов. Киев: Веселка, 1979; Дети-герои: Литературно-журналистское издание. Изд. 4-е. / Сост. И.К. Гончаренко, Н.Б. Махлин. Киев: Радянська школа, 1988. С. 146–511.

тоді, щоб висловити сумнів у доцільності залучення дітей до військових дій, то це – вживання в публікаціях радянського часу обтічних фраз на кшталт «діти на війні – складна тема»³.

У ході війни неповнолітніх використовували не тільки на підсобних роботах, а й у військових операціях – як розвідників, поси́лних, терористів, диверсантів або як бійців чи, навіть, як катів. Червоні партизани навмисне провокували вбивства ворогом мирного населення, включно з дітьми, для того, щоб залучити місцевих жителів на свій бік. Більше того, дорослі партизани усвідомлено й цілеспрямовано вбивали дітей противника, дітей представників цивільного населення й навіть власних дітей, включно з новонародженими і ще не народженими. За подібні дії жоден партизанський командир не те що не був покараний, але й не був навіть відкликаний у радянський тил, а багато хто з них навіть отримували нагороди та інші заохочення.

Отже, загальне ставлення до дітей у радянській партизанській війні інакше, як жахливим, охарактеризувати неможливо. Якщо враховувати те, що мова йшла про підростаюче покоління, яке теоретично мало змінити покоління минуле, то важко не погодитися з німецьким істориком Олександром Браке́лем у тому, що «перемога над німцями була метою, якій радянське керівництво підпорядковувало все, у тому числі й виживання власного населення»⁴.

Тема участі дітей і підлітків у партизанській війні й агентурних мережах не була піддана якійсь переоцінці у східноєвропейській історіографії навіть після радянського періоду. Єдиною узагальнюючою роботою з цього питання є глава «Діти і підлітки – учасники підпільно-партизанської боротьби» в колективній монографії, виданій у 2011 році в парламентському видавництві в Києві «Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941 – 1944 рр.)». Історія, люди, пам'ять»⁵. Ця робота написана повністю в неорадянському дусі, зокрема, стверджується, що «Патріотичний порив був настільки високим, що, у супереч усім протестам дорослих, які хотіли вберегти всіх дітей від небезпеки, діти знаходили шляхи і ставали синами і дочками полків, йшли в партизанські загони з метою помсти ворогові за смерть батьків, зганьблену честь сестер і матерів, за спалені села, за всі лиходійства, учинені фашистами на захопленій землі»⁶. Участь неповнолітніх у праці було присвячено чимало місця ще й тому, що до 2011 р. відносно більшість ветеранів-партизанів уже становили якраз ті, кому в 1940-х роках ще не було 18-ти років. Саме вони й контролювали комісію у справах партизанів і підпільників при парламенті України до кінця першого десятиліття двадцятого століття. Досить імовірно, що вони хотіли показати себе в першу чергу героями, а не жертвами рішень дорослих у роки війни. В інших працях, присвячених радянським партизанам, які були видані у Східній Європі після падіння соціалізму, участь і доля дітей побіжно згадується, але не піддається детальному чи тематичному розгляду й осмисленню⁷.

Згаданий інфантильно-героїчний посыл 1940-х і наступних років був прямим продовженням довоєнної пропаганди й шаленої всеосяжної мілітаризації дітей і молоді, включно із залученням їх до різних ігор-зірниць та воєнізованих формувань на зразок ОСОБАВІАХІМу. Звичайно, усі ці заходи були спрямовані, у першу чергу, на допризвну підготовку й «виховання» майбутніх солдатів, але в момент німецького нападу й у ході війни влада не зробила нічого, щоб запобігти залученню дітей до збройних формувань у тилу ворога. Більше того, як зазначає британська дослідниця Ольга Кучеренко, «судячи з офіційної пропаганди й порад партизанським командирам,

3 Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.). Історія, люди, пам'ять. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 118.

4 *Brakel Alexander*. Das allergefährlichste ist die Wut der Bauern. Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhältnis zur Zivilbevölkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowicz 1941–1944 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Sonderdruck aus Heft 3/2007. S. 424.

5 Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.). Історія, люди, пам'ять. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 118–130.

6 Там само. С. 118.

7 *Попов Алексей*. НКВД и партизанское движение. Москва, 2003. С. 155–156.

допомога дітей цінувалася й активно заохочувалася державою. На противагу напів-дозволеному поведженню з дітьми-добровольцями на фронті, радянським дітям за лінією фронту настійно радилося брати участь у бойових діях, при цьому вважалося, що питання їх прийняття в іррегулярні формування залишалося на особистий розсуд партизанських командирів»⁸.

Накази про нагородження дітей публікувалися в центральних газетах того часу, а через 20 років після закінчення війни – у 1965 р. ще низка дітей – учасників війни були посмертно нагороджені вищою військовою нагородою СРСР – золотою зіркою Героя Радянського Союзу.

Шляхи потрапляння дітей у партизани

Масштаби цього явища були досить значними – звичайно, переважну більшість у тилкових військових формуваннях становили молоді чоловіки, але й кількість неповнолітніх у партизанських загонах України обчислювалася тисячами. За офіційними, тобто явно перебільшеними, даними радянської історіографії, загальна кількість комсомольців серед українських партизанів становила 100 тисяч осіб⁹, частина з яких були підлітками й дітьми. Згідно із сучасними оцінками істориків, у радянських партизанських формуваннях на всій окупованій території СРСР частка дітей шкільного віку коливалася від 10 до 16%¹⁰.

Дітей у партизанські загони залучали або дорослі, або вони туди потрапляли разом з дорослими, коли вся сім'я йшла в ліс, переховуючись від переслідування нової влади. Про такий випадок розповів Анатолій Голуб (1933 р. н.), який проживав у місті Глухів Сумської області. У 1942 р. він провів вісім місяців у загоні Ковпака разом з батьками й потрапив до нього в той момент, коли поліція конвоювала його сім'ю в концентраційний табір. Партизани відбили ув'язнених, і сім'я пішла в ліс¹¹. Досить імовірно, що сім'ю хотіли «ізолювати» якраз за підозрою щодо зв'язку з партизанами.

Багато єврейських і циганських дітей утікали до партизанів з-під розстрілу. Про подібний випадок повідомив єврей Семен Додик (1926 р. н.). Він довгий час переховувався у селян-українців, але пізніше, дізнавшись, що поблизу знаходиться партизанська кавалерійська бригада ім. Леніна, захотів у неї вступити й був представлений комісару. Семен розповідав: «Я йому докладно розповів про себе, про мої поневірвання, попросився в загін. Він зі мною довго розмовляв, нагадав, що мої одноплемінники йшли в могилу, як стадо баранів, і що я не повинен бути схожим на цих боягузів»¹².

Схожим чином у лавах армійської розвідки Лільчицької партизанської бригади опинилася циганка Тетяна Марковська (імовірно 1927 р. н.). Вона втекла в прямому сенсі з-під розстрілу, пірнувши в жито, коли їхній табір вели на страту наприкінці 1942 р.¹³

Були випадки, коли підлітки потрапляли на фронт з воєнізованих формувань. 20 лютого 1942 р. до окупованого Харкова була відправлена терористична група. Старшому її учаснику – Валентину Виприцькому, учню 9-го класу середньої школи, було 17 років, його напарнику Гурію Долгову – 16. Попри юний вік, у 1941 р. він встиг послужити у винищувальному батальйоні НКВС, який боровся з диверсантами

8 Kucherenko Olga. Little Soldiers. How Soviet Children Went to War, 1941–1945. Oxford University Press, 2011. P. 198.

9 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в 3-х томах. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 3. С. 241.

10 Kucherenko Olga. Little Soldiers... P. 198.

11 Розповідь Голуба Анатолія (1933), ветерана Сумського партизанського з'єднання, м. Глухів, Сумська область, для дослідницької групи: А. Гогун, Т. Пастушенко, В. Гінда, И. Дерейко, 01.07.2008 р. // Архів усної історії проекту «Рідня».

12 Додик Семён. Судьба и жизнь мальчика из расстрелянного гетто [10.01.2004]. URL: <http://www.proza.ru/2004/01/10-149>.

13 Воспоминания ветерана Лельчицкой партизанской бригады ГРУ Т. Марковской (Горбунцовой) [публ. подг.: А. Гогун, М. Cerovic] // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. 2009. № 1 (5). URL: www.holocaust.kiev.ua.

противника¹⁴. Шляхи потрапляння в такі підрозділи різнилися – від добровільного набору до мобілізації; у даному випадку невідомо, як туди були зараховані Долгов і Выприцкий.

Про інший випадок, а саме пряму мобілізацію, розповів ветеран Сумського з'єднання під командуванням Шушпанова і Якова Мельника Василь Єрмоленко. До нього в будинок прийшли партизани з пропозицією вступити в загін і викликали на «нараду» в розташування загону, який перебував поблизу. Єрмоленко показав довідку про своє неповноліття. Проте партизани сказали йому: «Куди ж ти підеш?» За словами лісових вояків, після такого візиту німецька поліція автоматично розглядала б його, який до війни перебував у комсомолі, як «бандпомічника». Тобто, альтернативою партизанському загонові для 17-річної людини стала німецька в'язниця або шибениця. Василь Єрмоленко залишився в партизанському загонові¹⁵.

До партизанських загонів мобілізували переважно підлітків, а не малолітніх дітей. Про те, що багатьох дітей партизани забирали у свої загони або залучали до співпраці романтикою лісової боротьби, розповів радянський кореспондент Яків Давидзон у своїй апологетичній праці¹⁶. Зрозуміло, партизани не хотіли обтяжувати загін «баластом» з дітей і найчастіше приймали їх тоді, коли малолітнім загрожувала смертельна небезпека, та й то не завжди. Подібна смертельна небезпека могла бути наслідком якраз використання дітей у розвідувальній діяльності як інформаторів, зв'язкових, складальників зброї й виконання інших завдань на легальному становищі.

Знаменитий Валя Котик, згодом – посмертно герой Радянського Союзу, був завербований підпільниками в Шепетівці в 1942 р., коли йому було 12 років. За свідченням партизана Артамонова, який знав підлітка особисто, це зробив Станіслав Швалленберг – перебіжчик з Вермахту, який спочатку перебував у підпіллі, а потім – у партизанському загонові¹⁷. Надалі Швалленберг залучив до підпільної діяльності й низку інших дітей, які згодом пішли в партизани Кам'янець-Подільського з'єднання.

Був ще один шлях появи дітей серед партизанів – природний. Оскільки використання контрацептивів у СРСР, а тим більше в партизанських загонах у 1940-і рр., не було надто поширеним явищем, наслідки бурхливого статевого життя командного складу довго очікувати не доводилося. Наприклад, повідомлення розвідки ОУН від лютого 1944 р. так описувало ситуацію в Чернігівсько-Волинському з'єднанні Олексія Федорова: «У кожного командира, комісара або лейтенанта є при собі дружина або коханка, з якою той спить. Майже кожна жінка вже вагітна»¹⁸. Лише незначній частині народжених тоді немовлят удалося дожити до приходу Червоної армії.

Діти у військових операціях

Оскільки бойова, а нерідко й диверсійна діяльність зазвичай пов'язані зі значними фізичними навантаженнями, то використання дітей в боях і планових диверсіях на залізниці не було поширеним. Тут, як правило, роль неповнолітніх була допоміжною. Проте траплялися й винятки. Скажімо, 15-річний комсомолец Василь Коробко, борець партизанського з'єднання Олексія Федорова, брав участь у підриві 10 воро-

14 Задание тергруппе В. Выприцкого и Г. Долгова, данные сотрудником опергруппы при ВС ЮЗФ Ваксманом при согласии заместителя начальника 4-го отдела НКВД УССР Князева, утверждено заместителем начальника опергруппы при ВС ЮЗФ Зленко, 13 февраля 1942 г. // Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 22. Спр. 901. Арк. 120–121.

15 Інтерв'ю з Єрмоленком Василем (1926 р. н.), с. Перелюб Корюківського р-ну Чернігівської області, ветераном Вінницького партизанського з'єднання, 13 серпня 2006 р. // Особистий архів Олександра Гогуна (далі – ОАОГ).

16 Давидзон Яків. Орлята партизанских лесов. Киев: Веселка, 1979.

17 Інтерв'ю з Артамоновим Олексієм (1918 р. н.), ветераном Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, м. Київ, 03.11.2008 // ОАОГ.

18 Повідомлення підпільника ОУН «Вісті з Ковельщини за період 01.02–15.02.1944 р.». 20 лютого 1944 р. // Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 45.

жих складів, за що був нагороджений орденом Леніна. У тому ж самому з'єднанні хлопчик Федір Биков, який зазвичай під виглядом безпритульного жебрака випрошував молоко в місцевих жителів і потім віддавав його партизанам, у ході бою на річці Прип'ять подавав міни мінометникам¹⁹.

Дітей залучали й до здійснення терактів. Наприклад, згадані Долгов і Виприцький (16 і 17 років) були терористичною групою, засланою на окуповану територію Харківської області. На початку 1942 р. упродовж десяти днів членів групи чекісти вчили користуватися холодною зброєю. Для виконання замахів їх не забезпечили навіть пістолетами: «Перед Вами ставиться, як основне завдання, здійснити терористичний акт над редактором націоналістично-фашистської газети (замість назви прочерк, малася на увазі газета «Нова Україна». – **О.Г.**), яка виходила в м. Харкові, Аркадієм Любченком та іншими працівниками редакції»²⁰. В інструкції говорилося про те, що підготовку до теракту слід розпочати з вивчення розпорядку дня «об'єкта» (Любченка) і розташування поліцейських постів, а вбивати газетярів рекомендувалося «в місцях, де найлегше буде сховатися після виконання поставленого завдання». Отже, люди, які посилали підлітків у німецький тил, не передбачали наявності в тих не тільки спецпідготовки, а й здорового глузду. Проте обом було доручено створити на місці цілу мережу з молодих бойовиків: «Усе це ви робитимете тільки тоді, коли переконаєтеся в тому, що підібрані особи не є провокаторами. Шляхом терористичних актів прибирайте зі свого шляху поліцейських, працівників комендатур, управлінь бургомистра і т.д. Як центральне основне завдання (протиріччя із вступною частиною наказу. – **О.Г.**) перед вами ставимо здійснення вбивств серед офіцерського складу німецької армії»²¹.

Консультант комітету з міжнародних відносин Держдуми РФ Максим Токарев ще в 2007 році писав про те, що група Виприцького успішно виконала своє завдання...²². Проте дане твердження не відповідає дійсності. Після двох тижнів блукання по тилах Вермахту безталанні хлопці, всупереч вказівці перебувати в колишній столиці УРСР аж до приходу Червоної армії, повернулися на радянську територію. В оперативному звіті Долгов написав, що після перетину лінії фронту їх затримали німці, відвели в комендатуру й після допиту вирішили відіслати під конвоем, який складався з одного солдата, у сусіднє поліцейське управління. Долгов заявив, що солдата вони прибрали. Виприцький свідчив, що головного редактора «Нової України» вони на місці не знайшли: «Аркадія Любченка в Харкові виявити не вдалося, але ми усунули іншу особу – за нашими припущеннями – [відповідального редактора] Петра Сагайдачного...»²³. Обидва бойовики навіть не здогадалися вигадати подробиці «спецоперації». Неузгоджену брехню швидко викрив слідчий – той самий чекіст, який посилав Долгова й Виприцького до Харкова. Далі сліди Долгова губляться. Його відразу ж не призвали до Червоної армії, швидше за все, через неповноліття. А відправлений у РККА Валентин Виприцький загинув на фронті 28 липня 1942 р.²⁴. Додамо, що Любченко помер лише 25 лютого 1945 р. в Німеччині.

Не тільки керівні центри, а й співробітники на місцях самі залучали неповнолітніх до бойових операцій. Підпільна група в окупованому Києві вислала на «Велику

19 *Балицький Григорій*. Вибухи гримлять на Волині / Літ. запис Є. М. Железнякова. Київ: Молодь, 1990. С. 68.

20 Задание тергруппе В. Выприцкого и Г. Долгова, данные сотрудником опергруппы при ВС ЮЗФ Ваксманом при согласии заместителя начальника 4-го отдела НКВД УССР Князева, утверждено заместителем начальника опергруппы при ВС ЮЗФ Зленко, 13 февраля 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 901. Арк. 120–121.

21 Там само.

22 Токарев М.Л. Спецподготовка подростков в СССР к участию в разведывательно-диверсионной деятельности в годы ВОВ // Труды общества изучения истории отечественных спецслужб. Т. 3. Москва, 2007. С. 282.

23 Оперативный отчет террориста НКВД УССР В. Выприцкого за период с 20 февраля по 5 марта 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 901. Арк. 126.

24 Обобщенный банк данных «Мемориал». Запись № 265373436. URL : <http://www.obd-memorial.ru/Memorial/Memorial.html>.

землю», тобто в радянський тил, двох зв'язкових, одним з яких був підліток Олександр Козак. Наприкінці 1942 р., коли йому було 15 років, літаком УШПР він був знову закинутий на окуповану територію – у Харківську область, звідки дістався до київського підпілля й передав відповідні відомості²⁵.

Спецпідрозділи органів держбезпеки, зокрема загін «Олімп» у Житомирській області, навіть отримували дозвіл на використання дітей від вищих органів НКВС. Проведену в Овручі операцію радянські історики описали у книзі з відвертим заголовком «Ненависть, спресована в тол»: «[Агенту «Олімпа»] Олексію Ботяну вдалося встановити зв'язок... з кочегаром парової котельні... Яковом Каплюком. Останній допоміг зняти план триповерхової будівлі (де проживали співробітники окупаційної адміністрації. – **О.Г.**)... Центр (імовірно, особисто начальник 4 управління НКДБ СРСР Павло Судоплатов. – **О.Г.**) затвердив план операції і направив з цією метою в загін два літаки з вибухівкою. ...Я. Каплюк... багаторазово ходив за 40 км з Овруча до розташування загону, звідки виносив тол до себе додому. Його дружина й діти разом з обідом носили по частинах тол у котельню... Поступово під вугіллям накопичилося 150 кг толу. Потім в котельню також по частинах було перенесено спеціальний вибуховий пристрій, створений омсбопівцями-підриwnиками... 14 вересня 1943 р. Я. Каплюк встановив вибуховий пристрій з годинниковим механізмом і покинув будівлю крігскомісаріату... Невелике містечко струсонув вибух колосальної сили: спрацював вибуховий пристрій у котельні...»²⁶. За словами мешканки Овруча Єви Макаренко, вибухівку Каплюк зашивав у пояс своїх дітей для конспірації²⁷.

Наступний епізод цікавий тим, що поєднує в собі три речі – допоміжну роль дітей у бойових сутичках, їхнє втягнення в партизанську діяльність, а також провокування ними ворога на знищення мирних жителів.

На нараді партизанських командирів із співробітниками ЦШПД 31 серпня 1942 р. партизанський командир Сидір Ковпак розповідав, що в ході першого рейду його з'єднання на територію окупованої країни перед агітаторами було поставлене завдання «вести серед населення агітацію для того, щоб підняти його на повстання». І тут же навів приклад «пропаганди»: «Розповім про бої в Ново-Слобідському лісі. ...Після того як ворог спалив села і знищив 586 осіб – розстріляв, стратив і т. д., то під час бою жінки й діти, які залишилися, підносили воду бійцям. Я хочу підкреслити, що ніякий терор, ніякі страти не зупиняють населення в наданні допомоги Червоної армії». Даний «позитивний зразок» агітації був сприйнятий усіма присутніми, у тому числі Пономаренком, мовчанням. Більше того, цей абзац стенограми був позначений на полях начальником Українського штабу партизанського руху Строкачем, котрий поставив на документі резолюцію: «[Начальнику оперативного відділу УШПР] т. Погребенку. Ознайомити заст[упників] н[ачальника] ш[табу] і нач[альників] відділів, врахувати в роботі. 24.10.42 р.».

У ході наради в ЦШПД Ковпак стверджував, що сприяння мирних жителів «...досягнуте виключно рейдами. На рейдах я хочу особливо зупинитися. Рейди – це безпосередній зв'язок з населенням, піднімаємо населення... піднімаємо дух у населення і воно переходить на наш бік». Зокрема, у ході другого рейду Сумського з'єднання на територію України, за словами Ковпака, його підлеглі відчули себе в дружньому середовищі: «...А коли вже пішли в другий рейд і населення нас сприйняло, так не було сенсу навіть самому запеклому мародеру цим займатися, тому що його закидали хлібом, молоком. Хочеш їсти борщ – йди їж, хочеш їсти суп – їж суп»²⁸.

25 Тронько П.Т. Бессмертие подвига: Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против нем.-фашист. захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941–1945. Киев: Молодь, 1985. С. 78–79.

26 Зевелев А.И., Курлат Ф.Л., Козицкий А.С. Ненависть, спресованная в тол. Москва: Мысль. С. 248.

27 Інтерв'ю з Макаренко (Шагой) Євою (1921), мешканкою м. Овруч Житомирської обл., 18 листопада 2009 р. // ОАОГ.

28 Стенограмма совещания сотрудников ЦШПД с командирами партизанских отрядов Брянского фронта, 31 августа 1942 г. // ЦДАГО, Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 112–113 зв. Або:

Величезну роль відігравали неповнолітні у шпигунстві. Загальні принципи агентурної й військової розвідки на прикладі з'єднання Олександра Сабурова у вересні 1942 року описав представник політуправління Південно-Західного фронту Крюков: «Дальня розвідка – фронтовим шляхом посилки розвідгруп і окремих розвідників. У залежності від обсягу розвідки й місця перебування підбираються люди, найбільше використовуються для цієї роботи підлітки, жінки й партизани похилого віку... Близня розвідка здійснюється розвідниками загонів, іноді це – розвідка боєм, використовується німецький і малярський одяг, дуже багато свідчень загони отримують від місцевого населення й особливо від дітей»²⁹.

За свідченням колишнього заступника командира з розвідки загону ім. Кармелюка Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Михайлова Олексія Артамонова, діти дуже активно залучалися до розвідувальної діяльності, оскільки вони не викликали підозри у противника: «Це були найкращі розвідники в нас. Тому що переїхати або перейти, наприклад, залізницю, було неможливо, усюди організовувалися й стояли німецькі або поліцейські пости. А пацани наші сідали там на віз по парі людей, ще пару чоловік теж туди накривали сіном. І сидять на цій підводі пара пацанів по чотирнадцять, там, дванадцять років. І переїжджають запросто переїзд, стоять німці, бачать там пацани їдуть на коні, ну, пропускають їх, огляду ніякого. Таким порядком вони передавали хороші розвіддані, які не можна було просто так передати. Тому що перейти в денний час складно, а в нічний тим більше – усе під охороною. Ось ці дітлахи нам дуже допомагали»³⁰.

Не гребували партизани й залученням дітей до катівської діяльності. Про це свідчив Марк Мешок (народився 15 серпня 1931 р.), ветеран загону «За перемогу!», яким керував Опанас Мастеренко, що входив до складу найбільшого в Україні Житомирського з'єднання ім. Щорса під командуванням Степана Малікова. За словами Марка, він особисто за наказом начальства розстріляв з нагана поліція і вішав старосту. Йому тоді було 12 років.

За його словами, діти в загоні займалися також і виправкою толу зі снарядів – вибухова речовина використовувалася для диверсій і, зрозуміло, це «виробництво» не завжди було безпечним: «Бачив, як 4 пацанів буквально на шматки розірвало»³¹.

Сам Марк Мешок, переодягнувшись разом з трьома іншими партизанами в поліцейську форму, за наказом начальства вивів з одного із сіл Ганю, як він її характеризував «німецьку повію» (матір двох дітей). Вона була відома тим, що виливала помий на голову партизану, якого німці зловили й закопали в землю. Зазначена група партизанів викрала Ганю, а також старосту, який брав участь в каральних акціях окупантів. Обоє після катувань по-звірячому знищили.

Більше того, наприкінці 1943 р. Марк Мешок, коли партизани розбили німецьку частину в лісі, брав участь у розчленуванні тіл: «була поставлена задача добивати полонених... У мене було два Шмайсери, штук десять ножиків... І там же... був відданий наказ збирати золоті речі... Не було такого німецького солдата, у якого б не було золоті обручки на руці. У багатьох були зуби золоті... Ми, значить, ходили, добивали поранених і знімали. Якщо обручки не знімалися, відрубували пальці, кидали у відро і зносили до купи... Після цього бою була зібрана величезна купа золота»³².

В іншому випадку навіть самогубна жертвність 13-річного Михайла Давидо-

Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). Ф. 69. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 80–86.

29 Сообщение представителя политуправления ЮЗФ Крюкова для Пономаренко «О партизанских отрядах и их борьбе в тылу противника (украинская группа т. Сабурова)», 13 сентября 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 1126. Арк. 28.

30 Інтерв'ю з Артамоновим Олексієм (1918), ветераном Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, м. Київ, 03.11.2008 // ОАОГ.

31 Інтерв'ю Марка Мешка, 1931 р. н., записане співробітниками Яд Вашем у 1990-х роках // Yad Vashem Archive. О. 3. File 7634. Аудіозапис.

32 Там само.

вича, що не здався ворогові й підірвав себе гранатою, яку йому на цей випадок дав командир, описувалася радянською пропагандою як акт героїзму³³.

Ще раз зазначимо, що участь неповнолітніх у активних бойових, диверсійних або каральних завданнях була радше винятком, частіше дітей і підлітків використовували на підсобних роботах, на кшталт медичного персоналу, на господарських роботах, для приготуванні їжі. Але й це ставило їх під небезпеку як учасників збройних формувань, навіть якщо вони не носили зброї.

Убивства дітей

Убивства дітей ворога і навіть дітей цивільного населення не були прямо санкціоновані вищим керівництвом СРСР, але були прямим наслідком духу й контексту наказів керівних органів сталінської держави, НКВС і штабів партизанського руху.

Про загальне безжальне ставлення до цивільного населення в тилу противника, зрозуміло, включно з дітьми, свідчить тактика випаленої землі, яку наказав вести особисто Сталін. Його установки були багаторазово повторені й конкретизовані як ним особисто, так і виконавчими органами влади³⁴. Уже у своїй промові 3 липня 1941 р., яка починалася словами «Дорогі брати і сестри...», Сталін дав зрозуміти, як ставитися до тих десятків мільйонів братів і сестер, які опинилися під владою німців: «У зайнятих ворогом районах потрібно створювати партизанські загони... для боротьби з частинами ворожої армії... для підризу мостів, доріг, псування телеграфного й телефонного зв'язку, підпалів лісів, складів і обозів... При вимушеному відході частин Червоної армії не залишати противнику жодного кілограма хліба... колгоспники повинні гнати всю худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тиллові райони, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, повинне бути знищене»³⁵.

Навіть радянський диверсант Ілля Старинов вважав, що так «вождь» хотів приректи на голодну смерть населення на залишеній території: «Якби вимогу Сталіна було виконано, то під час окупації вимерло б майже все населення лівобережних областей України та окупованих територій Росії»³⁶.

17 листопада 1941 р. Ставка верховного головнокомандування віддала наказ № 0428 «Про знищення населених пунктів у прифронтовій смузі»³⁷ в тилу ворога. Крім того, у наказах НКВС на проведення терору за лінією фронту був присутній пункт про знищення майна³⁸ «зрадників», тобто будинків. Очевидно, що їхніх господарів чекала сумна доля, і найбільші шанси загинути в разі спалення хати, особливо взимку, були якраз у дітей.

33 Давидзон Яков. Орлята партизанских лесов. Киев: Веселка, 1979. URL : <http://bibliotekar.ru/rusOrlyata/10.htm>.

34 1) Постановление ГКО от 10 июля 1941 г., И. Сталин // Центральный архив министерства обороны РФ (далі – ЦАМО). Ф. 228. Оп. 701. Спр. 28. Арк. 16; 2) Приказ начальника охраны войскового тыла Юго-Западного фронта Рогатина и др. начальнику УНКВД по Киевской области «Об организации диверсионных групп по борьбе с врагом», № е/АБ0029, 21 июля 1941 г. // ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 8. Спр. 57. Арк. 35; 3) Указание заместителя председателя ГКО В. Молотова руководителям партийных, советских и земельных органов районов, из которых производится эвакуация, об уничтожении сельскохозяйственных объектов, № ГКО 239, 22 июля 1941 г. // ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 8. Спр. 57. Арк. 1.

35 Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва, 1952. С. 15.

36 Старинов Илья. Мины замедленного действия. Москва, 1999. С. 136.

37 Семиряга Михаил. Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 820.

38 1) Приказ начальника охраны войскового тыла Юго-Западного фронта Рогатина и др. начальнику УНКВД по Киевской области «Об организации диверсионных групп по борьбе с врагом», № е/АБ0029, 21 июля 1941 г. // ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 8. Спр. 57. Арк. 36; 2) «Указание НКВД УССР о мероприятиях по ликвидации фашистской администрации на временно оккупированной противником территории Украинской ССР» заместителя народного комиссара ВД УССР В. Савченко сотрудникам 4-го управления НКВД УССР, № 3320/СВ, 30 ноября 1941 г. // Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. II. Начало. Кн. 2. 31 августа – 31 декабря 1941 г. Москва, 2000. С. 371–372.

Діти гинули й у ході боротьби партизанів проти поліції та іншої місцевої адміністрації. Першою відомою й масштабною акцією терору проти колабораціоністів можна вважати здійснений на Полтавщині в жовтні-грудні 1941 р. каральний рейд загону ім. Будьонного під командуванням Івана Копенкіна, який до війни обіймав посаду оперуповноваженого Татарбунарського райвідділу НКВС (зараз територія Одеської області). Згідно з детальною розповіддю Копенкіна, його партизани розстрілювали мирних жителів, лояльно налаштованих до німців, агентів німецьких спецслужб, старост, «церковників» (очевидно, глибоко віруючих людей або служителів релігійних культів), дезертирів з Червоної армії, а також солдатів, відпущених німцями з полону. Ті, кого розстрілювали, були віком від 14 років³⁹. Копенкін відверто розповідав про те, що вбивав і членів сімей зазначених громадян, зокрема дружину, матір і дочку одного старости (колишнього куркуля), мотивуючи це тим, що вони «активно поширювали антирадянські чутки».

Відомості про цей рейд дійшли до керівництва НКВС СРСР: «За час діяльності партизанських загонів Копенкіна в тилу німецьких загарбників, винищено понад 50 старост та інших фашистських ставлеників. У загоні є партизан на ім'я «Саша», який одноосібно знищив 25 німецьких ставлеників і зрадників батьківщини»⁴⁰. Поруч з цими словами на документі, можливо, заступником Лаврентія Берії Іваном Серовим, зроблена рукописна помітка: «заслуг[овує] на нагороду». 18 травня 1942 р. Іван Копенкін був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Одна з польових комендатур доповідала командуванню тилової зони групи армій «Південь» про те, що 11 березня 1942 р. на українсько-російському прикордонні в ході нападу на село Іванівка підлеглі першого секретаря чернігівського обкому Олексія Федорова відрубували руки дітям поліцаїв⁴¹. Очевидно, це здійснювалося з метою залякування інших жителів села і потенційних колабораціоністів.

Харківським партизанським загonom, що входив до з'єднання А. Сабурова, за 10 місяців 1941–1942 рр. переважно на прилеглих до УРСР районах РРФСР було «розстріляно 28 осіб зрадників батьківщини (поліцейські, старости, шпигуни і т. д.)... Ліквідовано сімей зрадників з вилученням майна – 30...»⁴². На 16 червня 1942 р. в Харківському загоні налічувалося 38 осіб.

Мешканка села Сопич Глухівського району Сумської області Євдокія Лаукіна розповідала, що під час нападу партизанів на їхнє село місцева поліція упродовж двох днів у лютому 1942 р. відстрілювалася в церкві, а партизани в цей час убивали членів сімей поліцаїв – жінок, дітей, людей похилого віку⁴³. У наказі по загону за підсумками бою за Сопич зазначалося, що загальні втрати партизанів становили 13 чоловік убитими й 9 пораненими, «...знищено шляхом спалення понад 50 будинків поліцаїв»⁴⁴. Узагалі, відомості про спалення будинків поліцейських ідуть рефреном

39 Стенограмма доклада командира партизанского отряда им. Будённого И. Копёнкина начальнику 2 отделения 4 отдела НКВД УССР Крюченко, 26 февраля 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 5–39.

40 «Сводка фактов о действиях партизанских отрядов на территории Украинской и Карело-Финской ССР, Московской и Калининской областей», начальник штаба истребительных батальонов НКВД СССР Петров заместителю наркома внутренних дел СССР И. Серову и др., 29 января 1941 г. // Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 9478. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 95.

41 Сообщение начальника 194-й полевой комендатуры в отдел I А командования тыловой зоной группы армий «Юг» о борьбе с партизанами на севере Черниговщины и прилегающих районах БССР и РФ, № 187/42, 12 марта 1942 г. (Bundesarchiv-Militärarchiv. (BA-MA), RH 22/24. Аркуші в справі не пронумеровані).

42 Докладная записка «Сведения о боевой деятельности Харьковского партизанского отряда Погорелова со дня организации», командир отряда Погорелов и др. Сабурову, 16 июня 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1.

43 Интервью с Лаукіною Євдокією (1930 р. н.), мешканкою с. Сопич Глухівського р-ну Сумської обл., 4 липня 2008 р. // ОАОГ.

44 Приказ по партизанскому отряду Червоного района Сумской области о разгроме полиции села Сопыч, № 62, командир отряда Иванов и др., 2 марта 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 642. Арк. 48.

у партизанських звітах 1941–1942 рр. Зокрема, українські партизани в ніч з 27 на 28 квітня 1942 р. спалили село Зернове (255 будинків) на прикордонній території РФ, оскільки багато його жителів було в поліції⁴⁵, а 25 липня 1943 р. з тих же причин перетворили на попіл ціле білоруське містечко Давид-Городок⁴⁶.

За спогадами Михайла Наумова, протистояння набувало характеру братовбивчої війни: «Поліцейський [Козеха] спалив хату брата-партизана і його сім'ю, в якій було троє дітей. [Партизан] Козеха напав на сім'ю брата – того самого поліцейського і знищив його хату й сім'ю... Така жорстока боротьба відбувалася на Сумщині в 1942 р. між партизанами й поліцаями»⁴⁷.

Записи щоденника командира одного із загонів цього з'єднання Григорія Балицького засвідчують, що висновки німецьких розвідників щодо партизансько-поліцейського протистояння були небезпідставними: «15 вересня 1942 р. ... Я прийняв рішення провчити поліцію с. Корми [Білорусь]. О 19.00 вирушили в село для розправи з поліцією. На цю операцію пішло 55 осіб... У цей час усі вулиці були захоплені народними месниками. Пішли справи. Поліцейські господарства знищувалися з кодлом (тобто разом із сім'ями. – **О.Г.**). Речі, які могли знадобитися партизанам, вилучалися»⁴⁸.

У зведенні СД, де було описано ситуацію в Україні й, очевидно, південних областях БССР, що входили в РКУ, на самому початку 1943 р. наголошувалося: «У зростаючих обсягах банди виступають зараз також проти членів сімей учасників охоронних формувань. Тільки протягом одного тижня близько 120 осіб, у яких родичі були учасниками охоронних формувань, були вбиті або вивезені. Цим робиться спроба примусити охоронні формування до припинення їх служби в німецьких поліцейських органах. Зміст листівки: «У всіх, хто йде проти слов'янських народів, хто допомагає німецькому ворогові, буде розстріляна сім'я» вказує на централізоване керівництво цими діями»⁴⁹.

У січні 1943 р. пропагандисти одного з партизанських загонів агітували поліцаїв до переходу на свій бік: «Адже вашим нинішнім господарям ви не потрібні будете. Вони вас кинуть. Невже ви не задумувалися над тим, що тоді буде пізно кається. Тоді вашу зраду народ не пробачить, не пробачить вашим сім'ям, вашим дітям і родичам»⁵⁰. Поруч із цими словами на листівці зроблена помітка, очевидно, одним із співробітників УШПР або ЦК КП(б)У: «Це неправильно». Однак пряма загроза була повторена сабурівцями в аналогічному матеріалі 25 лютого⁵¹ й 13 квітня 1943 р.: «Усіх зрадників Батьківщини і їхні сім'ї чекає смерть»⁵².

Є відомості й про те, що в ряді випадків партизани практикували взяття дітей у заручники. Командир польсько-радянського загону Микола Куницький, який воював на Волині, згадував, що коли партизанам знадобилося провести переговори з угорцями, вони взяли в полон старосту села (фольксдойче) з дружиною й дітьми.

45 Стенограмма беседы с бывшим командиром 2-го Середино-Будского партизанского отряда Сумской области И. Сенем, беседу проводил член комиссии по истории Отечественной войны АН УССР И. Слинько, 23 мая 1947 г. // ЦДАГО. Ф.166. Оп. 2. Спр. 351. Арк. 18.

46 Сообщение Судоплатова для Пономаренко об уничтожении соединением Сабурова Давид-Городка, № 4/3/2457, 18 августа 1943 г. // РГАСПИ. Ф. 69. Оп. 1. Д. 748. Л. 154. См. также: «Докладная записка-отчет лектора ЦК КП(б)У Дубины К. К. о поездке в тыл противника» для Хрущева и др., сентябрь 1943 г. // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 61. Арк. 54–55.

47 *Кентій Анатолій, Лозицький Володимир*. Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух у тилу вермахта в Україні (1941–1944). Київ, 2005. С. 20.

48 Дневник командира отряда им. Сталина Черниговско-Волынского соединения Григория Балицкого, записи от 15 и 16 сентября 1942 г. // ЦДАГО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 1.

49 «Meldungen aus die besetzte Ostgebiete, Nr. 41», шеф полиции безопасности и СД, 12 февраля 1943 г. (BundesarchivBerlin (BAb).R 58/223.BI. 211).

50 Листівка червоних партизанів до колабораціоністів, січень 1943 р. // ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 630. Арк. 111.

51 Листівка Житомирського з'єднання «Обращение ко всему населению Житомирской области», 25 февраля 1943 г. // ЦДАГО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 88.

52 Листівка Житомирського з'єднання «Ко всему населению Полесской области», 13 апреля 1943 г. // ЦДАГО. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 102.

Направивши старосту до угорців, вони його попередили, що розстріляють сім'ю в разі, якщо він не повернеться або повернеться не сам. У мемуарах Куницького значиться, що староста досить коректно виконав доручення партизанів⁵³.

Значно більших масштабів убивства радянськими партизанами дітей противника чи взагалі дітей представників цивільного населення досягли в 1943–1944 рр. у ході війни проти ОУН і УПА в західних областях України. Тут радянські партизани часто спалювали цілі села. Сумний «рекорд» у цьому сенсі був зафіксований у Сарненському районі Рівненської області восени 1943 р.: «На село Карпилівку напали вночі червоні банди у великій кількості – пограбували, спалили й убили при цьому 183 наших селян...»⁵⁴.

Найкраще задокументовано знищення села Стара Рафалівка, збереглася навіть розповідь Раїси Сидорчук, мешканки цього села Володимирецького району Рівненської області⁵⁵. У її свідченнях містяться відомості про загибель щонайменше двох дітей: «А стрілянина вже з усіх боків. І горить уже. Ми заховалися, а Галі (сусідської дівчинки. – **О.Г.**) немає... Я вилізла, бачу – Галя біжить. Кошики перед собою з кошенятами несе. Я їй: «Сюди!» А вона махає руками: «Зачекай, зараз!» Ошелешена зі страху, понесла кошенят до хліва. А через деякий час звідти такий крик жахливий, що не передати.... Це петрівці оточили Стару Рафалівку й почали «бій з бандерівцями». Бандерівців убили кількох, а містечко наше, вважай, повністю знищили. І людей ні в чому не винних убили, не скажу навіть скільки. Галю живцем у вогонь кинули...»

У нашому господарстві вцілів тільки льох. У ньому виявили Олежика (сусідську дитину. – **О.Г.**). Був у новеньких, бабусею пошитих черевичках і з розпоротий багнетом животиком. Мати його в іншому місці ховалася. Урятувалася. Сказали їй про сина. Прибігла, забрала... Несе в оберемку Олежика, кишки у нього з живота випали, волочаться по дорозі, плутаються у матері під ногами. Вона ж і не помічає нічого, розум від горя втратила»⁵⁶.

Не буде зайвим сказати, що через кілька місяців один з командирів, за наказом якого була проведена ця операція, Антон Бринський, був представлений до звання Героя Радянського Союзу. А іший командир, який був його співником у організації спалення Старої Рафалівки, Олексій Федоров, отримав навіть другу Золоту Зірку.

У знищенні дітей противника або взагалі мирного населення радянськими партизанами не було нічого незвичайного, якщо враховувати те, що радянські партизани вбивали навіть своїх власних дітей або дітей товаришів по службі. Зокрема, у згаданого Григорія Балицького і його дружини та соратниці Марії 22 травня 1942 р. народилася дитина. У ході стомлюючого маршу й переслідування з боку противника немовля багато кричало, хоча необхідно було дотримуватися тиші. Як повідомляє диверсант у своїх мемуарах, у момент перепочинку батьки заснули, а коли прокинулися, дитина «... лежала зовсім посиніла! Марія подивилася на мене божевільним поглядом: «Його задушили!»»⁵⁷.

Через понад рік після цього епізоду Балицький у щоденнику записав: «Обстановка обстановкою, а малі діти, партизани народжуються. У цю ніч народилася дитина у Катерини Рудої. Не знаю, чим скінчиться життя цього малюка... Зазвичай, діти, народжені в партизанських загонах, довго не живуть, їх душать, як мишей. Така доля чекає й на цю дитину»⁵⁸.

Заступник командира Чернігівського з'єднання Олексія Федорова на момент від-

53 *Kunicki Mikołaj*. Pamiętnik «Muchy». Warszawa, 1967. S. 99.

54 Волинь і Полісся: УПА та підпілля 1943–1944. Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, І. Павленко. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Київ-Торонто: Літопис УПА, 1999. С. 302.

55 *Бринский Антон*. По ту сторону фронта. Воспоминания партизана. Кн. 2. Москва, 1961. С. 356–357.

56 *Боярчук Петро*. Трагедія Старої Рафалівки: 50-річчя УПА: невідомі сторінки війни // Волинь. 04.08.1992.

57 *Балицький Г.* Війна вночі / Літ. запис С. Плачинди. Київ: Молодь, 1969. С. 295.

58 Щоденник Балицького, запис від 17 серпня 1943 р. // ЦДАГО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 154.

сутності останнього цілком занурився у чвари у власному мінігаремі: «[Микола] Попудренко лається з дружинами, а основне забуває»⁵⁹. Як пізніше заявила комсомольським органам одна з «дружин» Попудренка, велелюбний партизанський командир довго домагався її «симпатії». Скарга Федорову не принесла успіху: перший секретар Чернігівського обкому «заспокоїв» партизанку, заявивши, що гвалтівник «...насправді хороша людина, можеш з ним жити». Під загрозою розстрілу «за шпигунство» жінка здалася, завагітніла, за що її вигнали до іншого загону, де новонародженого за наказом нового командира вмертвили, а її врешті-решт відправили за лінію фронту⁶⁰.

У Кам'янець-Подільському з'єднанні ім. Михайлова під командуванням Антона Одухи під час виходу з оточення в ході бою з українськими націоналістами влітку 1943 р. командування вирішило вбити новонародженого сина командира. Для цього був залишений диверсант Олексій Артамонов, який замінував покинутий з'єднанням табір⁶¹. Він, усупереч наказу, ризикуючи життям, виніс малюка. На жаль, доля цього хлопчика склалася трагічно – після війни, граючись зі зброєю батька, він випадково застрелився.

У всіх перерахованих випадках вражає те, що дитину вбивали або наказували вбити, а не, наприклад, віддавали цивільному населенню. Відомості про такі випадки не зустрічалися в ході архівного пошуку під час написання цієї статті. З огляду на наявність партизанської агентури в селах можна було віддати дитину, скажімо, у бездітні сім'ї самотнім жінкам або до малодітних сімей. Подібний крок був би не проханням про добродійність чи порятунок, а задоволенням потреб продовження роду і забезпеченої дітьми старості. Адже відомо чимало випадків, коли селяни в умовах нацистського геноциду рятували навіть єврейських дітей, видаючи їх за своїх або за родичів не першого ступеня споріднення (племінник, внучка і т. п.). Більше того, якщо контроль у низці населених пунктів був дійсно суворим, то не обов'язково було навіть повідомляти про те, чия це дитина, чи й узагалі вступати в перемовини: практика «підкидання» небажаних немовлят до дверей чийогось житла, притулку або місцевої влади відома споконвіку. Крім того, під час відступу й переслідування дитину можна було б навіть залишити на милість ворога. Це, до речі, теоретично, у ряді випадків могло б увести противника в оману і навіть призупинити його на кілька дорогоцінних секунд під час погоні за партизанами.

При всій жорстокості і нещадності війни, а також практиці вбивства дітей супротивника і навіть мирних жителів як нацистами, так і українськими націоналістами, усі перераховані гіпотетично можливі альтернативні варіанти дій залишали для немовляти нехай і незначний, але все ж шанс вижити. Більше того, після перемоги, а на неї партизани розраховували, інакше б не воювали, була нехай і маленька, але все ж імовірність того, що біологічні батьки могли б знайти свою дитину.

Не варто й говорити про те, що, убиваючи новонароджених дітей, радянські партизани за необхідності вбивали й ще ненароджених. Ветеран Кам'янець-Подільського з'єднання Олексій Артамонов свідчив, що одна із жінок, яка в їхньому загоні завагітніла, скочила на коня, помчала на ньому в ліс і таким чином свідомо зробила собі штучний викидень⁶².

Під кінець окупації і своєї війни з українськими націоналістами у лютому 1944 р. партизани, впливаючи пропагандою на супротивника, немов би передавали естафету тим силовим структурам, які підходили. Листівка, як правило, одночасно була пропуском до партизанів і закінчувалася словами: «Вибирай чесне життя і славу в боротьбі проти німців, або холуйську службу фашистській собаці. А потім ганебна

59 Радіограма інформатора «Феді» Строкачу про ситуацію в Чернігівському з'єднанні під командуванням Олексія Федорова, вх. № 654, 18 лютого 1943 р. // ЦДАГО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1308. Арк. 30.

60 *Slepyan Kenneth*. Stalin's Guerrillas. Soviet Partisans in World War II. University Press of Kansas, 2006. P. 235.

61 Інтерв'ю з Артамоновим Олексієм (1918 р. н.), ветераном Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, м. Київ, 25.07.2008 р. // ОАОГ.

62 Там само.

смерть зрадника, яка поставить чорну пляму на твою сім'ю, на твоїх дітей, на весь твій рід»⁶³, тобто, у першу чергу, на дітей. Ці попередження потім були втілені в реальність, але не стільки партизанами, скільки частинами НКВС і НКДБ в 1944–1952 рр. і частково їх наступниками в подальші десятиліття. Колективна, а особливо сімейна відповідальність, була повсякденною «правовою» практикою сталінської й почасти післясталінської радянської системи всупереч відомій фразі «вождя» від 1 грудня 1935 р.: «Син за батька не відповідає!».

Висновки

У цій статті на підставі показань свідків і архівних матеріалів наведено низку фактів, які доводять участь, залучення або роль дітей і підлітків у радянській партизанській війні. Діти були або вбиті, або, як мінімум, віддавалися накази їх убивати, а траплялося, що й самі діти ставали вбивцями. Багаторазово задокументована жорстокість викриває окремі міфи, які поширювалися після закінчення війни й потім довго зберігалися в пам'яті. Як частина репресивної сталінської системи влади з її тоталітарними прагненнями, партизани не зупинялися перед жорстокими вбивствами невинних дітей, негідною поведінкою по відношенню до них або використання їх у своїх цілях як шпигунів або диверсантів, ставлячи під загрозу їхнє життя. Цей факт не можна заперечувати навіть з відсиланням на тиск обставин, передбачувану оперативну необхідність або логіку війни за лінією фронту. Ці діти були в будь-якому випадку безумовними жертвами жорстокої війни, але куди більшою мірою вони були жертвами сталінського режиму з його злочинною нелюдськістю. Крім того, діти в цих умовах навіть самі іноді ставали злочинцями, що наочно підтверджують випадки катувань і вбивств ними інших людей.

References

- Balitskiy GrigorIy. Vībuhi grimlyat na Volini / Lit. zapis E. M. Zheleznyakova. Kyiv: Molod, 1990. S. 68.
- Balitskiy G. Viyna vnochі / Lit. zapis S. Plachindi. Kyiv: Molod, 1969. S. 295.
- Boyarchuk Petro. Tragediya Staroyi Rafalivky: 50-richchya UPA: nevidomi storinky viyny // Volin. 04.08.1992.
- Brakel Alexander. Das allergefährlichste ist die Wut der Bauern. Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhältnis zur Zivilbevölkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowicze 1941–1944 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Sonderdruck aus Heft 3/2007. S. 424.
- Brinskiy Anton. Po tu storonu fronta. Vospominaniya partizana. Kn. 2. Moskva, 1961. S. 356–357.
- Davidzon Yakov. Orlyata partizanskih lesov. Kyiv: Veselka, 1979. 127 s.
- Deti-geroi: Literaturno-zhurnalistskoe izdanie. Izd. 4-e. / Sost. I.K.Goncharenko, N.B.Mahlin. Kyiv: Radyanska shkola, 1988. 607 s.
- Dnevnik komandira otryada im. Stalina Chernigovsko-Volyinskogo soedineniya Grigoriya Balitskogo, zapisi ot 15 i 16 sentyabrya 1942 g. // TsDAGO. F. 64. Op. 1. Spr. 59. Ark. 1.
- Dodik Semyon. Sudba i zhizn malchika iz rasstrelyannogo getto [10.01.2004]. URL : <http://www.proza.ru/2004/01/10-149> (data zvernennya: 16.11.2017).
- Dokladnaya zapiska «Svedeniya o boevoy deyatelnosti Harkovskogo partizanskogo otryada Pogorelova so dnya organizatsii», komandir otryada Pogorelov i dr. Saburovu, 16 iyunya 1942 g. // TsDAGO. F. 65. Op. 1. Spr. 26. Ark. 1.
- Interv'yu z Artamonovym Oleksiem (1918 r.n.), veteranom Kam'yanets-Podilskogo partizanskogo z'ednannya im. Mihaylova, m. Kyiv, 03.11.2008 // OAOG.
- Interv'yu z Ermolenkom Vasilem (1926 r. n.), s. Perelyub Koryukivskogo r-nu Cherni-

63 Листівка радянських партизанів «Українському націоналісту», лютий 1944 р. // ЦДАГО. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 1254. Арк. 2.

hivskoyi oblasti, veteranom Vinnitskogo partizanskogo z'ednannya, 13 serpnia 2006 r. // Osobistiy arhiv Oleksandra Goguna (OAOG).

Interv'yu z Laukinoyu Evdokieyu (1930 r.n.), meshkankoyu s. Sopich Gluhivskogo r-nu Sumskoyi obl., 4 lipnya 2008 r. // OAOG.

Interv'yu Marka Meshka, 1931 r.n., zapisane spivrobitnikami Yad Vashem u 1990-h rokah // Yad Vashem Archive. O. 3. File 7634. Audiozapis.

Interv'yu z Makarenko (Shagoy) Evoyu (1921), meshkankoyu m. Ovruch Zhitomirskoyi obl., 18 listopada 2009 r. // OAOG.

Istoriya Leninskogo Kommunisticheskogo Soyuza Molodezhi Ukrainy / Koll. avtorov. Izd. 4-e, dop. Kiev: Molod, 1979. 776 s.

Kentiy Anatoliy, Lozitskiy Volodymir. Viyna bez poschady i miloserdiya: Partizanskiy ruh u tilu vermahta v Ukrayini (1941–1944). Kyiv: Geneza, 2005. 408 s.

Kucherenko Olga. Little Soldiers. How Soviet Children Went to War, 1941–1945. Oxford University Press, 2011. 266 p.

Kunicki Mikołaj. Pamiętnik «Muchy». Warszawa, 1967. 377 s.

Lystivka chervonih partizaniv do kolaboratsionistiv, slchen 1943 g. // TsDAGO. F. 1. Op. 22. Spr. 630. Ark. 111.

Lystivka radyanskih partyzaniv «Ukrayinskomu natsionalistu», lyutiy 1944 r. // TsDAGO. F. 56. Op. 1. Spr. 1254. Ark. 2.

Lystivka Zhitomirskoho z'ednannya «Obraschenie ko vsemu naseleniyu Zhitomirskoy oblasti», 25 fevralya 1943 g. // TsDAGO. F. 65. Op. 1. Spr. 57. Ark. 88.

Lystivka Zhitomirskoho z'ednannya «Ko vsemu naseleniyu Poleskoy oblasti», 13 aprelya 1943 g. // TsDAGO. F. 65. Op. 1. Spr. 57. Ark. 102.

«Meldungen aus die besetzte Ostgebiete, Nr. 41», shef politsii bezopasnosti i SD, 12 fevralya 1943 g. (Bundesarchiv Berlin (BAB). R 58/223. Bl. 211).

Obobshchennyi bank dannykh «Memorial» Zapis # 265373436. URL : <http://www.obd-memorial.ru/Memorial/Memorial.html> (data zvernennya : 16.11.2017).

Operativnyi otchyot terrorista NKVD USSR V. Vyipritskogo za period s 20 fevralya po 5 marta 1942 g. // TsDAGO. F. 1. Op. 22. Spr. 901. Ark. 126.

Partizanska i pidpilna borotba v Ukraini (1941–1944 rr.). Istoria, lyudi, pam'yat. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2011. 495 s.

Popov Aleksey. NKVD i partizanskoe dvizhenie. Moskva: OLMA-PRESS, 2003. 383 s.

Postanovlenie GKO ot 10 iyulya 1941 g., I. Stalin // Tsentralnyi arhiv ministerstva oborony RF (TsAMO). F. 228. Op. 701. Spr. 28. Ark. 16.

Povidomlennya pidpilnika OUN «Visti z Kovelschiny za period 01.02–15.02.1944 g.». 20 lyutogo 1944 r. // Tsentralnyi derzhavnyi arhiv vischih organiv vladi i upravlinnya Ukrainy (TsDAVO). F. 3833. Op. 1. Spr. 129. Ark. 45.

Prikaz nachalnika ohrany voyskovogo tyła Yugo-Zapadnogo fronta Rogatina i dr. nachalniku UNKVD po Kievskoy oblasti «Ob organizatsii diversionnykh grupp po borbe s vragom», # e/AB0029, 21 iyulya 1941 g. // TsDAGO. F. 62. Op. 8. Spr. 57. Ark. 36.

Prikaz nachalnika ohrany voyskovogo tyła Yugo-Zapadnogo fronta Rogatina i dr. nachalniku UNKVD po Kievskoy oblasti «Ob organizatsii diversionnykh grupp po borbe s vragom», # e/AB0029, 21 iyulya 1941 g. // TsDAGO. F. 62. Op. 8. Spr. 57. Ark. 35.

Prikaz po partizanskomu otryadu Chervonogo rayona Sumskoy oblasti o razgrome politsii sela Sopyich, # 62, komandir otryada Ivanov i dr., 2 marta 1942 g. // TsDAGO. F. 130. Op. 1. Spr. 642. Ark. 48.

Radiograma informatora «Fedi» Strokachu pro situatsiyu v Chernihivskomu z'ednanni pid komanduvanniam Oleksiya Fedorova, vh. # 654, 18 lyutogo 1943 r. // TsDAGO. F. 62. Op. 1. Spr. 1308. Ark. 30.

Rozpovid Goluba Anatoliya (1933), veterana Sumskogo partizanskogo z'ednannya, m. Gluhiv, Sumska oblast, dlya doslidnitskoyi grupi: A. Gogun, T. Pastushenko, V. Ginda, I. Dereyko, 01.07.2008 r. // Arhiv usnoyi istoriyi proektu «Ridnya».

Schodennyk Balitskogo, zapis vid 17 serpnia 1943 r. // TsDAGO. F. 64. Op. 1. Spr. 59. Ark. 154.

Semiryaga Mihail. Kollaboratsionizm: Priroda, tipologiya i proyavleniya v gody Vtoroy mirovoy voyny. Moskva: ROSSPEN, 2000. 836 s.

Shyol parnishke v tu poru... : Geroi-komsomoltsy v boyah za Sovetskuyu Ukrainu v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. / Sost. V.N. Nemyaty. Kyiv: Molod, 1985. 367 s.

Slepyan Kenneth. Stalin's Guerrillas. Soviet Partisans in World War II. University Press of Kansas, 2006. 288 p.

Soobschenie nachalnika 194-y polevoy komendatury v otel I A komandovaniya tylovo-y zony gruppy armiy «Yug» o borbe s partizanami na severe Chernigovschiny i prilegayuschih rayonah BSSR i RF, # 187/42, 12 marta 1942 g. (Bundesarchiv-Militaerarchiv. (VA-MA), RH 22/24. Arkushi u spravi ne pronomerovani).

Soobschenie predstavatelya politupravleniya YuZF Kryukova dlya Ponomarenko «O partizanskih otryadah i ih borbe v tylu protivnika (ukrainskaya gruppa t. Saburova)», 13 sentyabrya 1942 g. // RGASPI. F. 69. Op. 1. Spr. 1126. Ark. 28.

Soobschenie Sudoplatova dlya Ponomarenko ob unichtozhenii soedineniem Saburova David-Gorodka, # 4/3/2457, 18 avgusta 1943 g. // RGASPI. F. 69. Op. 1. D. 748. L. 154. Sm. takzhe: «Dokladnaya zapiska – otchet lektora TsK KP(b)U Dubinyi K. K. o poezdke v tyl protivnika», dlya Hrusheva i dr., sentyabr 1943 g. // TsDAGO. F. 1. Op. 22. Spr. 61. Ark. 54–55.

Sovetskaya Ukraina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945. Dokumenty i materialy v 3-h tomah. Kyiv: Naukova dumka, 1980. T. 3. 592 s.

Stalin I.V. O Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza. Moskva: Gospolitizdat, 1952. 208 s.

Starinov Ilya. Miny zamedlennogo deystviya. Moskva: Almanach Vympel, 1999. 288 s.

Stenogramma besedy s byvshim komandirov 2-go Seredino-Budskogo partizanskogo otryada Sumskoy oblasti I. Senem, besedu provodil chlen komissii po istorii Otechestvennoy voyny AN USSR I. Slinko, 23 maya 1947 g. // TsDAGO. F.166. Op. 2. Spr. 351. Ark. 18.

Stenogramma doklada komandira partizanskogo otryada im. Budyonnogo I. Kopenkina nachalniku 2 otdeleniya 4 otдела NKVD USSR Kryuchenko, 26 fevralya 1942 g. // TsDAGO. F. 130. Op. 1. Spr. 231. Ark. 5–39.

Stenogramma soveschaniya sotrudnikov TsShPD s komandirami partizanskih otryadov Bryanskogo fronta, 31 avgusta 1942 g. // TsDAGO, F. 62. Op. 1. Spr. 1. Ark. 112–113 zv. Abo : Rossiyskiy gosudarstvenniy arhiv sotsialno-politicheskoy istorii (RGASPI). F. 69. Op. 1. Spr. 28. Ark. 80–86.

«Svodka faktov o deystviyah partizanskih otryadov na territorii Ukrainskoy i Karelo-Finskoy SSSR, Moskovskoy i Kalininskoy oblastey», nachalnik shtaba istrebitelnykh batalonov NKVD SSSR Petrov zamestitelyu narkoma vnutrennih del SSSR I. Serovu i dr., 29 yanvarya 1941 g. // Gosudarstvenniy arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF). F. 9478. Op. 1. Spr. 277. Ark. 95.

Tokarev M.L. Spetspodgotovka podrostkov v SSSR k uchastiyu v razvedyivatelno-diversionnoy deyatel'nosti v gody VOV // Trudy obshchestva izucheniya istorii otechestvennykh spetssluzhb. T. 3. Moskva, 2007. S. 280–292.

Tronko P.T. Bessmertie podviga: Iz istorii borby komsomol'tsev i molodezhi Sovetskoy Ukrainy protiv nem.-fashist. zahvatchikov v period Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945. Kyiv: Molod, 1985. 339 s.

Tronko P.T. Zashischaya Sovetskuyu Rodinu. Iz istorii borby komsomol'tsev i molodyozhi Sovetskoy Ukrainy protiv nemetsko-fashistskikh zahvatchikov v period Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. Moskva: Molodaya Gvardiya, 1979. 336 s.

Ukazanie zamestitelya predsedyatela GKO V. Molotova rukovoditelyam partiynykh, sovetskikh i zemelnykh organov rayonov, iz kotorykh proizvoditsya evakuatsiya, ob unichtozhenii selskohozyaystvennykh ob'ektov, # GKO 239, 22 iyulya 1941 g. // TsDAGO. F. 62. Op. 8. Spr. 57. Ark. 1.

«Ukazanie NKVD USSR o meropriyatiyah po likvidatsii fashistskoy administratsii na vremenno okkupirovannoy protivnikom territorii Ukrainskoy SSR» zamestitelya narodnogo komissara VD USSR V. Savchenko sotrudnikam 4-go upravleniya NKVD USSR, # 3320/SV, 30 noyabrya 1941 g. // Organy Gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne. T. II. Nachalo. Kn. 2. 31 avgusta – 31 dekabrya 1942 g. Moskva, 2000. 700 s.

Volin i Polissya: UPA ta pidpillya 1943–1944. Dokumenty i materialy / Upor. O. Vovk, I. Pavlenko. Litopis UPA. Nova seriya. T. 2. Kyiv-Toronto: Litopis UPA, 1999. 722 s.

Vospominaniya veterana Lelchitskoy partizanskoy brigady GRU T. Markovskoy (Gorbuntsovoy) [publ. podg.: A. Gogun, M. Cerovic] // Golokost i suchasnist: Studiyyi v Ukrayini i sviti. 2009. # 1 (5). S. 71–103.

Zadanie tergruppe V. Vyipritskogo i G. Dolgova, dannye sotrudnikom opergruppy pri VS YuZF Vaksmanom pri soglasii zamestitelya nachalnika 4-go otdela NKVD USSR Knyazeva, utverzhdeno zamestitelem nachalnika opergruppy pri VS YuZF Zlenko, 13 fevralya 1942 g. // Tsentralniy derzhavniy arhiv gromadskih ob'ednan Ukrayiny (TsDAGO). F. 1. Op. 22. Spr. 901. Ark. 120–121.

Zevelev A.I., Kurlat F. L., Kozitskiy A.S. Nenavist, spresovannaya v tol. Moskva: Mysl. 331 s.

Олександр Гогун – кандидат історичних наук, докторант Вільного університету м. Берліна, Німеччина, E-mail: a.gogun@fu-berlin.de

Alexander Gogun – PhD in History, a doctoral student at Freie Universitaet, Berlin, Germany, E-mail: a.gogun@fu-berlin.de

NO LESS CRUEL THAN WITH ADULTS. DEALING WITH CHILDREN IN THE SOVIET PARTISAN WAR 1941–1944 USING THE EXAMPLE OF UKRAINE

This article examines the inhuman practice of using children in the Soviet guerrilla war as scouts, combatants, sabotage, executioners, terrorists as well the killing of children by guerrillas – a enemy children or the children of the loyal to the enemy civilians, as well as children of partisan comrades. At least some of these monstrous acts were not caused by acute operational necessity, all this went beyond the laws and customs of war. Such actions were sanctioned by the authorities and none of the partisan commanders was punished for such abuse of children, and decades after the war the participation of minors in operations was lauded and heroized by official propaganda.

Keywords: children, teenagers, minors, fighting, murders, atrocities, torture, executions, abuses, intelligence, sabotage, Soviet-German war, partisans, Stalinism.

Дата подання: 28 липня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546353

Володимир Гаврилов

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ФРОНТОВИКІВ ДО ЖИТТЯ В УМОВАХ МИРНОГО ЧАСУ (1945–1950 РР.)

Стаття присвячена питанням соціальної адаптації фронтовиків до життя в умовах мирного часу. У матеріалі проаналізовано умови демобілізації військовослужбовців, проблеми їхнього працевлаштування, житлового та господарського забезпечення. Окремий акцент зроблено на труднощах в адаптації, з якими зіткнулися колишні фронтовики-інваліди, які, окрім іншого, потребували лікування, протезування, санітарно-курортного забезпечення.

Ключові слова: фронтовики, демобілізація, матеріально-побутові умови, інваліди, працевлаштування, соціальна адаптація.

Завершення будь-якої війни, серед іншого, пов'язане з важкими соціальними наслідками як для всього суспільства, так і для колишніх військовослужбовців, які повертаються до мирного життя. Їхня адаптація має охоплювати широкий комплекс питань – від соціально-психологічних до матеріально-побутових. Метою даної розвідки є вивчення комплексу проблем, з якими зіткнулися демобілізовані військовослужбовці в аспектах соціальної адаптації до життя у мирний час. Спеціальних історичних досліджень проблеми не проводилося, тому її актуалізація є важливою як із суспільного, так і з наукового погляду.

Закінчення бойових дій з гітлерівською Німеччиною зумовило проведення демобілізації з лав армії. XII сесія Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р. ухвалила постанову про демобілізацію старших вікових груп особового складу. Уже на кінець 1945 р. тільки до областей Північного Лівобережжя України прибуло понад 100 тис. колишніх солдатів¹.

Господарство, яке зазнало значних виробничих і демографічних втрат, вимагало величезної кількості робочих рук. То ж не дивно, що частка працевлаштованих тут колишніх солдатів становила 97,1 %². Переважна більшість областей до війни були сільськогосподарськими, тому сюди їх повернулося близько 85 %. Як правило, колишні фронтовики ставали до роботи в колгоспах. Але траплялися й випадки, коли вони намагалися виявити незгоду з існуючими порядками на селі. Так, у с. Куликівка Тупичівського району Чернігівської області кілька демобілізованих після місячного відпочинку на вказівку сільського керівництва вийти на роботу в колгоспі заявили – «Дайте по гектару городу – тоді будемо працювати»³.

Серед головних причин непрацевлаштування фронтовиків, як відзначалося в доповідній із Сумського обкому партії до ЦК КП(б)У, були або інвалідність, або принципове небажання працювати в колгоспах⁴. Але були випадки, коли демобілізовані відмовлялися виходити на роботу мотивуючи це тим, що їм «вистачить на 10 років привезеного з Німеччини»⁵.

Справі облаштування демобілізованих спочатку надавали суттєвого значення. По

1 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3507. Арк. 3.

2 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3069. Арк. 1.

3 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1753. Арк. 20.

4 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4888. Арк. 216.

5 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3025. Арк. 12.

Сумській області за короткий час було відремонтовано 2 500 будинків, побудовано 320 будинків, видано 200 тис. м³ лісоматеріалів, надано позик на загальну суму 1 608 тис. крб, видано 622 голови худоби, 8 788 м³ дров, продовольчу допомогу отримали 28 780 чол., одягом та взуттям 12 370 чол., грошова допомога становила 120 тис. крб⁶. Та, незважаючи на це, лише у п'яти районах, що найбільше постраждали від окупації, Зноб-Новгородському, С.-Будському, Шостківському, Краснопільському та Хотенському було виявлено 6 270 сімей, які проживали в землянках⁷.

У цей же час, з огляду на демобілізацію, влада намагається навести лад у системі забезпечення сімей військовослужбовців. Постанова бюро Чернігівського обласного комітету партії № Б.-71/5-оп від 23 червня 1945 р. зобов'язувала завідуючого відділом держзабезпечення Клименка вжити заходів до повного обстеження сімей військовослужбовців, які потребують допомоги, а також посилити роботу щодо проведення місячника створення фондів для забезпечення цих родин⁸. Результати місячника були досить непоганими. Було зібрано 1618982 крб.грошей, 100 ц.масла, 460 ц.картоплі, 650 ц зерна, 127300 шт. яєць, 267 кг жирів⁹. Крім того, через цей фонд було надано допомогу 507 господарствам у забезпеченні великою рогатою худобою: поросятами – 556, птицею – 1989.

На 1 жовтня 1945 р. в Чернігівській області було зареєстровано 260 829 сімей військовослужбовців та 45 тис. загиблих фронтників. З них регулярно отримували допомогу 75 826 сімей, пенсії – 27 996¹⁰. Додатково разова матеріальна допомога була надана на цей час 5 695 сім'ям. Її середній розмір становив 223,7 крб. на родину. Зерном отримали допомогу 28 185 сімей у середньому по 21,5 кг, картоплею – 11 761 сім'я – по 107 кг, молоком – 1 213 сім'ї – по 15 літрів, яйцями – 1 029 сімей – по 20 шт. та 5 578 сімей – до 1 кг жирами¹¹. Крім того, було надано допомогу в будівництві 2 882 будинків фронтників та у придбанні будматеріалів для 2 632 родин. 33 750 сім'ям було завезено паливо. Вивіз будматеріалів та палива часто гальмувався через брак транспорту. Розраховувати доводилося лише на живу тяглову силу і то, як правило, у зимовий період, коли було менше роботи в колгоспі. Так, у Ріпкинському районі Чернігівської області з виділених 10 471 м³ будівельного лісу в 1945 р. на лютий 1946 р через транспортні проблеми було вивезено лише 1 500 м³. Через згадані причини в Іваничському районі Чернігівської області з 118 хат, запланованих для ремонту в 1945 р., було відремонтовано лише 12. Колгоспники Чернігівського району до фонду допомоги в січні–лютому 1945 р. відрахували 59 988 трудоднів, а також зібрали 51 338 крб грошима, 1 530 ц. картоплі, 683 ц. зерна, 128 ц. овочів, 22 кг жирів¹². Разом з тим, цензура виявила багато листів до військовослужбовців із скаргами на погане матеріальне становище родин і відсутність допомоги влади¹³.

У результаті обстеження матеріально-побутових умов усіх демобілізованих та сімей військовослужбовців старших вікових груп виявилось, що 135 родин потребують будівництва житла, 152 – придбання корів, 1 168 – хліба, 628 – одягу¹⁴. У робочих документах райвиконкомів того часу майже типовою є фраза «відзначити незадовільну роботу по задоволенню матеріально-побутових потреб родин демобілізованих і інвалідів війни й особливо родин загиблих на фронтах»¹⁵.

Для тих фронтників, які не мали певної спеціальності, були організовані різноманітні курси: у Прилуцькому районі при Линовицькому цукровому комбінаті працювали тримісячні курси водіїв, в Іванківському радгоспі цього ж району були створені курси трактористів.

6 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1753. Арк. 349.

7 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1839. Арк. 147.

8 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1804. Арк. 2.

9 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1753. Арк. 24.

10 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1753. Арк. 23.

11 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1753. Арк. 25.

12 Придеснянський колгоспник. 1945. № 8. 16 лютого.

13 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1839. Арк. 74. Там само. Спр. 1021. С.32. Там само. Спр. 1842. С. 32.

14 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3025. Арк. 10.

15 Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). Ф. Р.-2881. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 72.

Демобілізація військовослужбовців старших вікових груп збройних сил викликала потік до військових частин листів, довідок, викликів від населення, виконкомів, рад з проханням відпустки для солдат під приводом родинних обставин. Ці довідки адресувалися на ім'я командира частини, але часто надходили безпосередньо у солдатських листах та посилках, отже, приховати їх командування не могло, але одночасно у відпустку можна було відправляти не більше 1 % особового складу. «У зв'язку з цим у солдатів з'являються нездорові настрої, що додатково підігріваються новими довідками і викликами»¹⁶, – так писав до М. Хрущова командир 726 стрілецького полку полковник Саксеєв. Для прикладу він наводить довідку Смоленської сільради Олішівського району Чернігівської області, де містилося прохання відпустити солдата Олександра Цибульського додому для надання допомоги своїм братам-сиротам відремонтувати будинок, який зараз непридатний для проживання, підготувати до зими господарство. «За його родиною необхідно піклуватися йому самому», – було сказано в листі із села. Командира обурило така заява й він зазначив, що голова сільради не пише, яку допомогу надав він сам, а лише розписується у своїй бездіяльності, і така ситуація, коли багато сільрад мало надають практичної допомоги сім'ям військовослужбовців, не сприяла зміцненню морального стану солдат.

Поява великої кількості фронтовиків та негаразди соціально-економічного плану напружували також і криміногенну обстановку. За неповними даними за 1946 р. демобілізовані військовослужбовці скоїли 518 кримінальних злочинів¹⁷. Як зазначалося в доповідній на ім'я Д. Коротченка, лише за 3-й квартал було зареєстровано й доведено винуватості демобілізованих по 80 вбивствах і пограбуваннях, 105 крадіжках, 48 інших злочинах¹⁸. Крім того, за 1946 р. спостерігається зменшення кількості працевлаштування фронтовиків. У Сумській області таких значилося 1 903 чол., у Чернігівській – 2 630¹⁹.

До кінця 1946 р. в Україну повернулося 1,8 млн колишніх воїнів²⁰. Загалом до областей Північного Лівобережжя на цей час прибуло понад 200 тис. фронтовиків старших вікових груп, зокрема до Сумської 102 982 чол., до Чернігівської – 100 431 чол.²¹. Переважна більшість з них почала працювати в різних галузях господарства, головним чином у сільському.

У той же час досить складною проблемою було соціальне забезпечення та адаптація інвалідів війни. У 1945 р., скажімо, у Чернігівській області на обліку перебувало 23 586 інвалідів. З них також переважна більшість працювала – 19 155 чол., що становило 81%²². На 96 % у Чернігівській області були забезпечені роботою інваліди третьої групи, на 79,6 % – у Сумській, що становило відповідно 3-є та 15-е місця в загальноукраїнських показниках²³. Незважаючи на такі високі показники, потребували термінового лікування 6 611 чол. інвалідів Чернігівської області: 1 811 чол. – хірургічного, 1 315 – фізіотерапевтичного, 782 чол. – ортопедичного, 24 чол. – психоневрологічного, 2 302 чол. – санаторно-курортного, але отримали допомогу по лінії соціального забезпечення й охорони здоров'я 604 чол. та 332 чол. – санаторно-курортне лікування²⁴.

На 1946 р. потребували протезування 52 445 чол., з них повторного 4 993 чол. За цей рік забезпеченість протезами ніг становила 68 %, рук – 36 %, ортопедичним взуттям – 88 %, корсетами – 67 %²⁵. Єдиний на весь Радянський Союз Київський мотоциклетний завод випускав на всю країну 2 тис. мотоциклів у рік. Для України виділялося 800, що забезпечувало попит на 16 %²⁶.

У 1947 р. в черзі на отримання протезів перебували 3 123 інваліди Сумської об-

16 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3069. Арк. 8.

17 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4891. Арк. 2.

18 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3069. Арк. 13.

19 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3069. Арк. 15.

20 Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Альтернативи, 1999. С. 27.

21 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4891. Арк. 404, 432.

22 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3025. Арк. 2.

23 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2816. Арк. 36.

24 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3064. Арк. 23.

25 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3064. Арк. 37.

26 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5736. Арк. 14.

ласті та 1 298 Чернігівської. Щодо Сумщини, то ця кількість дещо зменшилася в 1948 р. – 3 048 чол., але значно зросла на Чернігівщині – 2 127 чол.²⁷ Лише в 1952 р. всі інваліди, що мали потребу в протезах, були ними забезпечені, й подальше виробництво організовували з урахуванням амортизаційного строку експлуатації²⁸.

Працевлаштовувати інвалідів намагалися таким чином, щоб за можливості дати таку роботу, яка б відповідала висновку комісії ЛТЕК, та щоб рівень зарплатні був не нижчим, чим до призову в армію. На селі це зробити було вкрай важко, а часто й зовсім неможливо. Але траплялися випадки, коли люди навіть з важкими формами інвалідності працювали зі значним перевиконанням норм²⁹.

Загальну схему розподілу працевлаштованих за галузями господарства можна побачити зі статистики 1946 р. Знову ж таки наголосимо, що переважну кількість інвалідів війни становили селяни – у сільському господарстві знайшли собі робочі місця 62,3 % інвалідів, 10,7% працювали в промисловості, 1,8 % – у кооперації інвалідів, 20,6 % – на партійній, радянській, керівній господарській роботі, 4,4 % навчалися³⁰. Тут же зазначимо, що з працевлаштованих у сільському господарстві переважна більшість – 87,7% – була задіяна на рядових роботах і 12,3% – на керівних посадах³¹.

Разом з тим непоодинокими були випадки направлення інвалідів на важкі роботи, що неодноразово критикувалося в районній пресі³².

Середня пенсія інваліда війни становила 145 крб, інваліда праці – 132 крб, родини військовослужбовця – 105 крб³³. Виплата пенсій інвалідам військової служби в Червоній армії, інвалідам громадянської та імперіалістичної воєн, колишнім червоногвардійцям та червоним партизанам, а також членам їхніх родин проводилася згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР №86/162 від 31.01 1937 р. та ст. 15 постанови РНК СРСР від 16.07.1940 р. №1269³⁴.

На 1946 р. система соціального забезпечення мала у своєму підпорядкуванні 128 спеціалізованих закладів для інвалідів та людей похилого віку, але цієї кількості суттєво не вистачало³⁵.

1946 р. позначився також початком відновлення колгоспних кас взаємодопомоги, звідки здійснювалося забезпечення інвалідів, демобілізованих, сиріт, родин військовослужбовців. За рік було створено 3 669 таких структур, що становило 14 % наявної кількості колгоспів. Їхній бюджет формувався переважно за рахунок натуральних 2 % відрахувань від валового збору врожаю. Але, зважаючи на голодний рік, а звідси й відсутність або мізерність відрахувань, за цей рік вони досягли лише 1,1 % довоєнних доходів³⁶. Подальший процес відновлення колгоспних кас проходив досить мляво, оскільки на 1 січня 1949 р. по Україні вони були створені у 53 % колгоспів.

З 1947 р. дещо змінилася чисельність контингентів закладів соцзабезу. Збільшилася частка інвалідів війни до 529 629 чол., але зменшилася інвалідів праці – 428 927 чол. Також за цей рік на 10 % знизилася кількість інвалідів II групи. Зниження було досягнуто завдяки новим вимогам ЛТЕК та переведенням у категорію здорових 62,5 тис. чол. Міністр соціального забезпечення Ф. Ананченко в листі до М. Хрущова пише, що цим була досягнута економія в 160,8 млн крб. У цьому ж листі міністр наголошує на важливості продовження подібної практики й необхідності вийти на показники «передових областей» – до 20-22 %. «Ми передбачаємо зниження II групи інвалідів Вітчизняної війни на 8%, праці на 15% і пересування в категорію здорових понад 39 тис. Цей захід зекономить державних коштів до 120 млн. крб. в рік»³⁷.

Така практика була продовжена і в наступному році. З 1 січня 1948 р. по 1 січня

27 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5474. Арк. 50.

28 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5181. Арк. 96.

29 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3025. Арк. 3.

30 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3064. Арк. 30.

31 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5736. Арк. 38.

32 Правда Прилуччини. 1946. № 16. 14 лютого.

33 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4891. Арк. 40.

34 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3111. Арк. 100.

35 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5181. Арк. 84.

36 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4891. Арк. 45.

37 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5181. Арк. 3.

1949 р. кількість інвалідів війни зменшилася на 76 224 чол., з них: І групи – 621, ІІ групи – 50 487, ІІІ групи – 25 116, і становила 413 949 чол.³⁸.

За 1949 р. спостерігається зниження числа зайнятих працею інвалідів. Це пояснюється низькими заробітками та скасуванням обмежень у виплаті пенсій інвалідам ІІІ групи. У цей час на адресу обласних відділів державного забезпечення надходили постійні скарги на роботу районних відділів та сільрад. Найбільше їх було щодо не правильного та несвоечасного призначення допомоги та пільг.

Велика кількість скарг надходила в 1949 та 1950 рр. від інвалідів війни ІІІ групи, що проживали в сільській місцевості, але працювали в якості робітників та службовців. Такі особи не мали права користуватися пільгами по податках і поставках сільсько-господарської продукції і, крім того, на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 04.10.1948 р. №3772 їм було повністю припинено виплату пенсій.

У 1950 р. за померлих інвалідів отримували пенсії 30 007 дітей та 8 983 чол. дорослих. Крім цього, 1 609 260 дітей та 582 368 чол. дорослих отримували пенсії за законом від 1940 р. за загиблих годувальників³⁹. На 01.01.1951 р. на обліку перебувало інвалідів І гр. 12 580 чол. (3,1%), ІІ гр. – 5 436 чол. (21,3%), ІІІ гр. – 301 439 чол. (75%).

Низький рівень соціального забезпечення позначався на досить високих показниках (лише офіційних) кількості затриманих органами внутрішніх справ за волоцюжництво та жебрацтво. За ці види правопорушень у другій половині 1951 р. було затримано 16 700, за 1952 р. – 21 128., за першу половину 1953 р. – 10 662 осіб. Переважну більшість з них становили чоловіки – 74%, решта 26% – жінки. Із затриманих у 1953 р. працездатні становили 1 692 чол., інваліди війни – 2 700, інваліди праці – 2 954, утікачі з будинків інвалідів – 149 чол. За віковою структурою старші 60 років становили 4 831 осіб, неповнолітні – 564 осіб⁴⁰. Показово, що у понад 50% затриманих були відсутні документи⁴¹. Логічно припустити, що переважна більшість з них були вихідцями з села, чимало з них були фронтовиками-інвалідами й покинули місця постійного проживання без дозволу, а отже, й без документів.

Таким чином, можемо констатувати, що проблема соціальної адаптації радянських фронтовиків після Другої світової війни була дуже актуальною. Важкі умови пост-окупаційного часу потужно впливали як на населення, яке пережило окупацію, так і на фронтовиків, які поверталися до мирного життя. Дуже гостро стояли проблеми забезпечення фронтовиків та їхніх родин житлом, одягом, продуктами харчування, фронтовиків-інвалідів – протезами, колясками, санаторно-курортним лікуванням. Радикальної трансформації потребувала система пенсійного забезпечення, яка склалася ще до Другої світової війни, але мала бути суттєво скоригована з урахуванням нових реалій – появою нових великих соціально незахищених контингентів, якими повинна опікуватися держава. Це значна кількість інвалідів війни та праці всіх трьох груп, дітей-сиріт та напівсиріт, родин загиблих годувальників. Крім того, суттєвого перегляду вимагали розміри соціальних виплат. Абсолютно не виправдовувала себе, хоч і реально частково допомагала, система перекладення функцій соціального забезпечення на колгоспи, які, в силу значного зниження виробничих можливостей, а також потужних натуральних мобілізацій з боку держави, не могли якісно функціонувати в якості закладів соціальної інфраструктури. Разом з іншими негараздами така ситуація вела до соціальної напруги і знаходила вихід у волоцюжництві, безпритульності, скаргах до органів влади, ескаляції кримінальної злочинності.

References

Baran V.K., Danylenko V.M. *Ukraine in conditions of system crisis (1946-1980-ies)* (K.: Vydavnychiy dim «Alternatyvy», 1999. S. 27.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F.R-2881. Op.2. Spr.24. Ark.72.

Pravda Pryluchchyny. 1946. №16. 14 liutoho.

38 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5992. Арк. 3; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5736. Арк. 1.

39 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1193. Арк. 28.

40 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3111. Арк. 86, 92.

41 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3111. Арк. 104.

Prydesnianskyi kolhospnyk. 1945. №8. 16 liutoho.
 Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali TsDAHO Ukrainy). F. 1. Op. 23. Spr.1021. Ark.32.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 1753. Ark. 20, 23, 24, 349.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 1804. Ark. 2.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 1839. Ark. 74, 147.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 1842. Ark.32.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 2816. Ark. 36.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 3025. Ark. 2, 3, 10, 12.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 3064. Ark. 23, 30, 37.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 3069. Ark. 1, 8, 13, 15.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 3507. Ark. 3.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 4888. Ark. 216.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 4891. Ark. 2, 40, 45, 404, 432.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 5181. Ark. 3, 84, 96.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 5474. Ark. 50.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 5736. Ark. 1, 14, 38.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 5992. Ark. 3.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 1193. Ark. 28.
 TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 3111. Ark.86, 92, 100, 104.

Володимир Гаврилов – кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника управління освіти Чернігівської міської ради, 14013, м. Чернігів, проспект Перемоги, 147, gavrilloff_vl@ukr.net.

Volodymyr Havrylov – candidate of historical sciences, associate professor, Deputy Head of Education Department of Chernihiv City Council, 14013, Chernihiv, Peremohy Av., 147, gavrilloff_vl@ukr.net.

SOCIAL ADAPTATION OF WAR VETERANS TO LIFE IN PEACETIME (1945–1950)

The article deals with the issues of adaptation of demobilized soldiers to life in peacetime. The author analyzes the conditions for their release from the armed forces, problems of employment, housing, financial and economic provision. Particular emphasis is paid to the difficulties of adaptation experienced by disabled veterans, who, among other things, needed both clinical and health-resort treatment, prosthetics, and psychological rehabilitation.

We can conclude that the problem of social adaptation of Soviet war veterans after World War II was urgent. The harsh conditions of post-occupation period were strongly affecting both the civilian population that survived the occupation and the war veterans who were returning to peaceful life. The problems of provision of war veterans and their families with accommodation, clothing and food, and provision of prosthetics, wheelchairs and health-resort treatment to disabled veterans were very acute. A pension insurance system required a radical transformation. It appeared before the war and had to be substantially adjusted to the new realities – the emergence of new large socially vulnerable groups, which the state had to take care of. These groups included a significant number of disabled war veterans and disabled workers of all three categories, orphans and half-orphans, families of the fallen. In addition, the amounts of social benefits required a fundamental review. The system of transfer of social security functions to kolkhozes absolutely did not justify itself, although it partially helped. Kolkhozes due to a significant reduce in production capacities and powerful natural mobilization on the part of the state could not function as social infrastructure institutions. Together with other problems, this situation led to social tension and resulted in complaints to the authorities, vagrancy, homelessness, escalation of crime.

Key words: veterans, demobilization, living conditions, disabled persons, employment, social adaptation.

Дата подання: 26 липня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546359

Андрій Чуткий

БІОГРАФІЇ ЧЛЕНІВ НОВОЗИБКІВСЬКОГО ТА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЗЕМЛЯЦТВ СТУДЕНТІВ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ «ПОРТРЕТУ» МОЛОДІ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На основі архівних документів, які вперше вводяться до наукового обігу, реконструюються біографії вихідців з Чернігівщини, котрі на початку ХХ ст. навчались у Київському комерційному інституті.

В етнічному відношенні показовим було спрямування на здобуття економічної освіти вихідців з єврейської громади краю, що підтверджує особливу роль євреїв в економічному житті України початку ХХ ст. При цьому виявляється міграція євреїв між сусідніми білоруськими землями і Чернігівщиною.

У випадку українців, що походили з Чернігівщини, показовим є вступ на навчання до цього економічного вишу вихідців з православного духовенства.

Ключові слова: історія вищої школи, історія України початку ХХ ст., історія Чернігівщини, персоналістика, регіональна історія, студентські організації.

Регіональна історія – тема, що є актуальною та затребуваною в інших державах Європи, в Україні і досі розвивається головню силами науковців та ентузіастів з тих регіонів, яким вони присвячують свої дослідження. Почасті такий підхід є виправданим, оскільки найбільший обсяг документальних матеріалів з історії кожного конкретного регіону (не кажучи вже про джерела усної історії) відкладається головню на рівні цього регіону. Однак це вірно лише до певної міри, оскільки збережені на місцевому рівні документи не можуть повною мірою відобразити включеність кожного окремо взятого регіону України у загальний процес її розвитку. І водночас такий підхід ускладнює створення вичерпної реконструкції загального історичного поступу України. Створює це і певні підвалини до регіонального сепаратизму, що також є шкідливим в умовах сучасних українських реалій.

Пропоноване дослідження являє собою реконструкцію обставин студентського життя вихідців з Чернігівщини, котрі на початку ХХ ст. навчались у Київському комерційному інституті.

Такий формат, враховуючи «не знаковість» виявлених вихідців з Чернігівщини з-поміж студентства цього вишу, дозволяє через виявлені і запропоновані тут до розгляду біографії тринадцяти таких осіб пролити світло на пануючі світоглядні установки та настрої серед молоді Чернігівщини більш загального масштабу. Адже ж «не знакові» постаті є свого роду середньостатистичним відображенням загальної ситуації у тій групі, до якої вони належать.

Обмеження ж предмета дослідження студентством Київського комерційного інституту обумовлено існуванням у ньому двох земляцтв, створених вихідцями з Чернігівщини – Новозибківського та Чернігівського, що й дозволяє виявити у величезній масі студентів представників цього регіону України. Оскільки ці земляцтва

вже досліджувались¹, так само як і окремі вихідці з Чернігівщини, котрі навчалися у Київському комерційному інституті², то це дослідження вже має певну базу. Зрештою, саме вивчення Чернігівського та Новожибківського земляцтв дозволило встановити приблизний перелік осіб, які входили до їхнього складу і були вихідцями з Чернігівщини. Тож у результаті тривалих пошуків серед кількох десятків тисяч особових справ студентів Київського комерційного інституту вдалося виявити тринадцять осіб, причетних до цих земляцтв. Таким чином, їхні біографії періоду навчання у Київському комерційному інституті базуються на архівних документах, що дозволяє пролити світло на різні аспекти їхнього життя і в підсумку робити певні висновки щодо молоді Чернігівщини початку ХХ ст. загалом.

Виклад інформації про цих осіб ведеться відповідно до хронології їхнього вступу на навчання до Київського комерційного інституту.

Першим у цьому зв'язку є **Євген Іванович Осипов**. Він подав заяву про вступ на економічне відділення 11 квітня 1908 р.³, тобто коли зазначений виш ще мав назву Київські вищі комерційні курси, і це був кінець другого навчального року його функціонування⁴. А це дозволяє робити висновок про швидке поширення інформації про цей виш і серед молоді Чернігівщини, а отже, і про її тісний зв'язок із Києвом.

Як видно з документів із особової справи Є. Осипова, він був сином православного священика, народився 4 березня 1887 р. у м. Городня Чернігівської губернії⁵. З копії послужного списку його батька довідуємось, що останній також був сином священика, народився у м. Острі (тобто також походив із Чернігівщини) і після закінчення Чернігівської духовної семінарії працював у навчальних закладах духовного відомства, а по тому – священиком у Чернігівській губернії⁶.

Середню освіту Є. Осипов здобув у 1903 – 1907 рр. в Чернігівській духовній семінарії, яку закінчив (як видно з копії атестата) з відмітками «3»⁷.

Оскільки на момент вступу до Київського комерційного інституту батько Є. Осипова вийшов на пенсію, то його матеріальне становище було скрутним. Тож він уже у 1909 р. звернувся до Імператорської канцелярії з прийняття прохань з проханням «про призначення йому допомоги»⁸. А у вересні 1911 р. Є. Осипов прохав правління Київського комерційного інституту звільнити його від плати за навчання у поточному семестрі, оскільки «зі смертю батька я позбувся останньої підтримки в освіті та навчаюся виключно на гроші зароблені від уроків ... грошей, які я заробляю, ледве вистачає прожити мені у Києві»⁹. На це прохання він отримав звільнення у розмірі 15 руб., тоді як загальний розмір плати за навчання за семестр в інституті становив 50 руб.

У січні 1912 р. Є. Осипов знову був звільнений від плати за семестр у розмірі 15 руб. При цьому в супровідній анкеті, що пояснювала його матеріальне становище, зазначено наступне: 1) сплачував за кімнату 5 руб. на місяць (мешкав по вул. Златоустівській; 2) харчувався в їдальні Товариства швидкої допомоги нужденним учням, де платив 13 коп. «за обід» (що було мінімальною вартістю обіду); 3) місячний заробіток становив 16 руб. («два уроки по 8 руб.» на місяць, а в наступному бланку зазначив, що за один урок отримував 6, а за другий – 8 руб. на місяць – отже, отримуємо загальне уявлення про розмір оплати за репетиторство у тогочасному Києві); 4) з-поміж зовнішніх джерел допомоги зазначив 12 руб. від Товариства допомоги нужденним студентам Київського комерційного інституту і те, що кілька разів правління інституту зменшувало йому

1 Чуткий А. І. Студентські земляцтва чернігівців у Київському комерційному інституті // Література та культура Полісся. 2013. Вип. 73. С. 191 – 201.

2 Чуткий А. І. Особові справи студентів з Чернігівщини в архіві Київського комерційного інституту // Сіверянський літопис. 2018. № 5 (143). С. 172 – 182.

3 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 165. Арк. 1.

4 Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906 – 1920 рр.). Ніжин, 2013. 524 с.

5 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 165. Арк. 6.

6 Там само. Арк. 8 зв.

7 Там само. Арк. 2.

8 Там само. Арк. 13.

9 Там само. Арк. 24.

розмір плати за навчання (2 рази – на 15 руб. і 1 раз – на 25 руб.); 5) з батьківської родини залишилася лише мати, яка жила на пенсію покійного батька, а також «2 брата, 2 сестри, всі на своїх засобах»; 6) свої загальні місячні витрати оцінив у 15 руб.¹⁰, що майже дорівнювало його заробіткам і, як показала проведена 1913 р. студентська анкета, становило мінімальний розмір бюджету студентів Києва того часу¹¹.

Також відомо, що у лютому 1912 р. Є. Осипов при Київському учбовому окрузі склав іспит на звання народного учителя¹², вочевидь, задля отримання можливості для більш стабільного і надійного джерела надходження коштів. А навесні 1912 р. він важко хворів¹³.

У вересні 1912 р. Є. Осипов прохав правління інституту про надання позики для сплати за навчання і знов отримав задоволення лише у розмірі 15 руб. При цьому він повідомив про себе ті ж дані, що й раніше, хіба що з 13 до 17 коп. зросла вартість обіду і було зазначено розмір пенсії, яку отримувала його мати (20 руб.). Але при цьому було зазначено, що на її опіці перебували молодші брат і сестра, «котрі навчаються у місцевій гімназії»¹⁴. Також цього разу Є. Осипов зазначив, що «в теперішній час, не дивлячись на всі зусилля, знайти собі урок або підходящу роботу, ніяк не можу»¹⁵.

На початку листопада 1912 р. прохання про звільнення від плати за навчання Є. Осиповим було повторено з поясненням про відсутність сторонніх джерел допомоги та неможливості знайти підробітки: «Знайти у Києві уроки, які б забезпечили мене, я не мав можливості, за відсутності знайомств та сильної конкуренції»¹⁶. Вихід із цієї ситуації він спробував знайти у здійсненні репетиторства у рідному місті, однак «мої часті поїздки на урок сильно позначились на заняттях ... Ось головна причина, що стала перепорою для завершення мною Інституту за 4 роки»¹⁷.

Проте лише часткове задоволення прохання про звільнення від плати за навчання змушувало Є. Осипова шукати нові підробітки. Тож уже 5 грудня 1912 р. він подав прохання до Гомельської повітової земської управи про тимчасове зарахування у штат «для обстеження міських нерухомих маєтностей»¹⁸. При цьому це своє прохання Є. Осипов мотивував тим, що «брав участь щорічно у практичних заняттях зі статистики під наглядом відомого статистика і нашого викладача О.О. Русова»¹⁹. Це засвідчує як добру славу та інформацію про останнього у тогочасному суспільстві, навіть і за межами України, так і можливо якусь солідарність із земляком, адже ж О.О. Русов був тісно пов'язаний із Чернігівщиною, де тривалий період жив і працював²⁰. До цього свого прохання Є. Осипов отримав рекомендаційні листи від О.О. Русова та директора Київського комерційного інституту М.В. Довнар-Запольського, котрий, між іншим, походив з Гомельщини, тобто з регіону, де хотів працювати Є. Осипов.

Чи було задоволено це прохання Є. Осипова – невідомо, але вже наступного місяця він прохав правління Київського комерційного інституту про відстрочення внесення плати за навчання²¹, а отже, можна припускати, що необхідного підробітку він не знайшов. У вересні 1913 р. прохання про звільнення від плати за навчання Є. Осиповим було повторено і при цьому було зазначено, що саме «вкрай катастрофічне матеріальне становище» було причиною затримки завершення навчання ним в інституті²².

Навесні 1914 р. Є. Осипов вибув з інституту, отримавши тимчасове свідоцтво (більшість оцінок за предмети – «3» та «4»), тобто мав ще скласти випускні іспити,

10 Там само. Арк. 27 – 30.

11 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 20.

12 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 165. Арк. 37.

13 Там само. Арк. 34.

14 Там само. Арк. 38 – 39.

15 Там само. Арк. 38 зв.

16 Там само. Арк. 40.

17 Там само.

18 Там само. Арк. 43.

19 Там само.

20 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 118.

21 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 165. Арк. 44.

22 Там само. Арк. 48.

аби отримати повноцінний диплом. Свою курсову роботу він виконав на тему, присвячену рідній Чернігівщині – «Розподіл писемності по станам та віковим групам населення Чернігівської губ. за переписом 1897 р.»²³.

Наступний, йдучи у хронології вступу до Київського комерційного інституту, виявлений виходець із Чернігівщини – **Іван Васильович Якубович**. Він народився 13 листопада 1882 р. у м. Стародуб Чернігівської губернії «в сім'ї дворянина канцелярського чиновника»²⁴.

Як зазначав І. Якубович у curriculum vitae, коли йому було сім років, «батьки віддали мене навчатися до одного з приватних пансіонів м. Стародуба, де я пробув коло двох років»²⁵. Проте невдовзі помер батько, і «турботи по моєму вихованню та освіті взяв мій дядько, брат матері. За його порадою я поступив до Новозибківського реального училища (1893 р.), але незабаром захворів гнійним плевритом, внаслідок чого був вимушений залишити навчання в училищі до 1895 р.»²⁶. Як видно з атестата цього училища, І. Якубович навчався у ньому з 1894 по 1902 р. і закінчив «при відмінній поведінці» з оцінками «3» та «4»²⁷.

2 вересня 1908 р. І. Якубович подав заяву з проханням про зарахування на економічне відділення Київського комерційного інституту²⁸. У цьому документі він наголосив, що одразу ж по закінченні Новозибківського реального училища «Мав сильне бажання продовжити навчання, але внаслідок обставин, що склались не на мою користь – вступ на військову службу (до Київського військового училища), а також відсутність грошових ресурсів, я був вимушений залишити надію на вступ»²⁹. При цьому, закінчуючи навчання в інституті, І. Якубович у curriculum vitae уточнював, що після училища хотів одразу ж поступити до сільськогосподарського інституту чи на юридичний факультет Київського університету, але був вимушений піти до військового училища «за наполяганням дядька. Закінчивши училище в 1904 р., я пробув офіцером в полку коло півроку, а по тому, попри протести дядька, вийшов у відставку. З цього часу дядько припинив підтримувати матеріально нашу родину (матір, мене і мою сестру), і тому ми опинились у крайній матеріальній скруті»³⁰. Матеріальна скрута, як зазначав далі у своїй заяві про вступ до інституту Якубович, була посилена одруженням і змусила його спочатку займатися репетиторством («уроками»³¹), а в лютому 1908 р. влаштуватися на службу до Чернігівської міської управи, хоча платня там і була мізерною – 25 руб. на місяць. Як підсумок, він зазначав, що не бачив виходу зі скрутної ситуації, окрім як здобувати вищу освіту («обравши для вступу Київський комерційний інститут, який якнайкраще підходив до моїх духовних запитів»)³². А отже, маємо пряме свідчення того, що саме зі здобуттям вищої економічної освіти принаймні частина тогочасної молоді пов'язувала свої надії на покращення матеріального становища, що в принципі відповідає тенденціям в Україні і на сучасному етапі.

Більший, порівняно з іншими студентами вік (вступив до інституту в 28 років), а отже, і більший життєвий досвід та вочевидь й інші якості обумовили те, що у 1910 р. І. Якубович став одним із засновників та першим головою Новозибківського земляцтва³³, будучи обраним на цю посаду також і в грудні 1911 р.³⁴

Матеріальне становище І. Якубовича впродовж усього навчання в інституті залишалося вкрай складним, що змушувало до постійного пошуку підробітків та прохань про пільги у платі за навчання. Так, 17 травня 1911 р. він звернувся до Учбового комітету інституту з проханням надати йому рекомендаційний лист на предмет вступу під час

23 Там само. Арк. 59.

24 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 2336. Арк. 5.

25 Там само. Арк. 31.

26 Там само.

27 Там само. Арк. 2, 3.

28 Там само. Арк. 1.

29 Там само.

30 Там само. Арк. 31.

31 Там само.

32 Там само. Арк. 1.

33 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 140. Арк. 2, 4, 5.

34 Там само. Арк. 11.

літніх канікул на роботу до статистичного бюро Київського губернського земства³⁵, яке було задоволено.

Проте вже у вересні 1911 р. І. Якубович клопотався про звільнення від плати за навчання у поточному семестрі, оскільки «не маю рішуче ніякої можливості заплатити», що було задоволено керівництвом вишу у розмірі 50 % вартості навчання за семестр³⁶. У грудні 1911 р. він прохав про відстрочення решти плати за поточний семестр, що також було задоволено³⁷.

У березні 1912 р. І. Якубович знову подав прохання про надання рекомендаційного листа до Самарського губернського земства щодо підшукування підробітку на час літніх канікул, яке також було задоволено³⁸. Однак у жовтні цього ж року він повторно клопотався про відстрочення внесення плати за навчання³⁹, що, вочевидь, можна пояснити невдачею у пошуку роботи.

У березні 1914 р. І. Якубович отримав тимчасове свідоцтво про закінчення повного курсу навчання в інституті⁴⁰ і одразу ж подав прохання про прийом на роботу інспектором дрібного кредиту у Київській конторі Державного банку⁴¹. Курсова робота була написана ним на тему «Статистичне обстеження тваринництва Київською земською управою у 1912 р.» під керівництвом О.О. Русова⁴².

Зазначу, що таке тривале перебування в інституті, де курс навчання становив 4 роки, сам І. Якубович пояснював тим, що «був вимушений багато уваги приділяти питанню пошуку засобів для існування, не лише свого, але й своєї родини (матері, дружини та двох дітей)»⁴³. У 1915 р. він звернувся з проханням про допуск до випускних іспитів, але зміг скласти їх лише у квітні – травні 1916 р. і на початку 1917 р. отримав диплом про закінчення інституту⁴⁴. На цей час він уже працював учителем у комерційному училищі м. Звенигородка Київської губернії.

Наступним вихідцем з Чернігівщини, чия особову справу також вдалося розшукати в архіві комерційного інституту, йде **Сава Володимирович Баранець**. Він народився 24 квітня 1885 у м. Борзна в родині «купецького сина» православного віросповідання⁴⁵. З копії приписного свідоцтва довідуємося, що він мав «зріст вищий за середній, темно-руське волосся, очі сірі»⁴⁶.

Середню освіту С. Баранець здобув у 1898 – 1908 рр. так само у Новозибківському реальному училищі, яке закінчив «з відмінною поведінкою» (стандартна формула, що писалась абсолютно всім аж до жовтневого перевороту 1917 р., що доводить її формалізм) та оцінками по предметах навчання «3» і «4»⁴⁷. У Київському комерційному інституті він, як і вище згаданий І. Якубович, входив до складу Новозибківського земляцтва, будучи серед ініціативної групи із його заснування⁴⁸.

У серпні 1909 р. С. Баранець подав заяву з проханням про вступ на комерційне відділення Київського комерційного інституту⁴⁹. Проте вже у вересні 1910 р. він повідомив директора інституту, що у 1909 – 1910 навчальному році не міг відвідувати заняття, оскільки був важко хворим його батько, і він «не міг відлучитися від нього»⁵⁰. При цьому С. Баранець збирався залишити інститут, аби бути постійно з батьком, зо-

35 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 2336. Арк. 9.

36 Там само. Арк. 10.

37 Там само. Арк. 12.

38 Там само. Арк. 14.

39 Там само. Арк. 15.

40 Там само. Арк. 24.

41 Там само. Арк. 20.

42 Там само. Арк. 97.

43 Там само. Арк. 31 зв.

44 Там само. Арк. 29, 42.

45 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 368. Арк. 9.

46 Там само. Арк. 11.

47 Там само. Арк. 6, 7.

48 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 140. Арк. 2, 4, 14.

49 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 368. Арк. 54.

50 Там само. Арк. 27.

крема поїхав з ним до Криму, «але тут він помер і тоді знов я вирішив продовжувати свою освіту» і тому прохав відновитись у складі студентів, що й було задоволено – його зарахували знов на 1 курс, але тепер економічного відділення⁵¹.

У жовтні 1911 р. С. Баранець прохав про звільнення від плати за навчання внаслідок матеріальної скрути, але отримав лише її зменшення на 15 руб.⁵²

1912 р. С. Баранець відбув військову повинність (у 132-му піхотному Бендерському полку) і був звільнений у запас⁵³. Але відновившись восени 1912 р. у числі студентів⁵⁴, він знов прохав про надання позики для сплати за навчання⁵⁵. При цьому у супровідному бланку С. Баранець повідомив про себе наступну інформацію: 1) винаймав у Києві кімнату за 6 руб. на місяць (в принципі мінімальний рівень), 2) харчувався у студентській їдальні за 4 руб. на місяць (що так само належало до нижнього для київського студентства того часу мінімуму), 3) свої загальні витрати оцінив у 20 руб. на місяць, а джерелами надходжень назвав 16 руб. «від дружини» та 5 руб. від брата⁵⁶.

Наступний (у хронологічній послідовності) документ з особової справи С. Баранця – це його прохання на ім'я директора інституту від 18 квітня 1918 р., адресоване з м. Борзна, в якому він інформував, що «17 липня 1914 р. був призваний на військову службу по мобілізації», але тепер демобілізований і просить про відновлення у 8 семестрі. А також, «у зв'язку із критичним матеріальним становищем», прохав про звільнення від плати за навчання у поточному семестрі, що було задоволено⁵⁷. А вже 28 квітня 1919 р. С. Баранець прохав про чергове звільнення від плати за навчання «у зв'язку із мобілізацією мене радянською владою»⁵⁸, що засвідчувалось і відповідним посвідченням Борзнянського комісаріату з військових справ⁵⁹. На цьому його особова справа уривається, а отже, навчання в інституті він так і не закінчив.

Наступний у переліку виявлених вихідців з Чернігівщини, котрі навчалися у Київському комерційному інституті, **Олексій Михайлович Самойлович**. Він не лише походив з Чернігівщини (народився 11 лютого 1889 р. у сім'ї псаломщика с. Високе Борзнянського повіту⁶⁰), але й був активним членом Чернігівського земляцтва – з кінця 1912 р. і щонайменше до лютого 1914 р. був товаришем голови цієї студентської організації⁶¹, а також належав і до складу Української студентської громади Київського комерційного інституту⁶².

Середню освіту О. Самойлович здобув у Чернігівській духовній семінарії, яку закінчив у червні 1909 р.⁶³ А 10 серпня 1909 р. він подав заяву з проханням про вступ на навчання до Київського комерційного інституту⁶⁴. Невдовзі після цього (на початку 1910 р.) О. Самойлович прохав директора інституту про виклопотання йому відстрочки від призову, якому він підлягав у тому році⁶⁵.

У Київському комерційному інституті О. Самойлович належав до розряду матеріально незабезпечених студентів. Так, у вересні 1911 р. він прохав про звільнення від плати за навчання у поточному семестрі, пояснюючи це наступним чином: «Я не від кого не отримую жодної матеріальної допомоги і змушений себе та дружину свою, слухачку Вищих Жіночих Курсів, навчати та утримувати на засоби, які здобуваються

51 Там само. Арк. 27 зв. – 28, 61.

52 Там само. Арк. 74.

53 Там само. Арк. 44.

54 Там само. Арк. 66.

55 Там само. Арк. 56.

56 Там само. Арк. 56 зв.

57 Там само. Арк. 1.

58 Там само. Арк. 3.

59 Там само. Арк. 4.

60 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 1161. Арк. 6, 34.

61 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 55. Арк. 8.

62 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 1161. Арк. 21 зв.

63 Там само. Арк. 3.

64 Там само. Арк. 33.

65 Там само. Арк. 31.

власною працею»⁶⁶. У січні, а потому в жовтні 1912 р. він подавав прохання (цього разу про надання позики для сплати за навчання), які були частково задоволені – на 30 і на 20 руб. У них О. Самойлович повідомив про себе наступні дані: 1) вдвох із дружиною платив за квартиру (по вул. Фундуклеївській, 55) 12 (16) руб.; 2) на харчування спочатку у квартирної хазяйки» витрачав 10 руб., а потому у студентській їдальні «коло 6 руб.»; 3) загальні місячні витрати «разом із дружиною» становили 30 руб. (що доволі скромно, враховуючи дані вище згаданого анкетування київських студентів у 1913 р.); 4) щодо джерел надходження коштів – ні від кого ніякої допомоги не отримував і «на даний час заробітку не мав. Влітку маю заробіток на службі у земстві. Від цього заробітку тепер вже нічого не лишилося»; 5) батьки живі і батько отримує «пенсії 100 руб. на рік»⁶⁷.

Окрім цього, 6 квітня 1912 р. О. Самойлович прохав про надання відстрочки у сплаті за навчання до 1 вересня, на що отримав згоду на її відстрочення, але до 10 травня⁶⁸.

Попри матеріальну скруту, як видно із документів особової справи О. Самойловича, він 1 червня 1911 р. «вступив у перший законний шлюб із донькою вчителя міського училища ... дівчиною Ніною Микитиною Іванченко, 17 років від роду», і церемонія вінчання відбулась у церкві с. Спичинець Сквирського повіту Київської губернії⁶⁹.

Безперечно, що матеріальна скрута, доповнена потребою дбати про щойно створену сім'ю, негативно позначились на можливостях навчатись. Тож десь у першій половині 1913 р. О. Самойлович припинив навчання внаслідок неможливості сплачувати за нього. У липні 1913 р. він прохав про поновлення у числі студентів Київського комерційного інституту, що було задоволено⁷⁰, вочевидь також і внаслідок того, що військовим присутством за місцем приписки О. Самойловича йому була надана відстрочка від призову лише до моменту вибуття з інституту⁷¹. Це тим більш вірогідно, оскільки одразу ж із клопотанням про поновлення у складі студентів О. Самойлович прохав керівництво інституту надати підтвердження про його навчання до військового присутства⁷². Проте до навчання він не приступив.

8 серпня 1914 р. О. Самойлович знову звернувся до директора інституту з проханням про поновлення у складі студентів. При цьому він пояснював, що не відвідував заняття впродовж останнього року «внаслідок матеріальних умов, що склались», але тепер він заявляв, що «має надію закінчити курс» і прохав про дозвіл внести плату за навчання⁷³. Враховуючи те, що це прохання було написано за тиждень після вступу Російської імперії у війну, що означало його негайну мобілізацію внаслідок відсутності підстав для звільнення і належності до першого розряду призовників, а також і те, що з початком війни економічна ситуація одразу ж погіршилась⁷⁴, то така метаморфоза (раптове знайдення необхідних для оплати навчання коштів за умов загального погіршення ситуації у суспільстві) може пояснюватись лише прагненням внаслідок поновлення на навчання уникнути призову до діючої армії. Зазначу, що таке явище на загал було типовим для більшості представників молоді з України, котрі мали неросійську національність (українці, євреї, поляки тощо)⁷⁵. Тож маємо ще один доказ небажання представників пригноблених народів гинути за інтереси чужої для них імперії, а отже, і її підсвідомого сприйняття українським загалом (адже ж зрозуміло, що православний О. Самойлович був не євреєм і не поляком, й до того ж він належав до Української студентської громади) як країни, яка загарбала їх Батьківщину. Але,

66 Там само. Арк. 24.

67 Там само. Арк. 20 – 23.

68 Там само. Арк. 18.

69 Там само. Арк. 38.

70 Там само. Арк. 15.

71 Там само. Арк. 13.

72 Там само. Арк. 17.

73 Там само. Арк. 1.

74 Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова, Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій)]. Т. 2. Київ: Ніка-Центр, 2011. с. 65 – 91.

75 Чуткий А. І. Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії // Гілея. 2018. Вип. 136 (№ 9). С. 120 – 126.

оскільки на цьому його особова справа в архіві Київського комерційного інституту припиняється і знаходиться в описі справ студентів, що не закінчили навчання, то висновок цілком закономірний.

Наступним (за хронологією вступу до комерційного інституту) у списку виявлених вихідців з Чернігівщини є **Йосиф Степанович Люткевич**. Він народився 8 вересня 1890 р. в родині псаломщика з с. Максимівки Борзнянського повіту Чернігівської губернії⁷⁶. Середню освіту, як виходець з духовенства, Й. Люткевич здобув у Чернігівській духовній семінарії, яку закінчив у 1909 р.⁷⁷

29 грудня 1909 р. він подав заяву про вступ на економічне відділення Київського комерційного інституту з весни 1910 р., що було задоволено⁷⁸.

Уже восени 1911 р. Й. Люткевич подав прохання про звільнення від плати за навчання у поточному семестрі, яке було задоволено у розмірі 15 руб. (з 50 руб. семестрового внеску)⁷⁹. У лютому 1912 р. прохання про звільнення від плати за навчання було повторено, але цього разу його звільнили лише на 10 руб.

А у вересні 1912 р. він прохав про позику на сплату за навчання. У супровідній анкеті повідомив про себе наступне: загальні місячні витрати становили 20 руб., з яких за кімнату сплачував 8 руб. на місяць і ще 7 руб. витрачав на харчування у студентській їдальні, при цьому його батько помер, і ще один брат також навчався у комерційному інституті⁸⁰. З-поміж джерел власного підробітку назвав працю влітку у земстві з оцінки земельних угідь та «у Києві іноді займаюсь уроками»⁸¹. Отримавши позику лише у розмірі 20 руб. з 50 руб., Й. Люткевич прохав про відстрочку у сплаті решти цієї суми, що було задоволено⁸². В червні 1913 р. прохання про відстрочку було повторено⁸³, а у вересні 1913 р. він знову прохав про надання позики для сплати за навчання⁸⁴. Одночасно Й. Люткевич прохав про додаткову відстрочку від призову, аби закінчити повний курс навчання в інституті та скласти випускні іспити⁸⁵.

27 жовтня 1916 р. датоване прохання Й. Люткевича про надання академічної відпустки «до кінця академічного року або хоча б до весняного семестру», оскільки він працював «на заготівлі хліба для армії» при міністерстві землеробства⁸⁶.

Зрештою у січні 1919 р. Й. Люткевич закінчив повний курс навчання в інституті. При цьому курсову роботу він виконав на тему «Цукрово-бурякова промисловість України»⁸⁷.

Наступний виходець з Чернігівщини, котрий був касиром Чернігівського земляцтва⁸⁸ і водночас фактично виконував обов'язки голови цієї організації⁸⁹ – **Адріан Адріанович Гаценко** – особа доволі колоритна, оскільки з нею було пов'язано ряд подій.

Як випливає з матеріалів особової справи А. Гаценка з архіву інституту, він народився 29 січня 1887 р. у с. Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії в родині козака, котрий помер у 1903 р.⁹⁰. Середню освіту А. Гаценко здобував з 1899 р. у Новгород-Сіверському духовному училищі⁹¹, а в 1905 – 1909 рр. у Чернігівській духовній семінарії⁹².

76 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 137. Арк. 5.

77 Там само. Арк. 2.

78 Там само. Арк. 1.

79 Там само. Арк. 14.

80 Там само. Арк. 95 – 95 зв.

81 Там само. Арк. 96.

82 Там само. Арк. 21, 23.

83 Там само. Арк. 25.

84 Там само. Арк. 27.

85 Там само. Арк. 19.

86 Там само. Арк. 30.

87 Там само. Арк. 58.

88 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 55. Арк. 8.

89 Там само. Арк. 5, 7, 9.

90 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 4, 6.

91 Там само. Арк. 45.

92 Там само. Арк. 2.

У січні 1910 р. А. Гаценко подав заяву про вступ до Київського комерційного інституту і був зарахований⁹³. Одразу ж після вступу він прохав про надання документів на предмет отримання відстрочки від призову, що було задоволено⁹⁴.

У січні 1911 р. А. Гаценко звертався до директора інституту з проханням про надання відпустки та пільгового проїзду додому⁹⁵. А в листопаді 1911 р., у зв'язку із витратою відкладених на оплату навчання грошей на придбання пальця замість викраденого у нього з квартири, прохав про відстрочення внесення плати за навчання: спочатку до 15 грудня 1911 р., а по тому до 15 січня 1912 р., що було задоволено⁹⁶.

У січні 1912 р. А. Гаценко знову просив про дозвіл на поїздку додому (раніше за початок канікул) та надання пільгового проїзду, що знову було задоволено⁹⁷. А в лютому 1912 р. він клопотався про звільнення від плати за навчання у поточному семестрі і при цьому зазначив у супровідному бланку, що його місячні витрати становили 19 – 22 руб., з яких 10 руб. ішло на оплату квартири і 5 – 7 руб. на харчування у студентській їдальні, а джерелом доходу було отримання 250 руб. на рік «від рідних» (швидше за все – від матері, оскільки зазначив, що остання отримувала 350 – 400 руб. на рік від земельного наділу)⁹⁸.

24 квітня 1912 р. до Київського комерційного інституту надійшло подання від пристава Борзнянського повіту, в якому зазначалося, що «Прибулий з Інституту до рідних у село Плиски студент Адріан Адріанович Гаценко, 23 цього квітня дозволив собі у півній лавці пиячити та порушувати громадську тишу, при цьому на пропозицію поліційного урядника припинити шум, зазначений Гаценко дозволив ослуhatись і там само у півній лавці вчинив агітацію серед учасників пиятики і по від'їзді урядника від півної лавки Гаценко знову запропонував своїй компанії заспівати пісню, внаслідок чого Гаценко притягується мною до відповідальності за порушення тиші та громадського спокою у публічному місці»⁹⁹. Та попри це, вже у середині жовтня 1912 р. Гаценко знов звертався до директора інституту з проханням про дозвіл поїхати додому «на п'ять – сім днів», що було задоволено¹⁰⁰. Отже, його не було відрховано.

У березні 1913 А. Гаценко знову прохав про відстрочку у внесенні плати за навчання¹⁰¹; а у вересні 1913 р. – про надання позики для сплати за навчання, що було задоволено у половинному розмірі¹⁰². При цьому його витрати знизились, порівняно із минулим роком, з 10 до 6 руб. за наймання житла і з 5 – 7 до 5 – 6 руб. за харчування, так само як і загальні – з 19 – 22 до 15 – 20 руб. на місяць¹⁰³.

У жовтні 1914 р. А. Гаценко завершив повний курс навчання в інституті (більшість предметів були складені на «4» і «5») та отримав тимчасове посвідчення¹⁰⁴. Курсову роботу він виконав на тему «Значення кооперації у сільському господарстві»¹⁰⁵. У травні 1915 р. А. Гаценко планував складати випускні іспити. Однак затримка із наданням свідоцтва про політичну благонадійність зірвала ці плани¹⁰⁶.

Наступний виходець з Чернігівщини – **Лейб Давидович Френкін** – був представником місцевої єврейської громади і в інституті належав до Новозибківського земляцтва (обирався його скарбником у грудні 1912 р. та жовтні 1913 р.)¹⁰⁷. Він народився 16 вересня 1888 р. у м. Новозибкові і належав до громади міщан єврейської

93 Там само. Арк. 1.

94 Там само. Арк. 11, 12.

95 Там само. Арк. 18.

96 Там само. Арк. 22, 23.

97 Там само. Арк. 24.

98 Там само. Арк. 25, 95.

99 Там само. Арк. 26 – 26 зв.

100 Там само. Арк. 27.

101 Там само. Арк. 30.

102 Там само. Арк. 32, 94.

103 Там само. Арк. 94.

104 Там само. Арк. 38.

105 Там само. Арк. 50.

106 Там само. Арк. 41, 49.

107 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 140. Арк. 17, 18.

національності¹⁰⁸. У 1908 – 1909 рр. Л. Френкін навчався у приватному реальному училищі Хайніна у Мінську¹⁰⁹.

У липні 1910 р. Л. Френкін подав прохання про зарахування до Київського комерційного інституту, але йому було відмовлено¹¹⁰. Зарахували його лише навесні 1911 р. А вже незабаром він почав звертатися до керівництва інституту з проханнями про відстрочення внесення плати за навчання¹¹¹. Попри це, у січні 1914 р. Л. Френкін прохав про надання дозволу на поїздку за кордон до 1 жовтня 1914 р., що було задоволено¹¹². На початок Першої світової війни він продовжував перебувати за кордоном, а тому не міг з'явитися до призовної дільниці. Тож його мати прохала директора інституту повідомити призовний пункт про наявність у нього відстрочки від призову¹¹³.

Зрештою, в січні 1915 р. Л. Френкін отримав тимчасове свідоцтво про закінчення повного курсу навчання в Київському комерційному інституті¹¹⁴. При цьому курсову роботу написав під керівництвом проф. Л.М. Яснопольського на тему «Перевезення цукру-рафінаду у 1903 р.»¹¹⁵. Однак невідомо, чи склав він випускні іспити і чи отримав диплом.

У серпні 1910 р. заяву про вступ до Київського комерційного інституту подав остерський міщанин **Іцхок Копелевич Палей**, котрий народився 8 лютого 1884 р. у Курську, де й мешкав¹¹⁶. Тобто він був лише умовно пов'язаний із Чернігівщиною.

Зазначу, що спочатку йому було відмовлено у вступі¹¹⁷, оскільки інститут отримав негативний відгук курського губернатора про його політичну благонадійність. Та, як виявилось, це були дані не про нього, а «якоїсь особи, котрій помилково були приписані мої ім'я, прізвище та по-батькові»¹¹⁸. Після з'ясування помилки його таки зарахували на економічне відділення. Однак на цьому його особова справа в архіві інституту припиняється.

Ще один виявлений виходець з Чернігівщини – **Давид Ізраїльович Белоусов** – також належав до місцевої єврейської громади, а в інституті так само був членом Новозибківського земляцтва. Він народився 25 серпня 1890 р. у м. Старотолочині Оршанського повіту Могилівської губернії¹¹⁹. Проте в подальшому його родина переїхала до Новозибкова¹²⁰.

Початкову освіту Д. Білоусов почав здобувати у Новозибківському міському училищі, а «потім екстерном при Новозибківському реальному училищі»¹²¹. У 1908 – 1910 рр. він завершив здобуття середньої світи в Арзамаському реальному училищі¹²².

У червні 1911 р. Д. Білоусов подав заяву про зарахування на комерційне відділення інституту, яке було задоволено¹²³. Одразу ж після вступу на навчання він порушив клопотання про надання йому відстрочки від призову до закінчення навчання, але, внаслідок бюрократичної тяганини, Новозибківське військове присутствіє наклало штраф у розмірі 300 руб. на майно його батька за неявку до призову. Тож директору інституту довелося вести з цією установою листування з приводу відміни цього рішення¹²⁴.

108 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 216. Арк. 9.

109 Там само. Арк. 2, 3.

110 Там само. Арк. 1.

111 Там само. Арк. 2.

112 Там само. Арк. 25.

113 Там само. Арк. 32.

114 Там само. Арк. 39.

115 Там само. Арк. 45.

116 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 2635. Арк. 40.

117 Там само. Арк. 33, 36.

118 Там само. Арк. 31.

119 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 12. Спр. 8. Арк. 9.

120 Там само. Арк. 10.

121 Там само. Арк. 40.

122 Там само. Арк. 2, 3.

123 Там само. Арк. 1, 16.

124 Там само. Арк. 20 – 22 зв.

У січні 1912 р. Д. Білоусов прохав про відстрочку у внесенні плати за навчання, що було задоволено¹²⁵. Аналогічне прохання було повторено у вересні 1912 р.¹²⁶ А вже за кілька тижнів він порушив клопотання про направлення своїх документів з канцелярії інституту до зуболікарської школи Бланка¹²⁷. Проте Д. Білоусов продовжив навчання у комерційному інституті, а, оскільки його матеріальне становище не покращилось, то у вересні 1913 р. прохав про позику для сплати за навчання. При цьому у супровідній анкеті він повідомив про себе дані, що засвідчували його приналежність до найбіднішої частини студентства: платив за кімнату 5 руб., харчувався за 4,5 руб. на місяць при загальних місячних витратах у 15 руб.¹²⁸, що в принципі відповідало мінімальному розміру бюджету київських студентів відповідно до вище згадуваної студентської анкети 1913 р.¹²⁹. В якості підробітку Д. Білоусов назвав «2 уроки: один у 7 р., а другий – у 8 р. на місяць»¹³⁰. Також він зазначив, що його батько працював булочником і отримував жалування 35 руб. на місяць, але при цьому утримував ще свою доньку, котра навчалась у Московському медичному інституті¹³¹. Новозибківське земляцтво також називало його серед своїх членів, котрі є «особливо нужденними»¹³².

До початку 1916 р. Д. Білоусов закінчив повний курс навчання в інституті і вже перебував у Баку, а тому прохав, аби всі його документи були видані з інституту його сестрі¹³³. Проте випускних іспитів він так і не склав. Тож у липні 1918 р. Д. Білоусов направив з Новозибкова запит в інститут – чи може їх скласти, з поміткою інституту від 6.11.1918 р. «повідомлено»¹³⁴. На цьому його особова справа уривається, а тому подальша його доля невідома. Зазначу, що свою курсову роботу Д. Білоусов пов'язав з Україною: вона була виконана під керівництвом проф. П.Л. Кованько на тему «Холодильна справа та її значення для Південно-Західного краю»¹³⁵.

Костянтин Адамович Хлебцевич, котрий у 1912 р. був обраний до складу правління Новозибківського земляцтва студентів Київського комерційного інституту¹³⁶ і чию особову справу також вдалося виявити в архіві цього вишу, народився 1890 р. у родині православного священика з Речицького повіту¹³⁷, що розташовувався на північній-захід від Чернігівщини, але історично був пов'язаний із нею.

У січні 1910 р. К. Хлебцевич вступив на навчання до Київського художнього училища, але вже у червні 1912 р. планував перейти до Київського політехнічного інституту¹³⁸. Однак натомість він вступив до Київського комерційного інституту. При цьому в проханні про вступ К. Хлебцевич зазначив своєю адресою м. Новозибків¹³⁹. Його зв'язок із цією новою малою батьківщиною виявився у тому, що в інституті він одразу ж вступив до Новозибківського земляцтва і навіть був обраний до складу його правління¹⁴⁰.

К. Хлебцевич також належав до матеріально незабезпечених студентів. Так, уже за півроку після початку навчання він мусив прохати директора інституту про відстрочку у внесенні плати за навчання¹⁴¹. У вересні 1913 р. К. Хлебцевич подав прохання про звільнення від плати за навчання «внаслідок значних витрат на лікування

125 Там само. Арк. 25.

126 Там само. Арк. 26.

127 Там само. Арк. 27.

128 Там само. Арк. 93.

129 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 20.

130 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 12. Спр. 8. Арк. 93.

131 Там само. Арк. 93 зв.

132 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 140. Арк. 19.

133 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 12. Спр. 8. Арк. 33.

134 Там само. Арк. 43.

135 Там само. Арк. 62.

136 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 140. Арк. 17, 18.

137 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 8466. Арк. 18, 31.

138 Там само. Арк. 32.

139 Там само. Арк. 13.

140 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 140. Арк. 18.

141 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 8466. Арк. 12.

мого батька»¹⁴². У супровідному бланку він зазначив про себе наступну інформацію: місячні витрати становили 20 руб. (з них 8,5 руб. йшли на оплату квартири і 5,5 руб. на харчування), при тому, що від батька він отримував лише 10 руб. і ще стільки ж заробляв уроками, і що батьки живуть у Владивостоці, де батько є священиком у цивільній в'язниці та «розмір жалування його мені невідомий»¹⁴³. Зазначу, що Новозибківське земляцтво також віднесло К. Хлебцевича до розряду потребуючих матеріальної допомоги, зазначивши, що він «отримує з дому 10 руб., дещо, дуже мало, заробляє уроками», але при цьому «за кімнату сплачує 8 р. 50 коп., обід 5 р. 50 коп.»¹⁴⁴. Тобто дані про його витрати, відомі у земляцтві, збігались із заявленими ним правлінню інституту.

10 вересня 1916 р. К. Хлебцевич подав директору Київського комерційного інституту прохання про надання «дозволу на вступ у законний шлюб», яке прохав переадресувати причту Благівщенської церкви у Києві, що й було виконано¹⁴⁵. Його обраницею стала студентка Київського комерційного інституту Клавдія Мініна. Остання незабаром звернулася до директора інституту із заявою, аби «поміняти у моїх паперах, що зберігаються в інституті ... моє колишнє прізвище на прізвище чоловіка Хлебцевич»¹⁴⁶.

А вже 16 вересня 1916 р. К. Хлебцевич звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням переслати всі його папери, а також відгук про його моральність до Київського Костянтинівського військового училища¹⁴⁷, що й було зроблено¹⁴⁸. Щоправда, перше таке прохання було зроблено ще 23 серпня 1916 р.¹⁴⁹, а отже, він одружився у процесі переведення до цього навчального закладу.

На цьому особова справа К. Хлебцевича в архіві Київського комерційного інституту припиняється, а отже, здобуття вищої освіти у ньому він так і не завершив.

Наступний виявлений виходець з Чернігівщини – **Микола Павлович Жадько** – особа більш колоритна. Він народився 26 липня 1889 р. у Новозибкові в родині «козака міста Суража»¹⁵⁰.

У вересні 1909 р. М. Жадько, тобто дещо раніше за вищезгаданого К. Хлебцевича, вступив до Київського художнього училища. І так само, як і К. Хлебцевич (що дозволяє припускати узгодженість їхніх дій), у червні 1912 р. він отримав від художнього училища посвідчення для складання вступних іспитів у Київському політехнічному інституті¹⁵¹. Але натомість у червні 1912 р. М. Жадько подав заяву про вступ до Київського комерційного інституту і був прийнятий¹⁵².

На початку навчання М. Жадько увійшов до складу Новозибківського земляцтва, а останнє включило його до складу осіб, які потребували матеріальної допомоги¹⁵³. При цьому вже у листопаді 1912 р. він отримав також посвідчення від інституту з приводу отримання матеріальної допомоги у Чернігівській губернській земській управі¹⁵⁴.

У вересні 1913 р. М. Жадько подав правлінню інституту прохання про надання субсидії у розмірі 25 руб. (тобто 50 % розміру плати за навчання за семестр) і при цьому повідомив про свій матеріальний стан наступне: за квартиру платив 6 руб. на місяць і ще 6,5 руб. – за харчування «при квартирі», а загальні місячні витрати становили 15 – 18 руб. при відсутності підробітків і отриманні від батьків 15 – 18 руб. на місяць. Зауважимо, що його батько працював на сірникової фабриці (отримуючи 70 руб. на місяць), і в родині навчалися ще брат (у реальному училищі) та три сестри (у жіночій гімназії)¹⁵⁵.

142 Там само. Арк. 23.

143 Там само. Арк. 24 – 24 зв.

144 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 140. Арк. 19.

145 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 8466. Арк. 7.

146 Там само. Арк. 10.

147 Там само. Арк. 5.

148 Там само. Арк. 2.

149 Там само. Арк. 4.

150 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 2804. Арк. 23.

151 Там само. Арк. 24.

152 Там само. Арк. 47, 54.

153 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 140. Арк. 19.

154 Там само. Арк. 48.

155 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 2804. Арк. 45 – 46.

Матеріальна скрута часто є стимулом до спрямування на дії опозиційного характеру щодо влади. Не винятком у цьому зв'язку став і Жадько. У травні 1913 р. до директора Київського комерційного інституту надійшло таємне звернення міністра торгівлі та промисловості, якому підпорядковувались всі навчальні заклади економічного профілю, з інформацією, що 20 березня 1913 р. М. Жадько був помічений у політичних заходах антиурядового спрямування: «За повідомленням Міністерства Внутрішніх Справ ... у приміщенні ввіреного Вам інституту слухачі, припинивши заняття, зібрались у коридорі зі співом революційних пісень, при цьому поліцією, що прибула на Ваше прохання, для припинення безладу, були відмічені слухачі інституту Сетрал Арютінов Паронянц та Лаврентій Йосифович Картвелішвілі (останній був активним революціонером і згодом відомим радянським державним діячем¹⁵⁶. – **А. Ч.**), котрі співали «марсельезу», та слухач Микола Павлович Жадько, що розкидав листівки»¹⁵⁷. Цікаво, що міністр торгівлі та промисловості, «котрому доповіли про це», перед вжиттям якихось заходів звертався до директора інституту з проханням повідомити «про успіхи та поведінку зазначених осіб, з Вашим висновком про ступінь вини їх у безпорядках, що відбулись»¹⁵⁸. І як видно з вище наведених документів, Жадько не був звільнений з інституту та продовжив навчання, навіть і попри початок Першої світової війни.

У 1916 р. М. Жадько подав директору Київського комерційного інституту прохання про направлення всіх своїх документів до Київського Миколаївського піхотного військового училища у зв'язку із бажанням вступу до останнього, що було задоволено¹⁵⁹. Однак це було не виявом патріотичних почуттів, а способом уникнути потрапляння до діючої армії. Тим більше, що незабаром він уже знайшов інший спосіб уникнути мобілізації. Того ж року М. Жадько звернувся до правління інституту з проханням про звільнення від плати за навчання та надання відпустки у зв'язку із працею у бухгалтерському комітеті Всеросійського земського союзу¹⁶⁰, що було засвідчено і довідкою з цієї установи із зазначенням, що «він є бажаним співробітником»¹⁶¹. 8 лютого 1916 р. М. Жадько отримав з інституту посвідчення про те, що він звільнений у відпустку «на весь час перебування його на службі у Всеросійському Земському Союзі, за умови внесення платні за право навчання у встановлені терміни»¹⁶².

5 квітня 1917 р. з Самари М. Жадько (зазначивши, що перебуває на військовій службі) написав до Київського комерційного інституту відкритого листа, що починався зі звернення «товариші» і адресувався студентському активу з проханням «справити відповідний тиск», аби максимально швидко отримати посвідчення про те, що він був студентом цього вишу¹⁶³ – цікава риторика, що засвідчувала новий формат поведінки студентства і молоді загалом. Уже 7 квітня 1917 р. М. Жадько отримав з Київського комерційного інституту посвідчення про те, що він є студентом цього вишу «на предмет надання цього посвідчення військовій владі»¹⁶⁴.

Враховуючи риторику вище згаданого звернення, а також те, що в антиурядових заходах у інституті у 1913 р. він був задіяний разом з Л. Картвелішвілі, то стає цілком зрозумілим, що він належав до ліворадикального політичного табору. Це засвідчується і наступними його діями. Так, у лютому 1918 р., тобто коли Київ опинився у руках більшовиків, М. Жадько звернувся з проханням про поновлення у складі студентів інституту «у зв'язку зі звільненням мене від військової служби комісією госпіталю на три місяці»¹⁶⁵. Але оскільки на цьому особова справа Жадька в архіві Київського комерційного інституту припиняється, то навчання у ньому він так і не закінчив.

156 Нагорна Л. А. Лаврентій Йосифович Картвелішвілі. Київ: Політвидав України, 1976. 167 с.

157 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 2804. Арк. 51.

158 Там само.

159 Там само. Арк. 30, 32.

160 Там само. Арк. 21.

161 Там само. Арк. 22.

162 Там само. Арк. 9.

163 Там само. Арк. 6.

164 Там само. Арк. 3.

165 Там само. Арк. 1.

Наступний виходець з Чернігівщини **Євген Митрофанович Добриловський** теж походив з православного духовенства краю (м. Ічня), закінчив Чернігівську духовну семінарію і вступив на навчання до інституту в 1913 р., але вже 20 березня 1914 р. помер¹⁶⁶. Однак навіть за такий короткий термін перебування у Київському комерційному інституті він устиг увійти до складу Чернігівського земляцтва його студентів, а його старший брат Микола навіть належав до засновників та правління цього земляцтва¹⁶⁷. Але оскільки Є. Добриловський уже згадувався, то ми проминаємо його.

Останній (в хронології вступу до Київського комерційного інституту) з вихідців з Чернігівщини, особову справу якого вдалось виявити, – **Шміль-Берк Залманов Глезін** – народився 31 грудня 1896 р.¹⁶⁸. У 1907 р. його батькові (купцю другої гільдії) довелося доводити через суд те, що він народився у законному шлюбі у зв'язку із відсутністю відповідних записів та метрики¹⁶⁹.

У травні 1917 р. Ш. Глезін закінчив Новозибківське реальне училище (в якому навчався з 1909 р.)¹⁷⁰ і негайно подав заяву про вступ до Київського комерційного інституту¹⁷¹, оскільки у випадку не зарахування до вишу підлягав призову на військову службу¹⁷². Але на цьому його особова справа в архіві Київського комерційного інституту також уривається, що означає, що до навчання він не приступив, що було цілком зрозумілим за умов наростання гостроти соціально-економічної та політичної ситуації в країні у другій половині 1917 р.

Отже, підбиваючи загальні підсумки даного дослідження, потрібно у першу чергу наголосити на тому, що абсолютно всі досліджені у ньому вихідці з Чернігівщини, котрі вступали на навчання до Київського комерційного інституту, належали до матеріально незабезпечених осіб. А отже, із здобуттям вищої освіти (економічного профілю) вони пов'язували надії на покращення свого матеріального становища, що свідчить про зростання ваги і значимості економічної сфери в цілому суспільстві. При цьому другий з-поміж них І. Якубович у своєму зверненні до директора інституту прямо пов'язував свої надії на майбутнє із здобуттям вищої освіти. Появу із здобуттям вищої освіти більших можливостей для реалізації у житті, тобто віднесення її до т. зв. «соціальних ліфтів», відзначає і сучасна соціологія¹⁷³.

Саме прагненням здобути вищу освіту як запоруку покращення свого становища, пояснюється і той факт, що більшість із них, будучи вихідцями з родин православного духовенства, поривали (у сфері подальшої кар'єри) із продовженням священницьких династій як таких, що не могли забезпечити їх матеріально. Останнє також засвідчує і кризу релігійності у тогочасному суспільстві (у першу чергу серед молоді), що закономірно стало родючим ґрунтом для найрізноманітніших радикальних теорій і рухів, оскільки саме така спрямованість найбільше відповідала налаштуванню молоді. У «пропозиції» таких програм найбільшу спритність виявили більшовики, які тому і здобули підтримку хай і незначної, але найрадикальніше налаштованої та готової до таких саме дій частини суспільства, що, зрештою, й забезпечило їхню перемогу в боротьбі за владу.

При цьому включення студентства до політичного життя негативно позначалось як на їх успішності та завершенні повного курсу навчання, так і на сфері освіти загалом, що було визнано й сучасниками¹⁷⁴. І подальшу кризу системи освіти та її маргіналізацію у 1920-х роках слід розглядати як своєрідний розрахунок більшовиків /

166 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 394. Арк. 16, 4, 8, 1.

167 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 55. Арк. 2.

168 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 4. Спр. 1318. Арк. 3.

169 Там само. Арк. 3 – 3 зв.

170 Там само. Арк. 7, 9.

171 Там само. Арк. 19.

172 Там само. Арк. 5.

173 Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.

174 Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира. Белград, 1935. Репринт. вид. Київ: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2007. С. 85 – 87.

комуністів із молоддю, котра виступила надійним союзником та одним із реалізаторів ідеї більшовицького перевороту.

Що ж до незначної кількості серед вступників до Київського комерційного інституту вихідців з дворянства (що засвідчується і студентською анкетною 1913 р.¹⁷⁵), то це, з одного боку, було свідченням їхнього упередженого ставлення до цієї сфери діяльності, а з іншого – розоренням і нездатністю до раціонального спрямування своїх здібностей та енергії, що в принципі засвідчувало наближення до загибелі того ладу, який представляло дворянство. Останнє засвідчується і прикладом єдиного виявленого представника дворянства з Чернігівщини, котрий поступив на навчання до Київського комерційного інституту.

Також маємо визнати на загал доволі активну позицію тих осіб, котрі йшли у вищу школу. Часто ця активність знаходила застосування в деструктивних діях аморального характеру чи участі в опозиційних політичних рухах, що засвідчує особливу активність студентства і його прагнення до радикального зламу існуючого ладу. Друга з цих рис постійно характеризує студентську молодь, оскільки проявилась також і в останніх подіях модерної історії України, коли саме молодь виступала зачинателем радикальних дій, спрямованих на зміну існуючого ладу.

При цьому обидві ці тенденції – бідність і прагнення до радикальних дій варто пов'язувати між собою. Тобто, молодь, що здобуває вищу освіту, має більшу планку запитів та мрій і водночас прагне здобуття всього негайно, а тому так активно і проявляє себе у суспільно-політичному житті, причому не завжди як конструктивна сила. Відповідно, влада має враховувати це шляхом створення різноманітних програм сприяння покращенню соціально-економічного становища молоді, особливо студентства, аби спрямувати його колосальний потенціал у конструктивне русло, що в підсумку принесе значний позитив як самій молоді, так і нашій державі в цілому.

References

1. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 1. Spr. 118. P. 105.
2. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 2. Spr. 137. P. 98.
3. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 2. Spr. 165. P. 101.
4. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 2. Spr. 216. P. 76.
5. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 3. Spr. 2635. 29 – 4 pp5.
6. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 4. Spr. 1318. P. 22.
7. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 5. Spr. 368. P. 77.
8. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 5. Spr. 2804. P. 54.
9. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 5. Spr. 8466. P. 35.
10. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 6. Spr. 394. P. 20.
11. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 6. Spr. 1161. P. 54.
12. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 7. Spr. 2336. P. 98.
13. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 8. Spr. 55. P. 10.
14. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 8. Spr. 140. P. 20.
15. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 9. Ch. II. Spr. 66. P. 20.
16. Dergavniy arhiv m. Kyiva. F. 153. Op. 12. Spr. 8. P. 94.
17. *Economischnaja istoriya Ukrainy: ist.-ec. doslidgenya*. (2011). [W. M. Litwin (G.W. Boryak, W. M. Geez ta in.; widp. red. W.a. Smoliy)]. (Vol. 2). Kyiv. Ukraine: Nica-Zentr.
18. Nagorna, L. A. (1976). *Lawrentiy Josipovich Kartwelihwili*. Kyiv. Ukraine: Polit-widaw Ukrainy.
19. Sorokin, P. A. (1992). *Chelowek. Ziwilisaziya. Obchestwo*. Moskva. Russia: Polit-sdat.
20. Spektorskiy, E. W. (1935, 2007). *Stoletie Kyivskogo universiteta sv. Vladimira*. Belgrad, Reprint. vid, Kyiv. Ukraine. 104 p.
21. Chutkyi, A. I. (2013a). *Kyivskiy komerzijiyniy institut: witoci ta istorischniy postup (1906 – 1920)*. Nigin. Ukraine. 524 p.

175 Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 18.

22. Chutkyi, A. I. (2018a). Osobowy sprawi studentow s Chernigivhini w arhiwi Kyivskogo komerziynogo institutu. Siweryanskiy litopis. № 5 (143). P. 172 – 182.
23. Chutkyi, A. I. (2018b). Wichya chkola Kyiva w umowach Perchoy switowoy wijni: stavlenya studentiv do mobilisazii yak indikator loyality do imperii. Gileya. Vol. 9 (136). P. 120 – 126.
24. Chutkyi, A. I. (2013b). Studentski semlyatstva chernigiwziw u Kyivskomu komerziynomu institute. Literatura ta kultura Polissya. Vol. 73. P. 191 – 201.

Андрій Іванович Чуткий – доктор історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, вул. Володимирська, 60.

A. Chutkyi – Doctor of Historical Sciences, associate Professor, Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

BIOGRAPHIES OF MEMBERS OF THE NOVOZYBKOVSKY AND CHERNIHIV FAMILIES OF STUDENTS OF THE KIEV COMMERCIAL INSTITUTE AS A SOURCE FOR CREATION THE IMAGE OF YOUTH OF CHERNIHIV REGION AT THE BEGINNING OF XX CENTURY.

On the basis of archival documents, which were first introduced into scientific circulation, biographies of immigrants from Chernihiv region, who studied at Kyiv Commercial Institute at the beginning of XX century, were reconstructed.

As it was the first national higher educational institution of economic profile, it allowed to «show» a tendency to move to the sphere of economic activity immigrants from different population groups of Chernihiv region; as well as the degree of connection of this region of Ukraine with Kyiv at that stage of history. Ethnically, the orientation towards obtaining economic education of immigrants from the Jewish community of the region was indicative, which confirms the special role of Jews in the economic life of Ukraine at the beginning of the XX century. At the same time, the migration of Jews between the neighboring Belarusian lands and Chernihiv region is revealed.

In case of Ukrainians who came from Chernihiv region, the entry into this economic university of Orthodox clergy is significant. It testified to both the secularization of worldview and the crisis of religiosity, in particular, among young people, which, by virtue of its mass, testified to the approaching global political turmoil (as a result of the monopoly of Orthodoxy destruction, which was one of the foundations of autocracy, in the worldview system of the then society), which happened soon. This is also indicated by the facts of the particular activity of the student youth in political and anti-social actions. And this, in turn, was evidenced by the fact that the student body was at the forefront of all processes in the then society, especially keenly sensing and responding to the changes that were ripening in it. At the same time speaking for the radical way of their decision. Therefore, it is only natural that the political power that was able to especially drag the largest percentage of this category to its side, was also largely judged by the victory in the struggle for power in the imperial space. And as it known that such a political force was the all-Russian left-wing parties.

Keywords: history of high school, history of Ukraine at the beginning of XX century, history of Chernihiv region, personalities, regional history, student organizations.

Дата подання: 2 вересня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546364

Михайло Коронатник

КУБАНЬ: ВІД УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ДО ЇЇ ЗРОСІЙЩЕННЯ. СПРОБА НЕУПЕРЕДЖЕНОГО АНАЛІЗУ

Частина III. Кубань за радянської та пострадянської доби

У третій частині статті розглядаються процеси радянізації Кубані, які у 20-х роках минулого століття розпочалися з українізації в загальному контексті політики коренізації, а завершилися відвертим геноцидом українського населення шляхом політичних репресій, Голодомору 1932–1933 років, асиміляції корінних українців і, врешті-решт, повного зросійщення краю. Те, що не вдалося зробити Сталіну, довершили подальші очільники Радянського Союзу під гаслами інтернаціоналізму та нинішні керівники пострадянської Росії, у першу чергу Путін, намагаючись витворити так званий «русский мир».

Ключові слова: Кубань, козаки, більшовики, українізація, асиміляція, Голодомор 1932–1933 років, політичні репресії, Друга світова війна, Краснодарський край, Ставропольський край, зросійщення, «балачки».

Під час революційних подій 1917–1920 років кубанське козацтво на чолі з Кубанською радою виступило проти більшовиків, надало підтримку армії генерала А. Денікіна і, врешті, разом з білогвардійцями зазнало поразки від «червоних». Тим самим історичний шанс для кубанців, як і українців, було втрачено. Кубанська Рада залишила свою столицю, заявивши у травні 1920 р. в Адлері перед евакуацією, що вона збереже у вигнанні «кубанські інституції»¹.

Як пізніше згадував В. Іванис, при першій окупації Кубані (березень–липень 1919 р.) більшовики керували краєм переважно за допомогою місцевого комуністичного елемента. У цей період застосовувалися методи воєнного комунізму, масово розправлялися з козаками, неодноразово на тлі особистих рахунків. На території Кубані у травні 1918 р. більшовики організували разом із Чорноморщиною й сусідніми частинами Ставропілщини й Терщини так звану Кубансько-Чорноморську Радянську Республіку. Пізніше вона була приєднана до Північно-Кавказької Радянської Республіки. У листопаді 1918 р. це квазідержавне утворення було ліквідоване рішенням Президії ВЦВК. Після нової, тепер остаточної, окупації Кубані у травні 1920 р. вона без будь-яких автономних прав приєднана до РСФСР як Кубансько-Чорноморська область. У 1924 р. Кубань була розділена на Краснодарський та Орджонікідзенський краї і розбита на ряд округів. У 1929 р. ці адміністративно-територіальні одиниці ввійшли до Північно-Кавказького краю. Ще один хитрий крок радянського керівництва, що посилював міжетнічні протиріччя, – виокремлення в 1922 р. з території Кубані Адигейської й Карачаєво-Черкеської автономних областей².

Після остаточного утвердження радянської влади в Кубанському краї козацтво було ліквідоване. ВЦВК прийняв рішення про масове «розкозачування» населення

1 Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. Прага, 1926. 204 с. // Diasporiana.org.ua. Електронна бібліотека. URL : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11278/file.pdf> (дата звернення: 12.03.2019).

2 Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. III: Кубанський край і денікінада. Новий Ульм, 1960. С. 255.

на Кубані, яке супроводжувалося моральним, духовним та фізичним винищенням козацтва. Репресії більшовиків зачіпали практично всі верстви населення. Козаків і городовиків було зрівняно в правах, ліквідовано самоуправління станиць. Землю було розподілено поміж усім сільськогосподарським населенням³.

Під час політики «розкуркулення» в колишніх козаків-землевласників відібрали землю, а самих їх відправили на заслання до різних регіонів СРСР, де велика частина їх загинула. Усього з Кубані було вислано 45 тис. людей. З відтоком із своїх історичних земель розкозачених родин розпочалося масове переселення на колишні землі кубанських і донських козаків селян із Центральної Росії, що прискорило процеси зросійщення цього колись українського краю.

Результати перепису 1926 р. дозволяють уточнити чисельність і національний склад населення Кубані на початку 1920-х років. Усе населення Кубані на 17 грудня 1926 р. становило 3 343 893 особи. З них українців було 1 644 518 осіб (49,2%), росіян – 1 428 587 (42,7%). Серед міського населення українців було 153 572 особи (4,6%), росіян – 318 364 (9,5%). Серед сільського населення Кубані українців було не менше 1 490 946 осіб (44,6%), росіян – 1 110 223 (33,2%)⁴.

Таким чином, і через 134 роки з часу переселення перших запорозьких козаків на Кубань українці не лише зберегли свою мову, традиції, звичаї, але й чисельно становили найбільшу етнічну спільноту Кубані. «...До 1926 р. включно в краї ще переважали українці... І в Чорноморському окрузі спостерігалася значна перевага українців»⁵.

Ця перевага підсилювалася у 20-ті роки офіційною політикою «коренізації», яка на Кубані, Ставропольському краї, частині Північного Кавказу, Курській і Воронежській областях РРФСР, як і в Україні, отримала форми українізації⁶.

На 1930–1931 рр. у більшості шкіл в українських районах навчання велося українською мовою. До цих шкіл приїхало чимало вчителів з України, серед яких було багато підозрюваних у «націоналізмі», які тут шукали безпечного місця. Серед них і колишній член Центральної Ради та Українського генерального військового комітету Микола Міхновський. На початку 1920 р. він виїхав до Новоросійська, звідки намагався емігрувати за кордон. Після невдалих спроб зробити це Міхновський переїхав на Кубань і там працював народним учителем у кооперативних установах. У 1924 р. повернувся до Києва, де був заарештований співробітниками ДПУ⁷.

Перехід кубанських шкіл на українську мову навчання носив масовий характер. Якщо в 1922 р. їх було 33, то, згідно з офіційним циркуляром 1927 р., на Кавказі вже діяло 746 українських шкіл. У 1926 р. вийшов перший кубанський буквар українською мовою, який поклав початок систематичному виданню українських букварів та читанок.

Процесом українізації були охоплені й вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Ще у вересні 1920 р. у Краснодарі було відкрито Інститут народної освіти, пізніше перейменований у педінститут. До нього набиралися групи з українською мовою навчання. З 1923 р. у цьому вищому закладі діяв відділ української мови та літератури, який готував педагогів для українських шкіл другого ступеня. Кафедру української мови та літератури мав і Кубанський педінститут. Згодом у ньому була створена етнографічна комісія. Планувалося українізувати й медичний інститут.

Учителів для українських шкіл першого ступеня готував Український педагогіч-

3 Івасюк І. Кубань. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. С. 93 // Diasporiana.org.ua. Електронна бібліотека. URL : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11800/file.pdf> (дата звернення: 19.01.2019).

4 Олесевиц Т. Статистичні таблиці українського населення ССРР за переписом 17 грудня 1926 р. Варшава, 1930. С. 65 – 70.

5 Бежкович А. Современный этнический состав населения Краснодарского края. Тернополь. Б. д. С. 6.

6 Іванцов Игорь. Мова в районном масштабе. Украинизация Кубани 1922–1932 годов // Родина. 2008. № 9. С. 36–38; Кеворкян К. Э. Первая столица. Харьков: Фолио, 2007. С. 233–234.

7 Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. / В. Верстюк, Т. Осташко. Київ, 1998. С. 233.

ний технікум, відкритий у 1922 р. Всюди відкривалися українські робітфаки. У шести технікумах читалися курси українознавства. Виходили український педагогічний часопис «Новим шляхом» і газети українською мовою «Чорноморець» та «Чорноморський край». Тут також активно працювали близько 150 українських письменників, більшість з яких у 30-ті рр. були репресовані⁸.

Але вже з початку 1930-х років радянська влада розпочала тотальний наступ на українство в Україні та поза її межами, у тому числі й на Кубані. Насильницька русифікація супроводжувалася терором, переслідуванням і репресіями всіх, хто стояв біля витоків національно-культурного відродження на Кубані. Протягом 30-х рр. тут загинуло півтори тисячі представників української інтелігенції. Масово засилалися до концтаборів викладачі та студенти українських курсів і кафедр. Було розігнано кафедри української мови і літератури у вузах та середніх навчальних закладах, навчання у школах та дитячих садках велося винятково російською мовою, закрито український театр, припинено випуск української періодики. Навіть назви станиць Київська та Уманська були перейменовані на Червоноартільську та Ленінградську. Полтавська станиця стала Червоноармійською⁹.

Наприкінці 20-х років була сфабрикована справа «Союзу Кубані й України», у зв'язку з якою по Україні й Кубані прокотилася хвиля арештів українських викладачів і студентів, безпідставно звинувачених у «буржуазному націоналізмі». Але головним ударом по інтелігенції була так звана справа Спілки визволення України (СВУ). У зв'язку із цією справою у липні 1929 р. в Україні почалися масові арешти, а в грудні вони прокотилися й по Кубані¹⁰.

Складовою організованого керівництвом Радянського Союзу геноциду української нації став Голодомор 1932–1933 років на українських етнічних землях СРСР, у тому числі й на Кубані. Тут лише за період з листопада 1932 р. по весну 1933 р. кількість задокументованих жертв голоду становила 62 тис. чоловік. На думку деяких істориків, реальна цифра загиблих у рази більша¹¹.

За масштабами жертв кубанський Голодомор не поступається голоду на території тодішньої УСРР, а його наслідки стали катастрофічними для села, козацтва й української національно-культурної традиції в регіонах Північного Кавказу. Унаслідок колективізації, голоду 1932–1933 років, репресій відбулися серйозні зміни в демографічній структурі, значно скоротилася кількість населення, особливо чоловічого. Найбільше від голоду і неврожаю постраждали сільськогосподарські області України, Саратовська, Куйбишевська області, АРСР німців Поволжя, а також Кубань. Причиною такої ситуації стало те, що саме в цих областях спостерігався найбільший спротив політиці розкуркулення й колективізації. Дані чисельності населення є яскравим підтвердженням цього факту¹².

Оскільки всі репресивні обставини – Голодомор, репресії, депортації – торкнулися в першу чергу українських районів, в яких українці становили від 30 % (Тихорецький район) до 87 % (Темрюцький район), а загалом у сільській місцевості, яка була найбільше охоплена Голодомором, українці становили 66,6 %, то й відсоток українців серед жертв досягав близько 70 %. З Кубані було депортоване населення 16 станиць загальною чисельністю 200 тис. осіб, причому виселялися й колгоспники, як середняки, так і бідняки¹³.

З огляду на це стає зрозуміло, що наплив переселенців з центральних районів

8 Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж, Нью-Йорк, Молоде життя. 1962. Т.4. С. 1305–1324 // Ізборник. URL : izbornik.org.ua/encycl/eu4i.htm (дата звернення: 10.03.2019).

9 Там само. С. 1305–1324.

10 Голодомор на Кубані // Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 10.01.2019).

11 Геноцид українців на Кубані // Меморіал. URL : <http://www.memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/golodomor/834-genocyd-ukrajinciv-na-kubani.html> (дата звернення: 12.01.2019).

12 Голодомор на Кубані // Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 10.01.2019).

13 Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані. Київ: Україна, 1994. С. 99.

Росії на ці території був набагато більшим, ніж в Україні. Якщо до України в 1933 р. 329 ешелонами завезено 21856 господарств російських колгоспників загальною чисельністю 117149 чоловік, то на Кубань тільки упродовж 1931-1932 рр. прибуло понад 500 тис. переселенців з центральної Росії, значну частину яких становили демобілізовані червоноармійці¹⁴.

Тактика і стратегія творення Голодомору очевидна: приборкати українців, забрати хліб у кубанців, які розмовляють «українською мовою», застосувати режим соціальної резервації (чорні дошки). У 14 районах краю, судячи із стенограми наради з Л. Кагановичем, селянам бракувало хліба, відбувався падіж худоби, половина ріллі не була засіяна. Московські емісари, які приїхали разом з Л. Кагановичем на Кубань, вимагали виконання хлібозаготівельних завдань, подолання «кронштадтських явищ», тобто руху опору, виправдовували доцільність «великих жертв»¹⁵.

Дослідник Кубані, український письменник і історик, автор праці «Малиновий клин» Дмитро Білий, батьки якого були вихідцями з Кубані, наводить такі спогади очевидців: «Приповзаєш в сусідню хату, опухший від голоду, що-небудь попросиш поїсти, а там усі мертві. Старі на печі, дитя в колисці, хто де. Ховати було нікому. Закопували на цвинтарі сантиметрів 20 в глибину. Копать нікому, люди слабкі. Взяли заривали мертвих на цвинтарі прямо в сніг. Як ідеш повз цвинтар, зі снігу стирчать чорні ноги померлих від голоду. Ноги трупів гризли голодні собаки... Люди падали і помирали з голоду на ходу... Один козак упав від голоду – до нього хтось підбіг і закричав «Води, води швидше», – а чоловік помирав і ледь, ледь казав: «Хліба, хліба». Влада, станичні активісти в цей час мали твердий (закритого продрозподілення) пайок з білим хлібом, маслом і навіть шампанським»¹⁶. Ця розповідь типова для всіх станиць. Роберт Конквест наводив враження англійських дипломатів від побаченого на Кубані в 1933 р.: «Елемент козацтва великою мірою знищений шляхом убивств і депортацій». Кубань – «напівспустошений край, який треба освоювати з самого початку»¹⁷.

Напередодні Другої світової війни радянська влада почала знов апелювати до козацьких традицій населення Дону та Кубані: у складі Червоної армії з'явилися «козацькі» (лише за назвою) кавалерійські частини. Але служили в них не природні козаки, а звичайні призовники з територій, що колись належали козацьким військам. У 1941–1945 рр. було сформовано кілька радянських «козацьких» корпусів, куди також приймали всіх підряд.

Водночас чимало козацьких вождів еміграції, передусім генерал Петро Краснов і Андрій Шкуро, під час Другої світової війни прагнули помститися радянській владі за кривди козацтву в 1917–1930 роках. На боці Німеччини з козаків їм удалося сформувати кілька потужних козацьких з'єднань. Вони склалися з козаків-емігрантів і добровольців з Кубані й Дону в час їхньої окупації німцями в 1942–1943 роках та входили до складу 25-ти тисячного Козацького Корпусу на чолі з німецьким генералом Г. Панвіцем. Його складовою частиною була Кубанська дивізія.

У 1945 р. ці козаки були видані союзними військами радянській владі й пізніше репресовані. Краснова, Шкуро, черкеського генерала Султан Шахим-Гірея та інших козацьких вождів захопили радянські каральні органи та пізніше стратили в Москві.

Уже після Другої світової війни частина кубанців проявила готовність до спільної боротьби проти СРСР разом з Великою Україною. На цю тему у ЗМІ вийшло кілька публікацій, в яких повідомляється про діяльність в околицях Краснодару партизанської «Козацької повстанської армії» (КоПА), бійці котрої нібито координували свої акції з проводом УПА. Разом з тим повна закритість архівів російських спец-

14 Осадченко Е. В. Руднева С. Е. // Успехи современного естествознания. Научный журнал. URL : <https://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=29574> (дата звернення: 03.03.2019).

15 Марочко Василь. Територія Голодомору 1932–1933 рр. // URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-617-569-195-9/978-617-569-195-9.pdf> (дата звернення: 08.01.2019).

16 Білий Д. Там само. С. 101.

17 Конквест Роберт. Жнива скорботи. Частина III. 14. Кубань, Дон і Волга // URL: <http://zhnyva33.narod.ru/part3.html> (дата звернення: 09.02.2019).

служб і «табу», накладене на «український сепаратизм» на Кубані, роблять свою справу. Науковці наразі не можуть ані спростувати подібні уривчасті свідчення, ані підтвердити їх¹⁸.

Унаслідок розкозачення, розкуркулення, кількох голодоморів, масових репресій, війни 1941–1945 років, а також цілеспрямованої політики русифікації населення Кубані було майже повністю позбавлене українських національних рис. Усі українці, як колишні козаки, так і селяни під час кількох переписів були масово переписані росіянами.

За даними перепису 1924 року, в Кубанському окрузі проживало 1 222 140 українців, що становило 55 % усього населення краю; перепис же 1926 року зафіксував, що українці в цьому регіоні становили лише 37,15%¹⁹. Такі ж дослідники, як Щербина і Русов, називають частку українців у 60–62 %, а росіян у 28–30%²⁰.

Ось який вигляд мав національний склад Кубанського округу за переписом 1926 р.²¹:

національність	чисельність	частка
українці	915 450	62,2 %
росіяни	498 102	33,8 %
вірмени	21 023	1,4 %
білоруси	8 434	0,6 %
німці	7 255	0,5 %

Усього ж на географічній території Кубані за переписом 1926 р. проживало близько 1,5 млн українців.

Кубанські українці продовжували зберігати свої традиції і в еміграції.

Після поразки кубанських збройних сил їх рештки, близько 17 тис. осіб, у листопаді 1920 р. перебазувалися на острів Лемнос в Егейському морі, як складова частина армії Врангеля. Тут проросійські члени Кубанської Крайової Ради та деякі делегати від військових частин обрали отаманом генерала В. Науменка, якого не визнали кубанці-самостійники. Чимало кубанців опинилося в балканських країнах, де вони довгий час зберігали свою військову організацію. Звідти частина їх переїхала до Франції та Чехословаччини, а деякі репатріювалися. Загал кубанського козацтва організувався на засадах земляцтва у «станіці» та «хутори» – кубанські або змішані (з неукраїнськими козаками) із своїми виборними отаманами. Більшість кубанських козаків практично не змішувалася з російською еміграцією. Вони, як описує Д. Білий, не мали виразної української чи російської національної свідомості й почували себе просто кубанцями.

Серед кубанської еміграції вирізнялися три течії. Кубанці-самостійники стояли на позиції кубанської державності без зв'язку з Росією, але у федеративному зв'язку з кавказькими державами, Доном, Тереком та Україною. Вони намагалися об'єднати навколо себе всі три народи, які заселяли Кубань – українців, росіян і горців, насправді ж об'єднували лише частину українців. Прихильники цієї течії гуртувалися, насамперед, у Чехословаччині. До них, поряд з В. Іванисом, належали Б. Балабас, К. Безкровний, І. Івасюк, С. Манджула, Г. Омельченко і його дружина Марія, К. Плохий, П. Сулятицький, Ф. Щербина та інші. Кубанський уряд в екзилі намагався

18 Кубанська Народна Республіка: народження та загибель // Україна. Ukraine. URL: <https://amazing-ukraine.com/iak-ukrainsi-pochaly-osvoiennia-kubani/> (дата звернення: 12.03.2019).

19 Білий Д. Д. Кубанське козацьке військо // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. С. 437.

20 Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж, Нью-Йорк: Молоде життя. 1962. Т.4. С. 1212 // Ізборник. URL: izbornik.org.ua/encycl/euui.htm (дата звернення 10.03.2019).

21 Там само. С. 1320.

підтримувати зв'язки з таким же урядом УНР. «Самостійники» видавали в Празі «Кубанський Край», «Наш Край», «Кубанські Думки», брошури на актуальні теми, призначені для загалу козацтва. Допоміжною організацією для всіх кубанців у Чехословаччині з 1921 р. стала Громада Кубанців, яка видавала збірник «Кубань». Український Інститут Громадознавства у Празі видав економічну студію про Кубань І. Івасюка (1925 р.) та «Нариси з історії революції на Кубані» П. Сулятицького (1926 р.)²².

Невелика кількість кубанців були прихильниками ідеї незалежної Козації й існування окремого козацького народу. Ця течія існувала тільки в еміграції. Одним з головних її лідерів був кубанський діяч І. Білий. Протягом 1927–1939 рр. групою видавався журнал «Вольное Казачество – Вільне Козацтво»²³.

Представники проросійської течії, які бажали автономії для Кубані в межах Росії, об'єдналися в загальнокозацьких організаціях і мали підтримку росіян. Їхнім осередком був Белград, провідними особами – колишні вищі старшини Кубанського Війська В. Науменко, А. Філімонов, Д. Скобцов та інші. Їхніми головними друкованими органами були «Вольная Кубань» (1925–1940 рр.), та «Наша Станиця» (1935–1938 рр.).

У повоєнний час, за даними Д. Білого, в еміграції проживало 15–20 тис. кубанців, переважно в Європі, США й Канаді. Як і до війни, поміж ними діють ті самі три течії²⁴.

Що ж представляє собою сьогодення Кубань, тобто Краснодарський і Ставропольський краї Російської Федерації, та їхня українська складова? Зауважимо, що динаміка українського населення в Росії в цілому характеризується від'ємними показниками: 1926 р. – 7 млн 873 тис., 1939 р. – 3 млн 204 тис., 1959 р. – 3 млн 359 тис., 1970 р. – 3 млн 346 тис., 1979 р. – 3 млн 658 тис., 1989 р. – 4 млн 363 тис., 2002 р. – 2 млн 943 тис., 2010 р. (рік останнього Всеросійського перепису населення) – 1 млн 928 тис.²⁵.

Відповідні процеси деукраїнізації відбувалися і на Кубані. За переписом 1897 р., до російської мовної групи тоді належало 1 737 908 осіб, з яких до великоросів себе відносили 816 734 особи, а до малоросів (тобто українців) – 908 818 (47,4%)²⁶. При тому в Єйському, Темрюкському та Катеринодарському округах українці становили переважну більшість населення, відповідно 73,9%, 75,2%, 51,8%. У Кавказькому окрузі українців проживало майже половина – 45,8%²⁷. За переписом населення СРСР 1926 р. національний склад Кубанського округу виглядав таким чином: українці – 915 450 (62,2%), росіяни – 498 102 (33,8%)²⁸.

І, нарешті, поглянемо на дані Всеросійського перепису населення 2010 р. Населення Краснодарського краю становило на той час 5 226 647 чол., з них росіяни – 4 522 962 чол., українці – 83 746 чол. (1,6%)²⁹. У Ставропольському краї проживало

22 Білий Д. Д. Кубанське козацьке військо // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. С. 438.

23 Енциклопедія українознавства: в 2 т. / ред. В. Кубійович, З. Кузеля. Наукове товариство ім. Шевченка. Мюнхен, Нью-Йорк: Молоде життя. 1949–1952. С. 1069. // Ізборник. URL : <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm> (дата звернення: 15.03.2019).

24 Білий Д. Д. Кубанське козацьке військо // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. С. 438.

25 Национальный состав населения России по данным переписей населения // Демоскоп Weekly. URL : http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nation.php (дата звернення: 15.03.2019).

26 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. // Демоскоп Weekly URL : http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=414 (дата звернення: 20.03.2019).

27 Кубанская область#Население // Википедия. URL : https://ru.wikipedia.org/wiki/Кубанская_область#Население (дата звернення: 01.03.2019).

28 Кубанская область#Население. // Википедия. URL : https://ru.wikipedia.org/wiki/Кубанская_область#Население (дата звернення 01.03.2019).

29 Всероссийская перепись населения 2010 г. Население по национальности, полу и субъектам Российской Федерации. Краснодарский край // Демоскоп Weekly URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_etn_10.php?reg=33 (дата звернення: 12.02.2019).

2 786 281 чол., з них росіян – 2 232 153 чол., українців – 30 373 чол. (1,09%)³⁰. Разом це становить заледве 114 тис. українців. За підрахунками інтернет-видання Українська Кубань, це майже в 15 разів менше, ніж було в 1920-их роках.

У принципі, такі процеси певною мірою є закономірними. На думку історика та етнолога, доцента кафедри україністики Національного медичного університету Анатолія Момрика, кількість українців у Росії після розвалу Радянського Союзу скоротилася через кілька причин. Перша базова причина – відбувається природний для будь-якої імперії відтік етнічних меншин на свої новоутворені батьківщини. Тобто, скорочення кількості українців викликано механічною міграцією – поверненням на свою батьківщину. Але існує й друга причина. У Росії, як і в Україні, була скасована графа «національність» у документах. Це дозволило людям, давно відірваним від української ідентичності, при переписі населення банально записатися до росіян.

Ще на початку 30-х років, коли на Кубані і Ставрополі видали російські паспорти, багато українців за походженням стали росіянами. Тому їхні спадкоємці вже в третьому поколінні ідентифікують себе з росіянами. А визнають свою українськість в основному ті, хто переїхали на Кубань після Другої світової війни. Місцеве ж населення українського походження вважає себе росіянами або козаками. Рівень володіння українською мовою в регіоні низький. У 1990-х роках тут стався цікавий випадок, коли В'ячеслав Чорновіл та інше керівництво Руху поїхало на Кубань розмовляти з керівництвом кубанського козацтва. На першій же хвилині вони змушені були перейти на російську, бо виявилось, що кубанські козаки не розуміли їхньої літературної української мови. Дистанція тривалістю майже століття виявилася занадто великою³¹.

Звичайно, ситуацію, коли україномовного населення на Кубані наразі майже не залишилося, спричинили століття асиміляцій, колонізацій, голодоморів. Тому не дивно, що українське походження кубанців постає сьогодні у вигляді віддаленої легенди³². Якщо в 1925 р. на Кубані працювало майже 150 україномовних шкіл, то зараз немає жодної. Про яку українську ідентичність за такого стану справ може йти мова? Адже головний чинник її збереження – освіта. А от умови збереження російської ідентичності в Україні, попри всі волюнтаризми про утиски російської мови, насправді присутні. Бо в Україні є близько 500 російськомовних шкіл, де навчається понад 356 тис. учнів³³.

Така ж ситуація й у видавничій справі. Якщо в 1920-их роках у краї діяли видавництва, редакції, котрі випускали україномовні видання, то зараз на Кубані не випускається жодної газети чи журналу українською мовою. Тут немає українського радіо і телебачення³⁴.

Та, всупереч русифікаторській політиці радянської влади, частина українського населення кубанських станиць пам'ятає своє коріння, розмовляє українською мовою, співає українських пісень. Ще в 1950–1960 роках, як стверджує у своїй книзі «Кубанська Україна» Ренат Польовий, на Кубані буяла українська стихія. «Потрапивши на початку 1950-х років на Кубань, – зазначає автор, – я відчув, що опинився ніби на своїй рідній Україні. Як іногородні, так і козаки в ті часи розмовляли колоритною українською мовою, яка нічим не відрізнялася від сільської мови моєї малої батьківщини, що на межі Дніпропетровської та Кіровоградської областей...». Топоніміка тієї місцевості також українська... Типовими українськими були в станицях житла, побутові речі, страви. Українські пісні лунали вечорами в різних кутках станиць.

30 Всероссийская перепись населения 2010 г. Население по национальности, полу и субъектам Российской Федерации. Ставропольский край // Демоскоп Weekly. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_etn_10.php?reg=43 (дата звернення: 12.02.2019).

31 Щур Марія. Українці на теренах нинішньої Росії. Куди вони поділися? // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28829946.html> (дата звернення: 20.02.2019).

32 Кубанська республіка. Досяжна воля // Правий сектор. URL: <https://pravyysektor.info/prosvitnyctvo/oriyentyru/kubanska-respublika-dosyazhna-volya> (дата звернення: 20.03.2019).

33 Щур Марія. Там само.

34 Голодомор на Кубані // Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 10.01.2019).

«Ще не вмерла Україна» там була звичайною застільною піснею... По стародавньому справлялися весілля.

Проте вже тоді, як свідчить Польовий, тамтешній люд був позбавлений української самосвідомості. Свою мову називав «станичною», російську, щоправда, – «городською». Себе місцеві жителі вважали «руськими», а росіян – «кацапами».

Сучасне покоління кубанців поступово втрачає свою історичну пам'ять. Від нього приховується правдива історія Визвольних змагань 1917–1921 років. Сучасні кубанські козаки уявлення не мають про те, як їхні батьки і діди у лавах Кубанської армії та Армії УНР боролися за свободу українського народу, як їхні рідні до середини 1920-х років у складі партизанських загонів вели збройну боротьбу проти російської окупації Кубані³⁵.

Відродження українського духу на Кубані спостерігалось після падіння СРСР до кінця 1990-х років. Тодішній губернатор краю, етнічний українець Кондратенко вирішив погратися в автономізм і полякати такою грою Кремль, аби здобути політичні преференції. Тоді у Краснодарському краї діяли незалежні козацькі організації, гуртки проукраїнського змісту, у тому числі й відділення «Просвіти».

Модним став кубанський фольклор, на радіо і телебаченні зазвучали пісні українською мовою («місцевою балачкою»). У деяких школах і вищих навчальних закладах факультативно викладали «балачку». Деякі українські політичні партії, зокрема, Українська Національна Асамблея, намагалися створити тут свої осередки, Правда, усе це робилося за ініціативи місцевих українців без жодної допомоги з боку української влади. Тодішня ситуація, з точки зору Сергія Пархоменка-Багряного, нагадувала 1917–1918 роки, коли на тлі революції в Російській імперії на Кубані завирувало українське життя.

Відродження виявилось короточасним. Після приходу до влади Путіна та його ставленика на Кубані губернатора Олександра Ткачова українське життя краю фактично опинилося під заборонаю. Офіційно там функціонують лише культурно-просвітницькі організації, такі як Центр української культури в Лазаревському неподалік від Сочі. Очолюють такі структури переважно українці, які переїхали на Кубань в останні 50 років і ще не втратили своєї національної ідентичності. Стосовно ж корінних етнічних українців, зокрема, нащадків козаків, чії предки жили в краї понад сотню років, то каток асиміляції пройхався ними по повній. Адже лише після Голодомору вимерлі станиці Кубані заселялися переважно вихідцями з Центральної Росії.

Разом з тим, не можна стверджувати, що кубанський автономізм з проукраїнським ухилом відсутній як явище. Так, наприклад, у соціальних мережах масово з'являються групи козачих автономістів, через які до інтернет-аудиторії доходить хоч децимля правдивої історії краю. Здається, абсолютно пересічний вчинок – розгорнений на футбольному матчі за участі ФК «Кубань» банер українською мовою «За Батьківщину» (2013 р.) – настільки налякав владу, що чиновники змусили лідерів футбольного фан-руху зробити заяву, що молодь Кубані не має проукраїнських симпатій і вважає себе «руськими людьми». Автономізм кубанської молоді проявляється і в бажанні офіційно визнати існування окремої «козацької нації». Характерно, що під час перепису 2010 року приблизно 2% населення краю записало себе козаками, що знайшло відображення в офіційній статистиці³⁶.

Анексія Росією Криму та вторгнення на Донбас ставлять на порядок денний питання про необхідність у контрпропагандистському ключі жорстко говорити про утиски українців на Кубані та про українське походження половини населення краю.

Ця теза знаходить часткове підтвердження і в свідченнях українських мандрівників, які на фоні загального зросійщення угледіли, хай і майже непомітні, але реальні прояви пам'яті про історичне минуле Кубані.

Так, у смт Тамань у невеликому сквері стоїть пам'ятник запорожцям, що висадилися тут понад 200 років тому, з висіченими на граніті простими словами «Первым

35 Польовий Ренат. Кубанська Україна. Київ : Діокор, 2002. С. 118.

36 Пархоменко-Багрянний Сергій. Край, де козаки досі балакають. У пошуках української Кубані // Українська правда. Історична правда. URL : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2014/12/10/146056> (дата звернення: 10.03.2019).

запорожцям... в память столетия со времени высадки...». Є тут і «Музей Кубанского казачества», розміщений у старовинному будинку поблизу набережної. На стінах розвішані експонати на кшталт серпів, глечиків і коліс від підводи. Почесне місце займають кілька вишитих сорочок, візерунки яких відгонять гуцульщиною. Екскурсовод повідомила, що це подарунки від українських делегацій. На одній із стін висить картина, на якій зображено висадку козаків на Кубані. Над їхніми головами поруч з кошовим майорить синьо-жовта хоругва, а нижче підпис «Слава тебе, Господи, что мы казаки». До речі, екскурсовод пані Валентина сама була родом з українського села на Вороніжчині, а її чоловік – станичний отаман Тамані. Екскурсію для українських гостей провела пристойною українською мовою. Характерно, що говорити про українізацію Кубані та її знищення Сталіним, Голодомор 1932–1933 років екскурсовод відмовилася. Стосовно останнього заявила, що не знає такого.

Археологічний музей у Тамані кардинально відрізняється від музею козацтва своїми сучасними архітектурними формами та оснащенням. Щоправда, більшість експонатів – копії, оригінали ж, у тому числі Тмутараканський камінь, знаходяться в Москві й Петербурзі. До речі, це найзнаменитіша знахідка часів Тмутараканського князівства. На ньому написано, що князь Гліб міряв море від Тмутаракані до Корчева (Керчі), і це стало для Катерини II підставою для завоювання нових земель як повернення стародавніх руських земель князівських часів. Таке ось політико-ідеологічне обґрунтування надзвичайної уваги російського керівництва до розкопок та історичних досліджень цих територій. Якщо слідувати такій логіці, то сьогодні свої права на Тмутараканські землі може спокійно заявляти Україна, позаяк Володимир Великий у 980 р. прилучив ці землі до Київської Русі, а згодом Таманський півострів став належати чернігівським князям і був частиною чернігівської спадщини.

Нагадаємо, що в Тамані знаходиться церква Покрови, перша православна церква на Кубані, побудована запорозькими козаками. На подвір'ї церкви, за враженнями мандрівників, відчувається чисто українська хазяйновитість. За архітектурним стилем споруда має більше спільного з античністю, ніж з козацьким бароко. Дзвіниця схожа на своїх подільських чи галицьких сестер, на її фасаді зберігся старий напис, що вона зведена коштом козацької старшини³⁷.

Цікаву пізнавальну розвідку із життя української спільноти на Кубані здійснив часопис «Тиждень» в особі його кореспондента Ігоря Кручика. На той час у Росії здійснювався телепроект «Ім'я Росії», і в Краснодарі висіло гасло «Піддержи Кубань, выбери Екатерину!». Як не дивно, там до цих пір поважають імператрицю, яка масово виселила козаків із Січі на Кубань. Складніше відшукати на Кубані щось відверто українське, хоча воно начебто тут усюди: Краснодарська філармонія, Літературний музей і картинна галерея носять відповідно імена Пономаренка, Кухаренка і Коваленка. Композитор Григорій Пономаренко родом з Остра на Чернігівщині, на Кубані він написав понад 4600 творів, серед них таку класику російської естради, як «Ой, снег-снежок, белая метелица», «Оренбургский пуховый платок», «А где мне взять такую песню»³⁸.

На місцевому телебаченні трапляються й українські пісні у виконанні Кубанського козачого хору, який є гордістю Краснодару і чи не останнім нагадуванням про те, якою мовою розмовляла Кубань з діда-прадіда. За словами професора Краснодарського держуніверситету Віктора Чумаченка, лише в експериментальній школі при Кубанському козацькому хорі вивчають українську мову, яку називають «кубанське наріччя», і то лише тому, що більшість репертуару хорового колективу становлять українські народні пісні³⁹.

37 Кубанська Україна (Тамань), Керч. (Наше зарубіжжя) // Україна Інкогніта. URL: <http://ukrainaincognita.com/ru/podorozhi/kubanska-ukraina-taman-kerch-nashe-zarubizhzhya> (дата звернення: 23.03.2019).

38 Кручик Ігор. Кубань під кригою. Про українців на Кубані // Тиждень.ua. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/3720> (дата звернення: 23.03.2019).

39 Наша Кубань: 100 років Кубанській Народній Республіці // etcetera. Новини. Аналітика. Факти. URL: <https://uk.etcetera.media/nasha-kuban-100-rokiv-kubanskiy-narodniy-respublitsi.html> (дата звернення: 19.03.2019).

Товариство українців Кубані очолює Микола Сергієнко, котрий навчає дітей гри на бандурі в музичній школі. Він розповів, що ні українських шкіл, ні класів, навіть церковноприходських, тут немає. Коли у Краснодарі запланували в Катерининській церкві богослужіння на роковини Голодомору, його під тиском влади було скасовано. Щодо радіо і телебачення, то на державній телерадіомовній компанії «Кубань» свого часу була півгодинна передача раз на два місяці, де лунали українська мова й пісні. Але років п'ять тому директорка ТРК заявила Сергієнку: «Вы же видите, какая на Украине русофобия, не будет тогда и этой передачи». Тепер жодного українського ефіру немає.

Крім Товариства українців Кубані, у краї діють ще деякі українофільські організації. Серед них – «Співдружність Кубань–Україна», що раз на рік проводить конференцію. Українських періодичних видань на Кубані сьогодні немає. Раніше Товариство випускало своїм коштом «Вісник» та «Козацьке слово», які й досі згадуються у звітах російського й українського Міністерств закордонних справ, щоб показати, нібито дипломати щось роблять. На українське МЗС кубанці ображені. Коли у Нальчику, де є музей Марка Вовчка, святкувалося її 175-річчя з дня народження, на прохання допомогти українське закордонне відомство так і не відгукнулося. Нещодавно проводився фестиваль української культури дітей та юнацтва Кубані, в якому взяли участь близько 50 учасників з Анапи, Майкопа, Краснодара, станиць Калінінської та Єлизаветинської. Обіцяних Україною тисячу доларів організатори так і не отримали. І взагалі, український уряд не профінансував жодного проукраїнського заходу.

Головою товариства «Чорноморська Січ» і лідером кубанської «Просвіти» є Олег Голуб. Осередок останньої він спробував створити під час перебудови, хоч влада зустріла цю ініціативу насторожено. Постійно виникали проблеми з орендою приміщень для зустрічей просвітян, а в українській громаді почалися чвари. Після розпаду СРСР «Просвіти» запропонували перереєструватися згідно з новим законодавством. Цього так і не було зроблено. Голуб намагався співпрацювати з громадськими організаціями і партіями в Україні. Вони відгукувалися охоче, але скоріше задля отримання якогось гранта. Нині зв'язків з Україною Голуб майже не підтримує, хоча інколи листується з українською діаспорою в Канаді. На запитання кореспондента «Тижня», чи не відчувуються на Кубані утиски українців за національною ознакою, Голуб відповів досить оригінально: «Українського руху на Кубані немає. Тож немає кого й утискати». Тож, роблять висновки журналісти «Тижня», взагалі дивно, як без підтримки з України тут іще щось жевріє. Однак травма української ідентичності витісняється великоросійським патріотизмом⁴⁰.

Інколи місцеве життя нагадує королівство кривих дзеркал, коли відродження старих традицій набирає карикатурних форм. Наприкінці 80-х років минулого століття на території Краснодарського краю починається стихійне утворення козацьких об'єднань, які виступають за відновлення Кубанського козачого війська. 14 жовтня 1990 р. на Першому з'їзді Кубанського козацтва була утворена Кубанська козацька рада. 19 червня 1992 р. рада отаманів Кубанської козацької ради ухвалила рішення про створення Всекубанського козацького війська. І нині на Кубані існує кілька громадських козацьких об'єднань, які претендують на статус Кубанського козацького війська.

Апологети козацького руху в Російській Федерації умовно поділилися на дві категорії. До першої належать козацькі патріоти, які вважають Краснова, Шкуро й інших білогвардійських і прони́мецьких вождів своїми героями. До другої категорії відносяться так звані «ряжені» – основна маса псевдокозаків, які насправді здебільшого не здатні довести належність своїх предків до козацтва й мають дуже поверхове уявлення про козацькі звичаї та інше.

Щодо подій в Україні в 2014–2019 роках, представники першої категорії в гіршому разі посіли нейтральну позицію, а в кращому – стали підтримувати Збройні сили

40 Крущик Ігор. Кубань під кригою. Про українців на Кубані // Тиждень.ua. URL : <https://tyzhden.ua/Publication/3720> (дата звернення: 23.03.2019).

України та добровольчі формування в боротьбі з путінською владою та її сателітами. Як відомо, серед бійців АТО та ООС також були і є вихідці з Кубані⁴¹.

Представники ж другої категорії масово з'явилися серед сепаратистів і російських терористів на окупованій території Донбасу. Це взагалі вилилося в потворні явища, коли люди, що перебували в місцях ув'язнення, мають кримінальні татуювання, раптом оголосили себе козацькими отаманами та пішли захищати «православний мир» у складі так званих ДНР і ЛНР. До речі, у патріархальному козацькому суспільстві наявність таких персонажів-злочинців була просто неможливою. Козаки вбивали їх без суду та слідства.

Суперечки з приводу того, хто має більше прав на Кубань – Росія чи Україна – сьогодні не мають жодного сенсу. Проте існує беззаперечний історичний факт: наприкінці XVIII ст. після ліквідації Запорозької Січі частина козаків десантувалася на Кубань, тим самим започаткувавши її українську колонізацію й фактично заснувавши там власне суспільство.

Ситуація починає змінюватися, коли в 1860 р. було створене Кубанське козацьке військо, у яке, крім Чорноморського, увійшла частина Кавказького лінійного війська, станиці якого були населені переважно донськими козаками. Справжню причину створення нового війська ми знаходимо у словах його ініціатора графа Барятинського: «У колишньому Чорноморському війську, яке складають малороси, котрі зберігають перекази Запорозької Січі, ця відділеність набуває виду національності... Необхідно, щоб це злиття було не лише адміністративним, а проникло в самий побит козаків»⁴².

Ще більше поширилася культурна експансія з Росії, коли Катеринодар у 1869 р. було переведено з військового на цивільний стан, і на Кубань поринули хвилі російських поселенців. Після того була так звана українізація Кубані (1928–1932 рр.) і шалений погром української культури 1930-х років. Існування української культури на Кубані Росія досі не визнала, як і вчинений нею щодо цієї культури терор.

Сучасні козацькі провідники Кубані з політичних міркувань стверджують, що всі козаки – це один народ, а кубанці взагалі один монолітний етнос. У цьому їм допомагають деякі науковці, доводячи, що «на Кубані наприкінці 60–80 рр. XIX ст. завершився процес консолідації російської й української етнографічних груп (козацтва) у нову етнографічну спільноту «кубанские казаки»⁴³.

Свою колишню українську ідентичність переважна більшість жителів сучасної Кубані втратила. Залишився лише фольклор і залишки мови, котру нарекли «балачкою». За твердженням М. Тернавського, нині на Кубані традиції українського пісенного фольклору не тільки збережені, а й знайшли свій подальший розвиток⁴⁴. Щоправда, переважно в пісенному репертуарі Кубанського народного хору та історичних пісень у колишніх станицях Чорноморського козацтва. Хоча навіть цей фактор дає змогу стверджувати, що значна частина кубанців складається з носіїв української культури, незважаючи на загальну назву «кубанские казаки». Тому проблема української колонізації Кубані та її подальшого зросійщення потребує продовження наукових досліджень з цього питання заради об'єктивної оцінки історичних процесів минулого та адекватного розуміння сьогодення, в т. ч. з точки зору претензій Росії на етнічні українські території.

41 Наша Кубань: 100 років Кубанській Народній Республіці // etcetera. Новини. Аналітика. Факти. URL : <https://uk.etcetera.media/nasha-kuban-100-rokiv-kubanskiy-narodniy-respublitsi.html> (дата звернення: 19.03.2019).

42 Тернавський М. Фольклор як один з головних чинників етнічного самовизначення кубанських козаків // Українська етнографія. URL: <http://ethnography.national.org.ua/lib/ternawski.html> (дата звернення: 19.03.2019).

43 Там само.

44 Тернавський М. Фольклор як один з головних чинників етнічного самовизначення кубанських козаків // Українська етнографія. URL: <http://ethnography.national.org.ua/lib/ternawski.html> (дата звернення: 19.03.2019).

References

- Beztkovych, A. Sovremennyy etnycheskyi sostav naseleniya Krasnodarskoho kraia. Ternopol, Ukraina: B. d.
- Bilyi, D. D. (2008). Kubanske kozatske viysko . Entsyklopediya istorii Ukrainy. T. 5: Kon - Kiu /Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, Ukraina: V-vo «Naukova dumka».
- Bilyi, D. (1994). Malynovyi klyn. Narysy z istorii ukrainsiv Kubani. Kyiv, Ukraina.: T-vo «Ukraina».
- Verstniuk, V., Ostashko, T. (1998). Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. Bibliohrafichniy dovidnyk. Kyiv, Ukraina.
- Vserossyiskaia perepys naseleniya 2010 h. Naselenye po natsyonalnosti, polu y subyektam Rossyiskoi Federatsii. Krasnodarskyi krai. (2019). Demoskop Weekly. Retrieved from: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_etn_10.php?reg=33
- Vserossyiskaia perepys naseleniya 2010 h. Naselenye po natsyonalnosti, polu y subyektam Rossyiskoi Federatsii. Stavropolskyi krai. (2019). Demoskop Weekly. Retrieved from: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_etn_10.php?reg=43
- Henotsyd ukrainsiv na Kubani. (2019). Memorial. Retrieved from: <http://www.memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/golodomory/834-genocyd-ukrajinciv-na-kubani.html>
- Holodomor na Kubani. (2019). Vikipediia. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
- Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. Paryzh, Niu-York, Molode zhyttia. 1962. T.4. (2019). Izbornyk. Retrieved from: izbornik.org.ua/encycl/euii.htm
- Entsyklopediia ukrainoznavstva: v 2 t. /red. V. Kubiiiovych, Z. Kuzelia. Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Miunkhen, Niu-York: V – vo Molode zhyttia. 1949 – 1952. (2019). Izbornyk. Retrieved from:
- Ivanys, V. (1960). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. III: Kubanskyi krai i denikiniada. Novyi Ulm.
- Yvantsov, Yhor. (2008). Mova v raionnom masshtabe. Ukrainyzatsiia Kubany 1922–1932 hodov. Ystorycheskyi zhurnal «Rodyna», 9. pp. 36 – 38
- Ivasiuk. I. (2019). Kuban. Praha: Ukrainskyi hromadskyi vydavnychiy fond. Diasporiana.org.ua Elektronna biblioteka. Retrieved from: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11800/file.pdf>
- Kevorkian, K. Ə. (2007). Pervaia stolytsa. Kharkov, Ukraina: Folyo.
- Konkvest, Robert (2019). Zhnyva skorboty. Chastyna III. 14. Kuban, Don i Volha. Retrieved from: <http://zhnyva33.narod.ru/part3.html>
- Kruchyuk, Ihor (2019). Kuban pid kryhoiu. Pro ukrainsiv na Kubani. Tyzhden.ua. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/Publication/3720>
- Kubanska Narodna Respublika: narodzhennia ta zahybel. (2019). Ukraina. Ukraine. Retrieved from: <https://amazing-ukraine.com/iak-ukrainsi-pochaly-osvoiennia-kubani/>
- Kubanskaia oblast. Naselenye. (2019). Vykypediia. Retrieved from: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- Kubanska respublika. Dosiazhna volia. (2019). Pravyi sektor. Retrieved from: <https://pravyysektor.info/prosvitnyctvo/orientyry/kubanska-respublika-dosyazhna-volya>
- Kubanska Ukraina (Taman), Kerch. (Nashe zarubizhzhia) (2019). Ukraina Inkohnita. Retrieved from: <http://ukrainaincognita.com/ru/podorozhi/kubanska-ukraina-taman-kerch-nashe-zarubizhzhia>
- Marochko, Vasyl. (2019). Terytoriya Holodomoru 1932-1933 rr. Retrieved from: <http://history.org.ua/LiberUA/978-617-569-195-9/978-617-569-195-9.pdf>
- Natsyonalnyi sostav naseleniya Rossii po dannym perepysei naseleniya. (2019). Demoskop Weekly. Retrieved from: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nation.php
- Nasha Kuban: 100 rokiv Kubanskii Narodnii Respublitsi. (2019). Etcetera. Novyny. Analityka. Fakty. Retrieved from: <https://uk.etcetera.media/nasha-kuban-100-rokiv-kubanskiy-narodnii-respublitsi.html>

Olesevych, T. (1930). Statystychni tablytsi ukrainskoho naselennia SSRR za perepysom 17 hrudnia 1926 r. Varshava.

Osadchenko, E. V., Rudneva, S. E. (2019). Holod na Kubany 1932-1933 hh. Nauchnyi zhurnal Uspekhy sovremennoho estestvoznaniia. Retrieved from: <https://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=29574>

Parkhomenko-Bahrianyi, Serhii. (2019). Krai, de kozaky dosi balakayut. U poshukakh ukrainskoi Kubani. Ukrainska pravda. Istorychna pravda. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2014/12/10/146056>

Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossyiskoi ympery 1897 h. (2019). Demoskop Weekly/ Retrieved from: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=414

Polovyi, Renat. (2012). Kubanska Ukraina. Kyiv, Ukraina: Diokor.

Suliatytskyi, P. (2019). Narysy z istorii revoliutsii na Kubani. Praha, 1926. Diasporiana.org.ua Elektronna biblioteka. Retrieved from: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11278/file.pdf>

Ternavskiy, M. (2019). Folklor yak ody z holovnykh chynnykiv etnichnoho samovyznachennia kubanskykh kozakiv. Ukrainska etnografiia. Retrieved from: <http://etnography.national.org.ua/lib/ternawski.htm>

Shchur, Mariia. (2019). Ukraintsi na terenakh nynishnoi Rosii. Kudy vony podilysia? Radio Svoboda. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/28829946>

Коропатник Михайло Михайлович – доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання, кандидат історичних наук, доцент, ЧОІППО імені К. Д. Ушинського (Чернігів, вул. Слобідська, 83).

Mykhailo Koropatnyk – Associate Professor of Social Sciences and their Teaching Methods, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer at K. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Chernihiv city, Slobidska St., 83).

KUBAN REGION: FROM UKRAINIAN COLONIZATION TO ITS RUSSIFICATION. ATTEMPT OF IMPARTIAL ANALYSIS

Part III Kuban during the Soviet and post-Soviet eras

The third part of the article deals with the processes of Sovietization of Kuban, that began *with Ukrainization in the overall context of the nativization policy in the 1920s and ended with a true genocide against the Ukrainian population through political repressions, the Holodomor of 1932-1933, the assimilation of native Ukrainians, and eventually full Russification of the region. What Stalin did not manage to do was completed by the further leaders of the Soviet Union under the slogans of internationalism and by the current leaders of post-Soviet Russia, first of all, Putin, trying to create the so-called «Russian world».*

After the final establishment of the Soviet regime in Kuban region the Cossacks were liquidated. The All-Russian Central Executive Committee adopted a decision on the massive oppression of Cossacks in Kuban, which was accompanied by moral, spiritual and physical extermination of Cossacks. As a result of such policy of the 1920s, all local population of Kuban became peasant. During the «dispossession of the kulaks», 45 thousand people were deported from here. With the out-migration of former Cossack families from their historic lands began the mass immigration of peasants from Central Russia to the former lands of the Kuban and Don Cossacks. It accelerated the processes of Russification of this region that once used to be Ukrainian.

However, for some time Ukrainians not only maintained their language, traditions and customs, but also were numerically the largest ethnic community of Kuban. This advantage had been reinforced by the official policy of Ukrainization in Ukraine, Kuban, Stavropol Krai, the part of the North Caucasus, Kursk and Voronezh regions of the Russian SFSR. But start-

ing in the early 1930s, the Soviet government initiated attacks against Ukrainians in Ukraine and beyond, including in Kuban. Since then, violent Russification began, accompanied by terror, which led to the persecution and repression of all those who initiated the national and cultural revival in Kuban. The Holodomor of 1932-1933 on the Ukrainian ethnic lands of the USSR became part of the genocide against the Ukrainian nation organized by the leadership of the Soviet Union.

The revival of the Ukrainian spirit in Kuban was observed after the collapse of the USSR up to the end of the 1990s. The modern generation of Kubans is gradually losing its historical memory, the former Ukrainian identity. Only folklore and traces of the language called «a talk», remained.

Key words: *Kuban, Cossacks, Bolsheviks, Ukrainization, assimilation, the Holodomor of 1932-1933, political repressions, World War II, Krasnodar Krai, Stavropol Krai, Russification, «a talk».*

Дата подання: 7 червня 2019 р.

Зоя Сніжок

БАТУРИНСЬКА «ПРОСВІТА» У СВІТЛІ АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВ

У статті аналізується архівно-слідча справа особливого відділу 12-ї Червоної армії на членів батуринської «Просвіти», яких було заарештовано за звинуваченням у створенні нелегальної петлюрівської організації у 1920 р. Матеріали справи містять інформацію про сфери діяльності Товариства, організацію роботи, чисельний склад, імена учасників та їхні біографічні дані. Також розглядаються архівно-слідчі справи 1937–1938 рр. на колишніх членів «Просвіти», з метою відстеження їхньої подальшої долі.

Ключові слова: громадська організація «Просвіта», Батурин, архівно-слідчі справи, репресії.

Значний внесок у національно-культурне відродження у період Української революції 1917 – 1921 рр. зробила громадська організація Товариство «Просвіта». Її діяльність на теренах Чернігівщини у своїх працях досліджували Т. Демченко, В. Бойко, Г. Самойленко, С. Фомська. Але ці автори розглядають переважно роботу Товариства у Чернігові та повітових містах. Натомість малодослідженою залишається діяльність «Просвіт» у маленьких містах та селах, зокрема і в Батурині. Причиною цього є і мала кількість архівних матеріалів з цієї теми. Розширити джерельну базу можливо за рахунок архівно-слідчих справ щодо репресованих просвітян. Мета статті – проаналізувати інформаційний потенціал цих документів, дослідити, які репресивні заходи вживала більшовицька влада щодо Товариства «Просвіта» в м. Батурин, встановити імена учасників цієї громадської організації та їхні біографічні дані.

В архіві управління Служби Безпеки України в Чернігівській області зберігається архівно-слідча справа по звинуваченню учасників Товариства «Просвіта» у м. Батурин в участі у «петлюрівській» шпигунській організації. Крайні дати документів справи: 23 травня 1920 р., коли розпочинається агентурна розробка, та 29 червня 1998 р., коли було реабілітовано безпідставно заарештованих¹.

Справу вів особливий відділ 12-ї Червоної армії, яка була сформована 13 червня 1919 р. з частин 2-ї і 3-ї радянських армій Українського фронту і дислокувалась на Чернігівщині. У квітні – травні 1920 р. у складі південно-західного фронту 12-та армія вела бої з польсько-українськими військами в умовах Польсько-радянської війни². З матеріалів справи стає зрозуміло, що в цей час у сусідніх з Батурином селах Красному та Митченках поширюються листівки «петлюрівського» змісту. Боячись антибільшовицького повстання, в районі названих сіл активізують роботу військові судово-карні органи. До їхнього поля зору потрапляє батуринська культурно-просвітницька громадська організація Товариство «Просвіта». Хоча вона діяла легально, а драматичний гурток при ній ставив спектаклі для червоноармійців, більшовицька влада ставилась до неї з недовірою. У доповіді члена бюро Конотопського повіткому КП(б)У Г. Абраменка від 27 квітня 1920 р. вказано, що батуринська «Просвіта» «являється чисто націоналістического шовинистического направления»³.

1 Архів Управління Служби Безпеки України в Чернігівській області (далі АУ СБУ в Чернігівській області). Ф.7. Спр. 10879-п. Титульний аркуш.

2 Енциклопедія історії України: Т. 2: Г - Д / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. С. 299.

3 Державний архів Сумської області. Ф. П-406. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 1 зв.

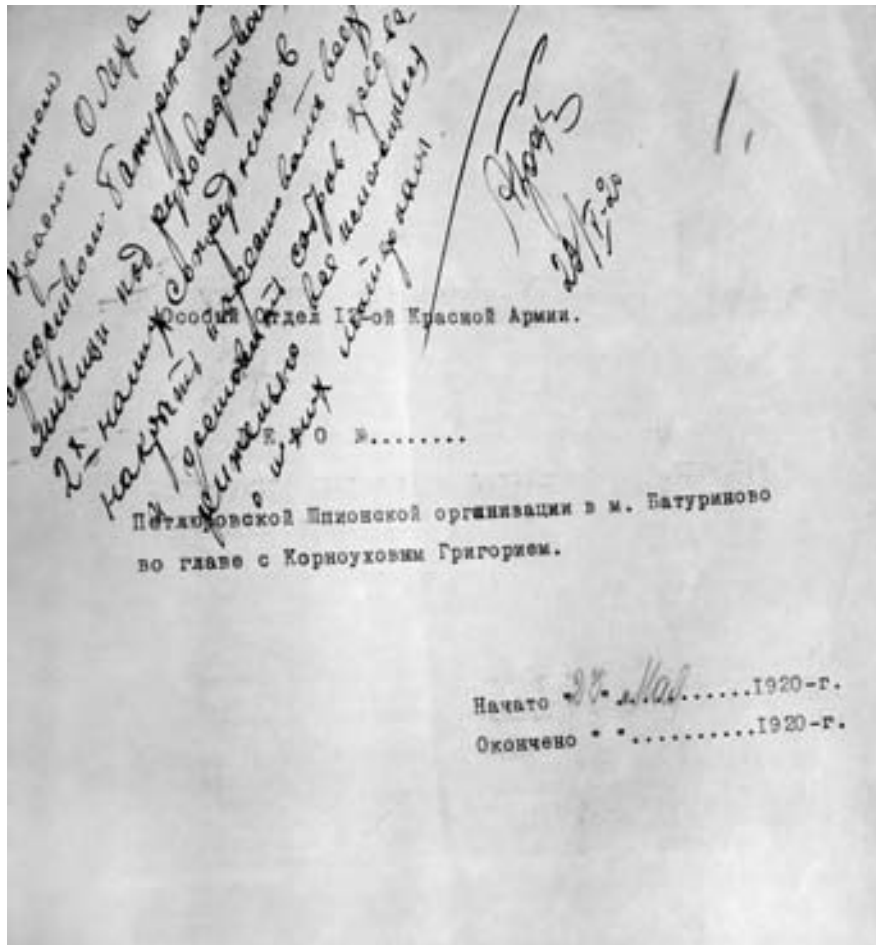

Фото 1. Перший аркуш архівно-слідчої справи (1920 р.)

23 травня 1920 р. співробітники особливого відділу 12-ї армії розпочали агентурну розробку справи про «Петлюрівську шпигунську організацію» на чолі з Григорієм Карнауховим (так у документі) у м. Батурині (у документі м. Батурино)⁴. За матеріалами справи спробуємо реконструювати її хід. Цитати з документів наводяться мовою оригіналу.

Агентурні свідчення співробітника особливого відділу 12-ї армії А. Іванова за 23 та 24 травня 1920 р. визначають коло підозрюваних осіб. Усі вони – члени «Просвіти», яка останнім часом активізувала свою роботу. Це Георгій Карнаухов, Михайло Локтев, Микола Домашенко, Андрій Ситник, Катерина Стокоз, Микола Іващенко, Олександр Стокоз та Олексій Золотов⁵.

До м. Батурин для подальшої агентурної розробки була направлена співробітниця особливого відділу Настевич (ініціали не вказано). Вона влаштувалась на роботу до Судрозшуку на посаду діловода, а за легендою належала до «петлюрівської шпигунської організації». Перебуваючи в Батурині, Настевич познайомилася з членом місцевої «Просвіти» Катериною Дмитрівною Стокоз, яка була власницею будинку, в частині якого розміщувався Судрозшук. Під час першої розмови агент розповіла про свою приналежність до «петлюрівської організації», задавала прямі, провокаційні питання: чи є у «Просвіти» друкарня та зброя; чи буде К. Стокоз мстити за свого брата, якого стратили більшовики в Конотопі у 1919 році? Та дівчина з пильністю поставилася до своєї нової знайомої і запитала в неї про документи. Згодом на допиті

4 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф.7. Спр. 10879-п. Арк. 1

5 Там само. Арк. 2

Катерина Дмитрівна зізналася, що така надмірна відвертість здалась їй дивною і вона подумала, що ця жінка або просто «болтушка», або ж шпигунка. Через деякий час Настевич познайомилася з ще одним членом «Просвіти» – студентом Олександром Стокозом, в будинку якого розміщувалось Товариство. Але і через нього вона не змогла проникнути до «Просвіти»⁶.

*Фото 2. Стокоз Олександр
Васильович (1936 р.)*

Інший агент, прізвище якого не вказано, в повідомленні зазначив, що перебував у Батурині з 26 по 30 травня, був поставлений на квартиру до вчительки Олімпіади Мезь, члена «Просвіти», де видав себе за брата убитого більшовиками та назначеного працювати у кримінально-розшукову секцію м. Батурин. Свідчення цього агента не містять конкретики: «Из нескольких её (тобто, О. Мезь – прим. З.С.) слов я понял, что у них или есть или намечается что-то вроде Петлюровской организации...»⁷.

Обвинувачення базувалось також на свідченнях батуринського комітету Комуністичної партії більшовиків України від 27 травня. У них безапеляційно та лаконічно стверджується: «В м. Батурине имеется Просвита и она подпольная Петлюровская организация.

Подозреваются в этой организации следующие: 1) Николай Домашенко; 2) Николай Иванович Иващенко; 3) Екатерина Дмитриевна Стокоз; 4) Мария и Ксения Зеленские; 5) Александр Васильевич Стокоз; 6) Григорий Александрович Карнаух; 7) Михаил Иванович Локтев; 8) Андрей Саввич Ситник... Просим Вас принять меры о ликвидации организации...»⁸.

Також начальнику особливого відділу 12-ї армії була подана заява районного організатора по роботі в селі, комуніста з 1919 р. Пилипа Павловича Москальця з підозрою на членів батуринської «Просвіти» щодо їхньої участі у шовіністичних діях та петлютівській організації. У заяві йшлося про те, що П. Москалець одного разу випадково зайшов до «Просвіти» об 11 годині ночі, де в цей час проходило засідання ради організації, та підслухав розмову, в якій присутні «развивали антагонизм между нациями». Це виражалось у «презрении к русской культуре и языку». Піднімалось питання про заборону членам «Просвіти» та її відвідувачам вживати російську мову в приміщенні організації. Згодом на допиті П. Москалець зізнався, що написав цю заяву на прохання працівника особливого відділу Прудника, який збирав інформацію про діяльність просвітян і, за свідченнями агента Настевич, тими днями часто приїздив до Батурина⁹.

30 травня 1920 р. за розпорядженням начальника особливого відділу Всеросійської надзвичайної комісії при реввоенраді 12-ї армії на підставі цих агентурних повідомлень були заарештовані 14 членів батуринської «Просвіти». Арешт відбувся під час репетиції вистави «Жидівка-вихрестка» (за романтично-побутовою драмою «Вихрестка» (1896 р.) українського письменника І. Тогобочного). У справі не зазначено, де заарештовані утримувались під вартою. З 31 травня по 1 червня були допитані всі затримані. Жоден з них не визнав свою провину та не підтвердив існування у Батурині нелегальної перлюрівської організації, а стверджували, що діяльність «Просвіти» мала винятково культурно-просвітницький характер. 4 червня у якості свідка допитали П.П. Москальця. Він стверджував, що у розмові з ним член «Просвіти» Домашенко висловлював «узко-шовинистические взгляды» та наміри

6 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф.7. Спр. 10879-п. Арк. 3 – 4 зв.

7 Там само. Арк. 10.

8 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф.7. Спр. 10879-п. Арк. 11 – 11 зв.

9 Там само. Арк. 8 – 9.

відділити українську бібліотеку від російської, щоб при Товаристві були винятково українські книги¹⁰.

За висновком слідчого особливого відділу ВНК при реввоєнраді 12-ї армії Малинської (ініціали не вказано), мешканці Батурина не мали зв'язку з підпільною організацією с. Красне, оскільки листівки, розклеєні нею в с. Митченки та с. Красному, в Батурині не з'явилися. Агентурна розробка у цій справі не витримує критики, бо співробітниця Настевич у першій своїй розмові з Катериною Стокоз себе викрила. До того ж, незважаючи на резолюцію начальника особливого відділу про те, що до того, як буде проведена операція в с. Красному, арештів не проводити, на основі неперевіраних чуток була все ж проведена операція у Батурині. Це зробило переполох у навколишніх селах, що дало можливість утекти всім «серйозним злочинцям». За це осіб, які вели розробку у даній справі, належало притягнути до відповідальності. 13 червня 1920 р. постановою особливого відділу ВНК при реввоєнраді 12-ї армії справу щодо батуринських просвітян було припинено. Георгія Корноухова, Михайла Локтева, Миколу Домашенка, Андрія Ситника, Катерину Стокоз та Миколу Іващенко звільнили під підписку про лояльність до радянської влади (такий документ є у справі). Інших просвітян визнали заарештованими випадково і теж звільнили з-під варти. Іван Лукич Новохацький, визначений як петлюрівський офіцер, підлягав відправленню на Кавказький фронт¹¹.

З матеріалів архівно-слідчої справи можна дізнатися наступну інформацію про роботу батуринської «Просвіти» на початку 1920 р. Організація нараховувала близько 30 членів, керівним органом була рада, яка складалася з 10 осіб. Збори «Просвіти» відбувалися раз на тиждень, повітові (у м. Конотоп) – раз на місяць. Щодо заарештованих учасників організації стає зрозуміло, що це були молоді безпартійні люди. Встановлено імена 14 членів «Просвіти». Архівно-слідча справа дає про них наступну інформацію:

Карнаух (Карнаухов) Георгій Олександрович, 1895 року народження, уродженець і житель м. Батурин, студент медичного факультету Київського університету, одружений, голова батуринської «Просвіти»;

Стокоз Катерина Дмитрівна, 1902 року народження, уродженка і жителька м. Батурин, походить з селян, освіта середня, закінчила гімназію, працювала у власному господарстві;

Локтев Михайло Іванович, 1888 року народження, уродженець і житель м. Батурин, син псаломщика Воскресенської церкви, член ради «Просвіти», освіта початкова, ливарник;

Домашенко Микола Якович, 1897 року народження, уродженець і житель м. Батурин, походить із селян, освіта середня – закінчив духовну семінарію, працював у власному господарстві;

Іващенко Микола Іванович, 1893 року народження, освіта середня, навчався у Суразькій семінарії, у 1914 році мобілізований на фронт, служив у 53-му піхотному Волинському полку, на час арешту працював учителем у м. Батурин;

Стокоз Василь Васильович, 1899 року народження, уродженець і житель м. Батурин, студент юридичного факультету Київського університету, походив із селян, до арешту працював діловодом у караульному батальйоні при Конотопському повітовому комітеті;

Стокоз Олександр Васильович, 1900 року народження, уродженець і житель м. Батурин, студент Таврійського (згодом Херсонського) університету, походив з селян, до арешту – судовий обвинувач Конотопського повітового народного суду;

Ситник Андрій Савич, 1895 року народження, уродженець і житель м. Батурин, освіта початкова, у 1916 р. мобілізований на фронт, служив у 4-му морському полку в званні поручика, до арешту працював у кримінально-розшуковому відділі у м. Конотоп;

Мезь Олімпіада Христофорівна (Хрисанівна), 1898 року народження, уродженка

10 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 10879-п. Арк. 12 – 54 зв.

11 Там само. Арк. 56 – 60.

і жителя м. Батурин, походила з селян, освіта середня, працювала вчителькою в м. Батурині;

Новохатський Іван Лукич, 1895 року народження, уродженець і житель м. Батурин, походив із селян, закінчив 2-х класне училище, під час лютневої революції перебував на фронті у званні підпоручика, за матеріалами допиту, під час наступу Директорії проти військ гетьмана за мобілізацією вступив у армію Петлюри зі званням молодшого офіцера, в Польщі потрапив у 6-місячний полон, безпартійний;

Новохатський Андрій Лукич, 1891 року народження, уродженець і житель м. Батурин, освіта – два класи сільського училища, за професією слюсар, працював на заводі в Юзівці, на час арешту працював у власному господарстві;

Карнаух Дмитро Федотович, 1898 року народження, уродженець і житель м. Батурин, походить із селян, студент природничого факультету в Київському університеті, на момент арешту служив у караульному батальйоні діловодом;

Зеленська Марія Дмитрівна, 1899 року народження, уродженка і жителя м. Батурин, учениця Борзнянської гімназії;

Іващенко Петро Іванович, 1899 року народження, уродженець і житель с. Красне Бахмацького району Чернігівської області, з селян, освіта середня, працював фельдшером у с. Красне, часто бував у Батурині.

За висновками прокуратури Чернігівської області від 29 – 30 червня 1998 р. визнано, що заарештовані у цій справі утримувались під вартою необґрунтовано, і на них поширюється дія ст. 1 Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»¹².

Репресивна машина не залишила в спокої батуринських просвітян. «Контрреволюційне» минуле їм пригадали у часи «великого терору» (1937 – 1938 рр.). Доказом цього є виявлені в архіві управління Служби Безпеки України в Чернігівській області та Держархіві Чернігівської області архівно-слідчі справи того періоду на кількох колишніх учасників батуринської «Просвіти». Ці документи містять інформацію про їхню подальшу долю. Зокрема, Миколу Івановича Іващенка було заарештовано 8 жовтня 1937 р. і звинувачено в участі у діяльності української контрреволюційної націоналістичної організації та постановою «трійки» при УНКВС у Чернігівській області засуджено до ув'язнення у виправно-трудовому таборі на 10 років¹³.

Цього ж дня був заарештований Олександр Васильович Стокоз, засуджений «трійкою» при УНКВС у Чернігівській області до ув'язнення у виправно-трудовому таборі на 10 років за проведення антирадянської націоналістичної агітації, спрямованої проти заходів, що проводились у селі, та висловлювання занепадницьких настроїв¹⁴.

Іван Лукич Новохатський, заарештований 17 грудня 1937 р., за постановою особливої наради при НКВС СРСР від 14 лютого 1938 р. був ув'язнений до виправно-трудового табору на 10 років за проведення контрреволюційної діяльності¹⁵.

Андрій Савич Ситник був заарештований 14 лютого 1938 р. Остерським райвідділом НКВС, адже на той час проживав у м. Остер та працював прорабом екскаваторної станції. Постановою «трійки» при УНКВС у Чернігівській області від 23 квітня 1938 р. за проведення антирадянської агітації, спрямованої проти заходів партії та уряду, та висловлювання занепадницьких настроїв він був засуджений до розстрілу з конфіскацією майна. 7 грудня 1957 р. постановою Президії Чернігівського обласного суду кримінальну справу щодо Ситника Андрія Савича було припинено помертвості¹⁶.

Георгій Олександрович Карнаух був заарештований 26 липня 1938 р. за ст. 54-2, 54-11 Кримінального кодексу УРСР (збройне повстання та участь у контрреволюційній організації). Оскільки в цей час хвиля масових репресій іде на спад, 15 січня 1939 р. справу щодо Г.О. Карнаука було припинено¹⁷. Усіх засуджених батуринських просвітян в різний час було реабілітовано.

12 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф.7. Спр. 10879-п. Арк. 62 – 77.

13 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп.3. Спр. 1270. Арк. 80.

14 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8617. Арк. 52.

15 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 11255. Арк. 43.

16 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 3275. Арк. 52 – 57.

17 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп.3. Спр. 2734. Арк. 57.

Отже, архівно-слідчі справи є важливим специфічним джерелом з історії батуринської «Просвіти». Вони містять інформацію про сфери діяльності організації, чисельний склад, імена учасників, їхні ідейні переконання та інші біографічні дані. За архівно-слідчими справами можливо прослідкувати також, які репресивні заходи застосовувались більшовицькою владою до учасників Товариства. Але питання остаточної ліквідації «Просвіти» в Батурині ще потребує подальшого дослідження.

References

1. Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti (AU SBU). F.7. Spr.10879-p. 77 ark.
2. Entsiklopediya istoriyi Ukrainy: T. 2: G – D.(2004). red. V.A. Smoliiy ta in. Kyiv, Ukraine.
3. Derzharkhiv Sumskoi oblasti. F. P.-406. Op.1. Spr. 100. 64 ark.
4. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 1270. 76 ark.
5. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 8617. 52 ark.
6. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 11255. 43 ark.
7. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 3275. 73 ark.
8. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 2734. 57 ark.

Сніжок Зоя Миколаївна – науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (Батурин, вул. Гетьманська, 74, Україна), e-mail: b.palaz@ukr.net.

Snizhok Zoya Mykolayivna – Researcher of the Department of Scientific and Educational Work of the National Historical and Cultural Preserve «Hetman's Capital»(Baturyn, 74 Hetmanskaya St., Ukraine), e-mail :b.palaz@ukr.net.

Baturyn's «Prosvita» in the sphere of archival investigations

The issue of activity of the public cultural and educational organization «Prosvita» Society in Baturyn remains poorly researched. The reason for this is the small number of archival materials on this topic. It is possible to expand the source base at the expense of archival investigative cases of the repressive bodies of the communist totalitarian regime against the members of Baturyn «Prosvita». The article deals with the archival investigative case of 1920 arrest of members of «Prosvita» in Baturyn on suspicion of creating an illegal Petliuriv organization. The names of 14 members of the Society and their biographical data are established. The areas of activity of «Prosvita» organization in Baturyn are determined and traceability of the repressive measures applied by the Bolshevik authorities to the members of the Society.

Also, the article deals with archival investigative cases of some members of «Prosvita», who were repressed in 1937-1938.

Key words: public organization «Prosvita», Baturyn, archival and investigative affairs, repressions.

Дата подання: 29 серпня 2019 р.

Маргарита Гульцяєва

ПОВСЯКДЕННЯ МАТЕРІ І ДИТИНИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛЬНОЇ ПЕРІОДИКИ 1945–1955 РР.

Стаття присвячена вивченню жіночої та масової журнальної періодики першого повоєнного десятиліття. У матеріалі проаналізовано зміст часописів, виокремлено публікації, які охоплювали аспекти материнства і дитинства, досліджено проблематику питань, порушених у редакційних повідомленнях, репортажах, кореспонденції, дописах.

Ключові слова: журнал, часопис, публікація, материнство, дитинство, сім'я, добробут.

Становищу матерів та дітей у перше повоєнне десятиліття приділялася особлива увага, зокрема, щодо необхідності підняти життєвий рівень та відновити надзвичайно деформовані війною статево-вікові структури населення, переконати жінок у важливості народжувати, стимулювати суспільство наздогнати капіталістичні країни за усіма показниками, серед іншого й за рівнем добробуту. Саме тому у досліджуваний нами період сторінки преси були переповнені інформацією про життя та побут різних категорій суспільства. Чільне місце відводилося й питанням материнства та дитинства.

Актуальність дослідження проблеми зумовлена необхідністю різнопланового аналізу становища матері та дитини у повоєнному суспільстві з метою використання історичного досвіду для вироблення сучасної ефективної соціальної політики стосовно цих категорій населення.

У різних за змістом та тематикою періодичних виданнях, які були найпоширенішими тогочасними ЗМІ, найчастіше розглядалися політичні та соціально-економічні питання. У той же час, майже в кожному виданні газет, журналів зачіпалися теми, присвячені безпосередньо материнству та дитинству. Змістовне наповнення тематики залежало від виду видання: у жіночих журналах публікувалися рекомендації по догляду за дитиною, у дитячих – містилася інформація про дозвілля та розвиток дітей і т. ін.

Одним з найпопулярніших видань радянського періоду був всесоюзний щомісячний журнал «Крестьянка», зорієнтований, переважно, на жіночу аудиторію. На сторінках журналу можна було прочитати репортажі про визначні події, проблеми, переваги та здобутки як усього суспільства загалом, так і окремих особистостей, коментарі читачів з різних питань, рекомендації від фахівців у галузі медицини, освіти, виховання, поради щодо ведення господарства, рецепти страв, тексти пісень чи віршів. Проте, відповідно до існуючої ідеології, більшість таких публікацій мали пропагандистський характер та популяризували серед населення здобутки й перспективи розвитку держави.

Досить часто в цьому журналі порівнювалося становище жінок та дітей у СРСР та в зарубіжних країнах. Наприклад, в одному з випусків згадується американський штат Вірджинія, який радянський журналіст відвідав та охарактеризував становище їхніх жінок і дітей. Він зазначив, що ставлення американської влади до всього суспільства було вкрай негативним. Наголошувалося, що саме жінки й діти працювали без перерв та за мізерну заробітну плату. Автор доводив, що жінки отримували заробітну плату у половині меншу, ніж чоловіки, з тієї причини, що вони жінки, а діти працювали взагалі за порцію супу. Часто через неспроможність прогодувати сім'ю батьки відправляли своїх малолітніх дітей на роботу. Тому за таких обставин діти не мали змоги відвідувати

школу, «а тим дітям, котрі туди потрапляли, було дуже несолодко», оскільки вони там постійно голодували, – зазначалося на сторінках часопису¹.

Становище матерів та дітей у СРСР також порівнювали і з італійським суспільством. Зокрема, наводилися свідчення радянської акушерки, яка свого часу працювала в Італії та розповіла про те, в яких умовах їй доводилося приймати пологи. Авторка зазначала, що не було білизни, ліків, теплої води, а одразу після пологів італійські жінки йшли на польові роботи².

На протипагу таким фактам, на сторінках видання публікувалися репортажі та інформації про дітей СРСР. Так, неодноразово наголошувалося на тому, що в Радянському Союзі була безкоштовна медична допомога, державне забезпечення, існували виплати багатодітним та самотнім матерям, допомога на патрунування та встановлення опікунства³. Зрозуміло, що такого роду порівняння в радянських журналах публікувалися з метою пропаганди та ідеологічного впливу на маси: показати, наскільки в зарубіжних країнах не вистачало тих здобутків, які були в радянських республіках.

Хоча не можна цілковито стверджувати, що така інформація подавалася винятково негативними фактами відносно зарубіжних країн, та винятково позитивними, що стосувалися СРСР. Зокрема, в одному з номерів журналу подано розповідь про радянську дівчинку, яка виховувалася в дитячому будинку. Автор підкреслював, що в холодну дощову погоду дитина була вдягнена у плащ, який їй подарував вихователь, та «у діряві дерев'яні боти», які дівчинка отримала ще з того моменту, коли вона потрапила до дитячого будинку⁴. Тож ці свідчення підтверджували той факт, що дітей-вихованців дитячих будинків держава недостатньо забезпечувала одягом та взуттям. Крім того, в одному з випусків журналу було опубліковано розповідь про те, як будувалися та забезпечувалися дитячі ясла. У матеріалі зазначалося, що був гострий брак будматеріалів та засобів забезпечення й догляду, тому всі необхідні речі батьки часто приносили самі з дому⁵.

Окрім згаданих репортажів про становище матерів та дітей, «Крестьянка» публікувала статті науковців, присвячених вихованню та догляду за дітьми різного віку, надавалися поради батькам з їхнього виховання, поради щодо лікування дітей від найпоширенішої в той час інфекційної хвороби – кору. Дійсно, дана інфекційна хвороба була найпоширенішою серед дітей у повоєнний період, тому їй потребувала особливої уваги. Статистичні дані також говорять про стабільно високі показники цієї хвороби й на Чернігівщині⁶.

Особлива увага в цих умовах приділялася вакцинації дітей. Наголошувалося на тому, що матері часто відмовлялися від вакцинації, тому ця хвороба й набула значного розмаху⁷. Проте, за даними досліджень, відомо, що катастрофічною проблемою у повоєнний період була нестача або відсутність вакцин проти інфекційних хвороб. Через це профілактичні щеплення як дорослого населення, так і дітей, у повоєнний період часто були несвоєчасними та охоплювали не всі вікові групи⁸. Але подібного змісту інформація у періодичних виданнях не публікувалася.

Зміст журналу «Крестьянка» видозмінювався залежно від подій, які відбулися в суспільстві, або в разі необхідності повідомити чи наголосити на важливості певних подій, явищ чи досягнень. З огляду на те, що 1955 р. – це верхня межа другого повоєнного п'ятирічного плану, основна увага у випусках журналу цього року була приділена здобуткам за останні п'ять років у галузі сільського господарства. Разом з тим, і надалі на шпальтах журналу порушувалися проблеми, як потребували особливої уваги, серед іншого – виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. Так, було наведено текст листа, який до редакції надіслала жителька Львівської області,

1 Уржумский Н. По сельской Америке. Дети и барыши // Крестьянка. 1954. № 10. С. 11.

2 Буганц І. Чего хотят женщины Италии. Письмо в редакцию // Крестьянка. 1955. № 7. С. 13.

3 Ачаркан В. Колхозные кассы взаимопомощи // Крестьянка. 1955. № 7. С. 22.

4 Иванов А. Дождь // Крестьянка. 1954. № 10. С. 22.

5 Соскова П. Наш детский комбинат. Письмо в редакцию // Крестьянка. 1955. № 4. С. 21.

6 Державний архів Чернігівської області. Ф.Р-4120. Оп. 1 Спр. 32. Арк. 46.

7 Жигмонди М. Большие преобразования // Крестьянка. 1955. № 4. С. 27.

8 Гаврилов В. Стан та відновлення системи охорони здоров'я в областях Північного Лівобережжя України у перші післявоєнні роки // Лікарська справа. 2016. № 5–6. С. 174.

котра перебувала в лікарні після невдалих пологів, залишившись без дітей. Своїм листом жінка закликала таких як вона не впадати у відчай, а допомогти дітям-сиротам та надати їм можливість зростати у повноцінній родині. За свідченням авторки, усі чотири жінки, котрі перебували з нею у палаті, через невеликий проміжок часу взяли на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування⁹. Такі факти свідчать про небайдужість радянських жінок до становища дітей у повоєнному суспільстві та поширену практику встановлення опіки та всиновлення.

Натомість свідчення, наведені у іншому листі, дають можливість стверджувати про зовсім інше відношення до дітей з боку держави. Так, розповідалося про одну матір дев'ятох дітей, яка була нагороджена орденом «Материнська слава»; її діти були щасливі та забезпечені усім необхідним. Однак надалі автор матеріалу наголошує на тому, що вони не мали успіхів у школі через відсутність належних житлових умов для якісної підготовки домашніх завдань. Ця родина мешкала в невеликій хатинці, їм катастрофічно не вистачало коштів для придбання найнеобхідніших речей¹⁰. Такі репортажі демонструють незадовільні заходи держави в галузі соціального забезпечення багатодітних матерів та їхніх дітей.

На сторінках журналу неодноразово згадувалися й популяризувалися здобутки за роки п'ятирічки, які стосувалися дитячого навчання та виховання: радянські школи були оснащені всім необхідним інвентарем, забезпечені професійними кадрами, посібниками, добре опалювалися, класи заповнені учнями. Зважаючи на те, що журнал «Крестьянка» був всесоюзним виданням, такі свідчення стосувалися й Української РСР. На противагу цим даним, про протилежну ситуацію свідчать архівні дані Чернігівської області, з яких відомо, що багато учителів початкових шкіл навіть не мали спеціальної педагогічної освіти¹¹. До того ж, не вистачало необхідного обладнання для можливості навчання дітей з порушеним зором та слухом, школи не були забезпечені найнеобхіднішим – зошитами, книжками, партами, класними дошками¹².

Разом з тим не можна говорити про те, що усі надіслані листи-розповіді були прагненням їхніх авторів розкрити яскраві перспективи покращення становища матерів та дітей. Підтвердженням цього є оголошення в журналі конкурсів на найкращі розповіді про патріотизм, сім'ю, участь радянських жінок у суспільно важливих справах. Відповідно, за «найкращу розповідь» було передбачено грошову винагороду в розмірі від 3 до 10 тис. крб. Враховуючи той фактор, що у радянський період жодна антипартійна інформація була неможливою, цілком природно, що до журналів потрапляли листи читачів, котрі найбільше відповідали існуючій ідеології, правдивість змісту яких не обов'язково підтверджувалася.

У журналі публікувалися й листи громадян зарубіжних країн, наприклад, звернення громадянки Чехословаччини до радянських громадян із закликом не заздрити жінкам-селянкам капіталістичного світу. Авторка пропонує лише подивитися в журнали та побачити фото тих жінок, які скрізь зображені з «кумедними песиками на руках». Жінка говорить, що порівняно із жінками СРСР, які на будь-якому фото є невтомними трудівницями, такі «капіталістичні багачі» виглядають дуже кумедно. Авторка висловлювала слова подяки своїх співгромадян радянським жінкам-колгоспницям, які є для них прикладом¹³. У листі підкреслювалися основні вимоги жінок капіталістичних країн до своїх можновладців: надання державної допомоги вагітним та багатодітним жінкам, удосконалення законодавства про охорону дитячої праці, надання державної допомоги та відпусток по вагітності, будівництво пологових будинків, ясел, дитячих садків, заборону продажу дітей. Звичайно такі твердження в уяві радянських читачів складали негативне уявлення про ставлення в капіталістичних державах до материнства та дитинства, при цьому наголошуючи, що жінки

9 Виноградова М. Счастье в наших руках. Письмо в редакцию // Крестьянка. 1955. № 1. С. 12.

10 Акуленко Г., Суров А. Семья // Крестьянка. 1955. № 1. С. 15.

11 Державний архів Чернігівської області. Ф.Р-5225. Оп. 5. Спр. 125. Арк. 36.

12 Гаврилов В. Сільська освіта на Чернігівщині в перше післявоєнне десятиліття: 1943-1953 рр. // Сіверянський літопис. 2009. № 5.

13 Мейерова М. С международным женским днём! Письмо в редакцию // Крестьянка. 1955. №2. С. 5.

Радянського Союзу станом на 1955 р. таких вимог не висували, бо були забезпечені всім необхідним¹⁴. Публікація статей, в яких акцентувалася увага на безвідповідальному ставленні до дітей у капіталістичних країнах, була доволі поширеним явищем¹⁵. Натомість, на радянських прикладах демонструвався високий рівень піклування держави про матерів, відкриття великої кількості жіночих та дитячих консультацій, амбулаторій, пологових будинків¹⁶.

Не можна стверджувати, що нагальні проблеми материнства, дитинства на сторінках преси повністю замовчувалися. Така інформація, звичайно, наводилася, але переважно у формі критики окремих керівників, які не надавали справі належної уваги. Наприклад, в одному з випусків журналу було опубліковано лист до редакції із Харківської області, в якому зазначалося, що колгоспи зовсім не піклувалися про колгоспниць-матерів. На їхніх територіях часто не було дитячих ясел, садків, а ті приміщення, котрі були для цього призначені, використовувалися для господарських потреб¹⁷.

Схожий за змістом та структурою був жіночий журнал «Работница». У різних його випусках публікувалися статті, присвячені дитячій медицині, вихованню та дозвіллю дітей. Так само в журналі публікувалися листи читачів, які порушували проблеми материнства й дитинства. Одна з таких рубрик була присвячена матерям-одиначкам, де редактори журналу доводили читачам, що в Радянському Союзі немає «одиноких» матерів, оскільки вони мають дітей¹⁸. У цьому журналі помітно більше приділялася увага питанням материнства та дитинства, про що свідчать значно більша кількість публікацій та промовисті заголовки статей: «Подход к детям», «Пособия по беременности и родам», «Право на отпуск», «Одежда для детей-дошкольников»¹⁹.

Не менш відомим жіночим виданням повоєнних років був журнал «Советская женщина», в якому також підкреслювалася важлива роль жінки в суспільстві. Зокрема, часто згадували участь радянських жінок у бойових діях, прославляли жінок як невтомних трудівниць, котрі здатні були працювати на рівні з чоловіками. Звичайно, не оминалася увагою й тема виховання дітей, де звеличували жінок за те, що вони самотужки, в умовах повоєнної розрухи, могли і працювати, і виховувати дітей, при цьому наголошуючи, що всі необхідні умови для повноцінного виховання дітей в Радянському Союзі вже були створені. Деякі матеріали надавали поради стосовно годування, виховання дітей, забезпечення сприятливого режиму сну²⁰. В окремих публікаціях наголошувалося на зосередженні основної уваги до дітей з боку держави та наводилися приклади щасливих сімей, котрі виховували дітей-сиріт, що мало стимулювати інші родини до подібних кроків²¹.

Окрім жіночих часописів, у радянській періодиці існували видання, призначені для всього населення, будь-якої аудиторії читачів, у яких також можна зустріти інформацію з досліджуваної нами теми.

Одним з таких видань був сатиричний ілюстрований журнал «Крокодил». Хоча це й був сатиричний часопис, але не обходилося й без публікацій на серйозні теми. Щоправда, важлива інформація подавалася переважно у зміненому вигляді задля дотримання інформаційного формату видання. Так, випуски журналу «Крокодил» 1945 р. були сповнені інформацією про війну. У таких текстах жодної іронії не спостерігалося. Тому, з огляду на гумористичну спрямованість видання, у текстах воєнної тематики акцент робився на сатирі над німцями. Так, на німецьких лідерів малювали карикатури, про них публікували смішні історії.

У той же час навіть у гумористичних виданнях не оминалася увагою й проблема становища дітей. Відтак, в одному з випусків журналу було опубліковано невелике

14 Смирнова Н. Встреча молодёжи // Крестьянка. 1955. № 2. С. 5.

15 Кононенко Е. В защиту детей // Крестьянка. 1955. №5. С. 4.

16 Садыкова В. Под октябрьским солнцем // Крестьянка. 1954. № 10. С. 5.

17 Крестьянка. М.: «Правда». 1955. №4. С.33.

18 Дзюба Т. Они не одиночки. Письмо в редакцию // Работница. № 1. 1957. С. 15.

19 Работница. № 1. 1957. С. 27–32.

20 Конюс Э. Уход за грудным ребёнком // Советская женщина. 1945. № 1. С. 65.

21 Шкапская М. Усыновлённые страной // Советская женщина. 1945. № 1. С. 36.

оповідання про мешканця Києва, котрий звернувся до людини, яка начебто передбачала майбутнє. Чоловік задавав запитання, які його турбували найбільше. Одне з них стосувалося терміну спорудження дитячого майданчика, котрий було зруйновано в роки війни. Чоловік скаржився на те, що на вулиці повна антисанітарія і дітям ніде гратися. Однак, навіть такі серйозні питання, які, очевидно, було представлено на підставі реальних фактів, редактори журналу намагалися перетворити в сатиру. У даному тексті нею окреслили саму відповідь провидця на дане запитання. Віщун відповів, що цим питанням відає «інша планета», до якої ніхто не мав доступу, але при цьому порадив спробувати чоловіку звернутися до неї²².

На сторінках журналу під заголовком «Батьки та діти» було опубліковано розповідь, якою редакція намагалася присоромити батька трьох дітей, котрий залишив їх та свою дружину. У матеріалі наголошувалося, що мати лише власними силами виховує дітей, і для повноцінного їхнього розвитку не вистачає коштів. Разом з тим, чи отримувала мати допомогу від держави, зовсім нічого сказано не було²³.

В іронічній формі було відредаговано лист з м. Чернівці, в якому два хлопчики скаржилися на місцеву фабрику, яка випустила партію дитячого одягу без кишень, і дітям нікуди було заховати навіть хустинку. Але, як і в попередньому листі, основна інформація – скарга – була перетворена на гумор. Так, до тексту було додано зображення дітей, де всі необхідні речі вони тримають у руках або чіпляють на одяг²⁴.

Така подача матеріалу дає підстави вважати, що в журналі публікувалися спеціально відібрані чи підготовлені листи, які дещо змінювалися та доповнювалися гумором відповідно до жанрової особливості видання. Але були й випадки, коли публікувалися листи з інформацією, де дійсно критикувалася тогочасна ситуація в суспільстві: про дефіцит дитячих ліжок у магазинах, верхнього одягу, взуття, білизни, незадовільну якість медичного обслуговування²⁵. Також у журналі публікували карикатури на тему повсякденності дитинства. Так, в одному з випусків було вміщено карикатуру, з якої зрозуміло, що дитячих ясел недостатня кількість, в інших були сатиричні малюнки, які висміювали прояви неповаги до матерів та дітей²⁶.

Ще одним з найпоширеніших публіцистичних видань радянського періоду був щотижневий суспільно-політичний, літературно-художній журнал «Огонёк». Це видання вирізнялося з-поміж інших, насамперед, своїм обсягом. Так, у даному журналі кількість сторінок становила від 40 до 50 (у різних його випусках), у той час, як обсяг попередньо розглянутих журналів не перевищував 30.

Публікацій загальної тематичної орієнтації у журналі не було. Будь-яка інформація подавалася в залежності від актуальних політичних доктрин, соціальних проблем, нагальних питань у суспільстві. Журнал «Огонёк» було розраховано на людей старшого віку, він майже був позбавлений малюнків, фотографій, а якщо вони й були, то у чорно-білому форматі. Кольоровими були лише портрети провідних партійних діячів.

У середині 40-х років XX ст., як і в попередньо розглянутих виданнях, у цьому журналі головна увага приділялася розгляду проблем війни: бойових дій, наслідків окупації. В одному з випусків журналу 1945 р. особливо акцентувалася увага на швидких темпах відбудови, що підтверджувалося на прикладі шкіл, дитячих садків та ясел. Архівні джерела свідчать, що така інформація часто не була достовірною. З них відомо про дійсно високі темпи повоєнної відбудови, але, переважно, у галузі важкої промисловості, електроенергетики, транспорту, і тому станом на 1945 р. говорити про повноцінну відбудову вищезгаданих дитячих установ, як це описується на сторінках журналу, неможливо²⁷.

Крім того, журнал був наповнений інформацією про приклади із життя радянських сімей, якою в той же час пропагували актуальні політичні ідеї. Так, суспільство особли-

22 Вишня О. Судьба // Крокодил. 1945. № 30. С. 5.

23 Крокодил. 1951. № 9. С. 14.

24 Макаренко А., Макаренко С. Дядя крокодил! Письмо в редакцию // Крокодил. №3. С. 15.

25 Бычкова А. Дорогой крокодил! // Крокодил. 1954. № 3. С. 15.

26 Крокодил. 1955. № 15. С. 12; № 16. С. 6.

27 Сагал Г. Город паровозов и цветов // Огонёк. 1945. № 5. С. 6.

во непокоїла проблема заборони абортів. Для стабілізації настроїв суспільства серед народу поширювали інформацію про щасливі багатодітні родини, які, незважаючи на повоєнну розруху, скрутне фінансове становище, народжували дітей і були щасливими. Не менше таких прикладів було наведено і про матерів-одиначок, які власними силами виховували дітей і ні на що не скаржилися²⁸. Такі факти в уяві читачів створювали образ існуючих максимально комфортних умов для виховання дітей.

Журнал «Огонёк» також не був позбавлений коментарів, листів читачів, їхніх розповідей із життя, адже розповіді пересічних людей завжди вселяли довіру до інформації широких мас. Так, одна з них була надіслана молодого багатодітною матір'ю, яка переконувала, що бути багатодітною матір'ю зовсім не складно, оскільки вона регулярно отримувала державну допомогу, постійно відчувала державну підтримку, а найголовніше – отримала квартиру одразу після народження трійні²⁹.

Ще одним сатирико-гумористичним радянським періодичним виданням у досліджуваній період був журнал «Перець». Інформаційне наповнення журналу та структура подання інформації в ньому значно відрізнялися від журналу «Крокодил», хоча обидва видання мали жанрову спорідненість. По-перше, це було пов'язано з тим, що «Перець» був україномовним журналом і, відповідно, його зміст стосувався переважно території УРСР. По-друге, хоча видання мало гумористичну спрямованість, та основний його зміст було присвячено політичним питанням, які подавалися в сатиричному вигляді. Разом з тим, у журналі також публікувалися й листи читачів, і вони стосувалися широкого кола проблем сільського господарства, промисловості та соціальної сфери, а також політичних питань, переважно міжнародного спрямування.

Відзначимо, що в публікаціях журналу мало уваги було приділено проблемам материнства й дитинства. Якщо такі траплялися, то насамперед ілюстрації та карикатури. Прикладом такої публікації є карикатура, яка відображала зміст листа одного із читачів журналу, присвячена нестачі асортименту одягу для дітей шкільного віку³⁰.

Побіжно торкався порушеної проблеми й науково-популярний журнал «Вокруг света», який було присвячено питанням географії, геології, археології. Рідше зустрічалися статті, які охоплювали суспільні чи політичні теми. Питання, що стосувалися становища материнства й дитинства, висвітлювали через призму виокремлення недоліків у інших країнах, як правило, з акцентами на недоліках саме зарубіжних країн.

Чи не єдиним журналом, в якому питання становища материнства та дитинства рідко розглядалося через жорстку призму досягнень показників п'ятирічних планів чи політичних питань, був журнал «Советский Союз». На сторінках даного видання публікувалися статті, розповіді про повсякденне радянське життя. Особливістю журналу «Советский Союз» було те, що він розповсюджувався не лише в Радянському Союзі, але й за кордоном, тому неодноразово публікувалися коментарі читачів з європейських чи азійських країн. Тому інформація, яка подавалася у ньому, була спрямована не стільки на радянську аудиторію читачів, скільки на громадян зарубіжних країн з метою показати добробут, який панує в СРСР. Відомо, що головним показником добробуту країни є те, наскільки комфортно жити в ній громадянам, а особливо дітям. Тому на шпальтах журналу підкреслено демонструвався високий рівень їхньої освіченості, прагнення до пізнання та постійного вдосконалення. Наприклад, наголошувалося, що радянські діти із задоволенням відвідують лабораторії радіотехніки, судно- та авіамоделювання, у вільний від школи час читають книжки, захоплюються поезією, скульптурою, музикою, спортом. Повсякденне життя радянських дітей на сторінках журналу демонструвалося переважно у вигляді фотографій.

Проаналізувавши періодичні видання повоєнного періоду, ми помітили, що найважливіша з точки зору редакції інформація (політичні події, досягнення та здобутки держави) публікувалася на перших шпальтах журналу, а матеріали на соціальну або розважальну тематику розміщувалися переважно на останніх сторінках. Також можемо відзначити, що упродовж часу, охопленого цією розвідкою, усі часописи значно дода-

28 Каверин В. Простая история // Огонёк. 1945. № 11. С 7.

29 Михайлова И. Вера... Надежда... Любовь... Письмо в редакцию // Огонёк. 1955. № 35. С. 42.

30 Перець. 1950. № 3. С. 4.

ли у своїх накладках – «Крестьянка» на 69%, «Работница» – 68%, «Крокодил» – 81%, «Огонёк» – 88%, «Перець» – 60%.

Однак не можна робити висновки про те, що розглянуті журнали користувалися найбільшою популярністю серед населення через їхню змістовність, наявну цікаву та корисну інформацію, оскільки великий вплив на попит мали встановлені ціни на неї. Так, через складне економічне становище доволі часто населення не мало змоги купувати ті журнали, які дійсно були їм цікаві, через високу ціну на них. У цих умовах зростала роль бібліотек, хат-читалень, агітаційних «червоних куточків».

Таким чином, аналіз періодичних видань повоєнного періоду дозволяє дійти висновку, що розвиток журнальної періодики відбувався в нерозривному зв'язку з політичною ідеологією, соціально-економічним становищем, культурним розвитком суспільства. Залучені до дослідження часописи свідчать про надмірний контроль над ЗМІ з боку держави, заангажованість та заідеологізованість переважної частини інформації, опублікованої у журналах, зорієнтованих на різні категорії суспільства: жінок, дітей та масову аудиторію читачів. Більшість матеріалів відображали основні досягнення держави, постійно наголошувалося на перспективах розвитку економічної, політичної, соціальної та культурної галузей.

Кожен журнал, незалежно від тематичної спрямованості та загальної орієнтації на конкретну категорію суспільства, мав свою специфіку публікацій. Проте загальну картину у наданні пріоритетів публікацій на конкретні теми цілком можливо уявити. Можемо стверджувати, що політичні теми та інформація про економічні, соціальні досягнення СРСР найбільше зачіпалися в журналах, зорієнтованих на масову аудиторію читачів. Статті, присвячені вихованню та догляду за дітьми, вміщувалися переважно на сторінках жіночих журналів. Публікації на пізнавальні та розважальні теми мали перевагу на сторінках дитячих видань. Проблеми, що стосувалися материнства та дитинства, порушувалися, зазвичай, на сторінках жіночих видань, та іноді доносилися й до масової аудиторії читачів.

References

1. Akulenko H., Surov A. Semia // Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 1. S. 15.
2. Acharkan V. Kolkhozhnye kassy vzaimopomoshchy // Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 7. S. 22.
3. Buhants I. Cheho khotiat zhenshchyny Italii. Pismo v redaktsiyu. (Perevod V. Novykovoi) // Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 7. S. 13.
4. Bychkova A. Dorohoi krokodil! Pismo v redaktsiyu // Krokodil. M.: «Pravda». 1954. №3. S. 15.
5. Vinogradova M. Shchastie v nashykh rukakh. Pismo v redaktsiyu // Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 1. S. 12.
6. Vyshnia O. Sudba // Krokodil. M.: «Pravda». 1945. № 30. S. 5.
7. Havrylov V. Stan ta vidnovlennia systemy okhorony zdorovia v oblastiakh Pivnichnogo Livoberezhzhia Ukrainy v pershi pisliaokupatsiini roky // Likarska sprava. 2016. № 5-6. S. 174.
8. Havrylov V. Silska osvita na Chernihivshchyni v pershe pisliaokupatsiine desiatylittia: 1943–1953 rr. // Siverianskyi litopys. 2009. № 5.
9. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F.R-4120. Op. 1. Spr. 32. Ark. 46.
10. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F.R-5225. Op. 5. Spr. 125. Ark. 36.
11. Dziuba T. Oni ne odinochki. Pismo v redaktsiyu // Rabotnytsa. M.: «Pravda». 1957. № 1. S. 15.
12. Zhyhmondi M. Bolshye preobrazovaniya // Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 4. S. 27.
13. Ivanov A. Dozhd // Krestianka. M.: «Pravda». 1954. № 10. S. 22.
14. Kaverin V. Prostaia istoriya // Ohoniok. M.: «Pravda» 1945. № 11. S. 7.
15. Kononenko E. V zashchitu detei // Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 5. S. 4.
16. Konius E. Ukhod za grudnym rebionkom // Sovetskaia zhenshchyna. M.: «Pravda». 1945. №1. S. 65.
17. Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 4. S. 33.

18. Krokodil. M.: «Pravda». 1951. № 9. S. 14.
19. Krokodil. M.: «Pravda». 1955. № 15. S. 12,
20. Makarenko A., Makarenko S. Diadia krokodil! Pismo v redaktsiyu // Krokodil. M.: «Pravda». 1954. № 3. S. 15.
21. Meierova M. S mezhdunarodnym zhenskimi dniami! /Pismo v redaktsiyu/ // Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 2. S. 5.
22. Mykhailova Y. Vera...Nadezhda...Liubov... Pismo v redaktsiyu // Ohoniok. M.: «Pravda». 1955. № 35. S. 42.
23. Perets. 1950. № 3. S. 4.
24. Rabotnitsa. M.: «Pravda». № 1. 1957. S. 27-32
25. Sahal H. Horod parovozov i tsvetov // Ogoniok. M.: «Pravda». 1945. № 5. S. 6.
26. Sadykova V. Pod oktiabrskim solntsem // Krestianka. M.: «Pravda». 1954. № 10. S. 5.
27. Smirnova N. Vstrecha molodiozhy // Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 2. S. 5.
28. Soskova P. Nash detskiy kombinat. Pismo v redaktsiyu // Krestianka. M.: «Pravda». 1955. № 4. S. 21.
29. Urzhumskiy N. Po selskoi Amerike. Deti i baryshi // Krestianka. M.: «Pravda». 1954. № 10. S. 11.
30. Shkapskaia M. Usynovlennyye stranoi // Sovetskaya zhenshchina. M.: «Pravda». 1945. № 1. S. 36.

Маргарита Гуляєва – магістрантка Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського, Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, margarita_gulyaeva@ukr.net.

Marharyta Hultiaieva – graduate student of Institute of History and Socio-Human Sciences named O.M. Lazarevsky, National University «Chernihiv Collegium» named T.H. Shevchenko, 14013, Chernihiv, Hetmana Polubotka St., 53, margarita_gulyaeva@ukr.net.

EVERYDAY LIFE OF A MOTHER AND A CHILD DEPICTED IN MAGAZINES OF THE YEARS 1945–1955

The article deals with the study of women's and mass magazines of the first post-war decade. The author analyzes the content of the periodicals, outlines publications covering the aspects of motherhood and childhood, investigates the issues raised in editorial reports, stories, items and articles. The analyzed publications suggest that the development of magazines was inextricably linked to political ideology, socio-economic situation, and cultural development of society, and show that there was an excessive control over the media performed by the state. The vast majority of information focused on the different categories of society such as women, children and mass audience of readers was biased and ideologically-based. Most of the materials reflected the main achievements of the state; the emphasis was constantly made on the prospects of economic, political, social and cultural development.

Each magazine, regardless of its thematic focus and general orientation on a specific category of society, had its own specifics of publications. However, it is quite possible to imagine an overall picture of the priority of publications on specific topics. It may be noted that the political themes and information on the economic and social achievements of the USSR were most extensively raised in magazines oriented on the mass audience of readers. Articles on upbringing and childcare were published mainly in women's magazines. Educational and entertainment topics were prevalent in publications for children. Issues related to maternity and childhood were usually published in women's publications, and sometimes in publications for the mass audience of readers.

Key words: magazine, periodical, publication, motherhood, childhood, family, well-being.

Дата подання: 26 липня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546383

ЮВІЛЕЇ

УДК 94 (477)

Андрій Кравцов

МЕТРИЧНИЙ ЗАПИС ПРО НАРОДЖЕННЯ ТА ХРЕЩЕННЯ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА СТАРИЦЬКОГО (до 180-річчя з дня народження)

Статтю присвячено пошуку оригінальних документів про дату народження Михайла Петровича Старицького. Розглядаються можливі місця зберігання такої інформації. Аналізуються причини та джерела впровадження у науковий обіг помилкової дати. Публікується виявлений документ із виписом з метричної книги про народження Михайла Старицького.

Автор дякує за сприяння в підготовці статті Петру Григоровичу Душейку – голові асоціації «Незалежне об'єднання сільськогосподарських підприємств Чорнобайвського району Черкаської області» та Олегу Петровичу Ткаченку – голові громадської організації «Русь Пресулянська».

Ключові слова: Михайло Старицький, метричний запис, дата народження.

Михайло Петрович Старицький – український письменник, драматург, театральний і культурний діяч, один із засновників українського побутового театру. За усталеною версією вважається, що він народився 14 (2) грудня 1840 р. в с. Кліщинці Золотоніського повіту Полтавської губернії у дворянській родині Старицьких. Але першоджерел, якими можна перевірити цю дату, лишилося небагато. Це спричинено багатьма факторами. Зокрема, це повна втрата у 1943 р. архіву Полтавської духовної консисторії¹, в якому зберігалися примірники метричних книг Золотоніського повіту, де серед інших могла бути з записом про народження Михайла Петровича. Інший примірник метричної книги також не виявлений. Він міг зберігатися у втраченому фонді Кременчуцького філіалу Полтавського обласного архіву «Ф. 202. Іллінська церква, с. Кліщинці Вереміївської волості Золотоніського повіту Полтавської губернії. 1824 – 1860 рр. 3 спр²».

Здавалося б, утрата обох примірників метричних книг ставить крапку у спробах дізнатися правду про дату народження М. П. Старицького. Але той факт, що він походив із дворянської родини, дозволяє залучити додаткове коло джерел (дворянські родові книги, справи про дворянство, тощо). Одним з них є багатотомна праця відомого дослідника В. Л. Модзалевського «Малороссийский родословник», в основу якого були покладені зазначені джерела. Поколінний розпис родини Старицьких вміщений у четвертому томі. У ньому В. Модзалевський наводить зовсім іншу дату народження Михайла Петровича – 14 (2) листопада 1839 р³. До того ж, особливістю запису є наявність хрещених батьків («восприемники»). Такого роду інформація може бути лише у джерелах двох типів: метричній книзі або виписці з неї. В. Мод-

1 Чиркова М. Ю., Коротенко В. В. Матеріали генеалогічного характеру в Державному архіві Полтавської області. *Архіви України*. Київ, 2015. № 5–6. С. 271–272.

2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф.14. Оп. 2. Спр. 285. Арк. 4, 16.

3 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник: в 4 т. / К., 1914. Т. 4. С. 754.

залежський міг узяти повний запис про народження із метричної книги с. Кліщинці в архіві Полтавської духовної консисторії або парафіяльного примірника в церкві. Проте він не згадував архівів консисторій та церков серед джерел, якими користувався при укладанні «родословника»⁴. Натомість В. Модзалевський писав, що черпав інформацію з архівів дворянських депутатських зібрань і Департаменту Герольдії⁵. Щодо фонду Полтавського губернського дворянського депутатського зібрання, то цей фонд (Ф. 379. Полтавське губернське дворянське депутатське зібрання, м. Полтава Полтавської губернії. 1802 – 1917 рр. 13753 спр.) Полтавського обласного архіву був також утрачений у 1943 р⁶. Ще одним місцем, де може міститись інформація про дату народження М. Старицького, є так звана «Збірка Модзалевського» в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ця збірка містить частину матеріалів, якими користувався В. Модзалевський у своїх дослідженнях (формулярні списки про службу, метричні виписи, фрагменти поколінних розписів, нотатки тощо). Але перегляд документів родини Старицьких у цій збірці не дав бажаного результату⁷.

Отож лишилося перевірити архів Департаменту Герольдії. Зараз він зберігається в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі в Ф. 1343 «Третій департамент Сената». В описі 29 цього фонду містяться справи про дворянство родів на букву «С». Нас цікавлять справи, які стосуються родини Старицьких. Це одиниці зберігання під номерами 6386 – 6394. Проглянувши ці справи, нам вдалося знайти ту, в якій міститься копія метричного свідоцтва про народження М.П. Старицького саме 14 (2) листопада 1839 року⁸.

Відкритим лишається питання, яким чином у науковий обіг потрапила помилкова дата. Адже сучасники М. П. Старицького щодо його дати народження конкретних чисел ніколи не називали. Так, І. Франко у своїй статті, присвяченій Старицькому, в 1902 р., писав, що відомостей про його дитинство мало і називав роком народження 1840⁹. Через десятиліття, у 1912 р., відомий історик Полтавщини І. Ф. Павловський вказав у своєму словнику вчених і письменників Полтавської губернії таку ж дату¹⁰. Вочевидь, їм не була відома реальна дата, і вони вказували приблизний рік народження. Також не потрібно забувати, що В. Модзалевський випустив четвертий том «родословника», до якого входить родовід Старицьких, лише в 1914 р., вже після вищезгаданих праць. Мабуть, початок Першої світової війни, Українська революція, агресія Радянської Росії та події, що слідували згодом, змістили фокус уваги, і дата з книги Модзалевського лишилася непоміченою.

Через три десятиліття, в 1940 р., в Радянській Україні культурні діячі відзначали 100-річчя від дня народження М. П. Старицького. Серед присвячених йому статей, що тоді вийшли, одна заслуговує на увагу. Адже саме вона, вочевидь, вперше ввела в обіг дату 14 (2) грудня 1840 р. Її автор Л. Г. Сокирко наводить цю інформацію без жодного посилання на джерела¹¹. Ще через двадцять років, 1960 р. в того ж Л. Сокирка вийшла праця, присвячена М. Старицькому, де ця дата знову ж продубльована без джерел¹². Тоді ж, у 1960 р. та в 1968 р., вийшли ще дві біографічні праці інших авторів, де ситуація повторилася^{13,14}. Відомий поет і літературознавець П. П. Ротач у своїх матеріалах до Українського біографічного словника під назвою «Літературна

4 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник: в 4 т. / К., 1908. Т. 1. С.3 – 4.

5 Там само.

6 ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 2. Спр. 285. Арк.141, 155.

7 ІР НБУВ. Ф. II. № 16562–16564. Арк. 202-209.

8 Российский государственный исторический архив (далі РГИА). Ф. 1343. Оп. 29. Д. 6388. Л. 25-26.

9 Франко Іван. Михайло П. Старицький. *Зібрання творів у 50 томах. Том 33*. Київ, 1982. С. 243.

10 Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века: с портретами. / Полтав. учен. арх. комис. Полтава, 1912. С. 189–190.

11 Сокирко Л. Михайло Петрович Старицький. *Літературна критика*. Київ, 1940. № 11–12. С. 62–63.

12 Сокирко Л. Г. М. П. Старицький: критико-біографічний нарис. Київ, 1960. С. 5.

13 Куриленко Й. М. М. П. Старицький (життя і творчість). Київ, 1960. С. 4.

14 Комишанченко М. П. Михайло Старицький. Київ, 1968. С. 8.

Полтавщина» також вказує дату 14 (2).12.1840 р., де посилається на вищезгадані праці¹⁵. В подальшому довідковій видання подають дату 14.12.1840 як таку, що вже не підлягає сумніву¹⁶.

Цю ситуацію можна було б списати на незнання біографами М. Старицького праці В. Модзалевського. У радянський час це можна пояснити негласною забороною генеалогії, як буржуазно-націоналістичної дисципліни. Але вже в роки незалежності у 1996 році вийшла чергова біографічна книга авторства О. С. Цибаньової. У цій книзі вона наводить знову ж дату 14.12.1840. Але коментуючи спогади Михайла Старицького про свого батька, О. Цибаньова посилається на четвертий том дослідження В. Модзалевського, піддаючи сумніву інформацію про його службу¹⁷. Таким чином, О. Цибаньова була знайома з «Малороссийским родословником». Але чому ж, використавши відомості про батька Михайла Петровича, вона не звернула увагу на вказану дату народження? Автор ніяк не коментує у книзі цю ситуацію, і ми можемо лише здогадуватися, чому так сталося.

Так чи інакше, дата 14.12.1840 не витримує жодної критики у світлі виявленого першоджерела. Хоча й досі залишається незрозумілим її поява саме в такій формі, враховуючи, що цифра дня народження співпала з реальною. Мабуть, існувало якесь невідоме досі джерело, яке певним чином було пов'язане з реальною датою, але пізніше дата народження була спотворена. З цього джерела або ж з усного неправильна дата могла ввійти в науковий обіг.

Тепер зупинимось детальніше на виявленій копії свідоцтва про народження. Дату народження, як уже згадувалося, воно вказує 14 (2) листопада 1839 р. Хрещення відбулося 17 (5) листопада того ж року. У метричній книзі це був 39-ий запис. Батько Михайла, Петро Іванович Старицький фігурує як житель «деревни» Калковки Полтавського повіту. Можливо, зі змісту цього запису В. Модзалевський припустив, що Петро Іванович був поміщиком цієї ж «деревни»¹⁸.

Випис був зроблений 2 вересня (21 серпня) 1842 р., але перед нами копія, що датується 5 травня (23 квітня) 1845 р. Схоже, що оригінал виписки зберігався у втраченому архіві Полтавського губернського дворянського депутатського зібрання, а для Департаменту Герольдії з нього зробили цю копію.

Документ друкується мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу.

1842 р., вересень 2 (серпень 21). – Свідоцтво про народження Михайла Петровича Старицького

Копія

Свидѣтельство.

По Указу Его Императорского Величества, Полтавская духовная консисторія слушала прошение помѣщика отставного ротмистра Петра Иванова сына Старицкаго о выдачѣ ему изъ метрическихъ книгъ свидѣтельства о времени рожденія и крещенія сына его Михаила, каковое свидѣтельство нужно для внесенія онаго сына его, въ дворянскую родословную книгу, для опредѣленія въ государственную службу. Родился же онъ Золотоношскаго уѣзда села Клищинецъ въ Ильинскомъ приходѣ 1839 года ноября 2 дня; и учиненную въ архивѣ сей консисторіи справку по коей оказалось: въ метрической Золотоношскаго уѣзда села Клищинецъ Ильинской церкви за тысяча восемь сотъ тридцать девятый годъ книгъ под № 39^м въ запискѣ такъ: ноября второго // Полтавскаго уѣзда деревни Калковки у помещика ротмистра и кавалера Петра Иванова Старицкаго и законной жены его Анастасіи Захаріевой, оба православного исповѣданія родился сынъ Михаилъ. Крестилъ священникъ Михаилъ Иваницкій, того

15 Ротач П. Літературна Полтавщина. *Архіви України*. Київ, 1968. № 6. С. 104-105.

16 Митці України: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. С. 551-552.

17 Цибаньова О. С. Лаври і терни. Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького. Київ, 1996. С. 4.

18 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник: в 4 т. / Киев, 1914. Т. 4. С. 749.

мѣсяца пятого числа, воспріємниками были села Клишинець помѣщикъ поручикъ Александръ Захаріевъ Лисенко и подполковника Константина Релецкого жена Елисавета Захаріева. Опредѣлили: съ прописаніемъ означенной справки выдать помѣщику отставному ротмистру Ивану¹⁹ Старицкому на основаніи 945 статьи 9 тома свода Законовъ /: въ продолженіи :/ просимое имъ о рожденіи и крещеніи сына его Михаила метрическое свидѣтельство. Вследствіе чего и дано сіе августа 21 дня 1842 года. Подлѣнное подписали: протоіерей Максимъ Фесенко, въ должности секретаря Опришковъ, столоначальникъ Дмитрій Залѣскій. Печать.

Вертикальний напис по центру сторінки, зліва на арк. 25: № 7797.

Вертикальний напис зверху сторінки, зліва на арк. 26: 1935.

РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 6388. Л. 25–25 об. Копія з таким засвідчувальним записом на арк. 25 об–26:

Сія копія с подлѣннымъ свидѣтельствомъ // вѣрна, въ чемъ Полтавское дворянское депутатское собраніе свидѣтельствуєть. Апреля 23 дня 1845 года.

Депутатъ Петръ Булюбашъ

Секретарь Петр Ганько

Титулярный совѣтник Иванъ Двигубскій.

Титульна сторінка справи про дворянство роду Старицьких, в якій виявлено випис з метричного запису про народження та хрещення Михайла Петровича Старицького. РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 6388. Л. 1.

19 Так у документі. Вочевидь правильно «Петру».

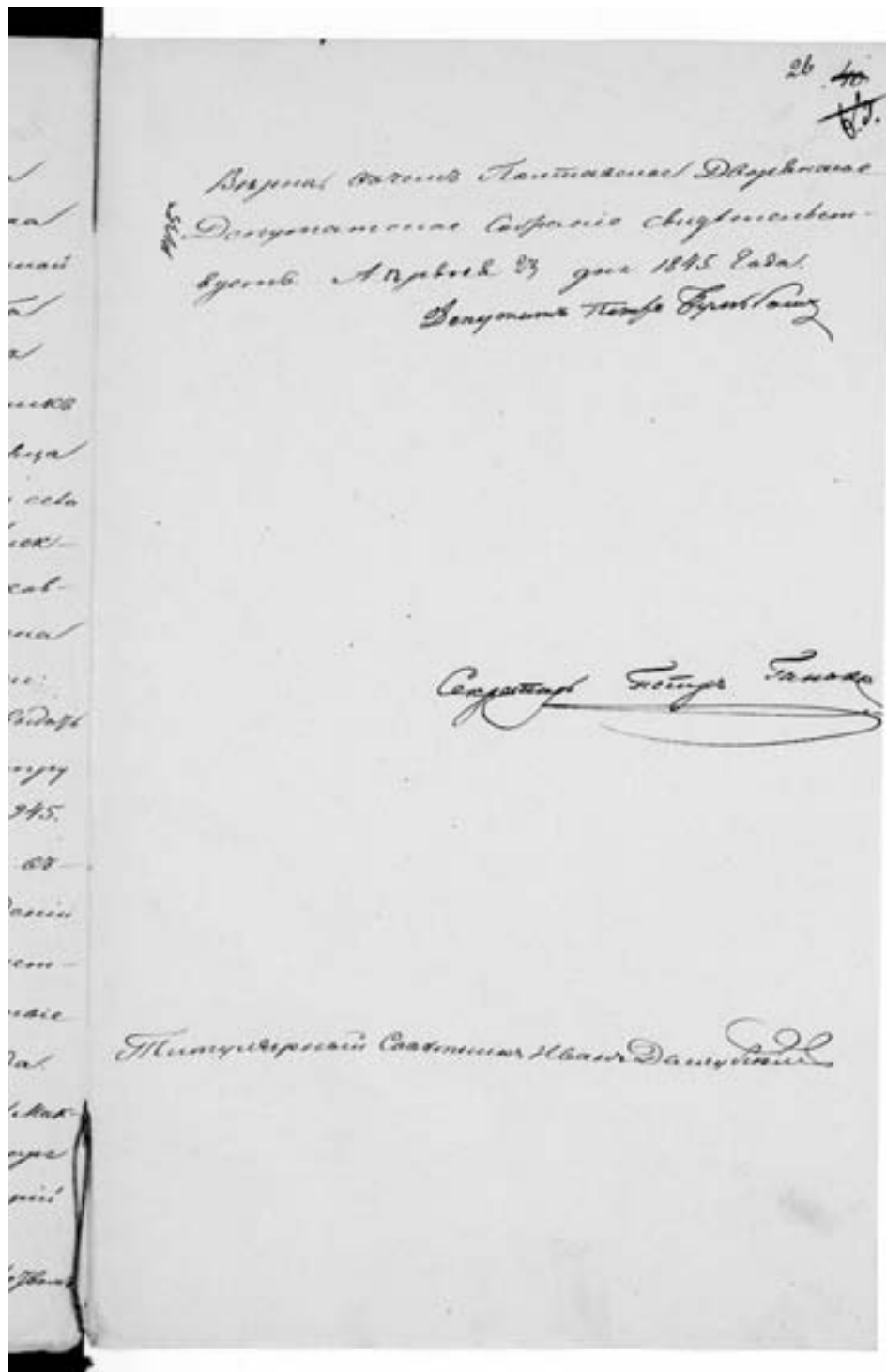
Копіє.

Свидѣтельство.

По Высочайшему Императорскому Высочеству,
Полтавская Духовная Консисторія
слушавши Прочтение Памятника
отставнаго Ротмистра Петра
Иванова сына Старицкаго, объявля
ему изъ Метрической Книжъ свидѣ
тельства о рождении, крещеніи и
крещеніи сына его Михаила, Команде
Свидѣтельство суррогъ действительна
оголо сына его, въ Овдеевскую раздѣль
ную Книжъ, гдѣ опредѣленъ въ Телу
дарованную суррогъ, родившійся изъ
Замѣтнаго узда Сина Киндманъ
въ Мѣсяцѣ Января 1832 года Новаго
2 дня; суррогъ въ Архивѣ Свѣтл.
системѣ справкѣ показъ означенъ:
въ Метрической замѣтнаго
узда Сина Киндманъ Мѣсяцѣ
Церкви за Мѣсяца Востокъ Свѣтл.
цѣмъ Дѣлѣмъ изъ Книжъ подлѣ № 37
въ Свѣтлѣмъ мѣсяцѣ Новаго Января

Перша сторінка витпису з метричного запису про народження та хрещення Михайла Петровича Старицького.

РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 6388. Л. 25.

Третя сторінка випису з метричного запису про народження та хрещення Михайла Петровича Старицького.
РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 6388. Л. 26.

References

- Chyrkova, M. Y., & Korotenko, V. V. (2015). Materialy henealohichnoho kharakteru v Derzhavnomu arkhivi Poltavskoi oblasti. *Arkhivnyy Ukrainy*, 5–6, 267–277. [in Ukrainian].
- Franco, I. (1982). Mykhajlo P. Staryts'kyj. In *Zibrannia tvoriv u 50 tomakh* (Vol. 33, pp. 230–277). Kyiv. [in Ukrainian].
- Komyshanchenko, M. P. (1968). *Mykhajlo Staryts'kyj*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kudryts'kyj, A. V. (Ed.). (1992). *Myttsi Ukrainy: entsyklopedychnyj dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kurylenko, J. M. (1960). *M. P. Staryts'kyj (zhyttia i tvorchist')*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Modzalevskyj, V. L. (1908). *Malorossyjskij rodoslovnyk* (Vol. 1). Kiev. [in Russian].
- Modzalevskyj, V. L. (1914). *Malorossyjskij rodoslovnyk* (Vol. 4). Kiev. [in Russian].
- Pavlovskyj, I. F. (1912). *Kratkyj byohrafycheskij slovar' uchenykh y pysatelej Poltavskoj huberny s polovyny XVIII veka: s portretamy*. Poltava. [in Russian].
- Rotach, P. (1968). Literaturna Poltavschyna. *Arkhivnyy Ukrainy*, 6, 100–106. [in Ukrainian].
- Sokyrko, L. (1940). Mykhajlo Petrovych Staryts'kyj. *Literaturna krytyka*, 11–12, 61–74. [in Ukrainian].
- Sokyrko, L. H. (1960). *M. P. Staryts'kyj: krytyko-biohrafichnyj narys*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Tsyban'ova, O. S. (1996). *Lavry i terny. Zhyttievij i tvorchyj shliakh Mykhajla Staryts'koho*. Kyiv. [in Ukrainian].

Кравцов Андрій Миколайович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (вул. Трохосвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Kravtsov Andrii Mykolayovich – PhD student of M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (st.. Trokhsviatytska, 4, Kyiv, Ukraine, 01001).

Metrical record of birth and baptism of Mykhailo P. Starytsky (to the 180th birthday anniversary)

This article is about birth record of Mykhailo P. Starytsky. He was a famous Ukrainian writer, poet, and playwright.

Nowadays, there is a generally accepted version of Mykhailo Starytsky's birth date. It is 14 (2 Old Style (O.S.) December 1840. Nevertheless, this version is not confirmed by original sources. The original sources were lost in 1943, when the state archive of the Poltava region and its Kremenchuk branch lost all their documents including metrical books with birth record of Mykhailo Starytsky. Because Mykhailo Starytsky was born in nobility family, we may attract additional sources. The author verifies others documents, such as Vadim Modzalevskyj's «Malorossyjskij rodoslovnyk» and finds another date. That date is 14 (2 O.S.) November 1839. Further, the author searches original source of this information in fond «Third Department of Senate» (Department of Geroldii) of Russian State Historical Archive, St. Petersburg. In result, the author finds the copy of extract of birth record of Mykhailo P. Starytsky, which confirm date 14 November 1839.

Additionally, the paper deals with finding the source of wrong date (14 December 1840). The author traces a sequence of links to sources in publications about Starytsky and finds the possible first article with wrong date. This article was published in 1940, but its author Luka Sokyrko did not point the source of date. Therefore, we cannot set source of wrong date.

On completion, the article shows analyzing of information from found extract of birth record. The author publishes full text of this document saving authentic language specifics.

Key words: Mykhailo Starytsky, metrical record, date of birth.

Дата подання: 20 серпня 2019.

DOI: 10.5281/zenodo.3546391

ГЕНЕАЛОГІЧНІ НОТАТКИ

УДК 929.52 Ігнатович

Віталій Мамалага

РОДИНА ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА ІГНАТОВИЧА

У статті розглядаються питання, пов'язані з генеалогією гетьмана Д. Ігнатовича, його соціальним походженням та родинними зв'язками. На наявному джерельному матеріалі встановлюється поіменний склад сім'ї володаря булави, визначається роль, яку її представники відігравали у суспільно-політичному житті тодішнього українського суспільства. Автором проаналізовано розгалуженість родинних зв'язків, матримоніальний чинник у політиці гетьмана.

Ключові слова: Дем'ян Ігнатович, Василь Многогрішний, Зиновій Ігнатович, Сава Шумейко, Михайло Зиновійович, родина Д. Ігнатовича, генеалогія.

Біографія гетьман Дем'яна Ігнатовича досі залишається «білою плямою» в українській історіографії. У наявній на сьогоднішній день в науковому обігу джерельній базі володар булави вперше згадується лише з 1665 року як зрілий державний діяч одразу в якості чернігівського полковника. Достовірних відомостей щодо попередніх років його життя натеper немає. Така поява «нізвідки» на політичному небосхилі Української козацької держави разом із селянським походженням гетьмана дали підстави історикам вважати Д. Ігнатовича чужою і ледь не випадковою людиною в козацькому середовищі¹. Допомогти з'ясувати, чи відповідає така думка дійсності, може встановлення родинних зв'язків гетьмана. Загалом же дослідження родинних зв'язків Д. Ігнатовича необхідне для повнішого окреслення місця керманіча та його родини у структурі козацької еліти. Доповнення генеалогії українського козацтва, вивчення якої стало в останні роки дуже популярною темою в колі вітчизняних істориків, є також важливим завданням.

Про походження Д. Ігнатовича та про його батьків майже нічого не відомо. Натеper в історіографії існують дві думки щодо походження гетьмана. Перша думка, яка була висловлена ще В. Модзалевським і яку підтримує більшість сучасних дослідників, твердить про селянське походження Д. Ігнатовича. На противагу їй В. Кривошея стверджував, що він мав шляхетське походження та пов'язував його з родиною любецьких шляхтичів Ігнатовичів². Цю думку дуже обережно підтримує І. Кондратьєв, натакаючи на любецьке та шляхетське походження Д. Ігнатовича³. Але беззаперечним доказом того, що прізвище «Ігнатович» не є в нашому випадку родовим ім'ям, а походить від патроніма (по батькові), є те, що і сам правитель Гетьманщини дозволяв собі змінювати його форму, і сторонні люди називали його в інший патронімічний

1 Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо: таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. К.: Наукова думка, 2004. С.147.

2 Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. С.200.

3 Кондратьєв І. Любецька шляхта у «лівобережних» планах гетьмана Петра Дорошенка // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 89-94.

спосіб. Так, гетьман у документах фігурує і як Ігнатов⁴, і як Ігнатенко⁵, чого, швидше за все, не могло бути б, якби це справді було родовим прізвиськом, тим більше шляхетським. А з урахуванням того, що і брати гетьмана – Зиновій та Василь, про яких далі буде сказано, також фігурують кожен як «Ігнатович»⁶, не лишається жодних сумнівів: батька гетьмана звали Гнатом (Ігнатом, Ігнатієм) і він, швидше за все, за відсутності будь-яких вказівок на шляхетство був справді низького походження. Жодних конкретних відомостей про нього досі не віднайдено. Щодо матері Д. Ігнатовича, то невідоме навіть її ім'я.

Після того, як гетьмана було усунуто від влади та за царським указом відправлено на заслання, його долю повинні були розділити і його родичі. У цьому указі поіменно згадуються дружина Д. Ігнатовича Анастасія, сини Петро та Іван, донька Олена, племінник Михайло Зиновійович⁷.

У листі до царя з проханням про надання підтримки своїй родині у разі його смерті, який гетьман Д. Ігнатович написав під час тяжкої хвороби у грудні 1670 р., він називає свою дружину Анастасією Якимівною⁸. Це майже все, що відомо про цю жінку. Походження дружини Д. Ігнатовича не встановлене, щодо неї нами віднайдена тільки наступна інформація: Д. Ігнатович після свого арешту в березні 1672 р. розповідав, що гетьманським майном міг розпоряджатись брат його дружини, він же молодий зять переяславського полковника Родіона Дмитрашки⁹. Як твердить В. Кривошея, Р. Дмитрашка був бездітним, але його дружина Тетяна, вдова Василя Золотаренка, колишнього полковника ніжинського, мала дітей від першого шлюбу¹⁰. Чи мається на увазі, що брат Анастасії Ігнатович був чоловіком якоїсь падчерки Р. Дмитрашки, чи невідомої його сестри, чи, можливо, той все-таки мав дітей, про що натепер не відомо дослідникам генеалогії? Як би там не було, такий родинний зв'язок брата дружини гетьмана вказує на близькість родини Анастасії Ігнатович до козацького, а, можливо, й старшинського середовища. На жаль, ім'я вказаного брата гетьманши чи якісь подробиці з його біографії невідомі. Також, за даними В. Модзалевського та В. Кривошеї, Анастасія мала сестру невідомого імені, яка була дружиною Василя Свириденка, помітного соратника Д. Ігнатовича, генерального хорунжого в його уряді¹¹.

Щодо вказаних синів та доньки, то вони на момент заслання були неповнолітніми та неодруженими. Жодних відомостей про їхнє життя за період до та під час гетьманування Д. Ігнатовича не віднайдено. Щодо пізнішого періоду життя в Забайкаллі, то згадки про дітей Д. Ігнатовича у джерелах зустрічаються. Зокрема, відомо, що Петро Дем'янович загинув 1691 р. у бою з монголами, а Олена Дем'янівна вийшла заміж за сибірського дворянина Івана Бейтона. Також сибірські джерела дають інформацію про ще двох доньок Д. Ігнатовича, народжених, швидше за все, вже на засланні, проте їхні імена не називаються. Відомостей про Івана Дем'яновича сибірські джерела не дають, зате про Якова Дем'яновича маємо інформацію, що і він помер у 1691 р.¹²

4 Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ-Львів: НТШ, 2004. С. 460.

5 Соловьев С. История России с древнейших времен. Кн.3. Том XI–XV. СПб.: Издательство Товарищества «Общественная польза», 1916. С. 413.

6 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 9. СПб.: Типография М. Этингера, 1877. С.692.; Універсали українських гетьманів. С. 557.

7 Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (ЦДІАК) Ф. КМФ-41. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 237.

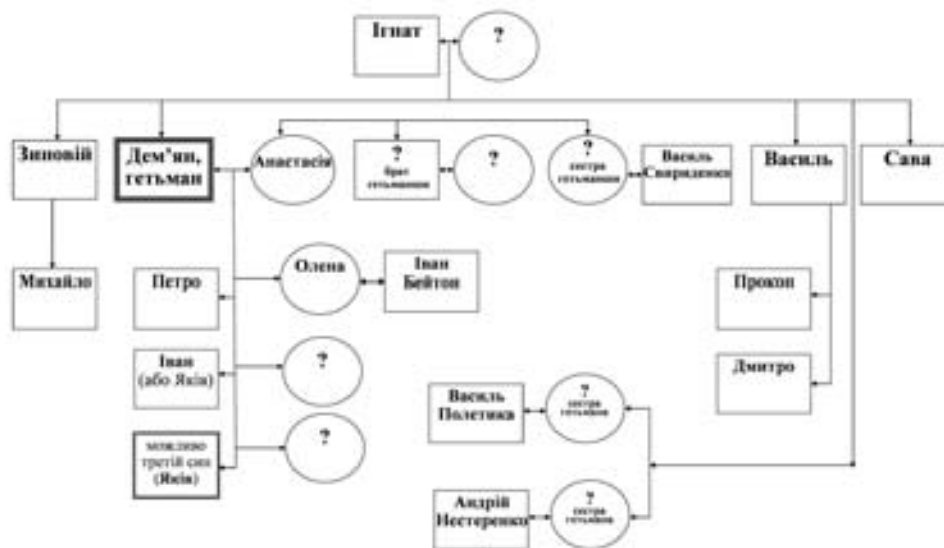
8 Листи українських гетьманів. Харків: «Фоліо», 2012. С. 79.

9 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 9. С. 772.

10 Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. С. 35.

11 Модзалевский В. Малороссийский родословник. К.: Типо-Литография С.В. Кульженко, 1912. Т.ІІІ. С. 559.; Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. К.: ДП «НВЦ «Пріорітети», 2012. Т.ІІ. С.138.

12 Оглоблин Н. Служба в Сибири Демьяна Многогрешного // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1892. Кн. 6. С. 153–162.

Клан Ігнатовичів

Можна припустити два варіанти такої колізії. Можливо, на якомусь етапі відбулася канцелярська помилка, яка зробила з Івана Якова або ж з Якова Івана. Також можливо, що Яків народився вже на засланні. Друге припущення менш вірогідне: чому ж тоді сибірські джерела жодним словом не згадують Івана Дем'яновича? Як би там не було, можна констатувати, що згадані діти гетьмана в часи його владарювання були занадто малого віку, щоб стати учасниками якихось матримоніальних схем.

Розпис ближніх осіб колишнього гетьмана Д. Ігнатовича, наданий московському уряду, згадує двох його зятів – Полетика та Андрія Корнієнка¹³. За даними В. Кривошеї, який у цьому питанні прямує за В. Модзалевським, одна зі старших доньок Д. Ігнатовича, невідомого імені, стала дружиною Андрія Корнієвича Нестеренка, лубенського полковника у 1671 – 1672 рр., а друга, також невідома, – дружиною Василя Полетика, седнівського сотника¹⁴. Дослідники одностайні в питанні ідентифікації дружин вказаних старшин як дочок гетьмана, але за браком конкретних відомостей ми не можемо відкидати ймовірність того, що одна з них, а можливо, й обидві, були не доньками, а сестрами гетьмана. Особисто ми схилиємось саме до другого варіанту. У згаданому листі гетьмана до царя, датованому груднем 1670 р., він просить покровительства тільки для сина Петра та другої, ще ненародженої дитини¹⁵. За півтора року, як ми пам'ятаємо, джерела називають трьох дітей – Петра, Івана та Олену. Тобто в гетьмана за період від грудня 1670 р. по березень 1672 р. народилося двоє дітей. Така активність дітонародження, на нашу думку, не свідчить на користь наявності значно старших дітей (які, до того ж, взагалі ніколи не згадуються гетьманом). Можна, звісно, припустити, що заміжні доньки не потребували особливої уваги з боку батька, маючи власні сім'ї. Але з огляду на повну відсутність згадок про старших дочок у джерелах віддаємо пріоритет вказаним міркуванням і не погоджуємося з тим, що дружини В. Полетика та А. Нестеренка були дочками Д. Ігнатовича. Окремо треба вказати, що поява останніх у середовищі політичної еліти відбулася саме за гетьманування Д. Ігнатовича.

Історики вказують, що гетьман мав трьох братів – Василя, Саву і Зиновія¹⁶. Гетьманів брат Василь, який в офіційних документах зазвичай підписувався як «Василь

13 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 9. С. 828.

14 Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. С. 202.

15 Листи українських гетьманів. С. 79.

16 Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. С. 200.

Многогрішний», був помітною фігурою в середовищі козацької старшини, послідовно займаючи важливі посади в Ніжинському та Чернігівському полках і генеральному уряді. Його ім'я з'являється у збережених джерелах навіть раніше за ім'я Дем'яна – в універсалі ніжинського наказного полковника від 10 липня 1663 р. Джерела безліч разів називають його братом гетьмана, тому це питання не потребує додаткового доведення. Щоправда, встановити, хто з братів був старшим, натеper важко. Василя з сім'єю після усунення Д. Ігнатовича від влади було заслано до Красноярська, і тільки відносно періоду заслання з'являються відомості про двох його синів – Прокопа та Дмитра¹⁷. В. Кривошея твердить, що дочка Василя була дружиною Івана Домонтовича, генерального судді в уряді Д. Ігнатовича і одного з учасників заколоту проти нього¹⁸. Дозволимо собі поставити це під сумнів, адже надане посилення¹⁹, на нашу думку, не дозволяє зробити подібний висновок. До того ж, гострий публічний конфлікт між гетьманом та І. Домонтовичем та участь останнього в заколоті проти Д. Ігнатовича хоча і не можуть бути аргументом проти наявності між ними родинного зв'язку, але за відсутності протилежних відомостей якоюсь мірою підкріплюють нашу думку.

Ймовірно, найстаршим з братів Ігнатовичів був Зіновій. Припускати подібне дозволяють наступні міркування. На кінець 1671 р., тобто коли Дем'ян ще був гетьманом, Зіновія вже не було серед живих, а його син Михайло був нагороджений у 1671 р. дядьком-гетьманом за батькові заслуги перед Військом Запорозьким²⁰. Тобто він на цей момент уже був повнолітнім, а подібних відомостей про дітей Дем'яна чи Василя не знайдено. Вік Михайла Зіновійовича, хоча й не прямо, але вказує на те, що Зіновій був старшим братом Дем'яна та Василя. Після усунення Д. Ігнатовича від гетьманства Михайла разом із сім'єю дядька-гетьмана було заслано до Сибіру. Але якщо родина гетьмана врешті-решт опинилась в Забайкаллі, то Михайло Зіновійович був висланий до Якутії²¹. На момент заслання Михайло, швидше за все, був не одруженим, адже у планах гетьмана було його одруження з дочкою правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Про це навіть було домовлено, але вище означені події, ймовірно, завадили реалізації таких планів²².

Найзагадковіший з братів Ігнатовичів – Сава. Джерела називають його особисте прізвище «Шумейко». Саме його дехто з дослідників схильний вважати первинним родовим прізвищем братів. До речі, звернемо увагу, що встановити достеменно, яке ж «родове прізвище», тобто прізвище в сенсі ХХІ ст. мали брати, складно ще й тому, що кожен з братів, у тому числі в офіційних документах, використовував різне прізвище. Отже, маємо на трьох братів – Дем'яна, Василя та Саву – три прізвища. Сава вперше фігурує в доступних джерелах тільки наприкінці 1671 р., зайнявши за наказом брата-гетьмана посаду стародубського полковника замість опального Петра Рославченка²³. Він мав би розділити долю своїх родичів на засланні, але навесні 1672 р. помер у Стародубі раніше, ніж відправлені по нього старшини змогли його заарештувати²⁴. До речі, у вказаному вище документі Сава Шумейко названий племінником Д. Ігнатовича, а не братом. Щоправда, ми схилиємось вважати таке твердження помилковим через його поодинокість, адже вказівок на те, що Сава був братом гетьмана, значно більше.

Щодо дружин братів гетьмана інформації вкрай мало. В. Модзалевський, посилаючись на відомості джерел, повідомляє, що дружину Зіновія та матір Михайла Зіновійовича звали Мариною Яківною і вона з іншими (неповнолітніми) дітьми залишилась жити в Україні²⁵. Про дружину Сави нічого не відомо. В. Кривошея по-

17 Оглоблин Н. Служба в Сибири Демьяна Многогрешного. С. 165.

18 Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. С. 200.

19 Модзалевский В. Малороссийский родословник. К.: Типография Т-ва Г.Л. Фронцкевича и К°, 1908. Т.І. С. 434.

20 Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. С. 557.

21 Оглоблин Н. Служба в Сибири Демьяна Многогрешного. С. 161.

22 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 9. С. 752.

23 Там само. С. 644

24 ЦДІАК. Ф. КМФ-41. Оп. 1.Спр. 96. Арк. 219.

25 Модзалевський В. Нові відомості про родину Многогрішних // Україна. Науковий

миляється, називаючи її Зіновією Жданівною²⁶. Насправді так звали другу дружину Василя Ігнатовича²⁷. Щодо першої дружини Василя джерела подають сумну історію про те, що він взагалі її вбив, в чому сам відверто зізнавався, розповідаючи в Москві: *«жил он в местечке Коропов; и в Филипов де пост прошлого 176 году бил он Василей жену свою, и от тех побоев она умерла»*²⁸. Як звали цю жінку та якого вона була походження, невідомо. Згадана друга дружина Василя, ймовірно через відсутність спільних з ним дітей, не розділила з чоловіком заслання до Сибіру²⁹.

Після усунення Д. Ігнатовича від влади представники гетьманської сім'ї, навіть ті, хто не потрапив на заслання, зійшли з історичної арени. Щоправда, існують припущення, що дехто з представників родини зміг повернутися з історичного небуття. Так, наприклад, С. Павленко робить обережне припущення, що Андрій Нестеренко був батьком відомого соратника І. Мазепи, батуринського сотника Дмитра Нестеренка³⁰. Відповідно, останній міг бути нащадком або родичем гетьмана Д. Ігнатовича. Такі припущення мають право на існування, але без конкретних відомостей залишаються лише обережним припущенням – занадто багато різних Нестеренків та Несторів фігурує у документах епохи.

Окрім усього, розгляд родини Д. Ігнатовича та отримане приблизне уявлення щодо віку її представників станом на 1672 р., а також факт народження двох його дітей поспіль саме під час гетьманування (та малолітства на той час старшого сина Петра) наштовхує на думку про відносно молодий вік і гетьмана у цей період. Можливо, за подальшого дослідження історіографічні традиції щодо віднесення народження Д. Ігнатовича до 1630 чи, тим більше, до 1620 рр. будуть скориговані в бік пізнішого часу.

Загалом, з огляду на політичну специфіку тодішніх родинних та соціальних відносин, говорячи сучасною термінологією, родину гетьмана можна означити як «клан Ігнатовичів». Спираючись на розглянуту інформацію, можна стверджувати, що «клан» був достатньо потужним суспільно-політичним угрупованням. Але також можна констатувати, що родинні зв'язки сім'ї гетьмана з іншими подібними козацько-старшинськими угрупованнями не були розвинуті. Також помітно, що представники сім'ї Д. Ігнатовича (за винятком брата Василя) до політичного піднесення Дем'яна взагалі не були інтегровані до найвищих козацько-старшинських кіл. Можна припустити, що по мірі дорослішання дітей Ігнатовичів, якби Дем'ян і надалі залишився на політичному Олімпі, родинні зв'язки сім'ї гетьмана значною мірою б зміцніли – помітно, що гетьман намагався широко використовувати у своїй політиці матримоніальний важіль.

Таким чином, можна зробити висновок, що Д. Ігнатович не мав надто розгалужених родинних зв'язків у козацько-старшинському середовищі, але однозначно не був чужим для нього. Також незброєним оком помітно, що відкритих питань щодо розглянутої проблеми наразі занадто багато і тому необхідно продовжувати дослідження генеалогії гетьмана Д. Ігнатовича.

References

Akty, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii. (1872). Vol.7. Saint-Petersburg, Russian Empire: V tipografii Eduarda Pratsa.

Akty, otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii. (1877). Vol.9. Saint-Petersburg, Russian Empire: Tipografiya M. Ettingera.

тримісячник українознавства. Кн. 3 та 4. К.: Друкарня українського наукового товариства, 1917. С.80 - 81.

26 Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. С. 202.

27 Модзалевський В. Нові відомості про родину Многогрішних. С. 82.

28 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 7. СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1872. С. 88.

29 Модзалевський В. Нові відомості про родину Многогрішних. С. 82 - 83.

30 Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 52 - 53.

Horobets V. & Chukhlib T. (2014). *Neznaioma Klio: taiemnytsi, kazusy i kuriozy ukrainskoi istorii. Kozatska doba*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Kondratiev I. (2015) Liubetska shliakhta u «livoberezhnykh» planakh hetmana Petra Doroshenka. «Hetman Petro Doroshenko ta yoho doba v Ukraini». *Materialy Vseukrainskoi nauk.-prakt. konf. pryurochenoi do 350-i richnytsi pochatku hetmanuvannia Petra Doroshenka* [Materials scientific-practical conference to the 350th anniversary of the beginning of the hetmanization of Peter Doroshenko]. Nizhyn, Ukraine. pp. 87 - 94.

Kryvosheia V. (2004) Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Narysy istorii kozatskykh polkiv. Kyiv, Ukraine: Vydavnychiy dim «Stylos».

Kryvosheia V. (2004) Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Pereiaslavskyi polk. Kyiv, Ukraine: Vydavnychiy dim «Stylos».

Kryvosheia V. (2012) Ukrainske kozatstvo v natsionalnii pam'iaty. Chernihivskyi polk. Kyiv, Ukraine: DP «NVTs «Prioritety».

Lysty ukrainskykh hetmaniv (2012). Kharkiv, Ukraine: «Folio».

Modzalevskiy V. (1908) Malorossiyskiy rodoslovnik. Vol.1. Kyiv, Russian Empire: Tipografiya T-va G.L. Frontskevicha i K.

Modzalevskiy V. (1912) Malorossiyskiy rodoslovnik. Vol.3. Kyiv, Russian Empire: Typo-Lytohrafia S.V. Kulzhenko.

Modzalevskiy V. (1917) «Novi vidomosti pro rodynu Mnohohrishnykh», *Ukraina. Naukovyi trokhmisiachnyk ukrainoznavstva*. No. 3-4, pp. 77–89.

Ogloblin N. (1891) «Sluzhba v Sibiri Demyana Mnogogreshnogo», *Chteniia v istoricheskoi obshchestvennoi Nestora Letopistsia*, Vol. 6, pp. 153–162

Pavlenko S. (2009) Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybychnyky. Kyiv, Ukraine: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia».

Solovev S. (1865) Istoriia Rossii s drevneyshikh vremen. Vol.3, Part XI-XV. Saint-Petersburg, Russian Empire: Izdatelstvo Tovarishchestva «Obshchestvennaya polza

TsDIAK Ukrainy. F. KMF-41. Op. 1, Spr. 96., 269 a. Stolbtsy Malorossiyskogo prikaza Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (2004). Kyiv-Lviv, Ukraine: NTSh.

Мамалага Віталій Вікторович – старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (Батурин, вул. Гетьманська, 74, Україна), e-mail: b.zitadel@ukr.net

Vitaliy Mamalaha – Senior Researcher at the National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital» (Baturyn, 74 Hetmanska St., Ukraine), e-mail : b.zitadel@ukr.net

Family of Hetman Demjan Ignatovich

In the article questions connected with genealogy of hetman D.Ignatovich, his social origin and related ties in general are considered. An attempt is made to establish the nominal composition of the hetman's family by available sources, and here the role that its representatives played in the socio-political life of the then Ukrainian society. The author also tries to establish how branched were the hetman's family ties and how much the matrimonial component was significant in his policy.

Keywords: Demjan Ignatovich, Vasily Mnogogreshny, Zinovy Ignatovich, Sava Shumeyko, Mikhail Zinovievich, D. Ignatovich family, genealogy of the Cossacks.

Дата подання: 22 серпня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546395

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Сергій Павленко

НОВА ВЕРСІЯ ПРО ПРИЧИНИ ФІГУРУВАННЯ І. МАЗЕПИ У СУДОВІЙ СПРАВІ ПРО ЗРАДУ О. ЗАГОРОВСЬКОЮ СВОГО ЧОЛОВІКА

Гетьмана Івана Мазепу добре знають в Європі та на інших континентах завдяки творам відомих письменників, художників. Їх привабив любовний сюжет часів його молодості, невдачі, падіння та злету володаря булави. Автор, вивчаючи реалії 1660-их років, дійшов висновку, що, швидше за все, тридцятирічний Мазепа був посередником у стосунках свого спонсора, білоцерківського старости князя Дмитра Вишневецького із заміжню Оленою Загоровською. Вона не могла розлучитися з нелюбим чоловіком, бо католикам заборонялося це робити. Мазепа возив їй дорожочинні подарунки не від себе, а від відомого у Польщі магната. Після навчання у Європі за спонсорські кошти він не міг мати стільки золота та срібла, аби задобрювати ним улюблену жінку та її слуг. Однак поширена про нього мемуаристом Яном Пасеком вигадка зіграла загалом позитивну роль у поширенні відомостей про складну долю українського правителя. Вона додала його біографії інтриги, неординарності. Тому не випадково він став героєм багатьох поем, п'єс, романів.

Ключові слова: Мазепа, Олена Загоровська, кохання, Дмитро Вишневецький, зрада, шлюб, подарунки.

У XVIII – XIX століттях з легкої руки Вольтера¹ в Європі набула поширення як найвірогідніша скандально-романтична легенда, пов'язана з подробицями особистого життя гетьмана.

«Потім була викрита одна інтрижка, яку він (Мазепа. – **Авт.**) мав з дружиною якогось польського шляхтича, – писав автор «Історії про Карла XII»² у 1731 р. Цей чоловік наказав його повністю голого прив'язати до спини дикого коня й пустив його скакати в такому стані. Кінь, що походив з України, туди й повернувся та привіз туди Мазепу, напівмертвого від втоми та голоду. Кілька селян його врятували. Він довгий час залишався в них і відзначився в багатьох походах на татар»³.

Ця фабула стала основою або поштовхом для написання літературних творів Андрі Констан д'Орвілем («Спогади Аземи, що містять різні анекдоти правління Петра Першого, імператора Росії, та імператриці Катерини, його дружини», 1764⁴

1 Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера // Український історик. 1987. №1–4. С.72.

2 [VOLTAIRE]. Histoire de Charles XII. Roi de Suede, par Mr. de V***. A Basle. Christophe Revis. 1731. 2 vols.

3 Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede. P.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'aîné, et de Firmin DIDOT, 1802. P. 162–163; З українознавчого доробку Вольтера / Опис України та повідомлення про Мазепу в «Історії Карла XII» Вольтера // Луняк Є. Козацька Україна XVI – XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С.278 – 279.

4 [André Constant Dorville]. Mémoire d'Azema, diverses Anecdotes des Regnes de Pierre le

[перевидання 1766, 1773, переклади німецькою та російською 1773, 1784 – 1796)]⁵, Джорджем Байроном («Мазепа», 1819), Леопольдом і Кювельє («Мазепа, або Тартарський кінь», 1825), Юзефом-Богданом Залеським («Дума Мазепи», 1824), Генрі Мільнером («Мазепа, або дикий кінь Татарії», 1828), Віктором Гюго («Мазепа», 1829), Жолем Ресегіє («Мазепа», 1829), Джоном Пейном («Мазепа або дикий кінь Татарії», 1833), Юліушем Словацьким («Мазепа», 1839), Антоніо Кортезі («Танці Мазепи», 1847), Джеймсом Раймером («Мазепа, або Дикий кінь України», 1850), Томасом Лейсі («Мазепа», 1850), Й[оганом?] Мейером («Мазепа», 1832), Густавом Нієратом («Мазепа, історія», 1842), Г[уставом?] Штебніцом («Мазепа», 1844), Андреасом Меєм («Король степів», 1849), Карлом Штарком («Битва під Полтавою», 1855), Адольфом Мютцельбургом («Мазепа», 1860), Рудольфом Готшалем («Мазепа», 1860, 1865), Георге Асакі («Мазепа в Молдові», 1859), Генрі Вільямсом («Мазепа, або дикий кінь», 1890), Ван Леентом («Мазепа, лев степів», 1875), Альбертом Ейкеном («Індійський Мазепа», 1878), Де Воге, віконтом Е. Мельхіором («Справжня історія Мазепи, 1884), Фредом Уїшоу «Мазепа» (1902), Бертольдом Брехтом («Балада про Мазепу», 1923) та ін.⁶ В Англії в XIX ст. з'явилося під впливом Байрона 6 подібних творів, в Німеччині – 13 перекладів та 13 переспівів, в Італії – 6 перекладів, у Чехії – 27. Чимало повістей, драм, романів, поем на цю тему видали аноніми⁸. Популярний сюжет про «кошмарний галоп»⁹, розтиражований у багатьох національних літературах, став предметом для детального вивчення як зарубіжних¹⁰,

Grand, Empereur de Russie, & de l'Impératrice Catherine son Epouse. Amsterdam, 1764.

5 Marciuk Ch. Mazeppa: ein Thema der französischen Romantik; Malerei und Graphik 1823 -1827. München; Wien: Profil, 1991. S.21.

6 Дубицький В. Мазепа в західноєвропейських літературах /Тризуб (Париж). 1937. Ч.40 – 41. С.15 – 18; Господин А. Мазепа у світовій літературі. Вінніпег, 1987; Алексєєнко Л. Гетьман Іван Мазепа в літературі: літературно-історичний коментар // Історія України. 2000. № 33. С. 4; Наливайко Д. Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія та міф // Слово і час. 2002. №8. С.39 – 48; №9. С. 3 – 17; Лупак Н. М. Роль синтезу мистецтв і компаративного дискурсу в літературній рецепції образу Мазепи. Тернопіль: Монографія. Міжнародні горизонти і компаративістичний дискурс сучасних літературознавчих студій, 2005; Коломієць В. Образ Івана Мазепи у фольклорі та літературі // Дивослово. 2006. № 1. С. 8 –13; Лавренчук В. Проблеми рецепції постаті Івана Мазепи в світовому письменстві // Зарубіжна література 2007. №12. С. 10 – 15; Лавренчук В. Постать Івана Мазепи в у світовому письменстві (Художньо-естетичне освоєння життя й діяльності гетьмана в українській літературі XIX ст.) // Дивослово. 2008. №1. С. 39 – 43; Лапіна С. Образ гетьмана Івана Мазепи в історії та літературі // Вершини майстерності. Збірник праць, опублікованих у наукових та періодичних виданнях у 2011 році / укл.: С. С. Лапіна, Л. В. Лук'яненко, 2012. Вип. 1. С.94; Коновалова М. М., Грачова Г. М. Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі: монографія. Донецьк: Ноулідж, 2013. 157 с.; Берегова Д. А. Образ гетьмана Мазепи в українській та світовій літературі: типологічні паралелі // Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство). 2015. №2. С.20–23.

7 Сидорук І. Мазепа в чужій літературі // Календар свободи на мазепинський рік 1959. Нью Йорк: Видання Українського народного союзу, 1959. С.81.

8 A Modern Mazeppa. Pall Mall Gazette 22 Aug. 1884, 10; Mazeppa: A Burlesque Extravaganza in One Act. London: printed by Thomas Scott, [186_?]; Mazeppa or Bound to Win («A ridiculous one-horse burlesque in Three Hacks»). London: Francis Cowley Burnand, 1885; Mazeppa; or the Wild Horse of the Ukraine. London: E. Lloyd, 1850; Ocean Mazeppa or Found at Last. London: General Publishing (Union Jack Library, No. 12), 1889.

9 Voss T. Mazeppa-Maseppa: migration of a Romantic motif // Tydskrif vir letterkunde. 2012. Vol.49 (2). S.111.

10 Babinski H. The Mazeppa Legend in European Romanticism. New York/London: Columbia University Press, 1974; Sadowska-Guillon I. Mazeppa, héros romantique. Le thème dans les littératures anglaise, française, polonaise et russe // Les Lettres Romanes, 1982. Bd. 36. №. 2. S. 125 – 147; №. 3. S. 235 – 249; №. 4. S. 317 – 341; Tarnavsky L. C. Historicity versus Literary Imagination: Hetman Ivan Mazepa as Protagonist in German Literature. The University of Michigan, 1985; Пеленська Х. Польська легенда про Мазепу // Віднова. 1985. Ч.3. С. 79 – 86; Grob T. Der innere Orient. Mazeppas Ritt durch die Steppe als Passage zum Anderen Europas // Wiener Slavistischer Almanach. 2005. № 56. S. 33 – 86; Sibora B. Le Cheval de Mazeppa: Voltaire, Byron, Hugo, un cas d'intertextualité franco-anglaise. Paris: Harmattan, 2006; Woldan A. Ivan Mazepa in der deutschsprachigen Literatur // Wiener slavistisches Jahrbuch. Wien, 2010. Band 56. S. 141 – 160; Mende J. Mazeppa als literarische Figur der Romantik: Byron, Hugo, Slowacki. Wien, 2012;

так і вітчизняних¹¹ літературознавців та істориків.

Літературна легенда про Мазепу, прив'язаного до коня, захопила й художників багатьох країн¹².

Така популярність образу Мазепи у мистецтві, літературі викликана не стільки інтригуючими обставинами його молодості, як парадоксом долі гетьмана: після нищівного падіння він усупереч усьому стає керманичем країни.

Романтиків приваблював сюжет зневаження, осуду, розправи над героєм, який, попри це, не занепав духом, а здолав негативний імідж, здобув авторитет у суспільстві і навіть отримав булаву.

*«Падеш... ось край... ще раз зібрав ти свої сили,
Встаєш, ти – володар!», –*

такими словами закінчив свою поему «Мазепа» Віктор Гюго.

Д. Байрон співчутливо описує гетьмана, виправдовує його вчинки, душевні поривання. Поет вірить у щирість кохання юного Мазепи і Терези. Їхня любов подається як світле почуття, яке стоїть вище тогочасної лицемірної моралі, продажних шлюбів.

Чи ж справді реальний І. Мазепа у молодості зазнав нещасливого кохання і був жорстоко покараний за нього?

Відомості про згаданий вище інцидент поширилися завдяки недобророзумливцю І. Мазепи Яну Пасеку, з яким покоєвий мав конфлікт при дворі Яна Казимира. Хоча вони на вимогу короля «помирилися» у 1662 р., все ж неприємний осад від того зіткнення в обох залишився. Саме він дав поштовх уяві талановитого літератора-мемуариста, який, як видно, познущався над своїм кривдником у гротескній формі.

Військова кар'єра у Я. Пасека не склалася. Провівши молодість у походах, будучи в 1662 – 1664 рр. при дворі Яна Казимира, зрештою з 1667 р. він осів у своїй маєтності та став відомим в окрузі як непримиренний скандаліст, учасник 18 судових процесів, при цьому 5 разів отримував вирок у формі баніції (позбавлення прав, вигнання) та 1 раз присуджений до інфамії¹³. Попри такі реалії співжиття із сусідами, життєві негаразди, шляхтич час від часу писав нотатки про участь у військових кампаніях, сеймах, судах, дипломатичних місіях, про зустрічі з відомими діячами Речі Посполитої, ділився різними думками, повчаннями для молоді, додавав у спогади документи, реляції, промови. Крім того, у тексті його мемуарів натрапляємо на оди деяким діячам,

Prymak T. Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth Century Ukraine // Canadian Journal of History / Annales canadiennes d'histoire. 2012. Vol. 47. № 2. S.259 – 283; Prymak T. The Cossack Hetman: Ivan Mazepa in History // The Historian. 2014. Vol. 76. Issue 2. P. 237–277.

11 Матвійшин В. Гетьман Іван Мазепа – романтичний герой у західноєвропейському письменстві. Український літературний європеїзм: [монографія]. К.: Академія. 2009; Луняк Є. Козацька Україна XVI – XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. К. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. С.175 – 177; Романтична драма у прикладах Гетьманщини // Луняк Є. Минуле України в романтичних історіях. Ніжин: «Міланік», 2007. С.90 – 99; Лавренчук В. Інтерпретація образу Івана Мазепи у світовій літературі першої половини XIX століття // Нова педагогічна думка. 2012. №4. С. 69 – 75.

12 Mouilleseaux J.-P. Mazeppa. Variations sur un themeromantique. Museedes Beaux Artsde Rouen. Rouen, 1978 [Ausstellungs katalog]; Bailbe J.-M. Mazeppa et les artistes romantiques // Annales de la Faculte des letires et sciences humaines d'Aix.1966. T. XL. P. 13 – 40; Marciuk Ch. Mazeppa: ein Thema der französischen Romantik; Malerei und Graphik 1823 – 1827. München; Wien: Profil, 1991; Ostrowski J. Mazepa pomiędzy romantyczną legendą a polityką // Przegląd Wschodni. 1992/93. T. II. Z. 2(6). S.359 – 389; Marest N. Les représentations de Mazeppa dans les arts du XIX siècle. Le Perray-en-Yvelines, 1993. 203 p.; Ковалевська О. Романтичний герой європейського живопису // Гетьман. Осмислення / Ковалевська О. (упоряд.). Київ: Темпора, 2009. Т.2. С. 218 – 229; Ritz G. Mazepa alsromantische Figurdes Anderen // Polonica. Rossica. Cvclica. Professoru R. Figuni k 60-letiju. M., 2001. P.58 – 73; Пеленська Х. Образ Мазепи у французькому мистецтві романтизму. Львів: Апіріорі, 2018.

13 Кайтох В. Заметки о том, как Ян Хризостом Пасек с Москвой воевал // Studia polonoslavica: K 90-летию со дня рождения Е.З. Цыбенко / Под ред. М.М. Громова, О. В. Розинская, О. В. Розинская и др. М.: Издательство Московского университета, 2014. С. 22.

спостереження за погодою, скарги на життя¹⁴. Завершував він укладати цей збірник, в якому «фрагменти слабо з'єднані між собою»¹⁵, правдоподібно в 1690 – 1696 рр.¹⁶

Пасек, який поєднував у своїх спогадах правду з фантастичними вигадками, плітками, і був, за висновком польського літературознавця Олександра Брюкнера, «неймовірним брехуном»¹⁷, вирішив погамувати свою образу на колишнього покоєвого – «з ніг до голови козака» (у Варшаві це звучало зневажливо), який вибився у гетьмани, вдаючись до літературної помсти. Під його пером народилася зневажлива оповідка про любовну пригоду І. Мазепи з дружиною польського шляхтича Фальбовського. Автор не шкодував сатиричних фарб, аби знеславити свого давнього кривдника. За версією Пасека, І. Мазепа мав на Волині село, з якого потай вчашав до дружини сусіда¹⁸. Слуги пана Фальбовського розповіли йому про таємну кореспонденцію, яку носили між коханцями¹⁹. Шляхтич вирішив викрити амурні стосунки дружини-зрадниці. Він перехопив від неї слугу-посланця, який ніс повідомлення І. Мазепі, що чоловік виїхав з дому. Фальбовський змусив вістуну виконувати доручення дружини, а сам дочекався приїзду таємного гостя віддалік від села. Зустрівшись несподівано із молодим шляхтичем, Фальбовський після діалогу з ним зрештою вихопив у нього приховану записку-послання: «А це що за лист?»²⁰ Мазепа намагався викрутитися: мовляв, їде перший раз. Але слуга повідомив, що гість панни був у неї стільки ж раз, скільки він має на голові волосся. Розлючений пан наказав зв'язати Мазепу. У дорозі він лякнув його: «Вибирай смерть!»²¹ Нажаханий коханець почав проситися, аби його не позбавляли життя. Утішений знущаннями та приниженнями, Фальбовський наказав роздягнути свого кривдника «догола, посадив його лицем до хвоста, а задом до конячої голови на його власного коня, знявши з того кульбаку»²². «Руки зв'язали ззаду, а ноги підв'язали під череву коня, – далі не шкодував словесних фарб Я. Пасек. – На бахмата, з природи доволі прудкого, нагукали, вдарили його канчуками та ще й, зірвавши йому з голови ковпак, стрілили над ним кілька разів. Бахмат скочив додому як скажений. А треба було їхати через густі хащі: глід, ліщину, грущину, терни, не просторим шляхом, але стежками. Кінь пам'ятав цю дорогу додому, бо часто тудою ходив, як звичайно буває, коли їздять потай манівцями, а не гостинцем. І треба було по дорозі часто прихилитися, тримаючи віжки в руках, обминати небезпечні, густі місця. Та й тоді, бувало, гілка вдарить часом по голові і одежину роздере. Отже, можна уявити собі, скільки залишилось поранень на голому, сидячому задом до конячої голови тілі, після того, як прудкий і переляканий кінь від страху і болю летів наосліп, куди його ноги несли, аж перебіг ті хащі. (Фальбовський) затримав тих його двох чи трьох прибічних, що їхали (з Мазепою), щоб не було кому його рятувати. (Добравшись додому, Мазепа) весь змерзлий припав до воріт і гукнув: «Сторожу!» Сторож, пізнавши голос, відчинив (ворота), але, побачивши опудало, знов зачинив їх і втік. Мазепа викликав усіх із двору. (Люди) заглядали через ворота, хрестилися. Він заявив, що це справді їхній пан. Вони не вірили. Ледве його пустили, коли вже, пошмаганий і змерзлий, майже не міг говорити»²³.

Те, що Пасек користувався якоюсь пліткою або, як вважає Х. Пеленська, найвірогідніше сам «створив свій власний мотив Іполіта», «образ людини, покараної

14 Софронова Л.А. «Записки» Яна Хризостома Пасека: дневник, роман, энциклопедия. М.: Институт славяноведения РАН, 2014. С.13.

15 Там само. С. 45.

16 Кайтох В. Заметки о том, как Ян Хризостом Пасек с Москвой воевал. С. 22.

17 Marciuk Ch. Mazeppa: ein Thema der französischen Romantik; Malerei und Graphik 1823 – 1827. München; Wien: Profil, 1991. S.20.

18 Pasek J. Ch. Pamiętniki. Wstęp i objaśnienia: Władysław Czapliński; przedmowa: Janusz Tazbir. Warszawa: Iskry, 2009. S.361; Мазепа (из записок Яна Хризостома Пассека) // Русский архив. 1878. Кн. 3. С.346 – 347.

19 Pasek J. Pamiętniki. Warszawa: Fundację Nowoczesna Polska, 2011. S.123. URL: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki.html>

20 Ibid.

21 Ibid.

22 Ibid.

23 Ibid.S.124;Pasek J. Ch. Pamiętniki. Warszawa, 2009. S.362.

за допомогою коня»²⁴, не підлягає сумніву. Саме тоді у Польщі між 1687 і 1693 рр. Станіслав Морштин зробив перший переклад польською мовою «Іполіта» Сенеки, а в 1696 р. Алан Бардзінський видав польською мовою всі трагедії Сенеки²⁵. Головний герой цього твору звинувачений у перелюбстві і покараний прив'язанням до наляканих коней. У Польщі й до 1687 р. були поширені твори Сенеки, і Пасек міг читати їх в латиномовному оригіналі.

Дослідниця творчості Я. Пасека Л. Сафронова у своїй монографії вважає, що мемуарист часто вдавався до переказу пліток, опирався на художній вимисел: «Уявні діалоги Мазепи з посланцем від пані Фальбовської і з самим Фальбовським він розписує на голоси, тобто наділяє їх словом»²⁶, при цьому «сам Пасек не фігурує тут ні як очевидець, ні як учасник події»²⁷. Вивчаючи сюжети оповідача, дослідниця прийшла до висновку, що роздягати ворогів після бою у тодішніх реаліях «було справою звичною»: «Роздягання, відсутність одягу означало покарання»²⁸.

Наприкінці XIX ст. історик І. Каманін знайшов в архівах своєрідне часткове підтвердження викладеної вище гротесної версії інциденту з життя гетьмана. Це судова справа №753 1674 р. Володимир-Волинського суду володимирського земського судді Яна Загоровського та його молодшої чарівної дружини Олени²⁹, до якої вчашав І. Мазепа. За свідченнями пані Щепанівської, яка жила при дворі Загоровських і отримувала подарунки за приховування подробиць таємних спілкувань, усе починалося з його невинних регулярних візитів до маєтку³⁰. І. Мазепа гуляв з Оленою у саду, розмовляючи з нею на різні теми, навіть танцював³¹. Зрештою вони почали усамітнюватися у лісі (щоправда, із утриманкою родини Щепанівською). Гість Загоровських обдаровував Олену – вона отримала від нього срібну з позолотою посудину з бальзамом, діамантову каблучку і кілька турецьких хустин³².

І. Мазепа, за матеріалами суду, настільки захопився чарівною Загоровською, що навіть вирішив убити ненависного їй «мурмула»-чоловіка, закликавши його на поїздку в село Реушки³³ (Ревушки. – **Авт**). Однак про ці заміри вже свідчила явно зацікавлена утриманка Загоровських Щепанівська, перебування якої при дворі залежало тепер від волі володимирського судді. Він, мовляв, перехопив слугу-посланця з листом І. Мазепи і таким чином викрив зраду дружини та злочинні наміри проти нього. Я. Загоровський як суддя, дбаючи, аби у результаті судового процесу дружина не отримала нічого, забезпечував собі відповідні свідчення про її невірність, чародійство, намагання згубити його. З них виходило, що Загоровська для вбивства свого чоловіка наймала також жовніра Третяка, пана Сурина, знайомого матері Трипольського та інших³⁴. Крім цього, Олена вдавалася до знахарів, чародіїв.

Оскільки згаданий судовий процес проходив у варшавській римо-католицькій консисторії в 1670-их рр.³⁵, це означає, що позивач і відповідачка були католиками, а отже, не мали права розірвати шлюб. Тридентський собор Римської католицької церкви у 1563 р. заборонив розлучення: «Того, що з'єднав Господь, не може роз'єднати людина!»³⁶ Згідно з римо-католицькими церковними канонами, шлюб вважався

24 Пеленська Х. Образ Мазепи у французькому мистецтві романтизму. Львів: Апіріорі, 2018. С.34 – 35.

25 Там само. С. 36.

26 Софронова Л.А. «Записки» Яна Хризостема Пасека: дневник, роман, энциклопедия. С.67.

27 Там само. С.93.

28 Там само. С.240.

29 Каманин И. Мазепа и его «прекрасная Елена» // Киевская старина. 1886. Т.ХІ. С.522 – 535.

30 Там само. С.529.

31 Там само.

32 Там само. С.530.

33 Там само.

34 Там само. С.531 – 532.

35 Там само. С.527.

36 Бойко І.Й. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин у Галичині в складі

припиненням лише після смерті чоловіка або дружини. У випадку подружньої зради однієї зі сторін згідно з нормами римо-католицької віри духовним судом присуджувалася сепарація, тобто встановлення режиму окремого проживання, припинення особистих та майнових відносин із заборобою вступати у повторний шлюб³⁷. Ця процедура щодо Загоровських була дотримана: Олена у лютому 1675 р. проживала окремо, вона стала сепараткою³⁸. Трагедія панянки та її чоловіка була у тому, що релігійні обмеження не давали їм можливості розлучитись, почати життя у новому шлюбі. Бездітна Олена могла зустрічатися зі своєю симпатією, та вже не могла виїти за неї заміж, поки жив Я. Загоровський. Важко сказати, чи вона з ненависті до нього, чи з відчаю, чи з запаморочливого кохання справді шукала всіляких способів позбавити його життя. Річ у тому, що володимирський суддя теж вживав доступних йому засобів для позбавлення запідозреної у невірності дружини майна. Чим більше було аргументів щодо її зради, тим менше у неї залишалося шансів отримати якусь компенсацію за посаг. Згідно з діючим тоді законодавством, «а якби жону винною визнали, тоді внесення і оправу (віно. – **Авт.**) свою втрачає»³⁹.

Як видно із матеріалів судової справи, на І. Мазепу, який у 1674 р. вже мав родину і потрапив у полон до лівобережних козаків, «вішалось» протиправне діяння як головного призвідця розладу шлюбу. Тип паче, він не міг можливості щось сказати у виправдання. Його лист з компрометуючим змістом (прагнення вбити суддю) фігурував лише у зізнанні свідка, але, що важливо, ним не козирили як найважливішим документом-доказом, хоча за вміщену в ньому погрозу та намір винуватця могли судити. Водночас ревнивий та покривджений Я. Загоровський «для повноти картини» звинувачував свою дружину у таємних зносінах із Убишем (посилав їй каблучку у листі), белзьким воєводою Дмитром Вишневецьким (той щедро обдаровував-підкуплював втаємничених придворних золотими червінцями)⁴⁰. Особа останнього у цьому сюжеті інтригуюча та визначальна. Ця людина була помітною у політичному житті Речі Посполитої. Учасник битв із повсталим козацтвом, турецькими, шведськими військами, підрозділами семигородського князя Юрія II Ракоці 1 березня 1668 р. став у віці 36 років польним гетьманом⁴¹, а в 1676 р. – великим коронним гетьманом⁴². Йому важко було приховати свої переміщення регіонами – адже зник до шику, прислуги, пошту. Навряд чи він міг собі дозволити самому їхати конем якимись лісними хащами у невідомість, аби потрапити на випадкову зустріч із панянкою, яку десь вподобав на балу чи якихось урочистостях. Проте він мав чимало у своєму почті шляхтичів, які залюбки виконували його примхи (скажімо, той же Убиш).

Зазначимо, що І. Мазепа та Д. Вишневецький хоч і належали до різних суспільних прошарків, але водночас добре знали одне одного. Їх пов'язували свого часу спільними клопотами Біла Церква та Степан-Адам Мазепа. Найголовніше те, що І. Мазепа учився коштом білоцерківського старости Д. Вишневецького. У цьому зв'язку не виключаємо, що швидше всього колишній покоєвий забезпечував таємні зустрічі свого покровителя після 1668 р. (того року померла його дружина Маріанна⁴³, до 10 травня 1671 р. він був у статусі вдівця) з чарівною Оленою, передавав від нього листи, коштовні подарунки.

польського королівства (1349 – 1569) // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2007. Том 20 (59). №2. С.30.

37 Онишко О.Б. Розірвання шлюбу за шлюбно-сімейним законодавством Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.) // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2008. №3. С.2 – 3.

38 Каманин И. Мазепа и его «прекрасная Елена». С.527.

39 Артикул 20. Про розлучення подружжя перед судом духовним // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т.ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Кн.2. / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С.206.

40 Каманин И. Мазепа и его «прекрасная Елена». С.529.

41 Лисенко С. Білоцерківський староста Дмитро-Юрій-Януш Корибут князь Вишневецький (1631-(1663-1682)-1682) // Правобережний щорічник. 2002. №1. С.48.

42 Там само. С.50.

43 Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 573.

У всякому разі дуже мало ймовірно, що вчорашній придворний Яна Казимира мав у Володимирському повіті при собі достатньо коштовних цінностей, аби ними щедро обдаровувати утриманку Щепанівську (соболева шапка, червоні злоти⁴⁴) та О. Загорівську (золоті прикраси). Так, станом на 1668 р. у володіння І. Мазепи перейшла батьківська спадщина (Мазепинці, Триліси). Проте в умовах руїни навряд чи ці села давали прибуток. Це була документально підтверджена власність у неспокійно-бунтівливому регіоні. Зрозуміло, колишній покоевий мав якісь заощадження і міг ними у такий спосіб розпоряджатися, витрачаючи останнє на любов.

Поблизу Загорова були у власності села Загорівських (Хорев, Кути, Кремеш), Радогоських (Радовичі), Порицьких-Збаразьких (Риковичі, Колона, Топилище, Порицьк, Старий Порицьк), Собеських (Дорогинич), Глембоцьких (Конохи), Козик (Замличі, Жашковичі), Заславських (Козлов, Старосілля, Локачі, Заячиці, Крухиничі, Луковичі)⁴⁵. Мазепа міг проживати у Курцевичів, пов'язаних з ним одним гербом, у Ягідному (69 км від Загорова), Дулібах (75 км), Туричанах (77,4 км). Зрештою з ним пов'язують Маковичі, які були за 35 км від місця проживання Загорівських. Але це все дуже далеко вата та втомливо, аби часто їздити конем на побачення.

Водночас його благодійник щось прикупляв, щось продавав, щось отримував у спадок. Лише у Володимирському повіті Вишневецькі мали 6 населених пунктів⁴⁶, зокрема Яковичі за 11 – 15 км (в залежності яким шляхом добиратися) від Загорівського монастиря. Одруження Д. Вишневецького 10 травня 1671 р. з Теофілою Заславською⁴⁷, батько якої помер ще 1656 р.⁴⁸, дало йому можливість бувати у численних маєтках юної дружини та її брата Олександра-Януша. Ці маєтності стояли впритул до сіл Загорівських. Магнат не дуже притримувався суспільної моралі. Так, король Я. Собеський повідомляв своїй дружині, що Д. Вишневецький «забавлявся» у панни Конкордії⁴⁹. Напевне, під час продовження навчання у вищих зарубіжних закладах І. Мазепа повертався на літо до одного з найбагатших землевласників Речі Посполитої, спонсора-магната, якийсь час був у нього ад'ютантом, виконуючи делікатні доручення. Швидше за все, саме у такий ролі він з'явився на Волині, бо зачарувати Олену своєю красномовністю, добрими манерами він міг, але дати їй високий статус, престижне становище, зробити володаркою великих країв тоді у нього не стачило ні засобів, ні сили, ні можливостей.

Тому зовні для слуг Мазепа «засвітився» як палкий коханець, управний танцюрист-спокусник, хоча, на нашу думку, він сумлінно виконував доручення, наприклад, передаючи кореспонденції свого благодійника, облаштовуючи таємні зустрічі у лісі патрона та його улюблениці. Таке могло бути. Як міг бути і варіант закоханості посланця.

Але, як би там не було, І. Мазепа та князь Д. Вишневецький сюжетно «зустрілися», так би мовити, поблизу знаменитого Загорівського монастиря не випадково за якимось дивним збігом на прощі чи молінні. Білоцерківський староста добре знав батька свого підопічного, довіряв першому в свою відсутність займатися справами Білоцерківського староства, послав його сина на навчання. Вони не могли між собою «ділити» Олену Загорівську або «передавати» її один одному. У судовій справі обидва фігурують як рівноправні коханці. Проте з матеріалів випливає, що «участь» Д. Вишневецького намагався пом'якшити навіть підстароста Загорівського⁵⁰. Отже, з

44 Каманин І. Мазепа и его «прекрасная Елена». С.530.

45 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К.: Комісія історично-географічна Всеукраїнської академії наук, 1930. С.78 – 88.

46 Там само. С.79.

47 Лисенко С. Білоцерківський староста Дмитро-Юрій-Януш Корибут князь Вишневецький (1631-(1663-1682)-1682) // Правобережний щорічник. 2002. №1. С.52.

48 Władysław Dominik Zasławski-Ostrogski. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82adys%C5%82aw_Dominik_Zas%C5%82awski-Ostrogski

49 Даневская И. Чем развлечься галицкому шляхтичу перед воостанием Хмельницкого // <https://was.media/2018-03-27-chem-razvlechsja-galickomu-shljahtichu/>

50 Каманин І. Мазепа и его «прекрасная Елена». С.529.

одного боку, Я. Загоровський хотів якнайдошкульніше допекти своїй дружині-зрадниці, позбавивши її майна, маєтностей та фінансових компенсацій. А з другого боку, йому було не вигідно роздмухувати конфлікт із впливовим урядовцем та магнатом Речі Посполитої. Адже останній міг нашкодити більше.

Ще така деталь. Згідно із судовою справою, О. Загоровська мала переконати поїхати Я. Загоровського до Ревушків (за 35 км від Загорова), а в дорозі на нього повинні були напасти. Зазначимо, що цей шлях пролягав через маєтності Д. Вишневецького (Яковичі, Хоростів), тому, як мовиться, стає зрозумілим, хто міг всі ці крайнощі передбачати та планувати.

Ф. Уманець сумнівався, що цей загальом типовий «нормальний шлюбборозлучний процес» ліг в основу спогадів Я. Пасека, бо, мовляв, випадок, про який він писав, «очевидно, був скандалом на всю Польщу»⁵¹. Зауважимо на це, що гіперболізовану скандальність інцидентів все ж таки надало перо недруга Мазепи. Пасек, як мовиться, з мухи зробив слона. Дізнавшись з третіх чи четвертих вуст про якісь вторинні відомості, плітки про розлучну справу, він дав волю своїй уяві.

На спільність же фабульної основи фантазії Пасека і реального судового процесу вказує зізнання свідка з боку Загоровського про перейнятий лист від Мазепи. Перехоплює листування закоханих і пасеківський Фальбовський. Така спільна об'єднуюча деталь малоімовірна в інтимному житті одного й того ж героя.

Схоже, Я. Пасек, дізнавшись про цей давній інцидент, не знаючи справжнього кривдника-роздягача Мазепи, вирішив у щоденнику «поквитатися» не тільки з колишнім покоевим, але й з реальним Фальбовським, звівши їх «докупи».

Станіслав Фальбовський згадується у джерелах у 1662 р.⁵², 1674 р.⁵³, як волинський зем'янин⁵⁴. Як і Я. Пасек, він славився скандальною харизмою, «не завжди був у згоді з правом», його правопорушення навіть розглядалися на сеймі⁵⁵.

Автор мемуарів відносить цей любовний інцидент «по пам'яті» до 1663 р. Проте 14 травня 1669 р. І. Мазепа вносив у володимирські гродські книги підтвердження надання Яном Казимиром його батьку і нащадкам села Мазепинці у власність⁵⁶. Ми поділяємо думку Ф. Уманця про те, що «всі ці стосунки почалися і кінчилися в тому ж 1669 році», бо вони «за властивістю своєю, не можуть довго продовжуватися»⁵⁷. Це ж збігається і з роками початку холостякування Д. Вишневецького.

Плітка про І. Мазепу як невдалого коханця, очевидно, поширилася завдяки Я. Пасеку у 1687 – 1690-их рр. у польських верхах, коли колишній покоевий та чернігівський підчаший став гетьманом. Якби цю резонансну історію знали в Україні, то вона б проявилася у численних дописах на гетьмана, оскільки такі пікантні подробиці колишнього буття керманіча його знеславлювали, були б причиною на-смішок. Зрештою ні В. Кочубей, ні опозиційні старшини, які брали участь у походах на терени польських воєводств, не скористалися такою сенсаційною викривальною інформацією. А це означає, що легенда мала дуже локальне поширення навіть у часи правління І. Мазепи. Нею навіть не скористалася московська дипломатія у Варшаві після переходу гетьмана із своїми однодумцями на бік Карла XII. Тобто російський резидент у Польщі Олексій Дашков, який знав усі місцеві плітки, міркування, настрої польських діячів, слав у листопаді 1708 р. царським урядовцям поради, як

51 Уманець Ф. Гетман Мазепа: историческая монография. С.-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1897. С.22.

52 Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, S. J. Powieć s zony dodatkami z późniejszy ch autorów rękopismów, dowodów, urzędowy chiwy dany przez Jana Nep. Bobrowicza. W Lipsku, 1839. T.IV. C.12; Volumina legum. Petersburg, 1860. T.IV. S.407.

53 Suffragia woiewodztw... // Volumina legum. Petersburg, 1860. T.V. S.154.

54 Mazepa. Noty historyczne // Biblioteka Warszawska. Warszawa, 1855. T.I. S. 343.

55 Там само.

56 Руліковський Е. Мазепинці / Малознані дослідницькі роботи (підготовка до друку і передмова С.Павленка, переклад з польської М.Данилюка) // Сіверянський літопис. 2006. №3. С.86.

57 Уманець Ф. Гетман Мазепа: историческая монография. С.23.

знеславити керманича України «для его (Мазепи. – **Авт.**) оболгания»⁵⁸, не мав у своєму розпорядженні пасеківського компромату. Адже він міг би бути виграшним в агітаційно-маніфестній війні для російського фронту.

Тим часом французький посол при дворі Станіслава Лещинського в 1707 – 1710 рр. маркіз Жан-Луї д'Юссон де Боннак (1672 – 1738) був одним із перших фіксаторів цієї пасеківської байки⁵⁹. Наприклад, у мемуарах він зазначив: «Мазепа упадав біля однієї дами високого походження. Чоловік цієї дами, помітивши їхні стосунки, попередив Мазепу, щоб той припинив свої візити, але Мазепа не зважав на його попередження, і ревнивець помстився за свою ганьбу. Він звелів роздягнути Мазепу догола, намастити його медом та обсипати пір'ям. Потім його прив'язали до коня і відпустили на волю. Сором, якого зазнав Мазепа, не дозволив йому повернутися додому й показатися перед своїми друзями. Він поспішив на Україну»⁶⁰.

До нас дійшло кілька версій інциденту 1669 р. у різних інтерпретаціях оповідачів. Словацький учасник походу Карла XII, пастор Д. Крман писав у своєму щоденнику: «Згадаю при цьому подію, про яку я згодом довідався з різних джерел і від різних людей. Іван Мазепа у своїй молодості служив при дворі польського короля у якогось визначного королівського міністра, який його застукав при перелюбстві з його дружиною. За це його вкинули у велику бочку, наповнену текучою смолою. Коли його витягли, вкинули до пір'я, яке цупко обліпило все його тіло. Потім його, оберненого обличчям до хвоста, посадили на коня, зв'язавши ноги під кінським черевом. Так він, подібний до огидної потвори, промчав на коні дев'ять миль, аж поки його не занесло до якогось знайомого йому шляхтича. В нього він випросив одягу і, зганьблений, поїхав не до Польщі, в якій родився, а до Козакії, яка прославлена істориками як пристановище злочинців, злодіїв і найстрашніших розбійників. Але тому, що він був шляхетського духа, Царська Величність, після смерті його попередника, призначила його воєводою козаків»⁶¹.

Дещо інші подробиці зафіксував польський мемуарист-хронікер Еразм II Отвіновський (між 1696 – 1728 рр.): «а Мазепа вчашав у Белзькому воєводстві до сусідової дружини», за що його роздягнули, вимазали липкою смолою, обсипали пір'ям і прив'язали повернутим головою до хвоста степового коня, який привіз коханця аж на ярмарок в Україну⁶². Як видно, частково у цій плітці залишився й слід від белзького воєводи, який після смерті 28 липня 1682 р.⁶³ став менш резонансною постаттю, ніж його підлеглий І.Мазепа.

Фольклорний переказ про вищезгаданий інцидент не пізніше 1760 р. записала від шляхтича Якубовського польська мемуаристка Саломея Пільштин-Русецька⁶⁴: «...Мазепа кохав одну заможну шляхтянку, яка жила неподалік, півмилі від нього, а був той Мазепа молодим чоловіком, зграбним, мужнім і ученим, бо у школу ходив, [...] і часто там у тої пані бував. Довідався про це чоловік тієї шляхтянки і підслідував,

58 Письмо Дашкова Г.Головкину (20 ноября 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. Т. 8. Вып. II. С. 877.

59 Луняк Є. Козацька Україна XVI – XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. С. 174.

60 Енсен А. Мазепа / Переклад зі шведської Н. Іваничук; наукова редакція, передмова та примітки Б. Якимовича. К.: Український письменник, 1992. С. 97; Bonnac J.-L. d'Usson, marquis de. Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac. – P.: Ernest Leroux, 1894. 370 p.

61 Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 – 1709) / Пер. зі словацької: О. Булах, Г. Булах; впорядкування й прим. М. Неврлого. К.: Вид. центр «Просвіта»; Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. С. 35.

62 Otwinowski E. Dzieje Polski Pod Panowaniem Augusta II. Od Roku 1696 – 1728. Krakow, 1849. S. 169.

63 Лисенко С. Білоцерківський староста Дмитро-Юрій-Януш Корибут князь Вишневецький (1631-(1663-1682)-1682). С. 52.

64 Набитович І. Плітки, поголоски, пересуди та перекази XVIII ст. як елемент історії повсякденності: образи українських гетьманів у романі Саломеї Пільштин-Русецької Авантюри майго жыцця // Studia Białorutenistyczne. 2015. №9. С. 136.

коли він роздягнеться і зброю зніме. Після того цей чоловік напав на нього зі своїми прислужниками, роздягнув його догола й люто побив батогами; потім обматив медом, викачав у гусячому пір'ї й на коня задом наперед посадив, руки назад зв'язав, а ноги – під конем. Коня він наказав вивести на дорогу. Ось так він (Мазепа. – Авт.) серед білого дня у своє село приїхав... І був той Мазепа гарним на вигляд, розумний, освічений, при цьому знав кілька мов [...]»⁶⁵

Амурна похіденька сановитого владця Речі Посполитої чудово вписалася у життєпис іншого гетьмана. Незважаючи на те, що він, швидше всього, був у тій ситуації утаємниченим пішаком, постраждалим за інтереси магната-благодійника, у подальшому вона додала його біографії блиску, нестандартності, своєрідності, карколомної популярності, як мало кому із вождів.

References

- [VOLTtaire]. (1731). Histoire de Charles XII. Roi de Suede, par Mr. de V***. A Basle. Christophe Revis. 2 vols.
- [André Constant Dorville]. (1764). Mémoire d'Azema, diverses Anecdotes des Regnes de Pierre le Grand, Empereur de Russie, & de l'Impératrice Catherine son Epouse. Amsterdam.
- Aleksieienko, L. (2000). Hetman Ivan Mazepa v literaturі: literaturno-istorychnyi komentar. Istorіia Ukrainy, 33, p.4.
- Babinski, H. (1974). The Mazeppa Legend in European Romanticism. New York/London: Columbia University Press.
- Bailbe, J.-M. (1966). Mazeppa et les artistes romantiques. *Annales de la Faculte des letires et sciences humaines d'Aix.T.* XL, p. 13 – 40.
- Baranovych, O. (1930). Zaliudnennia Volynskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st. Kyiv, Ukraine: Komisiia istorychno-heohrafichna Vseukrainskoi akademii nauk.
- Berehova, D. A. (2015). Obraz hetmana Mazepy v ukrainskii ta svitovii literaturі: typolohichni paraleli. Naukovyi visnyk MNU imeni V.O.Sukhomlynskoho. Filolohichni nauky (literaturoznavstvo), 2, p. 20 – 23.
- Boiko, I.I. (2007). Pravove rehuliuвання shliubno-simeinykh vidnosyn u Halychyni v skladi polskoho korolivstva (1349 – 1569). Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnoho unyversyteta ym. V. Y. Vernadskoho. Seryia «Iurydycheskye nauky». Tom 20(59), 2, p.30.
- Bonnac, J.-L. (1894). d'Usson, marquis de. Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac. P.: Ernest Leroux.
- Danevskaia Y. (2018). Chem razvlechsia halytskomu shliakhtychu pered voostanyem Khmelnytskoho. URL: <https://was.media/2018-03-27-chem-razvlechsja-galickomu-shljahhtichu/>
- Dubytskyi V. (1937). Mazepa v zakhidnoevropeiskyykh literaturakh. Tryzub (Paryzh), ch.40-41, p.15 – 18.
- Grob, T. (2005). Der innere Orient. Mazeppas Ritt durch die Steppe als Passage zum Anderen Europas. Wiener Slawistischer Almanach., 56, s. 33–86.
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów rękopismów, dowodów, urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. (1839). T.IV.W Lipsku.
- Hospodyn, A. (1987). Mazepau svitovii literaturі. Vinnipeh, Kanada.
- Kaitokh V. (2014). Zаметky o tom, kak Yan Khryzostom Pasek s Moskvoi voeval. Studia polonoslavica: K 90-letiyu so dnia rozhdeniya E. Z. Tsybenko. Moskva, Rossyia: Yzdatelstvo Moskovskoho unyversyteta.
- Kamanyn Y. (1886). Mazepa i eho «prekrasnaia Elena». Kyevskaia staryna.T. XI, p. 522–535.
- Kolomiets, V.(2006). Obraz Ivana Mazepy u folklori ta literaturі. Dyvoslovo, 1, p. 8 – 13.

65 Pilsztynowa S. Awantury majhożycia, pierakł. M. Chaustowicz. Minsk: Mastackaja litaratura, 1993. S. 155 – 156.

- Konovalova, M. M., Hrachova, G. M. (2013). *Hetman Mazepa u folklori i literaturi: monohrafiia*. Donetsk, Ukraine: Noulidzh.
- Kovalevska, O. (2009). *Romantychnyi heroi yevropeiskoho zhyvopysu. Hetman. Osmyslennia T.2*. Kyiv, Ukraine: Tempora.
- Krman, D. (1999). *Podorozhnii shchodennyk (Itinerarium 1708 – 1709)*. Kyiv, Ukraine: Vyd. tsentr «Prosvita»; Vydavnytstvo im. Oleny Telihi.
- Lavrenchuk V. (2012). Interpretatsiia obrazu Ivana Mazepy u svitovii literaturi pershoi polovyny XIX stolittia. *Nova pedahohichna dumka*, 4, p.69 – 75.
- Lavrenchuk, V. (2007.) Problemy retseptsii postati Ivana Mazepy v svitovomu pysmenstvi. *Zarubizhna literatura*, 12, p. 10 – 15.
- Lavrenchuk, V. (2008). Postat Ivana Mazepy u svitovomu pysmenstvi (Khudozhno-estetychne osvoiennia zhyttia y diialnosti hetmana v ukrainskii literaturi XIX st.). *Dyvoslovo*, 1, p. 39 – 43.
- Luniak, Ye. (2007). *Mynule Ukrainy v romantychnykh istoriiakh*. Nizhyn, Ukraine: «Milanik».
- Luniak, Ye. (2012). *Kozatska Ukraina XVI – XVIII st. u frantsuzkykh istorychnykh doslidzhenniakh*. K. – Nizhyn, Ukraine: Vydavets PP Lysenko M.M.
- Lupak, N. M. (2005). *Rol syntezy mystetstv i komparatyvnoho dyskursu v literaturnii retseptsii obrazu Mazepy*. Ternopil, Ukraine: Mizhnatsionalni horyzonty i komparatyvistychnyi dyskurs suchasnykh literaturoznavchykh studii.
- Lysenko, S. (2002). Bilotserkivskiy starosta Dmytro-Yurii-Yanush Korybut kniaz Vyshnevetskyi (1631 – (1663 – 1682) – 1682). *Pravoberezhnyi shchorichnyk*, 1, p.48.
- Marciuk, Ch. (1991). *Mazeppa: ein Thema der französischen Romantik; Malerei und Graphik 1823 – 1827*. München; Wien: Profil.
- Marest, N. (1993). *Les représentations de Mazeppa dans les arts du XIX siècle*. Le Perray-en-Yvelines.
- Matviishyn, V. (2009) *Hetman Ivan Mazepa – romantychnyi heroi u zakhidnoievropeiskomu pysmenstvi*. Ukrainskyi literaturnyi yevropeizm. Kyiv, Ukraine: Akademiia.
- Mazepa (yz zapysok Yana Khryzostoma Passeka) (1878). *Russkyi arkhiv*. Kn. 3, p.346–347.
- Mazepa. *Noty historyczne* (1855). Biblioteka Warszawska. T.I. Warszawa.
- Mende, J. (2012). *Mazepa als literarische Figur der Romantik: Byron, Hugo, Słowackiju*. Wien.
- Mouilleseaux, J.-P. (1978). *Mazeppa. Variations sur un themeromantique*. Museedes Beaux Arts de Rouen. Rouen, [Ausstellungs katalog].
- Nabytovych, I. (2015). Plitky, poholosky, peresudy ta perekazy XVIII st. yak element istorii povsiakdennosti: obrazy ukrainskykh hetmaniv u romani Salomei Pilshtyn-Rusietsoi Avantury maiho zhyttia. *Studia Białorutenistyczne*, 9, p.136.
- Nalyvaiko, D. (2002). Mazepa v yevropeiskii literaturi XIX st.: istoriia ta mif. *Slovo i chas*, 8, 39 – 48; 9, p. 3 – 17.
- Nebeliuk, M. (1987). Mazepa v otsintsi Voltera. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4, p.72.
- Onyshko, O.B. (2008). Rozirvannia shliubu za shliubno-simeinym zakonodavstvom Druhoi Rechi Pospolytoi (1918–1939 rr.). *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 3, p. 2–3.
- Ostrowski, J. (1992/93). Mazepa pomiędzy romantyczną legendą a polityką. *Przegląd Wschodni*. T.II. Z, 2(6), s.359 – 389.
- Otwinowski, E. (1849). *Dzieje Polski Pod Panowaniem Augusta II. Od Roku 1696 – 1728*. Krakow.
- Pasek, J. *Pamiętniki*. Warszawa: Fundację Nowoczesna Polska, 2011. URL: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki.html>.
- Pelenska, Kh. (1985). *Polska lehenda pro Mazepu*. Vidnova, ch.3, p.79–86.
- Pelenska, Kh. (2018). *Obraz Mazepu frantsuzkomu mystetstvi romantyzmu*. Lviv, Ukraine: Apriori.

- Pilsztynowa, S. (1993). *Awantury majho zycchia, pierakł. M. Chaustowicz*. Minsk: Mastackaja litaratura.
- Prymak, T. (2012). Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth Century Ukraine / Canadian Journal of History/Annales canadiennes d'histoire. Vol.47, 2, s. 259–283.
- Prymak, T. (2014). The Cossack Hetman: Ivan Mazepa in History. The Historian. Vol. 76. Issue 2, p. 237–277.
- Pysma y bumahy ymperatora Petra Velykoho (1951). T. 8. Vyp. II. Moskva, Rossyia: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR.
- Ritz, G. (2001). Mazepa als romantische Figur des Anderen. Polonica. Rossica. Cvclica. Professoru R. Figuni k 60-letiju. Moskow, p. 58 – 73.
- Rulikovskiy, E. (2006). Mazepyntsi / Maloznani doslidnytski roboty (pidhotovka do druku i peredmov S.Pavlenka, pereklad z polskoi M.Danyliuka). Siverianskyi litopys, 3, p.86.
- Sadowska-Guillon, I. (1982). Mazeppa, héros romantique. Le thème dans les littératures anglaise, française, polonaise et russe. Les Lettres Romanes. Bd. 36, 2, s. 125–147; 3, s. 235 – 249; 4, s.317 – 341.
- Sibora, B. (2006). Le Cheval de Mazeppa: Voltaire, Byron, Hugo, un cas d'intertextualité franco-anglaise. Paris: Harmattan.
- Sofronova, L.A. (2014). «Zapysky» Yana Khryzostema Paseka: dnevnyk, roman, entsyklopedyia. Moskva, Rossyia: Ynstytut slavianovedenyia RAN.
- Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho (2004). T.III. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku. Kn.2. Odesa, Ukraine: Yurydychna literatura.
- Suffragia woiewodztw...(1860). T.V. Volumina legum. Petersburg.
- Sydooruk, I. (1959). Mazepa v chuzhii literaturi. Kalendar svobody na mazepynskiy rik 1959. Niu York, SShA: Vydannia Ukrainskoho narodnoho soizu.
- Tarnavsky, L. C. (1985). Historicity versus Literary Imagination: Hetman Ivan Mazepa as Protagonist in German Literature. The University of Michigan.
- Umanets, F. (1897). Hetman Mazepa: ystorycheskaia monohrafiia. S.-Peterburh, Rossyia: Typ. M. Merkusheva.
- Voltaire. (1802). Histoire de Charles XII, roi de Suede. P.: De l'imprimerie et de la fonderie stereotypes de Pierre DIDOT l'aîné, et de Firmin DI DOT.
- Volumina legum. Petersburg, 1860. T.IV.
- Voss, T. (2012). Mazeppa-Maseppa: migration of a Romantic motif. Tydskrifvirletterkunde. Vol. 49 (2), s.111.
- Władysław Dominik Zasławski-Ostrogski. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82adys%C5%82aw_Dominik_Zas%C5%82awski-Ostrogski.
- Woldan, A. (2010). Ivan Mazepa in der deutschsprachigen Literatur. Wiener slavistisches Jahrbuch. Wien, Band 56, s.141–160.
- Wolff, J. (1895). Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa.
- Yensen, A. (1992). Mazepa. Kyiv, Ukraine: Ukrainskyi pysmennyk.
- Z ukrainoznavchoho dorobku Voltera /Opys Ukrainy ta povidomlennia pro Mazepu v «Istorii Karla XII» Voltera. Luniak Ye. (2013) Kozatska Ukraina XVI – XVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykiv: khrestomatiia. Nizhyn, Ukraine: NDU im. M. Hoholia.

Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, Україна), e-mail: pavlenkoso1955@gmail.com.

Serhiy Pavlenko – Chief editor of scientific magazine «The Severian Chronicle» (Chernihiv, Getmana Polubotka st., 53, 14013, Ukraine), e-mail: pavlenkoso1955@gmail.com.

Serhiy Pavlenko

A new version about the reasons for Ivan Mazepa being mentioned in the lawsuit concerning the betrayal of her husband by Olena Zahorovska

Hetman Ivan Mazepa is well known in Europe and other continents thanks to the works of famous writers and artists. They were attracted by the love story of his youth, the failures, the downs and the ups of the maceholder. The author, studying the realities of the 1660s, came to the conclusion that, most probably, thirty-three-year-old Mazepa was an intermediary in the relations of his sponsor, the starosta (community elder) of Bila Tserkva, prince Dmytro Vyshnevetskyi, with the married Olena Zahorovska.

She could not divorce her unloved husband because Catholics were forbidden to do so. Mazepa used to bring her precious gifts not from himself but from a magnate, famous in Poland. After studying in Europe for sponsor money, he could not have so much gold and silver as to try to gain favor of his beloved woman and her servants. However, the fiction, diffused by memoirist Jan Pasek, played a generally positive role in spreading information about the difficult fate of the Ukrainian ruler. It added intrigue, uniqueness to his biography. Therefore, it stands to reason that he became the hero of many poems, plays, novels.

Keywords: Mazepa, Olena Zahorovska, love, Dmytro Vyshnevetskyi, betrayal, marriage, gifts.

Дата подання: 14 вересня 2019 р.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Маринчик С. Сузір'я талантів : (літературні портрети земляків). – 6-те вид., доп. Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2019. 592 с. : іл.

Краєзнавець – це не професія, а стан душі, коли виникає бажання більше знати про рідні місця, де народився і виріс. На початку 1960-х років, як відзначав академік Петро Тронько, значно посилювся інтерес усіх верств населення до джерел своєї історії. «До вивчення рідного краю, – писав він, – історії його міст і сіл потягнулися сотні, тисячі ентузіастів, котрі хочуть всебічно знати минуле України. Бо, як відомо, любов до рідної землі, до батьківщини – одне з найсвятіших почуттів, які кожна людина проносить крізь усе життя».

До таких ентузіастів належить Станіслав Гаврилович Маринчик, народжений у стародавній Ічні з дивовижною історією та казковою природою. Він знаний прозаїк, один із фундаторів українського аматорського кінематографа, автор пісень і романсів. Свою першу книгу прози «Біле латаття» Станіслав Гаврилович видав у 1995 році. Повісті, оповідання, вірші, кіносценарії, що склали цю збірку, написані на місцевому матеріалі. У наступні роки були й інші прозові твори, схвально зустрінуті читачем. Однак справжньою несподіванкою стала книга досліджень «Сузір'я талантів», в якій він відтворив 32 творчі біографії видатних земляків. Достатньо назвати лише кілька імен, щоб зрозуміти, які зірки засвітилися на ічнянському небосхилі. Це Петро Басанець, Степан Васильченко, Іван Мартос, Пармен Забіла, Левко Ревуцький, Григорій Коваль, Віра Любимова та інші. Книга витримала кілька перевидань і доповнень.

У 2019 році вийшло шосте доповнене видання збірки досліджень «Сузір'я талантів». До книги увійшли 47 літературних портретів видатних земляків. Звісно, про всіх неможливо розповісти, тому зупинимось на деяких з них, про яких уперше розповів Станіслав Гаврилович у своїй книзі.

Ім'я Андрія Павловича Бурлаки відоме вузькому колу літературознавців. Свого часу про нього згадав відомий український письменник Олекса Ющенко. Вони разом навчалися в Ніжинському виші, а потім працювали в одній чернігівській газеті. А народився Андрій Бурлака в с. Івангород Ічнянського району. Станіслав Гаврилович розпочав пошуки. Йому судилося розпитати сина письменника Олександра Бурлаку, його знайомих і приятелів. Поступово склався образ талановитого поета, хороброго воїна в роки Другої світової війни, несправедливо забутого долею. На жаль, Станіславу Гавриловичу не вдалося розшукати посмертну збірку поезій Андрія Бурлаки.

Також уперше на сторінках книги йдеться про талановиту родину Любимова – Гущенко – Немкович. Віра Михайлівна Любимова – народна артистка України, драматичне сопрано, народилася в Ічні. Її чоловік Микола Іванович Гущенко – музикант-педагог, теж уродженець Ічні. Олена Миколаївна Немкович – їхня дочка, доктор мистецтвознавства. Місце народження і зростання – Ічня. Станіслав Гаврилович кожному з них присвятив окремий нарис. Проте ми відчуваємо, що ця сім'я є маленьким світом, створеним коханням. Терпіння і взаєморозуміння, талант і наполеглива праця дозволили кожному члену цієї родини внести свою лепту у розвиток української музичної культури.

Не лише письменниками й діячами мистецтв славиться Ічнянщина. Доля подарувала Станіславу Гавриловичу несподіване знайомство з Олександром Трохимовичем Бусенком, народженим у селі Рожнівка на Ічнянщині. Він відомий вчений-зоотехнік, доктор біологічних наук, професор кафедри технології виробництва молока та яловичини Національного університету біоресурсів і природокористування. Життя вченого насичене подіями, науковими відкриттями, підготовкою висококваліфікованих фахівців. За цим усім – напружена праця. І, як сказав великий пересмішник

Бернард Шоу, вчений – це ледар, який вбиває час роботою. Таким постає перед нами Олександр Бусенко в нарисі Станіслава Гавриловича.

Книга нарисів Станіслава Маринчика «Сузір'я талантів» написана гарною українською мовою. Про кожного зі своїх героїв він розповідає через власне сприйняття їхніх долі. У кожній долі – минуле й сучасне рідного краю. Станіслава Гавриловича можна по праву вважати історико-краєзнавчим дослідником Ічнянського району. І в цьому він справжній подвижник. Бо знає, що малій батьківщині ми зобов'язані нашими силами, натхненням і радощами.

Цей невеликий допис про книгу Станіслава Маринчика «Сузір'я талантів» має на меті проінформувати широкий краєзнавчий загал про видання, яке заслуговує на увагу й на послідовників на терені Чернігівщини.

Людмила СТУДЬОНОВА

Дата подання: 1 вересня 2019 р.

Боровик А.М., Боровик М.А. Історія Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка у біографіях його керівників. Київ : СПД Чалчинська Н.В. 2016. 416 с.

Монографія авторів «Історія Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка» підготовлена до 100-річчя від часу заснування навчального закладу, що виповнилося в 2016 році. Започаткований як учительський інститут Російської імперії в 1916 р., навчальний заклад пройшов значний шлях реформувань до сучасного Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, посідаючи гідне місце в системі освіти України. У вступі до монографії зазначається, що за час свого існування університет виконував високу освітянську місію і став продовжувачем традицій Чернігівського колегіуму, заснованого в 1700 р., педагогічні ідеї якого увійшли до скарбниці педагогічної думки країни. Як середній навчальний заклад для підготовки учителів початкових шкіл у подальші роки свого існування інститут неодноразово реорганізовувався. На основі ґрунтовної джерельної бази автори показали складний шлях його реорганізації – з учительського в педагогічний, інститут народної освіти, інститут соціального виховання, потім знову в учительський і так до 1954 р., коли за рішенням Колегії Міністерства освіти України він був реорганізований у педагогічний. У 1998 р. йому було надано статус педагогічного університету, а в 2010 р. він став національним.

Значна увага в монографії авторами приділена вихованцям навчального закладу, серед яких були майбутні вчителі, керівники шкіл, державних і партійних органів, діячі науки, техніки, культури. За час його існування підготовлено понад 50 тисяч випускників. Важливу роль в історії навчального закладу відіграли керівники – директори та ректори, яких за столітній час діяльності було двадцять. Першим директором інституту був Олексій Павлович Фльоров. З глибокою повагою до цієї постаті автори монографії описують його біографію і педагогічну діяльність. Народившись на Чернігівщині в сім'ї священика в 1866 р., він пройшов гідний шлях педагога, вченого та організатора педагогічної справи. На його долю випав складний час в історії нашої держави, з її політичною нестабільністю та зміною влади. Сформувавшись як педагог і вчений в умовах царського режиму, він зумів у 50-річному віці знайти своє місце в галузі освіти під час влади Тимчасового уряду, Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського, Директорії, а потім радянської влади. Перший випуск студентів інституту відбувся в 1919 р. на честь вшанування пам'яті про першого директора інституту, зазначається в монографії. Кафедра педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка з 2010 р. проводить «Фльорівські читання» як науково-практичну конференцію, а матеріали її публікуються в наукових збірниках.

За роки радянської влади інститут очолювали п'ять керівників, вихідців із Чернігівщини. Кожен з них доклав немало зусиль для післявоєнної відбудови навчального закладу. Разом з тим характерною особливістю у призначенні керівних кадрів навчальних закладів за радянської влади була їхня часта ротація. Таке переміщення з одного інституту до іншого вважалося позитивним явищем в управлінській практиці держави. Автори монографії справедливо відзначають, що директор інституту, який очолював його тимчасово, навіть не міг детально ознайомитися зі станом справ, визначити перспективні завдання педколективу та проконтролювати їхнє виконання. Так, Семен Іванович Приймаченко та Микола Іванович Лапшин очолювали інститут лише по п'ять місяців. Останнім директором учительського інституту був Василь Устинович Чорноус, який зробив усе необхідне, щоб він набув статус педагогічного. У серпні 1954 р. Міністерство освіти України ухвалило рішення про реорганізацію Чернігівського учительського інституту в педагогічний.

Утім, в історії педагогічного вузу, наголошують автори, були і винятки. Два ректори інституту керували ним понад 20 років кожний. Це були Віктор Миколайович Костар-

чук та Олександр Федотович Явоненко. Перший з них багато зробив для становлення навчально-матеріальної бази педагогічного інституту, а другий, продовживши справу свого попередника, разом з педагогічним колективом досягли рівня педагогічного університету. На долю діяльності зазначених ректорів припадає півстолітня історія діяльності педагогічного вишу. Проф. В.М. Костарчук з перших днів перебування на посаді ректора значну увагу приділив зміцненню навчально-матеріальної бази, створенню нових лабораторій, кабінетів, майстерень, навчально-дослідних ділянок, придбання необхідного обладнання, збільшенню аудиторного фонду. За період 1955 – 1960 рр. відбулося, наголошується в монографії, становлення педагогічного інституту. За цей час він перейшов на нові навчальні плани, зміцнив кадровий склад викладачів, створив навчально-матеріальну базу. В 1960 – 1970 рр. відбувалося будівництво студентських гуртожитків та добудова основного корпусу інституту.

Що стосується перевірки роботи інституту в квітні 1981 р. Міністерством освіти України, то поряд з позитивною оцінкою і зазначеними недоліками, у цілому рішення колегії було об'єктивним, і воно не передбачало кадрових змін у керівництві. Тим не менше, проф. В.М. Костарчук 12 січня 1982 р. був звільнений з посади ректора інституту за недоліки в політико-виховній роботі.

Проф. Олександр Федотович Явоненко був призначений ректором Чернігівського державного педагогічного інституту 12 січня 1982 р. Основна увага новопризначеного ректора була зосереджена на покращенні технічного оснащення кабінетів, лабораторій, навчальних аудиторій та добудові студентської їдальні на 450 посадкових місць, що дало можливість значно збільшити аудиторний фонд факультету загально-технічних дисциплін, якому було передано приміщення попередньої їдальні. Щодо розширення навчально-матеріальної бази педінституту при проф. О.Ф. Явоненку, то воно відбувалося за рахунок передачі місцевою владою колишніх будівель Чернігівського райкому КП України (під військову кафедру) та обласного управління внутрішніх справ (під історичний факультет, нині Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського). У подальшому розширення навчальних площ інституту не відбулося.

У зв'язку із суспільно-політичними подіями – «перебудовою» і проголошенням незалежності України проф. О.Ф. Явоненко займався в основному формуванням структурних підрозділів та навчально-методичною роботою в інституті. Була змінена структура факультетів, зазначається в монографії, створено новий хіміко-біологічний факультет, реорганізовані кафедри загальнотехнічних дисциплін, методики викладання математики і фізики, кафедри анатомії і фізіології людини, утворені кафедри педагогіки, психології та методики викладання, з'явилися нові кафедри на факультетах фізичного виховання, загальнотехнічному, історичному, створено секцію психолого-педагогічних та методичних дисциплін.

У 1993 р. в педінституті було започатковано новий структурний підрозділ – ліцейні класи для учнів X–XI класів сільської місцевості фізико-математичного, хіміко-біологічного та технічного профілів. Деканам факультетів та зав. кафедрами рекомендувалося залучити до роботи в лекційних класах на посади учителів досвідчених викладачів інституту, підготувати інтегровані навчальні програми, що забезпечували б глибоку базову підготовку, високий культурно-освітній рівень та розвиток національної свідомості ліцейців. Крім завдань допомоги юнакам і дівчатам у поглибленому вивченні природничо-математичних наук, малося на меті здійснювати більш якісну підготовку абітурієнтів для вступу до Чернігівського педінституту.

Важливим в історії Чернігівського педагогічного інституту, як наголошується в монографії, був 1998 р., коли постановою Кабінету Міністрів України на базі педагогічного інституту було створено Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. Із створенням педагогічного університету було продовжено реорганізацію кафедр. Рішенням вченої ради університету від 22 червня 1998 р. було на основі кафедри політології та соціології створено кафедру українознавства та політології; кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін – кафедру філософії; кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін – кафедру етики, естетики

і культурології; створено також кафедру економіки і менеджменту, відбулася інша реорганізація кафедр у зв'язку з новим статусом навчального закладу. 4 жовтня 2017 року університет став класичним з назвою – Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

На формі і змісті монографії позитивно позначилася фахова підготовка авторів, особливо при висвітленні проблем формування професорсько-викладацького складу та контингенту студентів як педінституту, так і педагогічного університету, процесу реорганізації структурних підрозділів, навчально-методичної роботи в цілому. У монографії переконливо показана історія Чернігівського національного педагогічного університету в біографіях його керівників. Заслужовує також на увагу професійний аналіз авторами зазначеного рукопису історичних джерел, виявлених у республіканських і чернігівських архівах, пов'язаних з біографіями керівників та історією становлення навчального закладу.

Разом з тим, на нашу думку, заслуговують на увагу наступні зауваження:

1. Висновки відносно звільнення з посади ректора інституту В.М. Костарчука вимагають переосмислення і критичної оцінки постанови ЦК КП України від 14 грудня 1981 р., яка була спровокована відповідними інстанціями і спрямована на звільнення з посади першого секретаря обкому партії М.В. Уманця.

2. Автори монографії дещо захоплено передають увесь період керівництва інституту О.Ф. Явоненком, особливо в останні 10 років, у той час як Міністерством освіти і науки України він був звільнений з посади у зв'язку з достроковим розривом контракту і недоліками в роботі. Відсутність нового корпусу університету сьогодні значною мірою пояснюється й тим, що він особисто не проявляв зацікавленості в цьому будівництві.

3. При форматуванні тексту монографії завжди потрібно виходити з того, щоб на кожній сторінці було не більше 3–4 абзаців.

Утім, висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку монографії, яка є глибоким науковим дослідженням, виконаним на належному теоретичному і навчально-методичному рівнях, відзначається необхідним джерельним забезпеченням, достатнім змістовним і науковим опрацюванням.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ

Дата подання: 17 серпня 2019 р.

Співак В. Філософські погляди Антонія Радивиловського в контексті української духовної культури XVII століття. Монографія. Чернівці: SCRIPTORIUM, 2018. 328 с.

Монографія Володимира Співака, яка вийшла 2018-го року у видавництві SCRIPTORIUM, є тією рідкісною роботою, в якій автору вдалося цікаво й глибоко розглянути бароковий текст. Бароко складне для дослідження, особливо ж – українське бароко з його глибокою релігійністю й філософічністю. Володимир Співак пропонує своє прочитання літературних творів Антонія Радивиловського та філософське осмислення основних, найбільш важливих для барокового мислителя понять і аспектів нашого життя.

Так, описавши в першому розділі методологію дослідження і представивши бібліографію питання, В. Співак розглядає філософську складову проповідей Антонія Радивиловського: інтерпретацію аристотелівської філософії, вплив римського стоїцизму на творчість проповідника, приділяє увагу й особливостям філософської мови Радивиловського, зокрема використанню латинської філософської та теологічної термінології.

У третьому розділі розглядається цікава для проповідника антиномія «втечі від світу» та «активного служіння» – парадокс єпископського життя. Володимир Співак уважно аналізує роздуми проповідника про цю антиномію, широко цитуючи Радивиловського. Тут приділяється увага й ставленню проповідника до таких складних моментів духовного й суспільного життя XVII ст., як образ воїна-християнина, стосунки пана та слуги, політико-правові орієнтири.

Четверта глава присвячена розгляду мети людського життя – так, як це представлено у проповідях Антонія. Найцікавішим видається поданий тут аналіз концепту «щастя». Автор розглядає цей концепт спочатку з точки зору феліцитарності європейських вчень про сенс життя і впливу цих теорій на картину світу Антонія. Далі В. Співак порівнює поняття «щастя» з християнським уявленням про вічне блаженство і аналізує ті фрагменти творів Радивиловського, в яких проповідник говорить про блаженство як остаточну мету людського існування.

П'ята глава є логічним продовженням аналізу поняття «щастя», але тепер – у земному житті людини. Автор дійшов нового й надзвичайно цікавого висновку, що прагнення до земного щастя, за Радивиловським, не суперечить вищим духовним прагненням, а навпаки – органічно пов'язане з ними. Правильне розуміння християнства, вважає Радивиловський, на думку В. Співака, здатне вказати людині й шлях до гармонійного земного існування. Таке щастя тісно пов'язане у проповідника з уявленнями про «благословення» і знаходження «під Божою опікою». Тут розглядаються і роздуми проповідника про сімейне щастя, успіх, а також обов'язки перед державою та відповідальність як прояв вищих душевних якостей людини. Окремий параграф присвячений порівнянню концепту «щастя» з поняттями «веселощів» і «радості», а також бароковому ставленню до «фортуни».

Важлива особливість монографії полягає в тому, як багато й рясно автор цитує досліджувані тексти, що забезпечує об'єктивність зробленого дослідження і точність проведеного аналізу. Цей аналіз слід назвати копітким, а вченого – максимально уважним до обраного автора та епохи Бароко.

Монографія змушує під іншим кутом розглянути літературну спадщину Антонія Радивиловського і барокову філософію взагалі. Без сумніву, в подальших дослідженнях філософії епохи Бароко необхідно враховувати ті напрацювання, які зробив Володимир Співак.

Світлана ШУМІЛО

Дата подання: 16 серпня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546421

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Комп'ютерна верстка О.П. Журко.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 18.10.2019 р. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 12,0. Обл.-вид. арк. 16,8 Тираж 300 прим. Зам. 0012.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664